

ТРАНТ

5-6 (19-20) 2001

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський
національний університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

Видання здійснюється за
підтримки Дніпропетровської
обласної державної
адміністрації та виконавчого
комітету Дніпропетровської
міської ради

Редакція не завжди
поділяє думки авторів та
не відповідає за фактичні
помилки, яких вони
припустилися.

Передрук – тільки з
дозволу редакції.

ЗМІСТ

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Куліченко І.І. Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 225-річчю міста Дніпропетровська.....	5
Збаразук В.Ф. Незалежність держави — запорука розвитку місцевого самоврядування.....	6
Северенчук С.В. Кіровський — головні ворота міста.....	8
Загора І.І. Кризь глибину століть: здобуття та мрії Красногвардійського району.....	12
Семенюк В.П. Самарському району 24 роки.....	14
Явтушенко В.О. Літопис селища Таромське.....	17
Світленко С.І. Народовольці на катеринославському засланні.....	20
Ченцов В.В., Архирейський Д.В. Вулиця Комкора.....	23
Слободянюк М.А. Рух опору в Дніпропетровщині: теоретичні проблеми.....	28
Харченко Н.М. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки другої світової війни.....	37
Задорожна Л.В. Соціальна політика Дніпропетровської міської управи в окупаційну добу (1941-1943 рр.).....	40

ДО 50-РІЧЧЯ ФІЗИКО-ТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Поляков М.В. Фізтех ДНУ: 1951-2001 — стратегія росту.....	47
Джур Є.О. Технологічний прорив у третє тисячоліття.....	48

ІСТОРІЯ

Кравченко П.А. Соціальні аспекти трансформації вітчизняного культурного історичного досвіду.....	51
Гринь А.Г. Научно-нарративный аспект взаимоотношений исторической науки с феноменом художественного исторического фильма: структура проблемы.....	56
Пазиніч Ю.В. Вплив Д.Апостола на розвиток суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1727-1734 рр.).....	63
Морозов О.В. Становлення протекціоністської ідеології в Росії у другій половині XIX — на початку XX століття.....	68
Хридошкин А.В. Крестьянский вопрос в трактовке В.Н.Каразина.....	73
Козерод О.В. Історіографія історії євреїв України періоду непу: 1925-1929 рр.....	76
Смирнов В.М. Діяльність громадських організацій українського селянства в наданні гуманітарної допомоги в період НЕПу.....	80
Фролов М.О. Й.В.Сталін і вихідці із інших політичних партій в РКП(б)У в 20-30 роки XX століття.....	83
Городецкий А.В. «Польский вопрос» в контексте нормализации советско-немецких отношений накануне Второй мировой войны.....	89
Васильчук Т.В. Поновлення системи вищої освіти у повоєнні роки (1945-1953 рр.).....	93
Васковський Р.Ю. Націонал-консервативні сили в українській революції 1917-1920 рр.	97
Розовик Д.Ф. Формування українського професійного, народного театру, музики ті кіномистецтва у 1917-1920 рр.	102
Малєєва Т.І. Миргородська художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя як втілення земської ініціативи. До 105-річчя з дня відкриття.....	106

ФІЛОСОФІЯ

Шрамко О.І. Українська філософія культури як духовне джерело самовідродження нації.....	111
Корх О.М. Ідея особистості, що самовизначається у контексті філософії української національної ідеї (друга половина XIX — початок XX століття).....	115
Максюта М.Є. Сім'я та родинно-побутова культура: повсякденність і вічність в людському бутті.....	117
Моргун О.А. Духовно-ціннісний зміст і структура національної суспільної свідомості.....	121
Тарасова Е.В. Проблемы трансцендентного понимания и человеческого самопознания культуры.....	125
Золкина С.Е. История экзистенциальной философии. Проблемы и особенности методологии исследования (на примере Ф.Ницше).....	128
Ирдиненко Е.А. Формализм в искусстве XX века.....	133
Осетрова О.А. Ф.М.Достоевский о метафизических причинах самоубийства.....	137
Подмазин С.И. Восхождение к личности в философии.....	140
Веденев В.А. Социокультурный анализ динамической модели в политическом процессе.....	147
Цыгуль О.В. Коммуникативная компетенция в межличностном общении (языковой аспект).....	151

СОЦІОЛОГІЯ

Куделя П.О. Життєві стратегії сучасного українського студентства.....	156
Боринштейн Е.Р. Эволюционная трансформация украинского социума.....	164
Пачковский Ю.Ф. Мотиваційне поле підприємницької діяльності.....	167
Удріс Н.С. Особливості сприйняття статичної реклами представниками різних сфер зайнятості.....	169

ПОЛІТОЛОГІЯ

Трошина А.В. Динамика Третьей волны демократизации: региональный аспект.....	174
Брежнєва Т.В. Еволюція військово-політичної стратегії НАТО: від координації до інтеграції (1950-1952) (завершення).....	178
Хомець Р.Б. Інституційні проблеми визначення місцевого самоврядування.....	182
Мосюкова Н.Г. Деятельность Верховного Совета Украины (1990-1998).....	184
Шуляк С.В. Политическая роль армий в государствах арабского мира.....	189

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Юзікова Н.С. Новий Кримінальний кодекс — нова сторінка правового поля держави.....	193
Долгополий В.Г. Перші підсумки реформування освіти в Україні та області.....	196

ПАМ'ЯТЬ

Пам'яті Йосипа Леонідовича Риси́ча.....	203
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Колесник І.І. Народництво в Україні: новий погляд (рецензія на книги С.І.Світленка).....	205
---	-----

АНОТАЦІЇ

ЗМІСТ «ГРАНІ» 2001 РІК

GRANI

5-6 (19-20) 2001

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
National University and Centre of
Socio-Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dniepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (056)744-08-20, 744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2001

CONTENTS

TO 225-ANNIVERSARY DNEPROPETROVSK

Kulichenko I.I. The Report on The Celebration Conference, Dedicating by 225-Anniversary of Dniepropetrovsk.....	5
Zbarashchuk V.F. The State's Independence — The Pledge of Development of City's Self-government.....	6
Severenchuk S.V. Kirov's District is The Main City's Gates.....	8
Zagora I.I. Through Profundity of Centuries: Achievements and Dreams of Redguard's District.....	12
Semenyuk V.P. Samara's District is 24	14
Yavtushenko V.O. The Chronicle of The Village Taromske.....	17
Svitlenko S.I. Representatives of People's Will-Power in Katerynoslav's Exile.....	20
Chentsov V.V., Arhireysky D.V. Komkor's Street	23
Slobodyanyuk M.A. The Resistance Movement in Dniepropetrovsk Region: Theoretical Problems.....	28
Harchenko N.M. Underground of OUN in Dniepropetrovsk in Years of Second World War.....	37
Zadorozhna L.V. Social Politic of Dniepropetrovsk's Town Soviet in Occupation Period (1941-1943).....	40

TO 50-ANNIVERSARY OF THE PHYSICAL-TECHNICAL INSTITUTE

Polyakov M.V. Physical-Technical Institute of Dniepropetrovsk National University: 1951-2001 — Strategy of Increase.....	47
Dzhur E.O. The Technological Break in Third Millenium.....	48

HISTORY

Kravchenko P.A. The Social Aspects of Transformation of Native Cultural Historical Experience.....	51
Grin A.G. The Scientific-Narrative Aspect of Relations of Historical Science and Phenomenon of Artistic Historical Film: Problem's Structure.....	56
Pazynich Yu.V. D.Apostol's Influence on Development of Social-Political Situation in Ukraine (1727-1734 years).....	63
Morozov O.V. Formation of Philosophy Protectionism in Russia per the XIX — half XX centuries.....	68
Chrydochkyn A.V. V.Karazin's view-point on the agricultural problem.....	73
Kozherod O.V. Process of study of a problem of a history of the Jews of Ukraine in the period of New Economic policy: 1925-1929.....	76
Smirnov V.M. Activity of Civil Organizations of Ukrainian Village People in Given Humanitarian Help in NEP's Period.....	80
Frolov M.O. J.V.Stalin and Men, Leaving a Parties in RCP(b)U in 20-30th years of XXth century.....	83
Gorodetsky A.V. «Polish Question» in The Context of Normalization of Soviet-German Connections Before Second World War.....	89
Vasilchuck T.V. The renewal of the Ukrainian Higher Education in Post-war Years.....	93
Vaskovs'ky R. U. The National-Conservative Forces in the Ukrainian Revolution, 1917-1920.....	97
Rosovik D.F. Formation of Ukrainian Professional, Popular Theatre, Music and Art of Cinema in 1917-1920th years.....	120
Maleeva T.I. Mirgorod's Artistic-Industrial School by M.V.Gogol as Incarnation of Municipal Initiative. To 105-anniversary from Opening.....	106

PHILOSOPHY

Shramko O.I. Ukrainian Philosophy of Culture as Spiritual Source of Nation's Selfrevival.....	111
Korh O.M. The idea of the personality that has self — realization in the context of philosophy of Ukrainian national idea (the second half of XIX century — the beginning of XX century).....	115
Maksyuta M.E. A Family and Family's Culture: Daily and Eternity in Human Existence.....	117
Morgun O.A. Spiritual-Valuing Maintenance and Structure of National Social Consciousness.....	121
Tarasova E.V. Problems of Transcendental Understanding and Human Self-cognition of Culture.....	125
Zolkina S.E. History of Existential Philosophy. Problems And Features of a Methodology of Research (On an example of F.Nietzsche).....	128
Irdinenko E.A. Formalism in Art of XXth century.....	133
Osetrova O.A. F.M.Dostoevsky about Metaphysical Causes of Self-murder.....	137

Podmasin S.I. Rising to A Person in Philosophy.....	140
Vedeneev V.A. Sociocultural Analysis of Dynamic Model in Political Process.....	147
Tsygul O.V. Communicative Competence in Interpersonal Contact (Language's Aspect).....	151

SOCIOLOGY

Kudelya P.O. Living Strategy of Modern Ukrainian Students.....	156
Borinshtein E.R. Evolutionary Transformation of Ukrainian Society.....	164
Pachkovsky Yu.F. Motivation Field of Employer's Activity.....	167
Udris N.S. Peculiarities of Perceiving of Static Advertisement by Representatives of Different Sphere of Business.....	169

POLITICAL SCIENCES

Troshina A.V. Dynamic of Democracy's Third Wave: regional aspect.....	174
Brezhneva T.V. Evolution of Armed Forces-Political Strategy NATO: from Coordination to Integration (1950-1952) (ending).....	178
Khomets R.B. Constituent Problems of Local Self-government Determination.....	182
Mosyukova N.G. The Activity of Ukrainian Supreme Soviet (1990-1998).....	184
Shulyak S.V. The Political Role of Army in States of Arabian World.....	189

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Juzikova N.S. The New Criminal Code - New Page of A Legal Field of The State.....	193
Dolgopoly V.G. The First Results of Reforming of Education in Ukraine and Areas.....	196

MEMORY

By Memory of Joseph Leonidovich Rysich.....	203
---	-----

REVIEW

Kolesnik I.I. Populace's Movement: The New Opinion (Review on S.I.Svitlenko's Books).....	205
--	-----

ABSTRACTS

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

І.І.КУЛІЧЕНКО

ДОПОВІДЬ НА УРОЧИСТОМУ ЗАСІДАННІ, ПРИСВЯЧЕНОМУ 225-РІЧЧЮ МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Куліченко Іван Іванович – мер міста Дніпропетровська

**Вельмишановний Президенте України
Леоніде Даниловичу Кучма!**

Шановні дніпропетровці та гості міста!

Сьогодні Дніпропетровськ святкує знаменну подію у своєму житті – двісті двадцять п'ять річницю від дня заснування. Для нас, мешканців міста, це велике свято, бо ми пишаємось тим, що прийшли в цей світ саме дніпропетровцями. Почуття гідності та гордості за свою малу вітчизну допомагає нам впевнено жити і працювати у сьогоднішні та натхненно будувати майбутнє.

Місто ретельно готувалось до святкувань, і тепер з великою шаною зустрічає своїх численних гостей та друзів. Ми вдячні видатному земляку, Президенту України Леоніду Даниловичу Кучмі за те, що у напруженому розкладі голови держави він знайшов час бути разом з нами в ці святкові дні.

Завжди раді зустрічам з депутатами Верховної Ради, видатними державними діячами, які розпочинали свій життєвий та трудовий шлях у місті на Дніпрі і чий серця назавжди залишились на його схилах. Ми шануємо численних гостей майже з усіх областей України та представників зарубіжних делегацій, цінуємо увагу, яку приділяє ювілею міста голова держадміністрації Микола Антонович Швець. Дякуємо всім вам за ту велику роботу, яку ви робите у державному будівництві і за допомогу місту. У великій мірі завдяки цій допомозі Дніпропетровськ став містом з потужним промисловим комплексом і розвиненою інфраструктурою.

Сьогодні навіть самий великий зал не в змозі вмістити всіх тих, чийм трудом Дніпропетровськ квітчав і набував слави.

Але я радий, що від імені дніпропетровців можу сказати слова широкої вдячності тим, хто стояв на чолі багатьох перетворень в місті. Ми пам'ятаємо, як будувались Палац Спорту і готель «Рассвет», пам'ятник Кобзареві і Палац для дітей та молоді, відкривались нові школи, нові тролейбусні та трамвайні маршрути, як приймали перших пасажирів міжнародний

аеропорт та метро, а проспект набував нового європейського вигляду. Видатні дніпропетровці, керівники міста минулих років і сьогодні піклуються про майбутнє нашого рідного Дніпропетровська, продовжуючи жити його справами та турботами. Євген Вікторович Качаловський, Іван Опанасович Лях, Олександр Васильович Мігдеев, Валерій Павлович Пустойтенко, Володимир Григорович Яцуба, Віктор Тимофійович Меркушов та Микола Антонович Швець доклали багато зусиль для того, щоб Дніпропетровськ засяяв перлиною серед міст України. Ми ретельно і відповідально продовжуємо їх справу.

У нашій великій родині живуть та працюють люди, які своїми досвідом і знаннями, талантом керівника та самовідданою працею створюють обличчя Дніпропетровська майбутнього. Вони черпають сили з батьківської спадщини, з того дніпровського коріння, яке надає їх справам особливої ваги. Адже історія одного з самих молодих міст держави насичена бурхливими і навіть драматичними подіями. Південна столиця Російської імперії, якою її замислила створити Катерина Друга, знавала часи піднесення і занепаду, але ніякі історичні події не були в змозі зупинити стрімкий розвиток міста. У одна тисяча вісімсот сімдесятому році за ініціативою нашого видатного земляка Олександра Поля на сході і заході від Катеринославу розпочались розробки залізної руди та вугілля і з того часу за містом закріплюється статус центру металургії.

В бентежні двадцять років влада в місті змінювалась більше двадцяти разів, а під час фашистської окупації більша частина Дніпропетровська була зруйнована. Але кожного разу любов дніпропетровців до рідного міста ставала сильнішою за всі негаразди. Дніпропетровськ відстоював, відновлювався і ще стрімкіше рухався уперед, і кожне покоління залишало в його історії свій слід будь то будівельні шедеври Клода Геруа та Івана Старова чи чудовий парк Лазаря Глоби.

Дніпропетровськ двадцять першого століття — це багатофункціональний промисловий та науковий центр, важливий транспортний вузол міжобласного значення, центр міської агломерації та вітчизняного машинобудування і металургії. Далеко за земні обрії несуть його трудову славу космічні ракети, народжені науковим генієм інженерів та робітничим персоналом Виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод» та Конструкторського бюро «Південне». А реалізація проекту «Морський старт» за участю космічної техніки, розробленої та виготовленої у Дніпропетровську, закріпили за містом статус космічної столиці України.

Зовнішньоекономічна діяльність міста здійснюється майже зі ста тридцяти країнами світу, а наукові відкриття дніпропетровців принесли йому славу знаного в світі наукового центру.

Три роки Дніпропетровськ не знає спаду виробництва. Ми досягли позитивних тенденцій у стабілізації економічної ситуації та забезпечили зростання обсягів виробництва на підприємствах електроенергетики, машинобудування, деревообробки, харчової та будівельної індустрії.

Ми маємо велику духовну спадщину, яку створили і зберегли для мешканців видатні дніпропетровські майстри культури та мистецтв.

Зусиллями будівельників, промисловців, депутатів всіх рівнів, лікарів, вчителів, вчених, державних службовців, діячів культури, митців, ветеранів, Почесних громадян міста, чиї життя — приклади високого служіння державі та рідному місту — пишеться сучасна історія Дніпропетровська. Вони — наш найбільший скарб.

Місто на Дніпрі дало світу багатьох видатних особистостей. Це — Президент України Леонід Данилович Кучма, учений-історик Дмитро Яворницький, письменник Олесь Гончар, поет Михайло Светлов, конструктори космічної техніки Михайло Кузьмич Янгель, Володимир Федорович Уткін, Олександр Максимович Марков, співак Йосип Кобзон, балерина Ганна Дорош.

Дніпропетровськ — це наша спільна Батьківщина, наше коріння, відкіля починаються всі шляхи наших здобутків та перемог.

То ж, з днем народження рідне славетне місто на Дніпрі. Хай щасливою буде твоя доля і доля всіх твоїх мешканців.

Дозвольте від широкого серця привітати вас зі знаменною датою у житті Дніпропетровська — його двісті двадцять п'ятою річницею і побажати дніпропетровцям щастя, здоров'я і натхнення у праці на благо України і рідного міста.

Зі святом вас, дорогі земляки і шановні гості! Місто на Дніпрі завжди відкрите для друзів!

В.Ф.ЗБАРАЩУК

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ДЕРЖАВИ — ЗАПОРУКА РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Збаращук Володимир Федорович — голова Індустріальної районної ради

Серед кількості проблем, довкола яких точаться дискусії, є питання функціонування територіальних органів місцевого самоврядування у містах з районним поділом. Це зумовлено, зокрема тим, що Основний Закон України, визначивши місцеве самоврядування, як право територіальної громади міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України закріпив положення, за яким питання організації управління району в містах належить до компетенції міських рад.

Ще більше проблем, пов'язаних з функціонуванням місцевого самоврядування у містах з районним поділом, додалося з прийняттям Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», який надав територіальним громадам міст з районним поділом чи міським радам право приймати рішення щодо утворення (не утворення) районних в містах рад.

Відтоді у цих містах тривають «великі змагання» щодо визначення моделі організації управління районами в цих містах, які насамперед пов'язуються з доцільністю функціонування районних у містах рад як органів місцевого самоврядування, з визначенням територіальних громад районів первинними суб'єктами місцевого самоврядування, з існуванням на районному рівні комунальної власності територіальних громад районів тощо.

Така ситуація має місце і у нашому місті Дніпропетровську, і докладний аналіз діяльності Індустріальної районної ради XXIII скликання доводить вищезазначене.

Відповідно до рішення районної ради XXII скликання від 30. 01. 1998 року № 27 до складу районної ради XXIII скликання обрано 40 депутатів. За період скликання радою розглянуто 150 актуальних питань. Серед них питання: а) бюд-

жетної політики – 31; б) охорони правопорядку – 3; в) освіти – 5; г) комунального господарства – 8; д) охорони здоров'я – 2; е) соціально-економічного та культурного розвитку – 34; ж) згідно з виборчими Законами – 9; з) організаційні питання – 19. Рада працює відповідно до перспективного та календарних планів, які затверджуються рішеннями районної ради щорічно і щоквартально. Згідно з графіком та у визначених місцях ведуть особистий прийом громадян депутати районної ради. За звітний термін ними було прийнято більше 20 тис. виборців. Проведення сходів, звітів депутатів перед виборцями дало можливість охопити більше 70 відсотків виборців району.

В результаті вирішення питань мешканців району безпосередньо депутатами районної ради значно зменшилась кількість звернень громадян до виконавчого комітету міської ради, обласної державної адміністрації.

Місцеве самоврядування на районному рівні є найближчим до громадян рівнем управління, а тому має найкращі можливості для заохочення виборців до прийняття рішень, що стосуються умов їхнього життя.

Компетентність депутатів районної ради дає змогу вирішувати нагальні проблеми мешканців району. Завдяки колективному пошуку, співпраці вирішуються питання підтримки в належному стані об'єктів житлово – комунального господарства, зовнішнього освітлення території, вивіз побутових відходів, приведення у належний стан території мікрорайонів, відсіпка вулиць приватного сектору, ремонт ліфтів, відкриття клубів школярів за місцем мешканням, побудова спортивних та дитячих майданчиків тощо.

Досвід роботи районної ради показує, що найкраще саме на районному рівні (особливо для таких великих міст, як Дніпропетровськ) створювати умови для побудови такої територіальної громади, до якої б громадяни відчували свою належність та відповідали б за неї. Саме депутат районної ради відповідає безпосередньо перед виборцями округу за виконання наказів, за надання конкретної допомоги пільговим категоріям: малозабезпеченим громадянам, багатодітним сім'ям, ветеранам війни та праці. Взаємодія депутатів районної і міської ради (в районі 10 депутатів міської ради) дає змогу надавати зазначеним категоріям виборців суттєву допомогу.

Враховуючи те, що сесії районної ради проводяться 1 раз на квартал, у міжсесійний період питання розглядають постійні комісії, що в свою чергу сприяє виконанню Програми соціально – економічного та культурного розвитку району – найголовнішого документу, реалізація якого сприяє задоволенню потреб членів територіальної громади.

Відповідно до Закону України «Про самоврядування в Україні» районною радою утворено 5

постійних комісій: 1) з питань соціального захисту населення, охорони здоров'я (голова – О.О.Рудяк); 2) з питань депутатської діяльності, законності, правопорядку, оборонної роботи (голова – О.П.Домашнев); 3) з питань транспорту, зв'язку, комунального господарства, землекористування, охорони навколишнього середовища (голова – І.Д.Садовий); 4) з питань промисловості, соціально-економічного розвитку, бюджету району та фінансів (голова – А.В.Літвінов); 5) з питань освіти, культури та спорту (голова – М.В.Корчинська).

Комісії працюють відповідно до своїх повноважень, які визначені статтею 47 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Основні напрямки діяльності комісій визначені Регламентом ради та Положенням про постійні комісії, які затверджені рішеннями районної ради від 17. 06. 1998 року № 8, 10.

Постійним комісіям належить важлива роль у діяльності ради та її виконавчого комітету. Вони здійснюють постійний дійовий контроль, як за виконанням рішень ради, так і за виконанням рішень прийнятих виконавчим комітетом.

Враховуючи незначну чисельність працівників апарату виконкому (21 чол.), робота депутатського корпусу сприяє виконанню власних повноважень виконавчим комітетом районної ради в повному обсязі. Активна робота постійних комісій міститься у попередньому відпрацюванні питань, які вносяться на розгляд ради, а також у вирішенні питань згідно з повноваженнями комісій.

Такий комплексний підхід до прийняття рішень сприяє підвищенню ефективності роботи ради. В районі 40 виборчих округів і середня чисельність виборців на одному окрузі складає приблизно 3000 чоловік, у той час, як середня чисельність виборців на міських виборчих округах – більше 10000. І у разі не створення районних рад, один депутат міської ради не зможе за період скликання надати увагу всім виборцям округу, які потребують допомоги у вирішенні своїх життєвоважливих питань.

Рішенням Індустріальної районної ради XXIII скликання від 04. 09. 98 р. № 23 «Про реєстрацію депутатських груп районної ради» згідно зі ст. 21 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» та Регламентом роботи в районі зареєстровано 10 депутатських груп для спільної діяльності щодо здійснення депутатських повноважень у виборчих округах. Групи очолюють депутати міської ради, крім того до їх складу входять по 4 – 5 депутатів районної ради.

Спільна робота депутатів міської та районної рад спрямована, перш за все, на поліпшення добробуту населення та на вирішення нагальних проблем сьогодення. Діяльність депутатів районної ради сприяє виконанню заходів, що гарантують ефективну участь членів територі-

альної громади в формуванні та здійсненні районної Програми соціально – економічного та культурного розвитку.

Відповідно до ст. 51 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» тільки районним радам надано право утворювати виконавчі комітети районної ради. Щомісяця виконком районної ради, крім основних питань розглядає понад 60 питань, які виносяться а) опікунською радою; б) відділом у справах будівництва та архітектури; в) відділом з обліку та розподілу житлової площі; г) відділом комунального господарства. Вирішення цих питань безпосередньо пов'язано з конкретною людиною, конкретними обставинами і тому розгляд зазначених питань потребує кропіткої перевірки кожного документа, кожної довідки, кожного акту. Обов'язковим також є виїзд на місце по кожній заяві. Оперативне вирішення цих питань є життєвоважливим для мешканців району.

У разі не створення районної ради не буде створено і її виконавчий комітет, тобто всі вищезазначені питання повинен буде вирішувати виконком міської ради. В чергу денну засідання виконавчого комітету міської ради щомісячно додатково повинно буде внесено більш, ніж 500 питань. Щоб реалізувати зазначену кількість проблем – необхідно чи мало часу та компетентних фахівців, і завжди треба пам'ятати, що за таким документом людські долі.

Тож, проблема самоврядування – не тільки політична, вона – у такій же мірі – соціальна. Тим більш, місцеве самоврядування у містах з районним поділом повинно пов'язуватися не лише з міською, але й з районними в місті територіальними громадами, що передбачає існування наділених реальними повноваженнями, матеріальними і фінансовими ресурсами відповідних органів місцевого самоврядування, покликаних забезпечити ефективне і водночас наближене до громадян управління. Такий підхід

як найповніше відповідає принципам демократичної держави, створює додаткові можливості для реалізації громадянами України свого конституційного права на участь в управлінні державними справами. Адже місцеве самоврядування це по суті теж саме державне управління, система якого нерозривно пов'язана з адміністративно – територіальним устроєм держави.

Однак, у тих випадках, де вирішення значної частини суспільних прав на місцях покладається на населення відповідних адміністративно – територіальних одиниць та обрані ними демократичним шляхом органи, діє демократична система управління, яка й отримала назву місцевого самоврядування. А в тих випадках, де управління здійснюється призначеними центральним урядом органами чи їх посадовими особами, діє система прямого державного управління.

З розвитком сучасного політичного життя в Україні, відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з Європейською хартією про місцеве самоврядування та Всесвітньою декларацією місцевого самоврядування, буде доцільним зберегти в місті Дніпропетровську районні ради.

Також слід зазначити, що у разі змін повноважень місцевих органів влади, Всесвітня декларація місцевого самоврядування регламентує проведення консультацій із зацікавленою місцевою громадою або громадянами, і навіть шляхом референдуму.

Тим більш необхідно формувати політику державної підтримки місцевого самоврядування, яка передбачає створення нормативно правової бази та остаточно і безповоротно визначає статус органів місцевого самоврядування, починаючи з районного рівня. І сьогодні, як ніколи актуальним є визначення «Держава міцніє регіонами, а місто – районами та районними радами».

С. В. СЕВЕРЕНЧУК

КІРОВСЬКИЙ РАЙОН – ГОЛОВНІ ВОРОТА МІСТА

Северенчук Сергій Васильович – голова Кіровської районної ради

Кіровський район справедливо називають ворітьми міста Дніпропетровська, Тут розташовані: Центральний залізничний вокзал, міжміський автомобільний та річковий вокзали. Крім того, район обслуговується усіма видами транспорту, в тому числі і метрополітеном В районі найбільш представлені підприємства харчової, машинобудівної промисловості. В Кіровському робиться все можливе для того, щоб ця центральна частина Дніпропетровська, її історичний та сучасний вид радував усіх. Славетна історія цього району.

В травні 1932 року було створено Центральний нагорний район, який через два роки після загибелі С.М Кірова був перейменований на Кіровський. На території району виникли підприємства легкої і харчової промисловості. Були започатковані радіопромисловість, машинобудування. Велику роль в житті міста відіграють Центральний колгоспний ринок, заклади культури, центри відпочинку городян. Головні ворота міста – залізничний вокзал. Вокзал було відкрито в травні 1884 року під час будівництва Єкатерининської залізниці. Не кожному дозво-

лялось заходити до вокзалу, бо для пасажирів IV класу було збудовано окреме приміщення, тісне і брудне. В роки Великої Вітчизняної війни вокзал був зруйнований. Новий будинок вокзалу довжиною 165 метрів було збудовано в 1950 році за проектом архітектора Душніна. Біля вокзалу площа Петровського. Цю назву площа отримала в 1976 році з нагоди 200-річчя Дніпропетровська. Десять років до цього площа мала ім'я Ленінського комсомолу, ще раніше мала назву Привокзальна. А ще 200 років тому ця місцевість належала суконній фабриці – найзначнішій в Південній Україні того часу. Ближче до теперішнього річкового вокзалу в маленьких будиночках мешкали кріпаки, яких було вивезено з Росії та Білорусії для роботи на цій фабриці. На початку XIX століттядесь поруч із сучасною площею було збудовано будинок для дітей-сиріт загиблих російських солдат. В 1898 році від вокзалу до Соборної (тепер Жовтнева) площі було прокладено колію електричного трамвая, який будувало в місті Бельгійське акціонерне товариство. Водночас на Озерній площі споруджували майстерню, центральну електричну станцію, машинне та котельне відділення, вагонний сарай, резервуар для води. Зведено було також два двоповерхових будинки, один для управління залізницею, другий для зібрання кондукторів і проживання вищих службовців.

Від пам'ятника Петровському вихід на центральну магістраль нашого міста – проспект Карла Маркса, в минулому Єкатерининський проспект. В планах забудови міста проспекту відводилось особливе місце – він був його окрасою. Тому найперша назва за планом «Гульбище Середньої вулиці» (ширина сягає 89 метрів). Ліворуч по пр. К.Маркса будівля хлібозаводу № 1. Це корпус найбільшого суконного підприємства Південної України початку XIX ст. – «Катеринославській казенної суконної фабрики». Він збудований у грудні 1825 року за участю архітектора Торопова. Для свого часу будівництво цього корпусу мало надзвичайне значення. З нього починається історія розвитку і становлення Катеринослава як промислового міста.

Колись вулиця мала назву Лісопилна, бо тут були лісні склади і велась торгівля пиломатеріалами. Пізніше їй дали назву Провіантська із-за армійських складів. В кінці XIX століття по вулиці пролягла трамвайна колія. Тут знаходилась фабрично-заводська лікарня (тепер басейнова лікарня). Вулиця перетинає площу М.Островського. На площі дуже жвавий рух транспорту, тому перший в місті підземний перехід було споруджено саме тут. Звідси ж – в'їзд на верхній ярус мосту через Дніпро, збудованого за проектом відомого інженера-мостобудівника Белелюбського. Міст в значній мірі сприяв перетворенню Катеринослава з маленького про-

вінційного містечка в центр чорної металургії півдня Росії. В останній чверті XIX ст. Петербурзьку вулицю тепер Ленінградську облюбували підприємці середньої руки, котрим вигідно було відкривати підприємства недалеко від товарної станції і річкового порту. Тут знаходився нічліг, який М.Горький рекомендував подивитись К.С.Станіславському, коли той готував виставу за п'єсою «На дні». На цій вулиці жила і мріяла талановита письменниця Олена Андріївна Ган, яка публікувала свої твори під літературним псевдонімом «Зінаїда Р-Ва». Белінський вважав її найталановитішою письменницею свого часу. Її героїні здатні і сьогодні схилювати читача. Віра, маленька дочка Олени Андріївни, стала відомою дитячою письменницею, а старша, Олена Петрівна Блаватська, – авторкою славетної «Тайної доктрини». Дім, де 31 липня 1831 року народилась О.П.Блаватська, досі знаходиться на Ленінградській. На будинку є пам'ятна дошка. В 1945 році на вулиці було розпочато будівництво радіозаводу. Спочатку на заводі тільки ремонтували радіоприймачі. В 1960 році завод випустив перший телевізор «Весна».

Ленінградська перетинається з порівняно невеликою, але широкою (80 метрів) вулицею Горького. Вона спочатку і мала таку назву – Широка. Забудовувати вулицю було складно, бо цей район часто заповнювався водами сусіднього озера Воду відвели в Міський сад (тепер парк ім. Глоби), створивши там штучний ставок. В 1987 році на березі Дніпра було споруджено нову будівлю річковий вокзал.

Перетинається Ленінградська з вулицею Столярова, яку названо так на честь льотчика, який загинув в 1943 році під час визволення міста Дніпропетровська. Колись була Фабричною й нічим особливим не відрізнялась. На місці б-ти поверхового житлового будинку раніш була миловарня «Петті і Ко». На перехресті Петербургської і Фабричної знаходилась зубна лікарня. Зараз тут поліклініка № 1 міської лікарні № 1. На початку Фабричної працював «біоскоп» Зайлера, який потім згорів. Незабаром на цьому місці з'явився кінематограф «Гігант». Потім, в 1926 році тут було відкрито кінотеатр «Червоний факел». Після війни – це кінотеатр «Вітчизна». Поруч виріс перший у місті Панорамний кінотеатр.

Сьогодні тут постає велична будівля Дніпропетровського державного театру опери та балету, який був відкритий у грудні 1974 року оперою Холмінова «Оптимістична трагедія». Але історія розвитку місцевого музикального мистецтва почалась значно раніше. Листопадові газети 1927 року писали, що в театрі імені Лунначарського пройшла опера «Пікова дама». Це було першим кроком до створення державного театру опери та балету, який відкрився в 1931 році в приміщенні театру російської драми імені О.М.Горького. В театрі працювали – народний

артист СРСР І.С.Паторжинський, народний артист СРСР П.П.Вірський. 31 серпня 1973 року Рада Міністрів УСРС прийняла рішення про будівництво нового приміщення театру опери та балету.

На розі проспекту і вулиці Серова (в минулому Садова), стоїть будинок, де в квітні 1887 року була влаштована виставка картин художників: Рєпіна, Ярошенка, Крамського, Шишкіна, Маковського, Полєнова та ін. В 1957 році будинок був перебудований і там розташувався ресторан «Ювілейний». Театр ім. Горького був створений на початку 1927 року, групою артистів Московського Малого театру. Театр звертався до російської класики, а також до західноєвропейської драматургії. В 1936 році театру було присвоєно ім'я пролетарського письменника О.М.Горького. В листопаді 1926 року у Дніпропетровську побував В.В.Маяковський, який виступав в приміщенні театру з лекцією-подорожжю «Мое відкриття Америки». У лютому 1928 року Маяковський знову у Дніпропетровську, і знову в театрі Горького читає свої вірші. Найкращим місцем відпочинку дітей та дорослих є парк Глоби. Його засновано в кінці XVIII ст. за порицьким козаком Лазарем Глобою, якого тут і поховано. Парк мав різні назви: Верхній сад, Міський сад, парк імені Чкалова, і врешті він отримав ім'я свого творця. Є у парку старий дуб, посаджений самим Глобою. Багато чого могло б розповісти дерево про Пушкіна, Белінського, Щепкіна, яким доводилося відпочивати в затінку дерев парку, про дбайливого садівника Гуммеля, який зробив цей сад найкращим на півдні Росії. На сцені Літнього театру парку виступали і трупа М.Крапивницького, і Ф.Ф.Шалєпін, і Поль Робсон. В 1910 році в парку проходила Південноросійська сільськогосподарська промислова виставка. Пам'ятають мешканці міста і парашутну вежу, і затишний ресторан «Літо», і скульптуру Самсона з фонтаном, розташовану посеред штучного ставка. Нема їх зараз, але парк залишається кращим місцем відпочинку дніпропетровців.

Далі на південь головна магістраль Кіровського району – проспект Кірова, що перетинається з проспектом Пушкіна. В середині XIX ст. під час Кримської війни по цій вулиці йшли солдати, їхали підводи з провіантом. Звідси й перша назва вулиці – Воєнна. Теперішня назва з'явилася в 1899 році на честь сторіччя поета і в пам'ять про його перебування у нашому місті, а в жовтні 1901 року було відкрито пам'ятник О.С. – Пушкіну, на кошти, зібрані громадянами.

Інтенсивна забудова проспекту почалася в кінці 50-х років і продовжувалася кілька десятиріч (голови ради Ю.З.Черненко, Є.М.Попов). На розі проспекту Кірова і вулиці Свердлова, яка бере початок біля стадіону «Металург», був пустир, де мешканці міста випасали худобу і саджали городи. В середині XIX ст. за розпоряд-

женням губернатора Фабра тут стали продавати ділянки землі. На протилежному боці вулиці кожного року проводились скачки. Тому і перша назва вулиці – Скакова.

В кінці трамвайної колії йде вулиця Юрія Савченка. Раніше ця вулиця мала назву Кооперативна, а до революції – Єлисаветградська. Ім'я Ю.Савченка вона отримала на честь секретаря підпільного міського, який загинув в роки Великої Вітчизняної війни. Поруч з тим місцем, де зараз пам'ятник герою, був будинок з гранатами на вікнах. Тут була розташована поліцейська частина з арештантським приміщенням. А там, де зараз 6-поверхова будівля з меблевим магазином, зеленів невеличкий Німецький сад. Поступово вулиця забудовувалася маленькими будиночками. Влітку на Тюремній площі було влаштовано циклодром для змагань велосипедистів. Тут же, на розі з пр. Пушкіна, був спортивний майданчик товариства «Сокіл». На вулиці Савченка розташована обласна бібліотека.

В 30-х роках минулого століття у провінційному Катеринославі ще не було вищого учбового закладу або якоїсь спілки, яка б могла об'єднати культурні сили міста. Тому дуже важливим і пам'ятним стало відкриття у 1834 році публічної бібліотеки. Її фонди були створені за рахунок благодійності. Трохи згодом вона згоріла і знову була відкрита у 1948 році. Доля її важка, час від часу за браком коштів, вона припиняла своє існування. І змогла вижити бібліотека завдяки підтримці громадян міста. Вулиця Шмідта (в минулому Гімнастична) починається від пр. К.Маркса. На розі цих вулиць раніше був будинок Ботте, власника перших пивоварних заводів в Катеринославі. Забудовувати вулицю було важко тому, що місцевість часто затоплювалася водами озера. Воду довелося відвести в Міський сад, зробити там штучний ставок. На місці озера з'явився базар, який так і називається – Озерний. А в будинку Ботте працював кінематограф «Аполло». В 1960 році був відкритий кінотеатр «Факел» і збудовано приміщення цирку.

Найстарішим в районі є тепловозремонтний завод, який було введено в експлуатацію в липні 1884 року і називався він «Головні паровозні майстерні Катеринівської залізної дороги». Вже в 1905 році на ньому працювало близько 3 тис. чол. В роки Великої Вітчизняної війни завод було вивезено до Ташкенту та Омську. Але вже в 1943 році почалося відновлення заводу. З 1965 року завод працював на повну потужність.

Одним із значних об'єктів у післявоєнні роки став Олійноекстракційний завод. В 1964 році проведена повна його реконструкція і продуктивність досягла 680 тон за добу. В 1986 році нова реконструкція заводу, упроваджено передові технології вітчизняних і зарубіжних фірм.

З 1993 року завод був викуплений у повну колективну власність, а в 1994 році були залучені іноземні інвестиції. Торгівельна марка «Олейна» зарекомендувала себе як конкурентноспроможна продукція. В грудні 1995 року у Вашингтоні (США) заводу був вручений диплом «Факел Бирмингама» за успішне економічне виживання і розвиток в умовах соціально-економічної кризи. Очолює завод досвідчений керівник – Журід Олександр Олегович.

1896 рік. На засіданні міської думи розглянуто питання будівництва теплових електростанцій та електричних мереж. У 1902 році було закінчено будівництво центральної електричної станції на розі вулиць Петербургської та Фабричної (Ленінградська та Столярова). Директором станції до 1917 року був Маріус Коттовоз. Станція давала енергію для двох міських трамваїв. Після громадянської війни станція була відбудована і носила назву «Зоря комунізму» і очолював її Н.П.Левенко. З 1946 по 1966 роки очолював підприємство Б.М.Поляков. А з 1980 року очолює міські електричні мережі ВВ.Коваль, депутат міської ради.

У 1897 році на вулиці Широкий (Горького) промисловець І.Я.Фаст збудував млин. В 1929–31 р.р. млин переживає своє друге відродження. А в 1982 році почалось капітальне оновлення підприємства. Сьогодні це орендне підприємство «Дніпропетровський комбінат хлібопродуктів» з чисельністю в 800 чол. І очолює цей колектив депутат міської ради М.К.Комішанов.

В кінці 1900 року по вул. Первозванній (теперішня вул. Короленка) почалось будівництво лікарні Червоного треста, ініціатором якого був князь Урусов, а засновником – Катерининська община сестер. В 1908 році був збудований один корпус та аптека і почався прийом «приходячих» хворих. Старшим лікарем був Моцаков Микола Петрович. Урочисто лікарня на 40 ліжок (20 терапевтичних і 20 хірургічних) була відкрита восени 1911 року. Пізніше на базі лікарні був шпиталь на 200 ліжок.

З 1922 року лікарня стала називатись «1-а робоча лікарня ім. Ілліча» і стає науково-практичним центром Дніпропетровська і області. Перше переливання крові було проведено саме в цій лікарні в 1926 році. Далі надбудовано центральний корпус лікарні і кількість ліжок збільшена до 225. В роки Великої Вітчизняної війни на базі лікарні розвернуто евакошпиталь.

Основна база для медичного обслуговування дітей в районі була створена в 1953–1954 роках. Коли на вул. Свердлова, 23 було збудовано поліклініку і стаціонар, які потім розширились і зараз це дитяча лікарня № 2. З сучасним устаткуванням, міськими центрами ендоскопії, нефрології, гастроентерології. З 1972 по 1993

роки головним лікарем тут була Сапа Віра Денисівна. З 1993 року дитячу лікарню очолює головний лікар К.О.Чебанов.

На території району ще дуже багато підприємств, установ, організацій, які також мають велику історичну цінність. Підприємство «Дніпромиськелектротранс» існує друге сторіччя. Багату історію можуть розповісти «Ретро-трамвайі», які сьогодні коліять по місту.

Багато видатних та заслужених людей проживає в районі. Серед них: Герої Радянського Союзу Г.У.Охай, В.Г.Печенюк, Л.П.Пономарчук.

Значний внесок в розвиток району внесли голови рад: І.М.Непіпов (1960–1966 роки), Л.О.-Лук'яненко (1966–1971 роки), Г.О.Тимошенко (1971–1977 роки), Ю.З.Черненко (1977–1984 роки), Є.М.Попов (1984–1986 роки), А.С.Гнідко (1986–1987 роки), С.Д.Суліма (1987–1988 роки), П.О.Куделя (1988–1990 роки), В.Г.Вожко (1990–1995 роки). З 1995 року району раду очолює Сергій Васильович Северенчук.

Цікавим є і сьогодення району. Площа Кіровського району становить 1042 га. В районі проживає 86,6 тис. чоловік, в т.ч.: чоловіків – 39,8 тис., жінок – 46,7 тис. Діти становлять 18,4%. В районі проживає: 54,9 % українців 34,9 % росіян 6,7 % євреїв. Працездатне населення налічує біля 53 тис. чол.

Промисловість району представлена переважно підприємствами легкої (30) та харчової галузей. Широко розвинена мережа закладів торгівлі та харчування. Працює більше 200 магазинів, близько 100 кафе та ресторанів.

В Кіровському районі є два театри (російської драми ім. Горького та опери і балету), три кінотеатри, 6 парків та скверів, 7 бібліотек. В районі працюють 8 лікувальних закладів, 12 загальноосвітніх шкіл, 12 дитячих дошкільних закладів, 2 позашкільних заклади. Обслуговування одиноких непрацездатних громадян забезпечується територіальним центром.

Всі школи працюють за пріоритетними напрямками (валеологічна спрямованість, основи безпеки життєдіяльності, економічний профіль, математичний, технічний, гуманітарний, естетичний профіль та ін.). На території району сім вищих навчальних закладів першого і другого рівнів акредитації, в яких навчаються близько 3,5 тис. студентів.

В районі продовжується робота по підготовці до 225-річчя міста Дніпропетровська. Ведеться реконструкція пл. Петровського, йде відбудова СШ № 75. Готуються до випуску нової продукції підприємства району. Але головна цінність – люди працювати, розумні, добрі, гарні що прикладають немалі зусилля для вирішення проблем, для розвитку усіх галузей промисловості, економіки, соціально-культурної сфери.

І.І.ЗАГОРА

КРІЗЬ ГЛИБИНУ СТОЛІТЬ: ЗДОБУТТЯ ТА МРІЇ КРАСНОГВАРДІЙСЬКОГО РАЙОНУ

Загора Іван Іванович – голова Красногвардійської районної ради

Міста як люди – у кожного своє обличчя, характер, свій неповторний вигляд...

Район – це теж своєрідне маленьке місто зі своїми радощами й тугами, великими й малими перемогами і таким різним, дивовижним життям, яке складається з долею тих, хто живе й працює в цьому районі. І здається інколи, що район – не просто територіальна одиниця, а один живий організм, де як в краплі води, відображається різноманіття навколишнього світу. Саме так, зі сторони, ми й хотіли б розповісти про Красногвардійський район.

Наприкінці п'ятидесятих – на початку шестидесятих років 19-го століття, на порослому густою зеленою травою пагорбі, за Аптекарьською балкою оселився відставний солдат на прізвище Чечель. Збудував мазанку, завів садок та город...

Так почалася забудівля «Чечелівської слободи» – убогих хатинок на захід від Аптекарьської балки до теперішньої вулиці Орловської. Але це була лише Перша Чечелівка. Через деякий час їх стало вісім. Сьогодні, через багато років, мабуть, тільки старожили пам'ятають що сучасні вулиці Бабушкіна, Красночечелівська, Камчатська, Нестерова, Алтайська, Гомельська, Братів Міллер названі на честь минулих робітників Чечелівки. Саме через це, на початку минулого століття, район отримав свою першу назву – Фабрично-Чечелівський.

Понад 80 років тому в Катеринославі відбулися найбільші революційні виступи. І хоча сьогодні, багато років поспіль, ми по новому осмислюємо нашу історію, багато що переоцінюючи, не можна говорити про Красногвардійський район, не згадавши події 1905 року. Це наша історія, яку неможливо відкинути за не потрібністю. Історія, яка береже не тільки темні, але й світлі сторінки. Одна з них – Чечелівська республіка. Вона проіснувала всього 18 днів (з 10 по 18 грудня року). Всього 18 днів влада у заводському Фабрично-Чечелівському районі знаходилася в руках Ради робочих депутатів та Бойового страйкового комітету. Але за цей короткий час були скасовані податки й плата за квартиру для учасників страйку, введено для робочих безкоштовне медичне обслуговування, відкрито безкоштовні їдальні. В районі було наведено зразковий порядок. Влада слідувала за рівнем цін на базарі та в продовольчих лавках, не допускаючи їх підвищення. І хоча цей маленький острівці Радянської влади потоплений у крові, Чечелівська республіка залишила слід в історії не тільки району, а й міста.

З лютого 1923 року зі складу Фабричного-Заводського району відокремлено Центральний район. Але й після цього, колишня Чечелівка – один з найбільших районів міста. У 1928 році район, на згадку про революційні події, отримав нове ім'я – Красночечелівський. Сьогодні це ім'я має одна з вулиць району. 28 жовтня 1933 року Красночечелівський район став Красногвардійським.

Багато що змінилося в житті району за часи Великої Вітчизняної війни. На безпосередній завдання військового часу почали перебудовувати свої виробництва промислові підприємства району, транспортні, будівельні та інші. Багатьом з них довелося евакуюватися на Урал. Після захвату міста окупантами, в Дніпропетровську широко розгорнулася робота підпільників, в тому числі і на території Красногвардійського району.

Середня школа № 32, колишня залізнична середня школа № 3. До війни тут навчався Г.П.Савченко, організатор молодіжних підпільних груп в Дніпропетровську. В часопис героїчних справ нашого народу в роки Великої Вітчизняної війни, зробила значний внесок діяльність підпільників групи медиків інфекційної лікарні, якою керувала Євгенія Григорівна Попкова. Ця група звільнила з таборів понад 800 військовополонених Червоної Армії, повернула до її лав не менше 5 тисяч тяжко поранених бійців.

25 жовтня 1943 року Радінформбюро передало радісну звістку про звільнення військами II-го Українського фронту м. Дніпропетровська.

Після поновлення зруйнованого господарства району почався неуклінний підйом його промислового та культурного потенціалу. За роки післявоєнних п'ятирічок були збудовані найбільші машинобудівні підприємства – завод пресів, ДЗМК-2, південний машинобудівний завод. Дніпропетровський машинобудівний, агрегатний, завод хімвиробів, газової апаратури та інші. Створено будівельний трест №17 і трест «Облмжіжолгоспбуд», найбільші автотранспортні організації, збудовано найбільше підприємство легкої промисловості швейне об'єднання «Славутич».

Красногвардійка стала одним з найбільш промислово-розвинутих районів міста. Історія Красногвардійського району – це передусім історія найбільших підприємств Катеринослава.

Колективне виробниче підприємство «Комбайновий завод» по праву можна вважати «прадідом» сучасних підприємств району. Його історія починається в кінці минулого століття, коли на колишній шовко-суконній фабриці було збу-

довано механічну майстерню. Першим господарем майстерні став інженер Іван Якович Езау. Навесні 1931 року колишній завод Езау було перейменовано в Дніпропетровський комбайновий завод ім. К.Є.Ворошилова. Сьогодні продукція КПП «ДКЗ» відома не тільки в нашій країні, але й за її межами. Не дивлячись на те, що в роки війни підприємство було дуже зруйновано, завод лежав в руїнах і лише завдяки завзятій праці робочих отримав нове життя.

Провідний виробничий гігант району виробниче об'єднання «Південний машинобудівний завод» почав своє існування з 1944 року і став відомим світові не тільки завдяки тракторам. Важко уявити вітчизняне та світове ракетобудування без досягнень Дніпропетровських ракетників. Понад 50 років легендарний «Південмаш» та 40 – КБ «Південне», одне з самих провідних КБ країни, визначають світовий рівень багатьох напрямків у ракетно-космічній науці та техніці. Протягом кількох десятиліть «дитиною» КБ і заводу були ракетні комплекси стратегічного та космічного призначення, які вагомо вплинули на стан та авторитет Радянського Союзу в міжнародній спільноті. Накопичений досвід та великий науково-технічний потенціал ВО «Південмаш» та КБ «Південне» принесли нашій молодій країні славу космічної держави. Успішні запуски «Морського старту» в межах україно-американської програми підтвердили це. В останні роки на заводі активно розгорнулися конверсійні роботи, освоєно виробництво тролейбусів, повітряно-енергетичних установок та інших розробок, які знайшли великий попит у споживачів. Історія підприємства нерозривно пов'язана з іменами О.М.Макарова, М.К.Янгеля, Л.Д.Кучми.

В наші роки Красногвардійський район – це район потужного машинобудування, будівельної індустрії, транспортних підприємств, численних установ у сфері обслуговування. І ВАТ «Дніпровський машинобудівний завод», керівники й спеціалісти якого були удостоєні Державної премії України в галузі науки і техніки за комплекс науково-дослідницьких та виробничих праць по створенню й впровадженню міської телефонної станції системи С-32, і ВАТ «Дніпропетровський агрегатний завод», і Дніпропетровська виробничо-торгівельна фірма «Славутич», і багато інших підприємств і організацій, які вписали чимало сторінок в історію трудової слави району. Все це – «Красногвардійка» сьогодні.

Своєрідною візитною карткою сучасного Дніпропетровська стала будівля нового автовокзалу, вражаюча плавністю фасаду, комфортабельними залами. Створена умілими руками будівельників тресту №17, вона стала справжньою прикрасою міста та ще одним свідченням того, що в Красногвардійському районі уміють і люблять працювати.

За останні роки невпізнанне змінився вигляд району. На місці старих поселень «Нижній», «Верхній» виросли найкрасивіші житлові масиви. Побудовано новий житловий будинок по Кавалерійській, 9, нова будівля районної санітарно-епідеміологічної станції, райвідділення податкової інспекції, шкіл № 46 по вул. Робочій, 75а та № 101 на ж/м Краснопілля. Чудовою магістраллю з тополіними алеями стала Робоча, реконструйовано проспекти імені М.І.Калініна, О.С.Пушкіна та парк Калініна. В найближчих планах новобудови: будівля районного відділення внутрішніх справ, завершується будівництво РАГСу, реконструкція будівлі для поліклініки на ж/м Краснопілля.

В 1899 році відзначалося століття від дня народження великого поета О.С.Пушкіна. Тоді за ініціативою Катеринославської наукової громади почалося збирання коштів від населення на спорудження пам'ятника поету. 14 жовтня 1901 року на перехресті вулиць Пушкінської та Надежденської (зараз вул. Чичеріна) в урочистих умовах було відкрито пам'ятник «сонцю російської поезії». В роки Великої Вітчизняної війни робітники району демонтували пам'ятник, рятуючи його від рук окупантів. Сьогодні реконструйований в 1999 році бюст поета прикрашає проспект імені О.С.Пушкіна.

Красногвардійський район має в своєму розпорядженні солідну спортивну базу – один плавальний басейн, найбільший універсальний спортивний палац, три стадіони, 32 спортивні зали, 88 спортмайданчиків, завершення реконструкції стадіону «Метеор» стане справжнім подарунком не тільки спортсменам, а й всьому місту. Багато років спортивний комплекс «Метеор» є «кузнем» майстрів великого спорту, серед яких 8 олімпійських чемпіонів: – Л.І.Гуревич – легка атлетика; В.І.Лютій, В.М.Тищенко, О.В.Чередник – чемпіони по футболу; Ю.К.Зайцев – важка атлетика; Є.В.Браславець – парусний спорт; І.Ф.Матвієнко – парусний спорт; О.В.Бакул – фігурне катання. Сьогодні «Метеор» – це ще й сучасний виставочний центр, де розмішуються міжнародні, всеукраїнські, регіональні виставки-продажі, експозиції, презентації різноманітних видів продукції, товарів народного споживання та ін. Більше 20 тисяч людей регулярно займаються в спортивних секціях, фізкультурно-оздоровчих групах. В 10 дитячих та юнацьких спортивних школах займаються понад 3000 дітей і підлітків.

Фізичне здоров'я не принесе бажаних результатів без здоров'я духовного. Одна з найстаріших шкіл району – середня школа №12, колишня чоловіча гімназія, збудована ще в 1889 році. У відродженні національних традицій, в широкому використанні можливостей сучасних досягнень науки і техніки бачить районний відділ освіти удосконалення навчального процесу в загальноосвітніх школах.

«Пілотна» школа №31 — одна з найкращих в місті. Оволодіння секретами петриківського розпису тут невід'ємно поєднується з комп'ютерною грамотністю школярів.

На проспекті імені О.С.Пушкіна знаходиться найстаріший технікум залізничного транспорту, збудований ще в 1903 році. Тут навчалися поет Дмитро Кедрін, який трагічно загинув у лютому 1945 року в Москві, Іван Гвай — винахідник «Катюші».

Поширюється молодіжний рух. У 8-ми навчальних закладах району створено і активно діють комітети у справах молоді, які стали центрами з реалізації державної молодіжної політики на місцях.

В 1956 році на вул. Робочій збудовано Палац Культури машинобудівників, де сьогодні працюють десятки кружків художньої самодіяльності. В наші дні район має в розпорядженні 3 палаци культури, 1 спортивний комплекс «Метеор», 2 бібліотеки. Сьогодні в районі працюють 10 лікувально-профілактичних закладів.

В 1913 році на проспекті імені О.С.Пушкіна з'явилася дитяча лікарня на 50 місць, а зараз — це міська дитяча лікарня № 3, сучасний лікувальний заклад, який завершив у 2000 році реконструкцію нового неонатологічного відділення.

По-новому обладнаним відділенням реабілітації може пишатися і міська клінічна лікарня №7. Ведеться реконструкція спеціалізованої медико-санітарної частини №6.

У всі часи в самих різних галузях, помітне місце займали справжні лідери. Є вони й в сфері медицини. Головний лікар дитячого санаторію оздоровчого центру «Дружба» ВО ПМЗ Геннадій Васильович Лямкін, людина, натхненна ідеєю порятунку дітей від страшної хвороби. Дякуючи його неймовірним зусиллям, створено оздоровчий центр, обладнаний найкращою технікою.

8 жовтня 2000 року Г.В.Лямкіну вручено Диплом переможця міжнародного відкритого Рейтингу популярності та якості товарів і послуг «Золота фортуна», з присвоєнням титулу «Лауреат Рейтингу».

Міжнародний сертифікат якості присуджено Дніпропетровському проектному інституту.

Низький уклін і вічна наша вдячність героям Красногвардійського району, серед яких: 2 Ге-

роя Радянського Союзу, 2 Кавалера «Орденів Слави», 6 Героїв соціалістичної праці, 2 Героя України. На таких людях тримається наш район.

Справжнім діловим обличчям нашого району є депутати. Депутатський корпус Красногвардійського району складається з 39 депутатів, 8 представників району обрано до міської ради; працюють 56 квартальних комітетів.

У зв'язку з реформуванням системи соціального захисту населення, згідно з рішенням XVI сесії XXIII скликання Красногвардійської районної ради від 23.03.2001 створено управління праці та соціального захисту населення.

Створення управління дає можливість вирішувати проблемні питання соціального захисту мешканців району, розширити географію охоплення різноманітними видами допомоги мало-забезпечених верст населення.

В 2000 році різними видами допомоги було охоплено понад 25 тисяч мешканців району. Використано 496 тис.381 грн.

Цілеспрямовано працює в районі територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів, який було відкрито у лютому 1998 року. Всього центром соціального обслуговування охоплено 1110 громадян похилого віку. Продовжується робота по розширенню діяльності центру. Планується збільшити кількість громадян, яким будуть надаватися послуги територіального центру.

Вагомий внесок в соціальний захист населення робить районне товариство Червоного Хреста, яке на сьогодні обслуговує 153 громадянина. В 2000 році Червоним Хрестом надано матеріальної та медичної, соціальної допомоги на 59 тис. грн.

Понад 60 років пройшло з того дня як один з найбільших районів Дніпропетровська носить ім'я Красногвардійський. Район з непростим минулим, різноманітним сьогоденням та з перспективним майбутнім, тому що не тільки керівництво району та його депутатський корпус, рада директорів району, комерційні підприємства, але й більшість населення роблять все можливе, щоб всім жилося краще.

І хоча сьогодні всім нам дуже важко, але ще жива в серцях надія, а якщо є надія — є майбутнє.

В. П. СЕМЕНЮК

САМАРСЬКОМУ РАЙОНУ 24 РОКИ

Семенюк Валерій Петрович — керуючий справами Самарського виконкому

Самарський район у місті Дніпропетровську було створено 6 квітня 1977 року. Він розташований у східній частині міста. На півночі він межує з Індустріальним, на заході — з Амур-Нижньодніпровським районами на території у 64,4 кв. км. До складу району ввійшли колишні міста

районного підпорядкування: Придніпровськ, Ігренє, селище Чаплі, а також південна та північна сторони Нижньодніпровського залізничного вузла, котрі розташовані на лівому березі р.Дніпро та по обидва боки гирла р.Самари.

Люди тут жили ще за часів палеоліту. Перші

люди на території нинішнього Самарського району жили ще 40 – 60 тисяч років тому. Тут знайдено стоянки епохи кам'яної доби, поселення та могильники ранньої залізної доби, а також дуже багато пам'яток раннього Середньовіччя, які пов'язані зі слов'янами. А у Старій Ігрени, коли рили колодязь, навіть відкопали золотий скарб гунського періоду, який складався з великої кількості ювелірних прикрас. Зараз коштовності знаходяться в Музеї історичних дорожцтв в Києві. Археологи кажуть, що людські поселення на території Самарського району чи не найстарші в Дніпропетровську. Серед найвизначніших пам'яток історії називають восьму ігренську стоянку епохи мезоліту, могильники віком більше 8 тисяч років та поселення часів Київської Русі.

Запорізькі козаки також залишили на цій території свій славетний слід – в 1660 році в гирлі ріки Самари вони, на чолі з отаманом Сірко, розбили татарську орду та визволили тисячі невільників. З цього періоду – з 17 століття – існують козацькі поселення Огринь і Чаплі.

У 1873 році була відкрита станція Одинкове Лозово-сєвєстопольської залізниці, яку в січні 1895 передали Катерининській магістралі. У 1904 році станція Одинкове отримала нову назву Ігрень. Ще однією залізничною подією для майбутнього Самарського району стало створення у 1932 році станції Нижньодніпровськ-Вузол, яка мала 52 колії, 6 парків та 8 маневрених паровозів. До Великої Вітчизняної війни її називали «фабрикою маршрутів». В переважній більшості в позаминулому столітті на території майбутнього Самарського району жив робочий клас. У 1897 році робочі, на чолі з Григорієм Петровським, в Самарському лісі (він зараз вкритий водою) між руслом Самари та М'ясокомбінатом проводили збори та мітинги.

У січні 1919 року більшовистські війська, під головуванням матроса Петра Дибенка, з острову Слави форсували Дніпро та визволили Катеринослав від денікінців. Схожі події на цьому ж місті відбувалися і в 1943 році. 25 жовтня 39-а Гвардійська Барвенковська дивізія також форсувала Дніпро з острова Слави і вибила з Дніпропетровська німецькі війська. Мешканці району виявляють велику повагу до героїчного минулого, що відзначено у 22 пам'ятниках історії та культури.

В 1954 році було введено в дію першу чергу Придніпровської ДРЕС, яка на той час була найпотужнішою в Європі. В грудні 1956 р. було створено місто районного підпорядкування – Придніпровськ.

Про сторінки Перемоги свідчать легендарний паровоз С0-17=1613, монумент захисникам міста – курсантам артучилища, бійцям Полтавського збірного полку, які в перші дні війни стримували натиск фашистів на Донецькому, напрямку, а також 8 пам'ятників та обелісків загиблим у роки Великої Вітчизняної війни. 25

вулиць носять ім'я героїв громадянської та Великої Вітчизняної війн.

Під постійним піклуванням трудових колективів, виконкому райради, усіх громадян знаходяться біля 6,4 тис. учасників Великої-Вітчизняної війни, в тому числі 687 учасників бойових дій, 493 інвалідів війни, 115 жінок, що стали вдовами. Добру пам'ять у нащадків залишили Герої Радянського Союзу – Пеня Іван Миколайович, Андрощук Василь Степанович та Герой Соціалістичної Праці Шкурєнко Іван Трохимович.

В районі виготовляють залізобетон, хліб, акумулятори, цеглу, морозиво, електродвигуни, ковбасу майонез, щебін та інше. Сьогодні Самарський район це – 29 промислових підприємств, 148 установ торгівлі, 44 – побуту, 17 – будівництва та 16 установ транспорту.

Одне з головних підприємств району – АТ «Дніпроенєрго» – Придніпровська теплова електростанція, яка працює вже 56 років. В минулому році обсяг її виробництва склав 3860 млн.квт/год та 739 тис. Гкал. Також вагомий внесок в економіку району вносять ЗАТ Акумуляторний завод «Іста-Центр», з конвеєру якого в минулому році зійшло більше майже півтори мільйони високоякісних акумуляторів для легкових та вантажних автомобілів; ЗАТ «Комбінат харчових концентратів», що виробляє більше 70 найменувань продукції, серед якої смачні пластівці, розчинна кава, вафлі, супи, шоколадні та кавові напої, і інше; ВАТ «Дніпропетровський Втормет», ВАТ «Завод рибних гранульованих кормів», ПП «Едем».

Всього ж в минулому році в районі було виготовлено 60 тонн виплавив з чавуну, 1440 – зі сталі, 10 тон з кольорових металів. Харчова промисловість Самарського району видала «на гора» 700 тонн кондитерських виробів, 1300 тонн харчових концентратів, 260 тонн рибної продукції. Прибуток же усіх підприємств району в минулому році склав 19212,3 тис. грн.

На головному напрямку Української залізниці розташовані 12 підприємств комплексу Нижньодніпровського Вузла, який займає значне місце в забезпеченні вантажних перевезень продукції південно-східного регіону країни. Зараз у локомотивному депо Нижньодніпровськ-Вузол тривають випробування першого українського магістрального електровозу, що виготовлений у Дніпропетровську.

Визначною подією в житті району стало введення в експлуатацію Південного мосту, який з'єднав Придніпровськ з правобережжям. Тепер величезний потік вантажного автотранспорту вже не переобтяжує центральні вулиці міста. Добру роботу колективу Мостозагону №12 і субпідрядників при будівництві моста було відзначено подякою Президента України Леоніда Кучми та міністра транспорту.

Історія розвитку економіки району нерозривно пов'язана з історією економіки всієї країни.

В сімдесятих – вісімдесятих роках відбувався інтенсивний розвиток виробництва. Було введено в дію електромеханічний завод, розширювалися бази ремонтно-механічного заводу, монтажних виробів, Придніпровського заводу залізобетонних конструкцій, рибних гранульованих кормів, Дніпропетровського каменеобробного заводу та інших. Було прокладено трубопровід, який забезпечив теплом Придніпровської ДРЕС лівобережжя Дніпропетровська та укладено дюкер з лівого на правий боки Дніпра. Завершено будівництво Усть-Самарського автотранспортного мосту та розв'язки переходу через залізничну колію на Старій Ігрени.

Кризові явища в економіці України 90-х років негативно вплинули на роботу багатьох підприємств району. Проте, навіть в таких складних умовах продовжувалося створення нових життєздатних виробництв. Зараз в Самарському районі працюють 102 державних підприємства, 294 приватних, 40 кооперативних, 80 акціонерних, 104 громадські та 388 інших. Серед них: ТОВ ДДЗ «Енергоавтоматика», ЗАТ Акумуляторний завод «Іста-Центр», ПП «Едем», ТОВ «Ласунка». Найбільше в районі підприємств торгівлі та громадського харчування – 71%, охорони здоров'я – 22% та громадського будівництва – 20%. Вводиться в дію нове підприємство ТОВ «Масложиркомбінат», проектною потужністю 600 тон олії в місяць. Зараз на цьому підприємстві ведеться обкатка технологічного обладнання.

Нас 89 тисяч. На фоні промислового розвитку в 70–80 роки в Самарському районі дуже активно розвивається соціальна сфера. За перше десятиріччя району збудовано 75 багатопверхових будинків, нові корпуси шкіл №39 та 24, нова школа №129, гімназія №136, 8 дитячих садків. Також було відкрито будинок-інтернат для інвалідів і людей похилого віку, будинок немовляти, молочну кухню, профілакторій та багато нових магазинів. Територію в 40 га на ж/м Ігрень, Одинківка, Придніпровськ, Шевченко було відведено під індивідуальну забудову. Сьогодні в приватному секторі проживає 41 тис. громадян. Наприкінці вісімдесятих будівництво вже не мало таких великих обсягів – з 1988 по 2000 було зведено лише 24 багатопверхові будинки. Всього житловий фонд Самарського району налічує 79 будинків комунальної власності, 519 – відомчої власності, 8 – кооперативних та понад 12 тисяч приватних будинків.

В 1980 році в Самарському районі було відкрито «Дніпропетровський будинок дитини №1». Зараз в ньому знаходиться 180 малюків, віком від 2-х тижнів до 4 років. Тут перебувають діти з ураженнями нервової системи та порушеннями психіки. Як кажуть вихователі будинку, не дивлячись ні на що, ці діти дуже перспективні і інвалідів серед них всього 10%.

Сорокарічний ювілей відзначив у минулому році дитячий будинок-інтернат №6. Тут перебу-

вають діти з затримкою психічного розвитку. Педагоги інтернату намагаються дати дітям не тільки знання, а й увагу, турботу, душевне тепло. Дітям прагнуть прищепити любов до праці, розвинути пам'ять, логіку, дати необхідну в житті інформацію.

В Самарському районі 16 шкіл. Серед них найкращі: національна українська гімназія 136 – там навчають дітей за експериментальними програмами європейського рівня, фізико-математична школа №129, учні якої постійно займають перші місця на олімпіадах району і міста, та середня школа №39, учні якої брали участь у всеукраїнській олімпіаді з трудового виховання.

Плідно працює і педагогічний склад середньої школи №27, яка розташована на житловому масиві Придніпровськ. Днями в цій школі було відкрито дитячу галерею. Це перша в місті шкільна дитяча галерея. Її створено за ініціативою і при допомозі обласного кіноцентру «Веснянка». Галерею відвідати зможуть всі школярі Дніпропетровська, а екскурсії проводити будуть учні школи №27.

Зараз в Самарському районі проживає 89 тисяч чоловік. В школах навчається 9258 учнів. В дитячих дошкільних закладах, будинку немовляти, дитячому санаторії та в двох школах – інтернатах виховується 2200 дітей. Тут працюють більше 1 тисячі педагогів. Фахівців середньої ланки готують Придніпровський енергобудівельний технікум та медичне училище.

Щорічно 9 травня в Самарському районі проводиться факельна хода, присвячена пам'яті героїв-визволителів. Ця добра традиція існує в районі вже 34 роки. Два кілометри від БК «Енергетик» в Придніпровську до острову Слави проходять люди, щоб вшанувати пам'ять героїв, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. В цьому році в заході приймав участь мер Дніпропетровська Іван Куліченко.

Історія Самарського району міста Дніпропетровська, його сьогодення – це, в першу чергу, люди, які своєю повсякденною працею приумножують велич України. Їхня праця та ратні подвиги вшановані державою. Найвищим званням – Герой Соціалістичної Праці були відзначені будівельник Іван Павлович Вірюков, енергетики Василь Семенович Воловик, Григорій Андрійович Чаплинський, Ганна Григорівна Таран.

Вагомий внесок в розбудову району внесли Ю.І.Триполюць, Н.П.Михеєнко, Б.Ф.Силич, В.І.Лісовий, І.Д.Верещака, А.І.Ковпак, С.П.Шевцов, Ю.Б.Немцов, І.С.Пархоменко, Є.Д.Близнюк, В.П.Сотула, В.І.Савицький, В.О.Павлов, Т.С.Пономаренко, С.І.Приходько, В.П.Мірошніченко, З.І.Башмакова, А.Г.Овчаренко, Я.Г.Еліосов, С.В.Новиков, В.С.Захарчук, А.Ф.Крупський, В.Ф.Авраменко, В.М.Резніченко, М.Г.Пахнюк, Г.А.Саєнко, І.П.Роменський, В.С.Кулько, В.В.Сальников, В.Л.Шаповал та інші.

Активну роботу серед населення проводять депутати районної, міської, обласної рад, члени квартальних комітетів та територіальних рад самоорганізації населення, рада ветеранів,

рада жінок Самарського району. У Верховній Раді України район представлено народним депутатом України Віктором Михайловичем Пінчуком.

В. О. ЯВТУШЕНКО

ЛІТОПИС СЕЛИЩА ТАРОМСЬКЕ

Явтушенко Валерій Олександрович – селищний голова

Рідний край... Сьогодні важко собі уявити, що зовсім недавно весь береговий простір Дніпра, окрім порожистого, колись мав розкішні плавні – низину, покриту високою травою, густим очеретом, деревами та чагарниками», порізану річками, струмками, затоками, заточинами і лиманами, з багатьма великими й малими озерами та солоними прогоями. А на берегах рік, озер, лиманів, на річкових островах і схилах балок та яруг шуміли дуби, клени, бересті, осокори, тополі, верби. Важко уявити, що на неозорих степових просторах у великій кількості водилися дикі коні-тарпани, кози і кабани, древні тури, ведмеді, олені, лані, вовки, лисиці, зайці, по річках і плавнях – борсуки, горностаї, бобрі і куніці, в річках, озерах і лиманах різного роду риба і раки, про птахів – що вже й говорити...

Серед цього природного розмаїття причаїлося казкове поселення, яке називали Таромське.

Першу згадку про це поселення, яке простяглося біля самого Дніпра на правій його стороні, зустрічаємо в «Описі України» Г.Боплана. Багато тлумачень викликає й назва селища Таромське.

Не слов'янський корінь слова «Таромське» здавна цікавив своєю неясністю. Над змістом назви замислювався письменник О.Стороженко і академик Д.Яворницький. Перший, зв'язував назву з дієсловом місцевого діалекту «тарамтити», звук від брички, що проїздить по нерівній каменій дорозі. Д.Яворницький гадав, що назва походить від слова «таремок» або «теремок». Є також версія, що назва «тарам» пішла від слова із мови до-слов'янського поселення півдня України. Загальновідомо, що найбільш стародавніми постійними мешканцями цих земель були ірано-мовні скифи, а пізніше тюркомовні народності і племінні союзи (печеніги, хазари, половці, татари).

У книзі Е.М.Мурзаєва «Нарис топоніміки», вказано, що тюрське слово «тар» значить «розділяти на частини». Це простежується не тільки в старо-тюрських мовах, але і в сучасних мовах. Так, наприклад, у сучасній киргизській – «тармак» значить розгалуження річки на частини, узбецькій – «тармок», це рукав річки, частина річки.

І дійсно, якщо піднятися на саму вищу точку селища, а саме це так звана Висока гора, то буде видно, що річка Дніпро розділяється між островами на декілька проток.

Ця характерна особливість рельєфу місцевості, стійка в часі та в своїх основних рисах, були помічені ще стародавніми мешканцями, що й знайшло своє відображення у назві Таромського.

Документальне підтвердження інституту мовознавства ім.О.О.Потебні та Дніпропетровського історичного музею дають підставу рахувати, що історія Таромського як постійного поселення ведеться приблизно з XIII ст.

Довгий час територія, де; розмістилося селище Таромське, була прикордонною зоною. Спочатку – між землями, що належала великому князівству Литовському, (після Брестської унії – Речі Посполитій) –з півночі, та Кримському ханству – з півдня. Після Переяславської ради та Андрусівського миру в районі Таромського вже сходилися кордони трьох держав: Росії, до якої приєдналася північна частина лівобережжя України; Польщі, яка деякий час утримувала північну частину Правобережжя України; а також Туреччині, васал якої Кримський хан, тримав під своєю владою південь України. Землі, які належали Туреччині були спустошені і безлюдні. Малозаселеними були-й території, як і утримувались Польщею. І тільки на тій частині України, яка належала Росії, населення було значним.

Розміщення Таромського на кордоні трьох держав у той час, коли війни між державами чергувались з військовими чварами гетьманів, ханів, а також шляхти між собою. Все це призводило до того що, життя в нашій місцевості ледве жевріло: люди були змушені жити в землянках по ярах та балках посеред лісів. На той час густі ліси займали всю територію від Дніпра до Сури. Тільки на вододілах ліси ставали рідшими, а від Козиревої балки до Килибердиноного стояв дрімучий ліс. Худобу та майно постійно ховали по лісах.

Найзначніший вплив на існування поселення був з боку Запорізької Січі. І вже в 1704 році сел. Таромське значилося в числі поселень запорізького козацтва. Тут зимували Новокайдацькі Паланки військові старшини «із своїми хлопцями-малюками та із своєю челяддю».

На найвищій частині пагорба (Висока гора) довгий час існував сторожовий козацький пост «Козирева балка». З цього посту, який з часом став укріпленням із земляними валами добре спостерігалась вся навколишня місцевість. У козацьких рукописах значиться, що в 1648 році Богдан Хмельницький, йдучи на битву з гетьманом Стефаном Потоцьким, зупинявся біля посту «Козирева балка», біля зимовника Таромське. Тут до Хмельницького приєдналося багато втікачів, що ховалися в земляних льохах по лісах та балках.

У 1764 році, по розпорядженню Новоросійської губернської Канцелярії, урочище Таромське з Козиревою балкою на Дніпрі було об'явлено та перейменовано в державну військову слободу.

На той час тут нараховувалось 66 дворів та 198 осіб чоловічої статі. А ось вже в 1782 році при складенні загального народного перепису, в державному військовому селі Таромське нараховувалося 502 чоловіка (258 чоловіків і 246 жінок). З часом кількість мешканців у державній, казенній слободі Таромське ще збільшилось, за рахунок переселенців з Катеринослава, Нового Кайдака та запоріжців, які після руйнування Запорізької Січі в 1775 році, були змушені «братися» до землі та ремесла.

Запроваджувати кріпацтво в старих козацьких зимовниках по Дніпру цариця Катерина не наважувалась, боялась заворушень, але й землі запорожці – таромчани майже не одержали» тому були змушені займатися чумацтвом, гончарством, рибальством.

Після заснування Катеринослава, поштовий тракт із Києва, а також Москви (через Кременчук – Полтаву) проходив околицею Таромського. Біля Карнаухівської межі знаходилась поштова станція, де завжди міняли коней. Поштовий тракт існував аж до початку руху по Катеринославській залізниці.

Після того, як у Кривому Розі відкрито було родовище залізної руди, яка необхідна була для Катеринославських заводів, у 1875 році побудовано залізницю для перевезення руди. Однією з проміжних станцій цієї дороги стала станція Сухачівка. Першим її начальником призначено Сухачова, на землях якого і збудована станція.

Коли побудували залізницю, люди стали переселятися з нижніх слобод поближче до станції. Швидко забудовується верхня частина селища понад колією.

Освічених людей в селі було мало. Навчання в Таромському почалося десь з 1880 році. Спочатку вчителями були прибулі зі служби в армії. Навчалися по домівках у селян. Вперше відкрилась школа в 1894 р. церковно-приходська, невеликий будинок біля церкви (збудованої з дерева в 1793 році), а потім в 1910 році побудували кам'яну школу. До цієї школи ходили діти

з усього села. Ходити було далеко та й не могла школа з двома класними кімнатами вмістити всіх учнів, особливо восени. Взимку учнів меншало, бо у дітей бідняків не було одягу і вони до школи не ходили.

Так як населення в нагірній частині Таромського виросло, постало питання про будівництво школи в цьому районі. І тоді громада вирішила прохати Земське начальство про будівництво школи в нагірній частині селища. Школу будували два роки. В будівництві брали участь і місцеве населення, і в 1914 р. школу відкрили, як чотирикласну, початкову. А назвали школу Земською або Красною (від червоної кривлі), зараз це НСШ №105 М.Дніпропетровська. Працювала школа в дві зміни. Першим учителем Земської школи був Лоян Михайло Іванович, який в 1913 р. закінчив Тимірязівську академію.

1905, 1910, 1912, 1913 р.р. характеризуються піднесенням робітничого руху в Катеринославі. Страйки відбулися на Брянському (нині з-д Петровського), трубопрокатному заводі «Шо-дуар А» (з-д Леніна). В них приймали участь і таромчани, які працювали на цих заводах та на залізничних станціях.

Після придушення робітничих виступів було заарештовано сотні робітників, заслано на каторгу в Сибір. Одним з них був і таромчанин Кокоша Прокіп Демидович. Повернувся в рідне село Прокіп Демидович після революції 1917 р. Приймав участь у встановленні радянської влади і її укріпленні. Розстріляний німцями в 1943 р. в підвалі СШ №9 (вул. Мостова М.Дніпропетровськ)

Роки революції не минули і село Таромське. 11 травня 1918 р. в Катеринославі увірвалася банда Григор'єва, яка встановила режим дикого терору і насилля. На допомогу катеринославцям підоспіла частина Червоної Армії і 14 травня григор'євці були вибиті з міста. Відступали вони через Таромське. Поводили себе розв'язано: грабували людей, чоловіків забирали з собою. Тут і зустрілися вони із загonom червоних бійців під командуванням Бочкіна. Григор'євцям довелося відступити. Та невдовзі з'явилися петлюрівці. Вони захопили декілька захисників села в полон і розстріляли над кручею (нині вул. Леніна). Серед розстріляних був і житель Таромського Лобода Григорій Микитович.

На кінець 1920р. розгромлена армія Врангеля і білополярків. Молода Радянська країна вступила в період мирного будівництва.

У 1931 р. в Таромському створено колгосп ім. Паризької Комуні, контора якого знаходилася в приміщенні магазину по вул. Мостовій. Першим головою цього колгоспу був Головка Мусій Степанович.

Згідно з адміністративно-територіальним устроєм Дніпропетровської області з 1938 року Таромське – селище міського типу. Цього ж року утворюється селищна рада, головою ради стає,

колишній голова колгоспу, Головка Мусій Степанович. А головою колгоспу Валенко Семен Степанович. Ще в 1932р. в країні був введений державний закон про загальне обов'язкове початкове навчання. Тому в селищі будується школа колгоспної молоді біля станції Сухачівка. В 1934 р. ця школа стала десятирічною залізничною школою. №4, яка існує до 1960р. (до Великої Вітчизняної війни Таромська школа, колишня церковно-приходська, була початкова, а Земська – семирічною).

Перший медичний заклад в селищі з'являється теж у 1938 році. Амбулаторія знаходилася на вул. Мостовий та обслуговувала район в радіусі 15-20 км: селище Таромське, село Долинське, Пашена балка і Попова балка. В амбулаторії працював лікар В.Довгопольський, за національністю поляк, а його першими та незмінними помічниками були Лобаченко Параска Парфентіївна та Штанько Катерина Захарівна, які закінчили медичні курси в Катеринославі.

1941 рік... Велика Вітчизняна війна... Багато таромчан воювали на її фронтах і прославилися своєю стійкістю і хоробрістю. Серед них льотчики Головка Іван Іванович, Швець Дмитро Якович; Волошин Іван Кирилович, Шевцов Іван Петрович, Засуха Павло Фролович – директор одного з військових заводів під час війни на Уралі; визволителі М.Дніпропетровська – Дудник Микола Степанович, Солошенко Микола Микитович, Герасименко Яків Карпович та багато інших.

Великі випробування випали на долю людей, які з тих чи інших причин, не евакуювалися і залишилися на території, де лютував ворог.

Свій вклад у боротьбу проти ворога вніс лікар В.Довгопольський та медсестри селищної амбулаторії. Вони рятували військовополонених солдат від смерті, а молодь – від вивезення в Німеччину.

Серед тих кого не вдалося врятувати була і Пирлик Євдокія Василівна, випускниця 1938 р., закінчила III курси Дніпропетровського інституту іноземних мов, приймала активну участь у роботі селищної ради, колгоспу, була активною комсомолкою. За що була заарештована німцями й відправлена до в'язниці, а потім до Німеччини, в концтабір Равенсбрюк. Відправлений до Німеччини був і вчитель початкових класів Та-

ромської школи Федосенко Никодим Васильович. Він перебував у концтаборі Бухенвальд. В одному з концтаборів загинув і Ярошенко Трохим Мусійович, житель селища, який був начальником станції Правда.

Багато не повернулося з війни. До 1941 р. у селищі нараховувалося 16 тисяч жителів. На фронт пішли 70% військовозобов'язаних. 60% з них не повернулося, або повернулося інвалідами.

Післявоєнна пора. Почалася відбудова країни від розрухи, що принесла війна. Найбільша активність будівництва в селищі припадає на 60-ті роки. Збудоване нове приміщення СШ №14 (нині СШ №123) по пров. Червоноармійському. Побудована восьмирічна школа №124 по вул. Кірова. Добудований стаціонар амбулаторії, яка після війни переселилась у будинок лікаря Довгопольського по вул. Червоноармійській). А 25.02.1969 року Таромська лікарня була перейменована в 22 міську лікарню. Для медичних працівників, на території лікарні, побудоване 2-х поверхове приміщення.

1970 рік, селище міського типу Таромське включене в межі м.Дніпропетровська (рішенням виконкому міськради №709 від 15.11.1970р.) Розпочато будівництво нового приміщення селищної ради. І вже в 1971 році нове приміщення селищної ради «вітало» своїх відвідувачів.

Сьогодні загальна площа селища складає більше 75 кв. км (разом із новобудовами), 154 вулиці та провулки, загальною протяжністю 120 км. І населенням приблизно 15,5 тис. чоловік. Зараз на території селища розташовані три школи: СШ №123, 124 та НСШ №105, станція юних натуралістів, два дитячі заклади: д/з №239 та залізничний дитячий садок №20, а також підприємства, установи, організації різного відомчого підпорядкування: ст. Сухачівка; тягова підстанція; 10 дистанція колії; риботорварне господарство; АФ «Наукова»; ВАТ «Озеленювач»; три поштових відділення: Таромське, Таромське-1, п/в №131 сберкаса; культурно-просвітницький центр «Іскра»; філія бібліотеки №18; дільниця ВАТ «Дніпрогаз»; дільниця комунально-виробничого управління водопровідно-каналізаційного господарства; 22-а міська лікарня та декілька десятків магазинів.

Література:

1. Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава, Дніпропетровськ, «Січ», 1996
2. Мурзаєв Е.М. Нариси топонімики. М., 1974.
3. Боплан Г. «Опис України».
4. Спогади мешканців селища: Головка В.Т., Лояна М.І., Міляєвої В.Л. – вчителя-персоне́ра НСШ №105, Головіної М.М. – вчителя-персоне́ра СШ №123.

С. І. СВІТЛЕНКО

НАРОДОВОЛЬЦІ НА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ЗАСЛАННІ

Світленко Сергій Іванович – завідувач кафедри Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук, доцент

На початку 80-х рр. XIX ст. Катеринослав став одним з центрів заслання діячів соціально-революційної партії «Народна Воля» на півдні імперії. У місті вже були розгромлені перші народницькі й народовольські гуртки, а тому влада вважала цей порівняно невеликий і, що важливо, не університетський губернський центр зручним місцем для нагляду за «неблагонадійними» особами. Потреба у катеринославському засланні була, адже охоронні імперські установи вели активну боротьбу з народовольським підпіллям, що в ті часи залишалося головною опозиційною силою антидемократичного режиму Олександра III.

Одним з перших народовольців, який був висланий під нагляд поліції до Катеринослава, став одеський міщанин Захарій Коган. 15 листопада 1882 р. піднаглядний прибув з Одеси на місце заслання, термін якого мав тривати два роки. Такою була ціна за зв'язки з політичним засланцем Петром Орловим [3, 50, 367, 453; 4, 18].

Про революційну діяльність З.В.Когана у Катеринославі в 1883 р. відомостей обмаль. Відомо, що у червні він познайомився на квартирі іншого піднаглядного О.Я.Енгеля з харківським народовольцем А.Г.Бердичевським, прохав його стати посередником у листуванні з харківським підпіллям. Певно, такий конспіративний зв'язок вдалось налагодити. Принаймні, коли наприкінці 1883 р. З.В.Коган перейшов на нелегальне становище і зник із Катеринослава, він використовував цей конспіративний канал для контактів з місцевими радикалами. Так, 12 січня 1884 р. З.В.Коган відправив із Харкова до Катеринослава лист наступного змісту: «У неділю в Харкові вбитий шпигун. На 3-й день розпочались арешти. Арештовано до 8 чоловік, друкарня народницька. Шпигуни швендяють по всіх кутах і закопелках. Зберіть якомога більше грошей [3, 50, 457, 461, 475, 487].

До середини 80-х рр. XIX ст. З.В.Коган сформувався в досвідченого конспіратора. Він здійснив поїздку до Швейцарії, успішно подолав усі кордони і повернувся назад. Виконуючи конспіративні доручення, Захарій неодноразово бував у Катеринославі. З літа 1885 р. народовець взяв активну участь у створенні й діяльності загальнопартійних друкарень «Народної Волі» у Новочеркаську і Таганрозі.

Невдовзі доля ще раз привела його у Катеринослав. У січні 1886 р. стався провал таганрозької підпільної друкарні, де народовольці розраховували відновити випуск свого загальнопартійного соціально-революційного органу

«Народная Воля» та налагодити видання нелегальних брошур. Тоді З.В.Коган з товаришами з підпільної технічної групи самоліквідував новочеркаську друкарню і привіз одну тисячу віддрукованої книги «Борьба общественных сил в России» до Катеринослава.

У ночі з 19 на 20 лютого 1886 р., в п'яти верстах від губернського міста, на хуторі одного з симпатиків З.В.Коган разом із керівниками тодішнього народовольського підпілля В.Г.Вогоразом і Б.Д.Оржихом віддрукував обкладинку до привезеної книжки і сповіщення про арешт таганрозької друкарні. Це стало цілковитою несподіванкою для жандармів, які вважали, що з підпільною пресою «Народної Волі» вже покінчено. Виїхавши з Катеринослава, З.В.Коган зробив ще одну спробу відновити народовольську пресу в Тулі й продовжував боротьбу до свого арешту в Москві 27 січня 1887 р. [5, 133, 136, 137; 3, 83].

Не менш цікавою особистістю серед піднаглядних народовольців у Катеринославі був Олександр Федорович Дьяконенко. У 1883 р. йому виповнилося 28 років, за походженням – син священника, родом – з м. Ромни Полтавської губернії. Спочатку Олександр здобував освіту в Роменському повітовому училищі, потім у Київській гімназії та Київському університеті, однак університетського курсу не закінчив і припинив навчання у 1882 р.

Вступивши на шлях боротьби з політичним деспотизмом царизму, О.Ф.Дьяконенко став учасником Гадяцького революційного гуртка, що тісно співробітничав з Київською організацією партії «Народна Воля». За це Олександр був підданий арешту, притягнутий до дізнання, а згодом висланий на три роки під нагляд поліції до Катеринослава [3, 51, 165].

Новий піднаглядний постійно перебував у полі зору охоронних органів. Уже 29 вересня 1883 р. на вимогу Окремого Корпусу жандармів майора Шемоніна, який проводив дізнання у Харкові, у О.Ф.Дьяконенка було зроблено трус, наслідком якого став арешт і відправка до Санкт-Петербурга, у розпорядження генерал-майора Середи. Останній здійснював дізнання у державних злочинах в імперії. Наприкінці листопада того ж року народовець знов повернувся до Катеринослава, під гласний нагляд поліції, який продовжено ще на трирічний термін.

Шостого грудня 1883 р. О.Ф.Дьяконенко переїздить із Катеринослава до Павлограда, а вже у середині того ж місяця допитується жандармами в якості свідка у справі Роменського революційного гуртка. Незважаючи на це, піднаг-

лядний народоволець не припиняв контактів із радикальною молоддю Катеринослава. Наприкінці 1884 р. його знов заарештовують як учасника однієї з великих сходок катеринославської молоді.

Постійні переслідування з боку жандармів, перебування у в'язницях надломлює здоров'я борця з царським режимом. У середині березня 1884 р. О.Ф.Дьяконенка було звільнено з Катеринославського тюремного замку внаслідок хворобливого стану і віддано на поруки з грошовою відповідальністю в 500 крб. [2, 59-60].

Проте жандарми не списували піднаглядного з рахунку. У довідці начальника Катеринославського губернського жандармського управління від 12 березня 1884 р., зокрема, йшлося: «Особа Дьяконенка крайньо сумнівна, але разом з тим і дуже обережна» [3, 454].

Після визволення з ув'язнення, Олександр Федорович не припинив участі в соціально-революційному русі. Про її характер жандарми дізналися через два роки, із показань народовольця І.І.Хмелевцева. Останній завідив, що у 1884 р. познайомився з якимсь «піднаглядним», який забезпечував його революційними виданнями «Земля и Воля», «Чёрный Передел» та ін. До листопада 1884 р. І.І.Хмелевцев часто зустрічався з «піднаглядним», мав з ним бесіди радикальної спрямованості. Коли ж Іван виїхав до Севастополя, то підтримував з «піднаглядним» листування, через яке зміг познайомитись «з революційними діячами», а також отримував від нього революційні видання. За словами І.І.Хмелевцева, «піднаглядний» вибув з Катеринослава наприкінці 1884 – на початку 1885 р., а весною того ж 1885 р. помер від сухот.

У Департаменті поліції співставили свідчення І.І.Хмелевцева з даними біографії О.Ф.Дьяконенка. При цьому з'ясувалося, що останній в січні 1885 р. з дозволу Департаменту поліції переселився на проживання до Кисловодська Терської області, а 15 квітня того ж року помер у Ромнах Полтавської губернії. Ці факти дали підстави Департаменту поліції сповістити начальника Катеринославського ГЖУ 9 серпня 1886 р., що «піднаглядний» у показаннях І.І.Хмелевцева є, найбільш вірогідно, Олександром Федоровичем Дьяконенком [2, 47а, 47б, 47г].

Катеринослав став місцем заслання ще одного піднаглядного народовольця – Олександра Яковича Енгеля. Народився він у Бердянську 1862 р. Закінчивши місцеву гімназію, Олександр вступив на медичний факультет до Харківського університету, де прочившись до четвертого курсу. Захопившись народницькими ідеями, студент весь вільний час присвячував пропагандистській роботі серед харківських робітників, а на канікулах «ходив у народ» – до селян Бердянського повіту. На початку 80-х рр. О.Я.Енгель бере участь у народовольському русі, внаслідок чого 17 квітня 1881 р. заарешто-

ується в Одесі, з 28 грудня того ж року утримується у Київській в'язниці, залучається до дізнання у справі «69-ти». 12 травня 1883 р. народоволець висилається з Києва і обирає місцем заслання Катеринослав, де за ним встановили гласний нагляд [1, 4, 38, 47].

У довідці начальника Катеринославського ГЖУ від 12 березня 1884 р. відмічалось, що О.Я.Енгель, який проживав у Катеринославі під наглядом поліції від травня 1883 р., «особа крайньо сумнівна в політичному відношенні». Подібна оцінка мала серйозні підстави, адже від самого початку перебування у Катеринославі О.Я.Енгель налагодив контакти з місцевою учнівською молоддю, перетворив свою квартиру на місце сходів не тільки молоді, але й усіх осіб, які перебували у місті під наглядом поліції.

Діяльність піднаглядного О.Я.Енгеля збен-тежила катеринославських жандармів. У жовтні 1883 р. на постановою начальника Катеринославського ГЖУ поліція зробила на квартирі О.Я.Енгеля обшук. Унаслідок було знайдено: заряджений револьвер «бульдог», декілька неблагонадійних записок і заміток, четвертий том творів видатного російського радикального демократа М.Г.Чернишевського «Политическая экономия» [3, 453].

Олександр Енгель перебував в особливо дружніх стосунках з Марією Миколаївною Третьяковою. Жандарми характеризували її як особу також сумнівну в політичному відношенні. У 1881 р. М.М.Третьякова закінчила курс Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії, після чого отримала місце вчительки у Верхньодніпровській жіночій прогімназії. Проте молода викладачка пропрацювала лише кілька місяців і була відсторонена від посади. Причиною цьому послужило те, що місцеве начальство помітило в її діяльності «шкідливий напрям», котрий вона не намагалася надалі приховувати.

Радикалізм поглядів М.М.Третьякової був не випадковим, адже її три брати притягувалися в різний час до дізнань у політичних справах. Приміром, один з них – Микола – колишній студент Харківського університету, а згодом – доброволець Сімферопольського полку, розквартированого у Катеринославі, – притягувався до дізнання у січня 1880 р. за обвинуваченням у приховуванні відомих діячів соціально-революційного руху – І.М.Кашинцева та К.М.Філіппова [3, 453 зв.]. Дружні стосунки М.М.Третьякової з О.Я.Енгелем, О.Ф.Дьяконенком та іншими піднаглядними сприяла зміцненню її радикальних ідейних поглядів.

Піднаглядні народовольці активізували провінційне суспільне життя і мали особливий вплив серед катеринославської учнівської молоді. Так, О.Я.Енгель, проводячи систематичні бесіди з учнями середніх навчальних закладів, постійно торкався питання про становище політичних засланих і поступово схилював своїх слухачів на

користь проведення добродійного вечора задля надання матеріальної допомоги репресованим. Під впливом цих бесід М.М.Третякова, гімназист О.П.Колпаков, семінарист Г.В.Мошаківський та інші організували танцювальний вечір, що відбувся 27 листопада 1883 р. Головним розпорядником цього заходу був О.Я.Енгель [3, 48, 267].

У грудні 1883 р. на посаду катеринославського поліцеймейстера вступив 38-річний титулярний радник І.С.Миклошевський. Невдовзі до нього стали доходити чутки, що в місті влаштовуються «на лотерею» вечори на користь політичних засланих, а ініціатива й керівництво при їх організації належить політичним піднаглядним. Стало відомо, що подібні вечори відбуваються, як правило, по суботах, переважно в будинку Христофорова, на Соборній площі. Згідно зібраних даних, у жовтні – грудні 1883 р. в Катеринославі вже відбулось чотири танцювальних добродійних вечорів.

Унаслідок спостереження за катеринославською молоддю були отримані нові свідчення про організацію чергового подібного вечора «за особливими білетами, з платою за вхід», що мав відбутися по вулиці Колодязній, в будинку Струкових, на квартирі Миколи Михайловича Сьомова. Отримавши ці дані від пристава 1-ої частини м. Катеринослава об 11-й годині вечора, поліцеймейстер негайно відправився за вказаною адресою для провадження трусу.

У супроводі жандармського офіцера та понятих катеринославський поліцеймейстер прибув на квартиру М.М.Сьомова, де раптово застав до 50-ти чоловік, здебільшого вихованців місцевих навчальних закладів. Напевно, прихід І.С.Миклошевського став для учасників вечора цілковитою несподіванкою. Лише в останній момент вони намагалися ліквідувати компрометуючі папери, свідченням чого була безліч розірваних і розкиданих по підлозі заміток.

Огляд і обшук приміщення виявили масу вхідних квитків з мelloвою печаткою на звороті кожного з них, листування і чотири револьвера. У кишенях плаття семінарста Павла Ільченка було знайдено листок «для збору пожертвувань на користь адміністративних засланих» і портрет революціонера Л.Гартмана. У речах учня реального училища Мечеслава Крживицького, який проживав на квартирі М.М.Сьомова, вилучено два невеликих гектографа, літографований зошит під назвою «Новое евангелие» російського письменника Л.М.Толстого, копія з цього твору, написана хімічними чорнилами для гектографа та книжка «Сказка про то, как царь Андреян ходил Богу жаловаться», видрукувана у друкарні «Народної Волі». У Г.В.Мошаківського виявлено 61 крб. 22 коп., зібрані на вечорі [3, арк. 51, 145, 460].

Уранці 15 січня 1884 р. учасники молодіжного вечора були піддані обшукам. У центрі уваги

влади постав хазяїн квартири Микола Михайлович Сьомов, 37-річний стенограф, син священика з Орловської губернії. За наведеними довідками з'ясувалось, що він був висланий до Катеринослава як політично неблагонадійний. Це стало наслідком обшуку ще в 1872 р., в ході якого вдалося знайти різні безцензурні видання. Безперечно, М.М.Сьомов співчував місцевій радикальній молоді й надав свою квартиру для проведення вечорів [3, 51, 145, 460].

Одним з ініціаторів й організаторів вечора був вихованець 7-го класу Катеринославського реального училища Мечеслав Ігнатович Крживицький, 20-ти років, за походженням із дворян-поляків. Саме він запрошував учнівську молодь на квартиру М.М.Сьомова. На допиті Мечеслав не заперечував, що влаштував вечір з метою зібрати гроші на користь політичних засланих. Коло знайомих, які знали про справжню ціль, було вузьким. До посвячених у таємницю належали лише П.С.Ільченко та Г.В.Мошаківський.

За словами М.І.Крживицького, пропозиція про збір коштів з метою надання допомоги політичним зсильнозасланим і каторжанам надійшла від О.Я.Енгеля. Задля залучення коштів планувалося використовувати не тільки добродійні вечори, а й гектографи, що знаходилися у М.І.Крживицького. Останній розраховував зобразити кілька копій зі «Сказки про то, как царь Андреян ходил Богу жаловаться» і «Нового евангелия» й надати кошти від їх продажу на допомогу політичним зсильнопоселенцям [3, 25, 49, 384].

Обшуки і допити дали змогу властям зібрати деякий компрометуючий матеріал стосовно О.Я.Енгеля. Так, на квартирі гімназиста Олександра Колпакова було знайдено рукописну прокламацію «Народної Волі» – «Исполнительный комитет императору Александру III». Експертиза встановила, що прокламація написана почерком О.Я.Енгеля. Як з'ясувалось з показань О.П.Колпакова, О.Я.Енгель у неодноразових бесідах вдавався до критики існуючого образу правління в державі [3, 475].

Безперечний інтерес викликали в жандармів фотокартки, вилучені у О.Я.Енгеля. На них були зображені активні учасники соціально-революційного руху О.І.Бичков, Н.Л.Геккер та Л.М.Жебуньов. О.Я.Енгель знав, що два останні відправлені на заслання до Сибіру і вирішив надати їм грошову допомогу. Унаслідок молодіжного вечора від 27 листопада 1883 р. піднаглядний народо-волець отримав 50 крб. і у грудні того ж року надіслав їх до м. Чита на адресу Н.М.Геккера [3, 349]. Напевно, вечір 14 січня 1884 р. переслідував ті ж цілі, які здійснювались не без успіху. Так, у Г.В.Мошаківського було вилучено 27 крб. 22 коп., зібрані на вечорі у М.М.Сьомова на користь політичних засланих.

Після обшуків і допитів були здійснені арешти учнівської молоді та піднаглядних. 15 січня 1884

р. жертвами репресій стали М.І.Крживицький та П.С.Ільченко, 23 січня – А.Г.Бердичевський (на його ім'я було адресовано лист З.В.Когана з Харкова зі сповіщенням про арешти, знайдений на квартирі М.М.Сьомова), а 24 січня – О.Я.Енгель. Усі заарештовані перебували у Катеринославському в'язничному замку: три перших – до 20 серпня 1884 р., а останній – до 7 вересня того ж року. Г.В.Мошаковський, О.П.Колпаков та М.М.Сьомов мешкали в Катеринославі, знаходячись на ґрунті [3, 57, 61–68].

Упродовж кількох місяців притягнуті до дізнання очікували своєї долі. У липні 1884 р. Олександр III вирішив згадану справу своїм «височайшим повелінням» в адміністративному порядку. При цьому передбачалося вислати О.Я.Енгеля на заслання до Західного Сибіру на трирічний термін, А.Г.Бердичевського – підпорядкувати гласному нагляду поліції поза межа-

ми Катеринославської губернії та місцевостей, оголошених на становищі посиленої охорони – на два роки, Г.В.Мошаковського, П.С.Ільченка та М.І.Крживицького підпорядкувати особливо пильному нагляду їх учбового начальства впродовж двох років. О.П.Колпаков, М.М.Сьомов та М.М.Третьякова піддавалися гласному нагляду поліції у місцях, обраних для мешкання [3, 54].

Отже, у першій половині 80-х рр. XIX ст. Катеринослав перетворюється на місце політичного заслання діячів соціально-революційної організації «Народна Воля». Перебуваючи під поліцейським наглядом, народовольці не припиняли нелегальної діяльності, підтримували зв'язки з підпіллям інших міст, поширили вплив на частину учнівської молоді Катеринослава. Ця діяльність сприяла тому, що вже у середині того ж десятиліття раніше тихе губернське місто стало важливим центром пізнього народовольства.

Джерела та література:

1. Російська державна бібліотека. Рукописний відділ. Ф. 639 (Енгель О.Я.), спр. 1. 2.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 313, оп. 2, спр. 159.
3. ЦДІА України у Києві. Ф. 419, оп. 1, спр.1197.
4. ЦДІА України у Києві. Ф. 419, оп. 1, спр. 1322.
5. Шехтер-Минор А. Южно-русская народовольческая организация // Народовольцы после 1-го марта 1881 года. – М., 1928. – С. 131–139.

В.В.ЧЕНЦОВ, Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ ВУЛИЦЯ КОМКОРА

Ченцов Віктор Васильович – доктор історичних наук, начальник факультету післядипломної освіти Академії митної служби України

Архирейський Дмитро Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України

Значну частину дніпропетровських вулиць названо на честь якихось історичних діячів. Одна з них носить ім'я командира 7-го стрілецького корпусу РСЧА Федора Федоровича Рогальова, репресованого в 30-ті роки. Цікаво знати про людину, чия доля була безпосередньо пов'язана з історією міста.

«Справа військових» – таку назву у світовій пресі одержав судовий процес, який відбувся влітку 1937 р. у Москві і з якого розпочалися масові репресії, ініційовані, як правило, за сфабрикованими звинуваченнями органами НКВС проти керівного складу РСЧА і ВМФ СРСР. Військовою колегією Верховного суду СРСР за цією «справою» було заарештовано й засуджено 408 червоних командирів, з яких 401 приговорили до розстрілу. Серед останніх був Федір Федорович Рогальов, командир 7-го стрілецького корпусу, який розміщувався в той час на території Дніпропетровської області [21, 302].

Репресії 1937–1938 рр. стали закономірним продовженням політики, яку більшовики, розуміючи реальну силу слухняної армії, практикували щодо військового середовища чи не з перших

днів існування свого режиму. Для нагляду за «легалною і нелегалною діяльністю» особистого складу армії і флоту в структурі ВНК діяли особливі відділи, які крім боротьби із шпигунством, диверсіями та бандитизмом, займалися «всебічним освітленням» життєдіяльності військових. В армійських підрозділах створювалась потужна інформаційно-агентурна мережа [15, 78, 142, 196]. На варті політичних інтересів партії стояла й військова цензура. Її штатні співробітники ретельно переглядали військову кореспонденцію, готуючи на основі перевірок спеціальні бюлетені «про життя, настрій і ставлення частин Червоної Армії до радвлади» [2, 68].

Таким чином чекісти накопичували будь-яку можливу інформацію, наприклад, чи регулярно й доброякісно годують військовослужбовців; як червоноармійці оцінюють громадянську війну та її наслідки; які стосунки складаються між військовослужбовцями та комуністами й командним складом армії; чи не розповсюджуються «провокаційні» чутки з дому, від родичів про голод, інші негаразди тощо. Фіксувалися й факти численних посадових злочинів (крадіжки і

т.п.) та морально «нездорового» особистого життя командирів (пияцтво, інтимні зв'язки тощо) [15, 150].

На основі зібраної інформації складалися регулярні інформаційні зведення, в яких увага у першу чергу зверталася на політичні аспекти [1, 21-25; 15, 154; 16, 133].

На обліку спецслужб знаходився увесь командний склад військових підрозділів, починаючи від взводних командирів. На кожного командира, незалежно від того, підозрюється він у чомусь чи ні, заводилася окрема справа; на кожну військову частину оформлювалася «особлива справа», яка містила всі дані про цей підрозділ і розглядалася як своєрідний «фотографічний відбиток частини». Для полегшення своєї роботи чекісти заводили спеціальні «інформаційні теки», в які збирали не тільки оперативні матеріали, а й таблиці та схеми наглядку за «неблагополучним елементом». Ось, наприклад, пояснення до однієї з таких схем: «Особи, що викликають підозру, відзначаються на схемі з кружальцями певного кольору. Таким же кольором позначаються їхні ставлення, приятелі та однопіддані як з-поміж товаришів по службі, так і з-поміж приватних знайомих... Осіб, що є однорідними за переконаннями, але чий взаємовідносини ще не з'ясовані, позначати іншим кольором; осіб інших переконань і запідозрених в інших злочинах – третім; нейтральних... – четвертим...» [14, 133; 15, 156].

Чекістське керівництво вимагало «не мати упереджених думок щодо непотрібності використання чуток. Ігнорувати останні ні в якій випадку не можна, треба тільки кожну чутку за можливістю ретельно перевіряти і вияснити її витоки. Часто чуток може бути збудником цілої справи...» Старанно збирались компрометуючі матеріали на так званий «класово-чужий елемент» армії: «а) колишніх дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, осіб вільних професій, служителів (релігійного) культу і т.д.; б) колишніх кадрових офіцерів; в) колишніх білих офіцерів і військових чиновників, що служили в білих арміях і жили на території, зайнятій білими...; г) військовослужбовців іноземного походження; д) колишніх членів антирадянських партій та угруповань...» [9, 41; 16, 199].

Використовуючи найдетальнішу інформацію, органи НК-ДПУ-НКВС періодично здійснювали так звані чистки командного складу, вилучаючи співчуваючих троцькистській опозиції. Активно звільнювали колишніх офіцерів царської армії. Поступово накопичувався досвід фабрикування справ про змови у військовому середовищі. Всього у 20-х – першій половині 30-х років, за даними тодішнього наркома оборони К.Ворошилова, з армії було звільнено 47 тис. чоловік, в тому числі 5 тис., що були визнані як опозиціонери [17, 160; 21, 282].

Внутрішньополітичне становище в країні у другій половині 30-х років, пов'язане із загостренням і розширенням репресій, викликало у Й.Сталіна певні побоювання щодо позиції вищих військових керівників, авторитет яких серед населення та в армії був дуже високим ще з часів громадянської війни-Намагаючись убрати з армії всіх, хто вагався у питанні підтримки його курсу, Сталін фактично санкціонував «розкриття» органами НКВС так звані «антирадянської троцькистської військової організації». У 1936 р. відбулись арешти воєначальників, які раніше підтримували позицію Троцького і Зінов'єва. Репресії проти армії посилювались після пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. (лютий-березень), на якому пролунала вимога «перевірити» військове відомство. Як наслідок, у травні були заарештовані М.Тухачевський, Р.Ейдеман, Б.Фельдман, І.Якір, І.Уборевич.

1 червня на Військовій раді у Кремлі обговорювалась доповідь Ворошилова «Про розкриття органами НКВС контрреволюційну змову в РСЧА», в якій нарком оборони закликав «очистити армію буквально до найостанніших щілинок». 12 червня, після показового судовища, було розстріляно вісім учасників «військово-політичної змови». Їх звинуватили у шпигунстві, зв'язках з «антирадянським право-троцькистським центром», підготовці збройного повстання тощо [13].

Після страти вісьмох найвидніших воєначальників за особистою вказівкою Сталіна скрізь було організовано проведення «зібрань трудящих», на яких колективно вимагалось виявити і знищити «фашистську негідь». Радянські засоби масової інформації навивпередки захоплювались суровим вироком «підмеем, повних злоби і ненависті до робітників і селян», закликали «славні» органи НКВС знищити учасників «бонапартистської авантюри» [11; 12]. Вже через декілька днів після суду над першими «змовниками» було заарештовано 980 командирів і політпрацівників РСЧД, в тому числі 29 комбригів, 37 комдивів, 21 комкора, 16 полкових, 17 бригадних і 7 дивізійних комісарів [21, 299]. Серед інших був і командир 7-го стрілецького корпусу Ф.Рогальов, якого заарештували 10 липня 1937 р. прямо у приміщенні штабу корпусу [5, 5]. Розглянемо ж коротко життєдіяльність комкора до його арешту.

Федір Рогальов народився у січні 1891 р. у селі Антипіне на Вологодщині (Росія). Він був старшим із шістьох братів, і ще хлопчиком батько віддав його прислужувати до купця. В чотирнадцять року хлопець став сплавником лісу, пізніше служив матросом на річковій переправі. З початком Першої світової війни Рогальова мобілізували у гвардійський Павловський полк, розміщений у столиці імперії. Тут він пристав до більшовиків. Незабаром, за революційну агітацію його заарештували і запроторили до Петропавловської фортеці, а потім відправили

на фронт. Беручи участь у бойових діях, Рогальов був поранений, отруєний газом.

Лютневу революцію майбутній комкор зустрів у Петрограді, де в березні 1917 р. вступив до лав РСДРП(б). За активну діяльність проти Тимчасового уряду більшовика-солдата знову на деякий час ув'язнили. Звільнений, він записався до Червоної гвардії, взяв участь у придушенні корніловського заколоту, а потім став учасником заколоту більшовиків, разом із робітниками столичного Арсеналу встановлюючи контроль над Зимовим палацом. Пізніше, під командою П.Дибенка, Рогальов воював проти німців під Псковом і Нарвою, брав участь у придушенні антибільшовицького заколоту 1918 р. в Ярославі. Під час громадянської війни він воював на Уралі проти колчаківців, а потім був переведений до України. За мужність був нагороджений бойовим конем та золотим годинником [19].

В 1920 р. у складі 3-ї армії Рогальов брав участь у війні з поляками. У травні за відвагу був нагороджений вищою відзнакою більшовиків – орденом Червоного Прапора. Другий орден він отримав «за видатні стійкість і відважність, виявлені... в період наступальних боїв на Варшаву» [20, 6].

Після завершення регулярної громадянської війни Рогальов опинився у Полтавській губернії, де, командуючи кінним підрозділом, брав участь у збройній боротьбі з місцевими повстанцями. На початку липня 1921 р., зокрема, під Кочубеївкою його кіннота оточила загін Н.Махна. Втім, відомому отаману із жменькою своїх соратників у черговий раз вдалося вирватися із пастки, аби незабаром пробитися до Румунії. У 1922 р. Федора Рогальова призначили комісаром 8-го стрілецького корпусу. Атестуючи його на що посаду, командування відзначало, що він є «політпрацівником з добрими природними здібностями..., сильною волі та енергії командир, здібний організатор...»

Служба на деякий час була перервана навчанням на курсах у Військовій академії, після успішного закінчення якої, за особистим розпорядженням наркома М.Фрунзе, Рогальова було призначено військовим комендантом Кронштадтської фортеці. А потім – знову Україна. Спочатку Артемівськ, а з 1931 р. – Дніпропетровськ, 7-й стрілецький корпус. Одночасно Рогальова призначили військовим комендантом міста. В його особистій справі з'явилися нові записи: «Глибоко військова людина. Твердий, рішучий та ініціативний. Дуже багато вчить та вчиться сам» [5, 23].

Це був час, коли Рогальов досяг піка кар'єри. Його обрали членом обласного виконкому, делегатом чергових з'їздів КП(б)У та ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР. Нарешті, рішенням Реввійськради СРСР йому надали військове звання «комкор». З родиною – дру-

жиною Олександрою Миколаївною і дочками Маєю та Нінеллю – Ф.Рогальов мешкав в елітарному районі Дніпропетровська, на вулиці Ворошилова, яка, до речі, безпосередньо перетинається із вулицею Рогальова (тодішньою Крутогорною). В особистій справі комкора збереглися матеріали, які складають уявлення про рівень заможності значного командира РСЧА того часу: квартира Рогальових мала вітальню, в якій стояли піаніно та більярд, родина мала патефон і бібліотеку у півтори тисячі томів [5, 17-19].

І ось в одну мить все було зруйновано. Співробітники НКВС здійснили обшук квартири і робочого кабінету Рогальова. Як речові докази конфіскували револьвери і наган, гвинтівку з монограмою і шаблю із срібною оздобкою, особисте листування комкора, його бойові нагороди. До ЦВК СРСР були відправлені ордени Червоного Прапора, значки члена ЦВК СРСР, членські квитки ЦВК УРСР та СРСР.

27 липня Рогальова офіційно звинуватили у керуванні «контрреволюційною військово-троцькистською організацією». Начальник особливого відділу 7-го стрілецького корпусу, старший лейтенант державної безпеки Черемшин раптово «виявив», що Рогальов «свою свою практичну контрреволюційну роботу здійснював з метою: 1) послаблення військової потужності СРСР; 2) організації збройного повстання і повалення радянської влади, 3) організації терористичних актів проти керівництва партії і радянської влади» [5, 20; 23]. Протоколи, складені слідчими, мали показати «громадськості» наявність «широкомасштабної змови на Україні і злочинної діяльності комкора».

Слідство стверджувало, то у березні 1936 р., під час проведення військової гри в Київському військовому окрузі (КВО) командує цим округом І.Якір нібито запропонував Рогальову вступити до підпільної контрреволюційної організації, знаючи, що той, «ще коли був комендантом Кронштадтської фортеці, поділяв точку зору троцькистсько-зінов'євської опозиції і виявляв коливання з основних питань генеральної лінії партії». У подальші роки під впливом економічних проблем, які переживала країна, у Рогальова нібито знову «відновились коливання і невіра у правильність політики партії, (і) він стає на троцькистські позиції».

Під час перебування на посаді командира 7-го стрілецького корпусу Рогальов «відірвався від мас, допускаючи елементи затиску самокритики, заохочував систему підлабузництва і догідництва, сприяв засміченню штабів корпусу та дивізії чужим і ворожим елементом». Знаючи, що Рогальов «фактично розірвав з більшовизмом», Іона Якір у своєму кабінеті в приміщенні штабу КВО нібито розповів йому про існування в РСЧА потужної антирадянської військово-троцькистської організації. Дізнавшись про це, Рогальов погодився вступити до її лав і зобов'язався ви-

конувати таку роботу: «1) вербувати нових членів; 2) здійснювати шкідництво в частинах 7-го стрілецького корпусу з метою підризу бойової та мобілізаційної його готовності, що безпосередньо мало сприяти поразці корпусу у випадку його участі у війні з фашистськими країнами; 3) і, зрештою, найголовніше – забезпечити частини корпусу для участі у збройному повстанні з метою повалення Радянської влади».

Тут доречно звернути увагу на повну суперечність 2-го та 3-го «завдань» Рогальова: з одного боку, він мав підризувати бойову міць свого корпусу, з іншого, – цю міць забезпечувати. Дивовижна логіка чекістського слідства...

Слідчі НКВС основний акцент зміщували у бік політичних аспектів діяльності «військово-троцькистської організації»: нібито її метою було утворення в СРСР такого уряду, до складу якого б увійшли представники «всіх політичних буржуазних партій...», тобто «демократичного» уряду.

За матеріалами даної справи слідчі «записали» у члени «військової організації» чимало командирів вищої ланки, а також представників влади на місцях. Керівником організації було визнано І.Якіра; його заступником, а після розстрілу Якіра, – й керівником «підпілля» – командуючого Харківським військовим округом (ХВО), командарма II-го рангу І.Дубового, Активними членами організації «виявилися»: заступник командуючого військами ХВО, комкор Туровський; начальник штабу ХВО, комдив Соколов; начальник політуправління, армійський комісар II-го рангу Амелін; начальник штабу КВО, комдив Бутирський. Через Рогальова до організації нібито потрапили керівники 7-го корпусу: начальник штабу В.Євгенєв, заступник останнього С.Саввін та ін. [4, 237].

Протоколи допиту Ф.Рогальова чудово демонструють технологію фабрикування подібних справ: слідчий поступово витягував з обвинуваченого деталі «зловісної змови», вправно скеровуючи допит у необхідний для слідства напрям. Отже, виходило, що у 1932–1933 рр., на момент приїзду на роботу до Дніпропетровська першого секретаря обласного комітету КП(б)У М.Хатаєвича, тут вже сформувалося «контрреволюційне троцькистське підпілля», до складу якого входили голови облвиконкому І.Гаврилов, І.Федяєв, секретарі міськкомів М.Лейбенсон, П.Ветров, голова Дніпропетровської міськради Н.Голубенко та ін. Між військовими та цивільними «змовниками» існували тісні зв'язки. Слідчі стверджували, що Хатаєвич «збагатив підпілля живими людьми, давніми кадровими нероззброєними троцькистами, яких він привіз із собою до Дніпропетровська».

До 31 серпня 1937 р. Рогальову інкримінували розмови з Хатаєвичем про можливість розв'язання війни з Польщею, необхідність якої ніби мотивувалося ними тим, що «утримання Червоної Армії викликає значні витрати, а ефек-

тивність виходить мізерна», а також про підготовку терористичної групи для вбивства керівників партії та уряду, зокрема наркома оборони Ворошилова.

Втім, для слідства цих показань обвинуваченого комкора виявилось замало. Справа була доповнена «свідченнями» інших осіб: вищезазначених В.Євгенєва, С.Саввіна, П.Ветрова, І.Гаврилова, а також командира 123-го стрілецького полку 41-ї стрілецької дивізії Л.Овчаренка, командира 30-ї стрілецької дивізії комбрига А.Зубка та ін. В цих показаннях зазначалося, що Рогальов виявляв незадоволення наданим йому званням комдива, «не поділяв погляди партії з питань внутрішньої демократії», шкодував, що «кращі люди з армії вилучені», підтримував зв'язок з терористичною групою бойовиків, яка намагалась організувати вбивство Сталіна, з українськими націоналістами (колишніми боротбистами та укапістами) тощо. Крім того, у справу Рогальова буди включені матеріали очних ставок.

Яким чином слідчим НКВС вдавалося добитися необхідних для них зізнань обвинувачених? Свідчать очевидці. Колишній в'язень Є.Трет'як, якого тримали у камері смертників разом із засудженими до розстрілу «троцькистами», колишніми партійними та господарськими керівниками Дніпропетровщини Н.Матвеевим, В.Яблонським, А.Євгенєвим та ін., у 1956 р. на допиті показав: «Всі ці особи говорили, що вони ні в чому невинні і їх засудили безвинно..., всі вони скаржились, що їх сильно били. Наприклад, Рогальов казав, що йому перебили ноги, і він останнім часом пересувайся на милицях, казав, що він підписав протокол, бо йому говорили, що все рівно його заб'ють, а якщо підпише, то засудять до якогось терміну (ув'язнення)» [5, 259–287].

«Рогальов мені розповідав, що з першого дня його почали бити, знущатися, – свідчив пізніше Н.Кувшинов, який певний час знаходився з комкором в одній камері. – Особливо в цьому відзначився слідчий Флейшман. Рогальов мені розповів про такий випадок, коди на його гімнастерку, на те місце, де були ордені Бойового Червоного Прапора, причепили фашистські знаки і водили (його) по кабінетах, показуючи усім як ворога. І далі Рогальов сказав, що він, не витримавши цих знущань, припинив, почав підписувати брехливі показання, які йому пропонувалися. Рогальов мені говорив, що він підписав такі показання, через які його розстріляють. «Але знай, – заявив мені Рогальов, – якщо ти залишишся живий, то напиши тов. Ворошилову, з яким я пройшов усю громадянську війну, що Рогальов був чесним і відданим комуністом – таким він і помер» [5, 282–286].

Таким чином, через два місяці після арешту Ф.Рогальова, 9 вересня 1937 р. начальник уп-

равління ГОСВС УРСР по Дніпропетровській області затвердив по даній справі обвинувальний висновок, в якому, зокрема, визначалось, що колишній комкор має бути засуджений судом Військової колегії Верховного суду СРСР. Цікаво, що у довідці, яка додавалась до висновку, відверто зазначалось: «Речдоків по справі немає».

Незабаром відбулась виїзна сесія Військової колегії. Вже 13 вересня члени колегії розглянули справу і погодились із обвинувальним висновком, затвердження помічником прокурора СРСР Рагінським. Було вирішено передати справу Рогальова до суду, розглянувши її на закритому засіданні без участі обвинувачення, і захисту, без виклику свідків, тобто згідно із постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. Судове засідання по справі Рогальова тривало всього 15 хвилин. У заключенні засідання було зазначено: «В останній промові підсудний сказав, що він є великий злодій, але свої злодіяння (він) не встиг довести до кінця» [5, 59, 60].

14 вересня було оголошено вирок, в якому зазначалося: «Рогальова Ф.Ф. позбавити військового звання «комдив» і піддати вищій мірі кримінального покарання – розстрілу а конфіскацією всього майна, що належить особисто йому». Вирок був визнаний як остаточний і безапеляційний. На підставі вищезгаданої постанови ЦВК про негайне виконання вироку 15 вересня 1937 р. Федір Рогальов був розстріляний у Дніпропетровську, про що інформує довідка 1-го спецвідділу НКВС СРСР [5, 230].

Заслужений бойовий командир вже не дізнався, як репресивні органи розправлялися з його підлеглими. Внаслідок операції, проведеної Дніпропетровським управлінням НКВС з метою «виявлення і розгрому військово-фашистської змови», і реалізації оперативних розробок «Академік», «Генерал», «Змичка», «Блок», «Ланцюжок», «Зрадники», «Штаб», «Професор» в період з 1 червня до 1 грудня 1937 р. було заарештовано 236 чоловік, в тому числі трьох комбригів, 12 полковників, 18 майорів, 54 капітани. Був фізично знищений комісар корпусу Р.Кавалере, від знущань втратив розум полковник Скрастен, який після арешту Рогальова якийсь час командував корпусом. Як свідчив майбутній маршал С.Бірюзов, який після закінчення у 1937 р. Військової академії ім. Фрунзе отримав призначення у штаб 7-го стрілецького корпусу, останній в цей час фактично був обезголовлений: «Прибувши у дивізію, штаб якої був розташований у Дніпропетровську, я застав щось неймовірне. Ще у військовій комендатурі залізничного вокзалу мені повідомили, що в даний момент у дивізії начальства по суті немає: командир, комісар, начальник штабу, начальники служб – усі заарештовані» [17, 130].

Всього до 1 червня 1938 р. за участь у «військово-фашистській змові» обласним управлінням НКВС було репресовано 370 чоловік, з яких 53 водночас «викривались» як іноземні агенти-шпигуни. Дніпропетровські чекісти «виявили» значну кількість різноманітних «військово-змовницьких загонів», «шпигунських резидентур», «терористичних та диверсійних формувань» у військових частинах, розташованих на території області, які нібито діяли під загальним керівництвом Рогальова, як «начальника військово-повстанського штабу право-троцькистського центру» [7; 9, 60; 10, 4, 8, 25, 55, 119].

Жахливу долю військових розділили й члени їхніх родин. Лише за друге півріччя 1937 р., були заарештовані 114 дружин учасників дніпропетровського військового «підпілля». Засудили і відправили до табору й Олександр Рогальову. Після восьмирічного ув'язнення вона була обмежена у праві вибору місця проживання. Повернувшись до Дніпропетровська вона лише після XX з'їзду КПРС. Із дочок Рогальових, яких держава, репресувавши батьків, віддала до дитячих притулків, Олександрі Миколаївні пощастило розшукати тільки старшу – Майю. Сліди молодшої загубились [10, 5; 20, 6].

Масові репресії в радянській армії напередодні Другої світової війни негативно відбилися на її боєздатності, що завдало очевидної шкоди обороноздатності держави в цілому. Плануючи напад на СРСР, А.Гітлер враховував, що найкращі командирські кадри Червоної армії знищені. «Першокласний склад радянських вищих військових кадрів знищений Сталіним у 1937 році, – радів фюрер. – Таким чином, розумні голови у зростаючому поколінні поки що відсутні. У них немає гарних полководців» [18, 146, 147].

Особиста трагедія таких досвідчених командирів як Ф.Рогальов обернулась безглуздою загибеллю мільйонів громадян Радянського Союзу в роки світової війни.

6 вересня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР, уважно розглянувши матеріали кримінальної справи, заведеної на Ф.Рогальова, визнала, що справа була явно сфальсифікована колишніми співробітниками управління НКВС по Дніпропетровській області. Зокрема, І.Якір показав, на яких по суті базувалося все звинувачення проти комкора, щодо останнього не давав взагалі. Встановлено, що проти Рогальова застосовувались незаконні методи ведення слідства. Таким чином, Колегія ухвалила вирок від 14 вересня 1937 р. щодо Рогальова відмінити, самого ж Федора Федоровича реабілітувати.

У Дніпропетровську шанують пам'ять мужньої людини, намагаються не забувати уроки минулого, з яких треба робити певні висновки в умовах становлення демократичного суспільства.

Джерела і література:

1. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. 1, оп. 1, спр. 213.
2. ДАДО, ф. 1, оп. 1, спр. 1997.
3. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ), фонд кримінальних справ, спр. П-5052.
4. ДА СБУ, ф.к.с., спр. П-5102.
5. ДА СБУ, ф.к.с., спр. П-5162.
6. ДА СБУ, ф.к.с., спр. П-7041.
7. ДА СБУ, ф.к.с., спр. П-12372.
8. ДА СБУ, ф.1, спр. П-12.
9. ДА СБУ, ф.2, спр. П-12.
10. ДА СБУ, ф.2, спр. П-13.
11. Заря, 1937, 12 июня.
12. Заря, 1938, 15 марта.
13. Известия ЦК КПСС, 1989, Хв 4, с. 49-62.
14. Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 – июнь 1941). Сборник документов. – М., 1962.
15. История советской разведки. Вып. 1. 1918-1920 годы. Сбор. док-тов, – М., 1960.
16. История советской разведки. Вып. 2. 1921-1925 годы. Сбор. док-тов. – М., 1960.
17. Конквест Р. Большой террор // Нева, 1990, № 3.
18. Медведев Р. О Сталине и сталинизме // Знамя, 1989, №3.
19. Пименов В. Від червоноармійця до комкора // Прапор юності, 1988, 5 липня.
20. Полоз Ю. До того, как вышли из седла // Пресс-курьер, 1990, № 11.
21. Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов. – М., 1991.
22. Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської федерації, ф.к.с., спр. П-3733.
23. Ченцов В. Суду хватило 15 минут // Днепровская панорама, 1991, 27 августа.

М. А. СЛОБОДЯНЮК

РУХ ОПОРУ В ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Слободянюк Микола Анатолійович – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Відкритого міжнародного університету «Україна»

У формуванні історичної пам'яті українського народу важливе значення має об'єктивне висвітлення минулого, неупереджене ставлення до історичних подій, явищ та осіб. З моменту набуття Україною незалежності активізувався процес формування єдиної української нації. У зв'язку з цим, О.Субтельний наголошує на необхідності визначити заслугуючу на довіру історичну пам'ять, котра зможе служити «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців [73, 53]. Для успіху цього процесу велике значення має вивчення історії Другої світової війни. Серед найбільш важливих і дискутованих проблем війни є діяльність антифашистського руху Опору в Україні. У вирішенні цього завдання значну роль може відіграти неупереджене історіографічне дослідження антифашистського руху Опору на Дніпропетровщині, яке потребує узагальнення здобутків попередників, використання нових підходів і комплексного об'єктивного дослідження.

Серед проблем, що стоять на шляху подальших досліджень з історії руху в Україні, на наш погляд, головними є такі: неузгодженість понятійного апарату при вивченні проблем руху Опору; проблема достовірності джерел з історії Опору; відірваність вітчизняної історичної науки від здобутків зарубіжної історіографії.

Першою з перешкод на шляху сучасних досліджень історії руху Опору в Україні є, в значній мірі, застарілість радянської термінології і невиробленість загальноприйнятої термінології в сучасній українській історичній науці. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, це спонукає автора запропонувати власні терміни та їх тлумачення.

Радянські історики протягом післявоєнних десятиліть так і не дійшли згоди щодо розуміння терміну «партизанська війна (рух)». Прихильники широкого трактування цього терміну твердили, що не можна зводити партизанську війну лише до дій партизанських загонів і підпілля. В такому випадку висвітлюється не історія партизанської боротьби в цілому, а лише історія її організованих форм. Неорганізовані ж форми боротьби залишаються на узбіччі. Інші автори вважають, що при широкому тлумаченні терміну «партизанська війна» стираються межі між людьми, які ведуть збройну боротьбу, з одного боку, і неозброєними підпільниками і патріотами, з іншої. Тому не можна змішувати партизанську боротьбу з підпіллям або з пасивними формами боротьби. Невирішеними в рамках радянської історіографії залишилися також питання про чітке розмежування понять «партизанський рух» і «партизанська боротьба», про вироблення нау-

кового визначення інших, окрім партійного, видів підпілля [33, 96-109; 42, 36-37].

На наш погляд, проблема коріниться в хибній заідеологізованій методології радянської історичної науки. За визначенням «Советской Военной Энциклопедии» рух Опору — це національно-визвольний, антифашистський рух під час другої світової війни проти німецько-фашистських та інших окупантів та їх пособників. Рух Опору здійснювався в різних формах (активних і пасивних), мав відмінності за масштабами і соціально-політичним змістом [56, 113]. Відмова від використання терміну «рух Опору» по відношенню до антифашистської боротьби на території СРСР та терміну «радянський рух Опору» по відношенню до тих, хто боровся з фашистами під радянськими прапорами, призвела до зайвої плутанини в термінології. Ще в 1959р. В.Клоков зрозумів сутність проблеми і на науковій конференції в Київському університеті запропонував використовувати термін «рух Опору» як загальноприйнятий. Загальне прийняття цього терміну вирішило б дискусію про зміст термінів «партизанська війна», «партизанська боротьба» та «партизанський рух». Він включав би в себе всі форми боротьби населення: збройні і незбройні, активні й пасивні, організовані й неорганізовані. Ця пропозиція була підтримана на конференції А.Вовком, а в 1965р. А.Курносим. Останній писав: «Термін «Рух Опору», за нашою думкою, ширше й повніше формулювання «партизанський рух», яка прийнята в нашій історичній літературі. В Опір включаються не тільки збройна боротьба партизан і підпільників, але й менш ефективні назовні, хоча й набагато більш масові форми боротьби — саботаж і т.п. Пропонований термін разом з тим підкреслює спільність народної боротьби в окупованих районах СРСР та руху Опору в країнах Європи.» Проте пропозиція В.Клокова не була прийнята, мовляв є глибока соціальна відмінність між поняттями «рух Опору» та «всенародна боротьба радянських людей в тилу ворога». У передмові до третього тому збірника «Друга світова війна. Рух Опору в Європі» стверджується, що термін «рух Опору» може бути лише умовно прийнятий по відношенню до Радянського Союзу з метою «єдності термінології» при вивченні історії європейського Опору [39, 169].

Тільки умовне прийняття терміну «рух Опору» по відношенню до СРСР радянська історіографія пояснювала ще й тим, що на відміну від інших країн Європи, СРСР не був окупований повністю і боротьбу проти загарбників очолювала Радянська держава. Тому по відношенню до Радянського Союзу використовувався термін «всенародна боротьба» [11, 5-6]. Однак, такий доказ бачиться нам геть непереконливим, оскільки визначення руху Опору, подане у радянському ж «Военно-энциклопедическом словаре» як

«антифашистські агітація і пропаганда, саботаж, страйки, диверсії, партизанська боротьба», не суперечить змісту радянського терміну «всенародної боротьби», яка там же визначена як «дії партизанських загонів, підпілля... масовий зрив населення військових, економічних і політичних заходів окупантів» [10, 223, 166]. Тим більше, якщо говорити про Україну, то її територія якраз була повністю окупована, а рух Опору не був однорідним і поділявся на три основних політичних течії: радянський, український та польський. І тепер, коли українська історична наука звільняється від ідеологічних забобів, немає перешкод для того, аби зробити термін «рух Опору» загальноприйнятим в українській історичній науці і розглянути антифашистську боротьбу в Україні не ізольовано, не лише в контексті подій в СРСР, а й в контексті всієї Другої світової війни, як складову загальноєвропейського руху Опору. Ця пропозиція, не підтримана тоді з «класових» причин, у наш час виглядає цілком слушною і корисною. Зокрема загальне її прийняття вирішило б дискусію про зміст термінів «партизанська війна (рух)» та «партизанська боротьба».

Вживання по відношенню до України терміну «рух Опору» вимагає чіткого розмежування тих, хто вів антифашистську боротьбу на українських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань та формувань ОУН-УПА. Хоча певні дослідники продовжують старанно уникати вживання термінів «український» чи «радянський» рух Опору, в сучасній історіографії поступово складається традиція поділу руху Опору в Україні за національно-політичними течіями. Так, дві основні політичні течії в русі Опору на Україні, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша — орієнтувалася на створення незалежної України, називають О.Субтельний, Ф.Турченко, Я.Грицак, В.Семенико і Л.Радченко, Л.Кормич і В.Багацький [60; 63; 15; 29; 54; 37]. Деякі історики доходять висновку про необхідність виділення всередині руху Опору в Україні українського і радянського «рухів», хоча утвердженню такого підходу продовжує заважати невиробленість спільної термінології. Зокрема В.Косик виділяє «національний» і «радянський» рух Опору, М.Коваль вживає термін «український рух Опору», Т.Гунчак — «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух», В.Трофимович, В.Степкевич, І.Муковський та О.Лисенко — «український національний рух Опору» [17, 38, 62, 49, 64, 58].

Для одних ми пропонуємо використовувати термін «радянський рух Опору», для інших — «український (інакше — національний) рух Опору». Український рух Опору об'єднував не лише оунівців, а й просто осіб, які прагнули створення незалежної української держави і могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або

бути прихильниками Т.Бульби-Боровця. Радянський Опір, на нашу думку, не можна називати українським, оскільки він відстоював, перш за все, інтереси не українського народу, а інтереси Москви. Хоча більше половини учасників радянського Опору складали етнічні українці, їх об'єднувало почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе, в першу чергу, як «радянських людей», і тільки потім як українців. В більшості своїй позбавлені національної свідомості, в поняття українця і Україна вони скоріше вкладали територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянського Союзу. Так їх визначати нам дають підставу самі учасники цих течій. Наприклад, учасники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками національної (української) підпільної чи партизанської боротьби, українського (національного) руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному плані нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії. Німецькі окупанти в своїх поліційних звітах теж чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «національний», «український» [20. Оп.1, стр.44, арк.100; 55. Оп.4, стр.131, арк.50; 67. Оп.4, стр.308, арк.57].

Радянський і український рухи Опору (а також польський рух Опору, поширений в Західній Україні) розглядаються нами як складові частини єдиного «руху Опору в Україні», який, в свою чергу, є частиною «європейського руху Опору». Поділ руху Опору в Україні за національно-політичними ознаками (тобто на радянський, український, польський) органічно співвідноситься з традицією використання подібного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір» [73, 39; 1, 9, 16; 21, 5-8] і т.д.

Як радянська історіографія уникала використовувати по відношенню до Радянського Союзу термін «рух Опору», так само вона уникала і вживання терміну «пасивний опір», вживаючи словосполучення «масовий саботаж населення». Радянська історична наука розглядала «масовий саботаж» як частину радянського руху Опору (у радянській термінології – «всенародної боротьби») або як допомогу організованому руху Опору з боку неозброєного населення і, фактично, не розглядає цю форму Опору, як його окрему складову [11, 5-6; 42, 18-19, 28]. Такий невірний концептуальний підхід спричинився до слабого рівня розробленості такої важливої проблеми як пасивний спротив цивільного населення України німецько-фашистським загарбникам. Радянська історіографія розглядала пасивний спротив лише як складову радянського руху Опору, виходячи з хибної тези про

«всенародну» його підтримку населенням окупованих територій. У відповідності з цією концепцією питанню спротиву мирного населення хоча й приділялася певна увага істориків, проте спеціально присвячених цій темі робіт створено не було. З тих самих причин в радянській історіографії взагалі не досліджувалися настрої населення окупованих територій.

На нашу думку, окрім організованих, активних форм руху Опору, саме неорганізований, пасивний спротив мирного населення не лише відіграв важливу роль у поразці та вигнанні з української землі загарбників, а й завдяки своїм особливостям не належить до якоїсь тілки організованого Опору (радянського, національного тощо), а є зовсім іншою, неорганізованою, формою боротьби. Ми схилиємося до позиції М.Загорулька та А.Юденкова, які виділяють дві основні форми боротьби: активну (партизанська і підпільна боротьба) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір окупантам) [24, 201]. Активну форму боротьби можна ще визначити як організовану, а пасивну – як неорганізовану форму опору. Пасивна форма боротьби вимагає точного наукового визначення. Для зручності використання автор пропонує об'єднати всі пасивні форми опору під поняттям «пасивний спротив (інакше – опір)» цивільного населення. Під пасивним спротивом ми розуміємо організаційно неформальні (стихийні) дії груп або окремих неозброєних мирних жителів, спрямовані на використання будь-якої можливості зберегти приватну або державну власність від пограбування окупантами, на саботування їх політичних і економічних розпоряджень, на невизнання окупаційної влади. З означених причин пасивний спротив заслуговує на окреме дослідження, що важливо для розуміння руху Опору як історичного явища в цілому.

Не менш нагальною, ніж проблема термінології, є проблема джерельної бази руху Опору. Встановлення об'єктивної картини подій великою мірою залежить від вміння дослідника відокремити правдиву джерельну інформацію від неправдивої. В.Стецкевич пише, що одними з причин відсталості радянської історіографії війни були закритість багатьох фондів та догматичне ставлення до історичних джерел. Наслідками такого ставлення до джерел стали відсутність широкої і об'єктивної джерелознавчої критики і недостатньо якісне археографічне опрацювання документів [59, 21-22].

Всі групи архівних джерел (радянські, німецькі, оунівські) з нашої теми відзначаються суб'єктивністю і тенденційністю як у доборі фактів, так і в їх оцінках. Проте критичний та порівняльний аналіз даних груп джерел дає можливість відокремити фальшиву інформацію від правдивої, різнобічно розглядати певні історичні факти і явища та відтворювати об'єктивну картину.

Умови антифашистської боротьби були такими, що первинних документів про неї збереглося дуже мало. Особливо це стосується діяльності підпілля. Процес збирання документів про радянський рух Опору був складним. Після визволення певної території, а також одразу після війни, державним і військовим органам у важких умовах і в стислий час потрібно було зібрати достовірні відомості про радянський рух Опору, які документувалися і відкладалися в різного роду архівосховищах. Наприклад, 14.11.1947 міністр внутрішніх справ УРСР наказав начальникам обласних, міських і районних відділів МВС скласти справки про партизанський рух в Україні з 11 пунктів до 1.03.1948. Тобто за 3 місяці треба було зібрати фактичний матеріал, перевірити його, скласти офіційні документи, узгодити їх з місцевими партійними органами і надіслати в Архівне Управління МВС УРСР та в місцевий облдержархів. Зрозуміло, що за такий короткий термін якісно зробити такий величезний обсяг роботи було неможливо.

Аналіз цього матеріалу показує, що він містить значну частку неправдивої та необ'єктивної інформації. Причому така інформація накопичувалася і потрапляла до документів як під час війни, так і після її закінчення. Так, наприкінці 1941р. політвідділ 6-ї армії Південного фронту інформував, що донесення про партизанів Дніпропетровської області мають на меті прикрасити стан справ з організацією партизанського руху, – «є підстави вважати, що більшість загонів саморозпустилися або їх взагалі не існувало», – наголошувалося в документі [70, 25; 68. Оп.4, спр.267, арк.185]. З цього документа можна зробити припущення, що деякі спроби прикрасити стан справ з організацією партизанських сил могли потрапити в офіційні документи і цим спотворити об'єктивну картину подій.

При складенні довідок про партизанський рух можливі були численні помилки, недбалість і оказамилування. Відкидалися лише повністю сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка по яким показувала, що даний загін (організація) взагалі не діяв. Якщо ж факт існування і антифашистської боротьби загону (організації) підтверджувався, то як правило, звіт затверджувався, незважаючи на те, що міг містити в собі значні фальсифікації. Так, командир загону Межевського району Дніпропетровщини Юрченко склав 4 звіти, адресовані райкому, обкому і ЦК КП(б)У. Всі вони містять різні цифрові і описові дані боротьби загону проти окупантів. Наприклад, у першому звіті він твердить, що загonom було знищено 29 італійських солдатів і 5 автомашин. У другому – у Юрченка вже знищено 32 ворожих солдати і офіцери, 5 автомашин і штаб батальйону. В третьому звіті від 18.01.1944 знищено 25 німців, 40 італійців, 6

поліцаїв, 8 гармат, 10 коней, 15 автомашин [19. Оп.2, спр.58, арк.108].

Дані про партизанський рух, зібрані під час війни працівниками УШПР при Українських фронтах і використані в 1947–1948рр., є ще менш достовірними і більш приблизними, оскільки цим працівникам для збирання об'єктивної інформації в умовах війни бракувало часу, засобів і самих свідків та учасників Опору, багато з яких з різних причин залишили місцевість, де вели антифашистську боротьбу. Так, начальник опервідділу ШПР при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою партизанських звітів, визнавав у листопаді 1944р., що його відділ не міг охопити перевіркою всі звіти, тому найбільш правдоподібні з них приймалися без перевірки, а перевірялися лише звіти, що викликали сумнів. [69. Оп.1, спр.151, арк.20].

Документи з діяльності руху Опору у Дніпропетровській області про чисельність організацій і загонів, час і результати їх діяльності, що зберігаються в центральних і місцевих архівах, також із зрозумілих обставин містять деякі дрібні невідповідності між собою огріхи, неточності і помилки на письмі, зроблені ще при складанні цих документів. Наприклад, за одними даними партизанський загін В.Бабица налічував 34 чол., з яких 21 був комуністом, 2 – комсомольцями, 11 безпартійними. За іншими даними в загоні було 45 чол., з яких 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних [18. Оп.8, спр.1, арк.317–319; 19. Оп.2, спр.58, арк.11]. В.Шайкан також звертає увагу на розбіжності в літературі і джерелах. Так, за одними даними для антифашистської боротьби на Дніпропетровщині залишено 784 комуністи. В.Шайкан встановила, що до цього числа були помилково включені 35 безпартійних і 5 комсомольців [71, 47].

М.Коваль і С.Макарчук звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове просіювання архівних фондів з метою усунення невигідної інформації [43, 12–22; 35, 7–8].

П.Брицький називає перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів та підпілля і критикує фальсифікації радянської історіографії, які здійснювалися офіційним шляхом. Він пише, що на XVI з'їзді КП(б)У зазначалося: в окупованій Україні в роки війни було створено 14 підпільних обкомів, 154 міських і районних комітети, 700 підпільних організацій. У 1967р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міських і районних комітетів, 700 партосередків, а в 1975р. уже говорилося про 23 обкоми, 685 міських і районних комітетів і 4.315 партосередків [6. 61].

Заходами М.Хрущова кількість українських партизанів перевищила у післявоєнний період 200 тис. Потім в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» з'явилися дані, що в Білорусії проти фашистів боролися 374 тис. партизанів і 70 тис. підпільників, тим часом як в Україні відповідно 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося змагання між керівництвом України і Білорусії. 28.11.1961р. президія ЦК КПУ прийняла постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр.», де йшлося про неврахування як учасників руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, які переховували і лікували поранених бійців, поширювали листівки, лагодили партизанам зброю, постачали продукти, випікали хліб тощо. Невдовзі розпочато кампанію по визнанню діяльності нових партизанських загонів і груп, в т.ч. на Дніпропетровщині.

Методологія кількісних підрахунків також викликає певні сумніви. За офіційною класифікацією до складу радянського руху Опору входили учасники партизанських формувань, підпільних партійних і комсомольських організацій, загонів самооборони, винищувальних батальйонів, зв'язківців, провідників, розвідників, агентів, господарів явочних квартир, розповсюджувачів листівок, тих, що брали участь в інших формах опору, а також осіб, які лагодили зброю, одяг, взуття, випікали хліб, переховували і лікували поранених, постачали продовольство тощо. На наш погляд, велика кількість заохарованих до оцих «інших форм опору» за своїм характером належать до пасивного спротиву мирного населення, а не до радянського Опору. Це особи, які лагодили зброю, одяг, взуття, випікали хліб, лікували і переховували поранених, постачали продовольство. Відповідно до цього, можна зробити висновок, що кількість учасників радянського Опору і в цій позиції суттєво завищена. З огляду на це, а також на офіційну лінію Радянської держави постійного «паперового» збільшення учасників радянського руху Опору протягом 60-80-х років, до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР і партійних органів, особливо до їх кількісних показників (як от кількість організацій і загонів та їх учасників, розміри нанесених окупантам втрат і розміри наданої Червоній Армії допомоги) дослідникові слід ставитися вельми критично і використовувати лише як приблизні, як такі, що віддзеркалюють певні явища і загальні тенденції, а не стовідсотково достовірні факти.

З іншого боку, вищевказані кількісні перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільних і партизанських груп, про діяльність яких відомо дуже мало або взагалі невідомо, в основному з причини загибелі цих

груп. Тому роботу, проведену у відповідності з вищезгаданою постановою від 28.11.1961, яка призвела до значного збільшення офіційної кількості організацій і загонів та загальної кількості антифашистів, не можна вважати цілком апологетичною. Адже ця робота істотно просунула вперед справу відкладення в архівах фактів антифашистської боротьби.

На разі найбільшою перешкодою на шляху дослідження історії руху Опору є надзвичайна обмеженість доступу істориків до спецфондів СБУ, в яких зберігається величезний масив неопрацьованих джерел з історії антифашистської боротьби на Дніпропетровщині. Однак надмірна увага до екстенсивної розробки історії руху Опору шляхом залучення нових масивів джерел може відвернути увагу дослідників від розробки теоретичних питань теми. А це, навіть при введенні в науковий обіг нових джерельних комплексів, гальмуватиме подальший розвиток дослідження історії руху Опору.

Дуже негативно на рівні наукової розробленості проблем руху Опору позначилася відсутність повноцінного наукового обміну між радянськими та зарубіжними дослідниками. Радянські історики сприйняли праці західних колег як фальсифікацію історії війни з метою звести наклеп на політику СРСР, принизити його роль у розгромі фашизму. Вони не сприймалися як інша точка зору, співставлення з якою своїх поглядів дозволило б ґрунтовніше пізнати історичний процес. Думки, оцінки і висновки «буржуазних історіографів», якщо вони не співпадали з радянськими установками, відкидалися як ворожі. Така оцінка цілкоміто відкидала альтернативні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації [35, 4]. Серед авторів, якими розроблялася критика західної історіографії слід назвати Л.Кизю, В.Кардашова, В.Марушкіна, О.Ржешевського та інших [3, 32, 30, 45, 31, 50, 53, 7]. Але не всі ці праці були апологетичними і малонауковими. Деякі з них були справжніми дослідницькими роботами, а крім того, за умов цензури, вони дозволяли хоча б поверхово ознайомитися з поглядами зарубіжних істориків. Серед таких корисних праць слід назвати статтю Н.Сінічної та В.Томіна, В.Гриднева [55, 14] [48].

Врешті решт, ідеологізація радянської історичної науки зумовила її деградацію, призвела до зниження її наукового рівня та авторитету. Але те, що не змогли зробити радянські історики, зробили, в міру можливості, їх західні колеги, вільні від ідеологічної цензури. Вони значною мірою відокремили міфи і вигадки від історичної реальності.

Найбільш доступними для вітчизняних учених були зарубіжні праці, перекладені в СРСР. В 50-60-х рр. була перекладена на російську мову велика кількість робіт англійських [66, 41, 2, 9, 40], американських [22, 72], німецьких [12, 51,

61, 16, 28, 44, 47, 8, 46, 13, 4], італійських [5] істориків. Видання праць зарубіжних авторів уводило в науковий обіг величезний фактичний матеріал про найважливіші події Другої світової війни, її рушійні сили, дії збройних сил, а також статистичні дані. Кожна з робіт зарубіжних авторів, що видавалася в СРСР, споряджалася передмовою і коментарями ведучих радянських дослідників. Ці роботи суворо критичувалися за їх антикомунізм, за приниження ролі КПРС і ретельно редагувалися. З них усувалося все невідповідне властям, залишалося і підкреслювалося все, що могло бути використане в пропагандистських цілях. Все ж ці роботи подавали відмінні від радянських подання і тлумачення фактів, висвітлювали певні аспекти, розгляду яких уникали радянські вчені. Тим самим вони збагачували історичну думку в СРСР, примушували радянських істориків ретельніше працювати над власною аргументацією у висвітленні тогочасних подій. Проте серед перекладених праць лише дві присвячені безпосередньо партизанській війні, а решта має об'єктом дослідження більш широкі проблеми. Ті ж праці, які на Заході вважаються найбільш значущими при дослідженні діяльності руху Опору в СРСР, в Радянському Союзі перекладені не були, і були доступні лише обмеженому колу довірених радянських істориків.

Незважаючи на різноманітність оцінок і поглядів на рух Опору в Україні, західна історіографія в цілому має власні особливості. Питання, в яких погоджуються буквально всі західні історики, – це інспірація радянського руху Опору «зверху» та неворожє ставлення більшості українського населення до приходу німецьких військ, яке варіювалося від індиферентності і вичікування до відвертої співпраці з окупантами [48, 74; 25, 51–53]. Якщо радянські дослідники причини виникнення партизанського руху пояснювали всенародним прагненням захистити «соціалістичний устрій», причому, сили партизанського руху корінілися в «соціалістичній ідеології, радянському патріотизмі, морально-політичній єдності всіх класів і соціальних прошарків суспільства, нерозривній дружбі соціалістичних націй» [7, 290], а українці боролися з агресором, незважаючи на «деформації соціалізму в умовах культу Сталіна», оскільки справа захисту Батьківщини для них була невід'ємна від захисту радянського ладу [48, 74–75], то західні автори в своїй більшості не згодні з радянськими у визначенні причин, що викликали партизанську війну. Вони чітко розрізняють причини виникнення радянського руху Опору і чинники, які обумовили його подальший розвиток. Радянські ж історики, гаряче критикуючи позиції «буржуазних» учених, свідомо чи ні, змішують поняття «виникнення» і «розвиток» радянського Опору, через що їх критика в багатьох аспектах не виглядає переконливою, а

навіть науковою. Якщо головною причиною виникнення радянського партизанського руху більшість західних дослідників вважає ініціативу Радянської держави, а не стихійний порух мас, то підйом і посилення партизанки вони вважають прямим наслідком «помилки» німецької окупаційної політики.

Наприклад, американець Е.Гауелл говорить про те, що на окупованій території СРСР ніякого стихійного повстання не було, а радянський партизанський рух є зразковим прикладом недобровільного руху Опору [7, 292]. Дж.Лукас вважає, що «радянська легенда про великий партизанський рух, який виник стихійно відразу ж з початком війни, – цілковитий міф» [48, 75]. Він гадає, що рух Опору всупереч настроям більшості українців був інспірований прорадянськими елементами. Цю ж концепцію обстоює й Дж.Армстронг, для якого партизанський рух на Україні «скоріше результат зусиль тисяч прибічників радянської влади, які під час війни опинилися на окупованій території або були спеціально послані для організації опору окупантам» [75, 136–137]. Це твердження дає підставу Дж.Армстронгу зробити висновок про те, що радянський партизанський рух «не міг би розвиватися без радянської допомоги і керівництва» [75, 337]. Також на думку М.Купера, «без німецького варварства радянський партизанський рух мав би бути мертвонародженим» або залишився б у «зачатковій стадії» [48, 74]. Подібні судження висловлюють Л.Шапіро, Н.Річ, Д.Каров, Н.Вакар, В.Гьорліц, К.Пфеффер, Л.Рендулич, К.Брандт, В.Ределіс та інші.

З двох тез про інспірацію радянського руху Опору «зверху» та неворожє ставлення більшості населення (про яке йтиметься нижче) до приходу німців логічно випливає так звана концепція «помилки», якої дотримується більшість західних, в основному англосовітських, вчених. Дана концепція полягає в тому, що основною причиною широкого розмаху Опору в Україні був не патріотизм і класовий антагонізм, як стверджує радянська історіографія, а «помилки» у здійсненні окупаційної політики. В питанні генези радянського Опору ця концепція надає перевагу зовнішнім чинникам, насамперед, антигуманній політиці адміністрації Е.Коха, яка відштовхнула тих українців, котрі готові були до лояльності окупантам. Серед «помилки» нацистів називають винищувальну політику німців по відношенню до мирного населення і військовополонених, економічні утиски, невміння розколоти народи СРСР, зокрема відмова від створення хоча б маріонеткової української держави.

Радянські дослідники В.Бистров і Є.Кульков, заперечуючи висновки західних істориків, вважають, що мотиви помсти або «неправильної» політики окупантів не можуть розглядатися як основна причина розвитку радянського руху

Опору, а лише як додатковий фактор. Тому про окупаційний режим ці автори говорять не як про причину, а як про умови, в яких виник і розвивався радянський Опір [7, 295–297].

Меншість західних вчених, зокрема Дж.Рейтлінджер, заперечують, що «припускати, ніби партизанської війни можна було б уникнути, нереалістично... Якби навіть німецька окупація була монументом ліберального поведіння, партизанська війна все одно існувала б» [30, 264]. Дж.Рейтлінджер причину партизанської війни вбачав у стані анархії, в якому опинилися окуповані землі, а не в «помилках» окупаційної політики. Він вважає (радянський партизанський рух «селянським анархічним рухом». Цю точку зору поділяють англійець Дж.Стоксбері і німець К.-Х.Руфман [48, 75].

Західнонімецька історіографія виділяється яскраво вираженими власними тенденціями. Наприклад, намаганням довести непричетність вермахту до нацистських злочинів і виправдовуванням антипартизанських каральних експедицій. В.Ределіс пише, що села спалювалися німцями лише тому, що не було іншої можливості впоратися з партизанами і перекладає відповідальність за німецькі звірства на керівників радянського Опору, а Г.Ренч – що партизани навмисно провокували німців на репресії проти цивільного населення [26, 530–531]. Крім того, на відміну від англійських авторів, західнонімецька історіографія відрізнялася визнанням значного впливу радянського руху Опору на хід війни. В.Ределіс зазначає, що «підпільна і партизанська діяльність поставила німецькі збройні сили перед складними проблемами, так і не вирішеними до кінця війни». Г.Дамс вважає, що радянські партизани сприяли успіхам Червоної Армії на фронті [26, 530–531], великий розмах і ефективність радянського Опору схильні визнавати Г.Готтберг та Л.Рендулич [52, 135].

Особіно серед зарубіжних досліджень стоять праці діаспорних дослідників (зарубіжних істориків українського походження). Діаспорні історики приділяли значну увагу подіям другої світової війни, особливо питанням, пов'язаним з українським національно-визвольним рухом. Характерною ознакою більшості цих праць є різної міри тенденційність у поданні фактичного матеріалу та в його оцінках. В своїх дослідженнях історики діаспори основні свої зусилля спрямовували на вивчення діяльності українського руху Опору [74, 77], нехтуючи дослідженням питань з історії боротьби радянських антифашистів та цивільного населення. Однією з найбільш помітних діаспорних праць є монографія В.Косика, яка висвітлює нові аспекти німецької окупаційної політики та антифашистської боротьби в Україні [38]. Цінність книги В.Косика визначається використанням великого масиву раніше невідомих науковому загалу дже-

рел з німецьких архівів. Автор значну увагу приділяє політичним настроям українців під час німецької окупації, впливу на них окупаційного режиму, деяким аспектам історії радянського й українського рухів Опору.

В цілому, зарубіжна історична література, присвячена діяльності руху Опору на території України має вельми цінні праці як за фактичним матеріалом, так і за цікавими судженнями та оцінками. Деякі їхні праці внесли великий вклад у відтворення тогочасних подій і не мають собі рівних не лише за кордоном, а й в Україні. Разом з тим західні роботи, хоч і в меншій мірі ніж радянські, але також не дають повністю об'єктивної картини діяльності антифашистського руху Опору. Західні історики спираються в своїх висновках в основному на німецькі джерела періоду війни, щоденники гітлерівських генералів, відверто пропагандистські матеріали, не піддаючи їх достатньому критичному аналізу. Через це деякі дослідження західних фахівців часто носять поверховий характер. В більшості праць відчувається деяка політична тенденційність та однобічність джерельної бази (хоча й нема відвертої апологетики як в радянській літературі). Особливо це помітно у з'ясуванні причин виникнення та ефективності руху Опору, його соціальної опори, оцінці нацистського окупаційного режиму та ставлення до нього місцевого населення. Крім того, на Заході недостатньо відома радянська історична література з теми, а зацікавленість зарубіжних дослідників українською тематикою періоду Другої світової війни дедалі падає. Загальний масив зарубіжних історичних робіт з історії руху Опору в Україні не є вельми чисельним, що пояснюється низьким рівнем актуальності української тематики у повоєнний період.

Висвітлюючи в різні аспекти історії руху Опору, полемізуючи між собою, радянська і зарубіжна історіографія, тим самим, доповнювали одна одну, стимулювали розробку складних питань теми. Оскільки написати серйозне, повне і правдиве дослідження діяльності руху Опору в Україні на основі однобічного сприйняття подій та обмежених лише колишніми радянськими або лише західними архівами джерельної бази неможливо, то багатообіцяючу можливість синтезувати надбання обох історіографій, джерельні комплекси «східних» і західних архівів тепер має сучасна українська історіографія.

Отже, на наш погляд, для успішного продовження наукових досліджень з історії руху Опору на Дніпропетровщині і в Україні в цілому слід вирішити декілька проблем. Серед них найважливішими є: критичний аналіз архівних джерел та введення до наукового обігу нових джерельних комплексів; узгодження понятійного апарату при вивченні проблем руху Опору; засвоєння сучасною українською історичною наукою здобутків зарубіжної історіографії.

Джерела та література:

1. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на русском языке в 1939-1968 гг. - Казань: Казанский ун-т, 1969. - 42 с.
2. Батлер Дж., Гуайер Дж. Большая стратегия: Июнь 1941 - август 1942. - М.: Воениздат, 1967. - 341 с.
3. Белоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників в буржуазній літературі // Укр.іст.журн. - 1959. - № 1. - С.136-142.
4. Блейер В., Дрехслер К., Ферстер Г., Хасс Г. Германия во второй мировой войне (1939-1945). - М.: Воениздат, 1971. - 455 с.
5. Воффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. - Т.2: От Отечественной войны до положения мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964гг. 2-е изд. - М.: Международные отношения, 1994. - 556 с.
6. Брицкий П.П. Україна у другій світовій війні (1939-1945рр.). -Чернівці: Чернівецький ун-т, 1995. - 111 с.
7. Быстров В.Е., Кульков Е.Н. Партизанское движение в период Великой Отечественной войны в современной буржуазной историографии // История СССР. - 1985. - № 3. - С.168-177.
8. Вестфаль З., Крейпе В., Блюментрит Г. и др. Роковые решения. - М.: Воениздат, 1958. - 345 с.
9. Верт А. Россия в войне 1941-1945гг. - М.: Воениздат, 1967. - 774 с.
10. Военный энциклопедический словарь. - М.: Воениздат, 1983. - 863 с.
11. Вторая мировая война. Матер.науч.конф-ции. В 3-х кн. - Кн.3: Движение Сопротивления в Европе. - М.: Наука, 1966. - 342 с.
12. Гавсманн В. Внимание, партизаны! Борьба позади восточного фронта. - М.: Инostr.лит-ра, 1953. - 385 с.
13. Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т. - М.: Воениздат, 1968-1971.
14. Гриднев В.М. Борьба советских крестьян с оккупационным режимом (1941-1944гг.) и буржуазная историография // Вопр.ист. - 1978. - № 7. - С.18-29.
15. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. - К.: Генеза, 1996. - 360 с.
16. Гудериан Г. Танки - вперед! - М.: Воениздат, 1957. - 260 с.
17. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. - К.: Либідь, 1993. - 287 с.
18. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.19.
19. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.268.
20. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.2276.
21. Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939-1945. Национальные особенности. - М.: Наука, 1991. - 223 с.
22. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. - М.: Инostr.лит-ра, 1957. - 291 с.
23. Дышлевой П.С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941-1944гг.): Автореф.дисс... канд. ист. наук. - К., 1968. - 16 с.
24. Загоруйко М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Экономика, 1974. - 383 с.
25. Зарубінський О. Про деякі аспекти сприйняття ідей та діяльності ОУН-УПА населенням України під час війни 1941-1945 рр. у висвітленні західної історіографії // Матеріали наук.конференції «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки,сучасність)». - Стрий: УВІС, 1993. - С.51-53.
26. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. В 6-ти т. - М.: Воениздат, 1965. - Т.6. - 623 с.
27. История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. - М.: Политиздат, 1970. - Т.5. - Кн.1. - 723 с.
28. Итоги второй мировой войны. Сб.ст. - М.: Инostr.лит-ра, 1957. -520 с.
29. Історія України: нове бачення. У 2-х т. - Т.2. - К.: Україна,1996.
30. Кардашов В.И. Приемы и методы изучения советского партизанского движения в буржуазной историографии // Критика новейшей буржуазной историографии. - Л.: Наука, 1967. - С.248-281.
31. Кардашов В.И., Самухин В.П. Западногерманские историки о советском партизанском движении // Критика буржуазных концепций истории и политики КПСС. - Л.: Лениздат, 1974. - С.29-41.
32. Кизя Л.Є. Пrawdи не затьмарити: Проти фальсифікаторів історії партизанського руху. - К.: Знання, 1965. - 86 с.
33. Клоков В.И. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941-1945. Историографический очерк. - К.: Наукова думка, 1978. - 123 с.
34. Клоков В., Кулик І., Слинько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. - К.: АН УРСР, 1957. - 220 с.
35. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика // Укр.іст.журн. - 1995. - № 3. -С.3-22.
36. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. - К.: Наукова думка, 1980. - 106 с.
37. Кормич Л.І., Вагацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. - Харків: Одиссей, 2000. - 480 с.
38. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - К.:Світ, 1993. - 659 с.

39. Курносоев А.А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. - М.: Наука, 1965. - С.169-193.
40. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. - М.: Воениздат, 1976. - 679 с.
41. Лиддел Гарт Б.Г. Стратегия непрямого действия. - М.: Воениздат, 1957. - 357 с.
42. Логунова Т.А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941-1945. - М.: МГУ, 1985. - 128 с.
43. Макаручук С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук. - Київ, 1994. - 23 с.
44. Манштейн Э. Утерянные победы. - М.: Иностран.лит-ра, 1957. - 233 с.
45. Марушкин Б.И. Великая Отечественная война в антимарксистской историографии // Критика буржуазной историографии советского общества. - М.: Политиздат, 1972. - С.279-356.
46. Миддельдорф Э. Тактика в русской кампании. - М.: Воениздат, 1958. - 366 с.
47. Мировая война: 1939-1945гг. Сб.ст. - М.: Политиздат, 1957. - 344 с.
48. Мицик Л.М. Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні // Укр.іст.журн. - 1990. - № 5. -С.72-78.
49. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяг і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. - К.: «Книга пам'яті України», 1996. -568 с.
50. Проблемы буржуазной историографии второй мировой войны: К критике методологических и историографических аспектов новейшей литературы США, Англии, ФРГ, Франции. Сб.ст. - Ярославль: Ярославский ун-т, 1975. - 233 с.
51. Промышленность Германии в период войны 1939-1945гг. - М.: Иностран.лит-ра, 1956. - 142 с.
52. Рендулич Л. Партизанская война // Итоги второй мировой войны. Сб. ст. - М.: Иностран.лит-ра, 1957. - С.135-155.
53. Ржешевский О.А. Война и история: (Буржуазная историография США о второй мировой войне). - М.: Мысль, 1976. - 292 с.
54. Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. - Харьков: Торсинг, 1999. - 480 с.
55. Сеницына Н.И., Томин В.Р. Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941-1944гг.) // Вопр.ист. - 1965. -№ 6. - С.19-24.
56. Советская Военная Энциклопедия / Под ред. Н.В.Огаркова. - М.: Воениздат, 1977. - Т.3.
57. Советские партизаны. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Воениздат, 1963. - 324 с.
58. Стецкевич В.В. Военна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. - К.: Книга пам'яті України, 2000. - 944 с.
59. Стецкевич В.В. Военно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: історіографія проблеми в контексті часу 40-90-х років: Автореф.дис... док. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1996.
60. Субтельний О. Україна. Історія. - К.: Либідь, 1991. - 510 с.
61. Типпельскирх К. История второй мировой войны. В 2-х т. - СПб.: Полигон, 1994.
62. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939-1945рр.). - Львів: Львівський держ.ун-т, 1995. - 101 с.
63. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. В 2-х ч. - Ч.1. - К.: Генеза, 1994. - 341 с.
64. Україна крізь віки. У 15-ти т. / Під ред. В.А.Смолія. - Т.12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - К.: Альтернативи, 1999. - 336 с.
65. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3-х т. - К.: Политиздат Украины, 1975.
66. Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война 1939-1945гг. - М.: Воениздат, 1956. - 381 с.
67. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.3676.
68. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.57.
69. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.62.
70. Чайковский А.С. Невідома війна. - К.: Україна, 1994. - 255 с.
71. Шайкан В.А. КПСС - организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднпровье в годы Великой Отечественной войны (1941-1944гг.). Дисс... канд. ист. наук. - Днепропетровск, 1989. - 241 с.
72. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза. - М.: Мысль, 1968.
73. Яблонский Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч.конф-ции. В 3-х кн. - Кн.3: Движение Сопротивления в Европе. -М.: Наука, 1966. - С.13-44.
74. Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine, 1941-1944: A Case Study of Totalitarian Imperialism. - Milwaukee: Marquette University Press, 1956. - 101 p.
75. Soviet Partizans in World War II. - Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1964. - 792 p.
76. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18, nos.1-2 (Summer-Winter 1993). -P.33-54.
77. Tys-Krohmaluk Y. UPA warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. - N.Y.: Vantage Press, 1972. - 449 p.

Н. М. ХАРЧЕНКО

ПІДПІЛЛЯ ОУН В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*Харченко Наталя Миколаївна — студентка IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету*

Тема діяльності організації Українських Націоналістів (ОУН) на території України, і на Дніпропетровщині зокрема, до 1991 року належала до проблем, на висвітлення яких було накладено «табу». Зараз вона є більш відкрита, і до дискусії залучаються широкі кола політичних і наукових діячів.

Радянська історіографія теми відсутня, більш того, довгий час наголошувалося, що ОУН діяла виключно на теренах Західної України. Історіографія діяльності ОУН представлена публікаціями спогадів учасників підпілля на Дніпропетровщині [13; 14], розділами в працях В.Косика [6], Л.Шанковського [19]. В 90-ті роки тема широко досліджувалася дніпропетровцями П.Хоботом і Д.Куделею [15; 16; 17].

Свідчення про діяльність ОУН на Дніпропетровщині знаходимо в документах, опублікованих В.Сергійчуком, І.Біласом, В.Косиком, Ю.Мешковим [1; 12; 9]. Представлені документи німецьких, радянських архівів, підпільні звіти низових клітин ОУН Головному проводі Організацій. До вивчення проблеми нині залучаються неопубліковані документи з Центрального державного архіву громадських організацій України (м.Київ), Дніпропетровського обласного державного архіву, архіву управління Служби безпеки Дніпропетровської області. Але ці документи, зважаючи на їх суб'єктивність, вимагають перевірки і співставлення з іншими джерелами.

Але кількість джерел з історії ОУН досить обмежена, що обумовлено, в першу чергу законспірованістю організації, що часто не дозволяло вести документацію, зберігати архіви. Крім того, навіть зараз, не всі документи архівів доступні для дослідників.

ОУН була створена в 1929р. у Відні. Очолив її Є.Коновалець. З самого початку Організація діяла в підпіллі, її члени дотримувалися глибокої конспірації, суворої дисципліни і беззаперечно підпорядковувались керівництву-Проводу.

У 1930-х роках ОУН стала найактивнішою українською політичною силою в Західній Україні. Атмосфера лицарського таємного ордену, посвяти приваблювала молодь. Та після вбивства у 1938р.авторитетного вождя Є.Коновальця, в лютому 1940 року відбувся розкол Організації на дві фракції, що називалися за іменами провідників: ОУН-Б — бандерівською (С.Бандера) та ОУН-М — мельниківською (А.Мельник).

В останні передвоєнні місяці С.Бандерою була розроблена широка програма дій ОУН на

першому етапі війни, основними пунктами якої були: проголошення відбудови на «звільнених від московсько-більшевицької окупації частинах української землі, утримання державної влади на Західній Україні та інфільтрація своїх людей у державний апарат, розбудова організаційної мережі на сході України в такій мірі, як і на заході. Основне — встигнути сформувати державну владу, випередивши війська іншої держави [2].

Для досягнення цієї мети навесні 1941 року були утворені Похідні групи, підготовчий штаб яких знаходився в Кракові. За планом Головного проводу, вони з початком війни мали вирушити з місць свого базування.

Просувалися групи «Північ», «Центр», «Південь». Окремо йшла Головна група — Львівська, члени якої 30 червня 1941р. на Національних зборах виголосили текст «Акту про відновлення Української Держави». Цей документ став основою для подальшої діяльності ОУН-Б, надавши їй легітимності на території України, і на Дніпропетровщині зокрема.

В Дніпропетровську члени Похідної групи «Південь» з'явилися наприкінці серпня 1941р., коли ще тривали бої на правому березі Дніпра. З перших днів війни група під керівництвом Т.Семчишина — «Річка» вирушила з Сянону. Вона була поділена на шість підгруп, битих на по 10-15 чоловік. Загальна кількість — 286 чол. В с.Ведмеже Ушко на Вінничині Південну групу було переоформлено на дрібніші частини і видано інструкції. По дорозі частина членів групи відійшла до Одеси, Миколаєва, Кіровограда, Кривого Рогу. Решта (20-30 чоловік) прибула до Дніпропетровська. Серед них: Т.Семчишин, З.Матла, референт зв'язку В.Регель, лікарка А.Регей, зв'язкові О.Венгринович і П.Стадник, ройова Т.Плаксій — «Змійка», Г.Війовська, П.Ріжко, К.Німець [15, 10]. Спочатку група розмістилась у західному передмісті Дніпропетровська серед італійських військ. Розмістивши всіх людей по різних квартирах, провід південноукраїнських земель (ПвУЗ) почав відшукувати людей, до якої група мала поручаючи листи або клички. Одним з них був проф. А.Рябишенко. Провід ПвУЗ налагоджує зв'язкові лінії до окремих частин Південної похідної групи, до Головного проводу ОУН, похідних груп «Північ», «Центр». Зв'язкові лінії обслуговувала на початку група велосипедистів. Провід ПвУЗ організував службу Безпеки (СБ), що мала боротись з радянською агентурою. Створено також охоронний відділ для ПвУЗ.

Але основним завданням була організація місцевого самоврядування. В перших числах вересня 1941р., в приміщенні колишнього обласного виконавчого комітету по вул. Комсомольській, відбулася нарада місцевої інтелігенції, ініційована професором Дніпропетровського транспортного інституту П.Олійниченком і З.Матлю, що перебрав на себе обов'язки Крайового провідника. На ній були присутні близько 20 чоловік (колишній співробітник Д.Яворницького – П.Козар, викладачі М.Алексеев, І.Марченко, пенсіонер І.Сокіл та ін.). Було обрано склад обласної управи: голова Г.Олійниченко, заступник голови, або начальник адміністративного відділу – В.Регей. Відділ освіти облуправи цілком був укомплектований місцевими націоналістами, начальником цього відділу став проф. П.Козар. Він же у 1942р. очолив археологічну та геологічну експедицію для збирання матеріалів в тих місцевостях, які були відкриті водою у зв'язку з руйнуванням Дніпрельстану. До музею було доставлено вісімсот одиниць археологічних пам'яток першого наукового значення [18, 3].

Проф. Олійниченко й В.Регей отримали від військового коменданта міста полковника фон Алберті документ німецькою мовою, в якому говорилося, що Україна буде прийнята як одна з найбільших держав у сім'ю європейських народів. Одержавши цей документ, керівники української адміністрації вживають державну печатку, яка мала такий напис: Українська держава – Дніпропетровська Обласна Управа [6, 179]. Але незабаром, коли проводилися арешти в обласній управі, СД захопила й державну печатку.

В ці ж дні створюється міська управа на чолі з Соколовським, лояльним до німців. Для виконання мети своєї діяльності – створення передумов для побудування незалежної Української держави – ОУН бере участь в організації районних, міських управ, народної міліції. Документи Дніпропетровської облархіву дають уяву про велику розгалуженість мережі ОУН на Дніпропетровщині. У звіті голови УНКВС Дніпропетровської області до партійного керівництва наводяться такі факти: «органи цивільного управління при німцях були використані ОУН як провідні канали для націоналістичної роботи, зокрема шкільні відділи райуправ були перетворені в резиденції ОУН, через які велось відпрацьовування серед учнів і батьків учнів; сільгоспвідділи райуправ були використані для посадки оунівських кадрів на посади старост колгоспів, бригадирів і завгоспів [3].

Проаналізувавши ряд документів, спогадів учасників підпілля, можна визначити склад оргструктури в Дніпропетровській області.

Першим крайовим провідником був З.Мтла – «Святослав Вовк», організаційним референтом – Т.Симчишин, підреферент у жіночих справах – Г.Війовська, до складу Крайового прово-

ду входили Тучанський і Галамай, працювали при проводі члени «Просвіти» К.Мешко і В.Худенко. Обласними провідниками були по черзі В.Регей – «Кіт», Т.Онишкевич – «Галайда», П.Олійник – «Морозенко», В.Годада «Юра», К.Федорук – «Лешко». Весь час в структурі Організації тривали перестановки через арешти, розконспірування членів. Як бачимо, всі підпільники мали псевда, через нелегальний характер праці. Адже ще з 1941р. за наказом М.Лебеда (став провідником ОУН після арешту С.Вандери) ОУН переходить в підпілля.

Найпомітніша зміна складу Проводу ПвЗУ відбулася в травні 1941р., коли його очолив Василь Кук – «Юрій Леміш».

Безпосередньо обласному проводу підлягали проводи Криворізького, Дніпродзержинського (Кам'янського) та Нікопольського окружних проводів.

У Дніпропетровську діяв міський провід, який в різні періоди очолювали «Крук», П.Олійник – «Морозенко», І.Лисенко. Організатором підпілля в Нижньодніпровську був С.Макуха.

Конспіративні квартири розташовувалися по вул. К.Лібкнехта, 13; вул. Комсомольській, 35; вул. Польвій, 14. На квартирах підпільників було організовано типографії, наприклад, по 7-й Переможе, 26 у Ю.Харченко [17, 12].

Що стосується кількості членів націоналістичного підпілля на Дніпропетровщині, що подають дослідники, досить відрізнати: Л.Шанковський говорить, що у Дніпропетровській області влітку 1943 р. було 5000 «членів і організованих симпатиків» ОУН. За оцінками Д.Куделі на Дніпропетровщині діяло 1,5-2 тис. українських підпільників [7].

Чим же займалися члени ОУН в Дніпропетровську? Незважаючи на те, що довелося швидко перейти в підпілля, за 1941 рік, було широко опановано легальне громадське життя українців, встановлені контакти з прихильниками у поліції, введені люди на посади у піднімецькій адміністрації. Приділялася увага створення організацій, які б мали працювати в легальних умовах – культурницькі і спортивні товариства. Було створено Український клуб, який очолював І.Сокіл. Він розташовувався в приміщенні колишнього Будинку Червоної армії по вул. Леніна. Клуб об'єднував 7 гуртків численністю в 170 чол. І ставив за мету національне виховання українців шляхом театральних вистав, бесід, лекцій [5]. При ньому працювали три оркестри, драматичний гурток, хорова капела і капела бандуристів, виділені приміщенні для гри в шахи, біл'ярд, функціонувала бібліотека. Фактично Українським клубом керував член ОУН-Б В.Худенко. Філію клубу, але вже під назвою «Просвіта», вдалося відкрити в селищі ім.Карла Маркса (ст.Ігрень). Але, незважаючи на активну просвітницьку роботу у Дніпропетровську так і проіснував напівлегально. У січні 1942р.

німецька адміністрація відбирає приміщення клубу для потреб армії, а організацію перетворено в товариство «Просвіта», яке очолив П.Козар і вона проіснувала до березня 1942р.

«Просвіти» були відкриті і в інших містах області. В Доповідній записці секретареві Дніпропетровського обкому КП(б)У Найдіонову від начальника обласного управління НКВС Седова 20 травня 1944р. зазначено, що агітаційна робота проводилась через «Просвіту».

Спортивні товариства було відкрито у м.Кривий Ріг та с.Широкіє.

Директор Дніпропетровського українського художньо-драматичного театру П.Голобородько був прихильником ОУН і ректор організованого 22 вересня 1941 року університету І.Розгін. До речі, в університеті з жовтня 1941р. працював перекладачем член ОУН-М Я.Самотовка. Але про діяльність мельниківської фракції в Дніпропетровську свідчень майже немає. Про розповсюдження літератури й агітаційних матеріалів та зв'язки Самотовки з членами ОУН-Б згадує І.Розін [10, 353-362]. Та вже в липні 1942р. Самотовка виїхав з Дніпропетровська.

Члени підпілля розуміли, що через масові видання можна ефективно впливати на формування громадської думки. В Дніпропетровську з початку німецької окупації виходила газета «Вільна Україна», але незабаром її перейменовано в «Дніпропетровську газету» (редактор Є.Островський). В ній виходять історичні матеріали голови Широковської «Просвіти», члена ОУН-Б І.Шкорбуль («Національне пробудження українців» у номері від 15 листопада 1941 р.), Яворницький («Академік Д.І.Яворницький» – 8 листопада 1941р.) Але ,починаючи з 1942р. навіть такі матеріали газета вже не друкує.

Крім легальної, ОУН використовувала нелегальну організаційну пресу: «Інформатор», «Вісті», «Український перець». Розповсюджувалися листівки з закликами уникати вивозу до Німеччини, ховати збіжжя.

В грудні 1941р. при обласній управі було створено Український національний комітет для проникнення до всіх органів німецьких установ і через своїх представників здійснювати там націоналістичну роботу. До його складу увійшли професори І.Зеленський, І.Розгін, П.Козар, Б.Андрієвський та інші. При УНК було утворено відділ «Червоного хреста», для матеріальної допомоги сім'ям військовополонених, звільнення українців з таборів, проведення серед них націоналістичної роботи, вербування з їх числа націоналістичних кадрів [16].

Доповідна записка начальника УНКВС по Дніпропетровській області містить свідчення про майбутнього начальника політичного відділу Дніпропетровської української допоміжної поліції при СД С.Корнієнка, що він у відділі таємної поліції запровадив привітання «слава Україні!» (Так віталися члени ОУН-авт.), «слава ге-

роям», а в його кабінеті висів тризуб [4]. Хоча, об'єктивно, завадити широким репресіям Корнієнко не міг.

Одним із заходів підпільників була акція проти агентів гестапо і НКВС. В Дніпропетровську оунівцями ліквідовано щонайменше 11 агентів.

Звичайно, така діяльність підпільників не мала залишитись без уваги німецької влади. Вже 16 вересня 1941р. відбулися перші арешти. Разом із заступником голови обласної управи В.Ргеєм, було репресовано близько 10 чоловік. У вересні німцями викривається підпільна група ОУН у селах Діївка-1 і Діївка-2. На початку жовтня в Нижньодніпровську заарештовано С.Макуху. Продовжуються арешти в 1942 – 1943 рр.

З наближенням радянських військ, у їхньому тилу залишилася незначна частина підпільників для пропаганди в рядах Червоної армії; більшість або виїхала або були переправлені в бойові загони, що формувалися в лісах Київщини і Кіровоградщини (Холодний Яр). Цими акціями керував М.Кривошапка – «Козик». Декілька груп, часто перевдягнених в однострої червоноармійців, поповнили ряди УПА [11, 75-76].

З приходом Червоної Армії, підпілля ще існувало, але основний склад було викрито і знищено. Так, до 20 травня 1944р. було заарештовано 225 чоловік, а засуджено 162 (за матеріалами Дніпропетровського архіву). В 2 кварталі 1944р. виявлено 711 членів ОУН, в 3 кварталі – 744 [9, 4].

Досвід діяльності ОУН на теренах Східної України показав необхідність змін в програмових положеннях ОУН, на чому наполягали підпільники, які працювали в Наддніпрянщині. Наслідком широкої ідейної дискусії стали зміни, винесені на Третньому Надзвичайному великому зборі ОУН-Б (1943р.). Основні з них: 1) допущення філософсько-світоглядного плюралізму як у визвольному русі, так і в майбутній Українській державі; 2) відмова від расизму й етнічної виключності та визначення засади рівноправності всіх громадян України, без уваги на етнічне походження; 3) висунення досить детальної соціально – економічної програми [8, 72-73].

Що стосується наслідків діяльності ОУН на Дніпропетровщині, то незважаючи на досить активну агітаційну роботу, охоплення всіх сфер суспільного життя, все ж підпілля ОУН не дістало широкої підтримки населення з ряду причин: високий рівень русифікації, здатність людей пристосовуватися до будь – яких умов життя, глибоку законспірованість, що не давала можливості широко розгорнути свою агітацію, недостатність часу для поширення діяльності ОУН, а також необізнаність галичан з місцевими умовами, їх діалект, через який їх часто вважали за поляків. Давалися в знаки зневіра населення у наявності сили в ОУН, багато

вважали, що вже мають державу — УРСР. Та все ж, наявні джерела дають змогу стверджувати наявність на Дніпропетровщині націоналі-

стичного підпілля, участь у ньому місцевого населення та їх внесок у боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу.

Джерела та література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917– 1953. – К., 1994– кн.2.
2. Боротьба і діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світі постанов Великих зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929– 1955 р. – Видання 34 ОУН, 1955.
3. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО) Ф.19, оп.4, спр.232, арх 30.
4. ДАДО. Ф.19., оп.4, спр.52, акр.29.
5. ДАДО. Ф.19., оп.4, спр.52, акр.47, 86– 89.
6. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
7. Куделя Д. Дніпропетровських «бандерівців» німці розстрілювали як комуністів. // Наше місто – 1994 – 23 серпня.
8. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991 – с.72-73.
9. Мешков Ю. Мовою документів // Вільна думка. Дніпропетровськ. 1992 №10.
10. Розгін І. Ярослав Самотівка. // На зов Києва: український націоналізм у Другій світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993.
11. Сергійчук В. В УПА – вся Україна // Вісько України. – 1993. – №6.
12. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові документи і матеріали. – К., 1996.
13. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони – К., 1995
14. Харченко Ю. З Дніпропетровська через Ігрені до кошету Бухенвальд // В боротьбі за українську державу. // під ред. Марунчака М. // Львів, 1992 с. 855 – 867.
15. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941-1944) // Борисфен – 1993 №11.
16. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941-1944) // Борисфен – 1994 №1.
17. Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941-1944) // Борисфен – 1994 №2.
18. Чабан М. Невтомний дослідник лощманства // Наше місто – 19 квітня 1995
19. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.) – Мюнхен, 1958.

Л. В. ЗАДОРЖНА

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ В ОКУПАЦІЙНУ ДОБУ (1941-1943 рр.)

Задорожна Лілія Віталіївна – викладач кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету

Об’єктивний розгляд різних аспектів окупаційного періоду неминує приводить дослідників до необхідності критичної оцінки політики німецької влади на захоплених територіях України. Ця тема містить в собі цілий спектр актуальних, але ще не розв’язаних, всебічно не досліджених питань. Як не прикро констатувати, на думку багатьох істориків, в сучасній українській історіографії немає повноцінної праці, яка б повною мірою висвітлювала питання соціально-економічного, релігійного чи культурного життя українців під німецькою окупацією. На думку Д.Поля таке положення пов’язане з тим, що радянські історики акцептували увагу на діяльності комуністичних підпілних організацій та партизанському русі [12, 127]. Погоджуючись з цим, хотілося б додати, що ті нечисленні монографії, які були присвячені дослідженню проблем, пов’язаних з німецьким «новим порядком» розглядали соціальну політику німецької влади тільки як політику геноциду, морального і фізич-

ного гноблення, грабунку і терору цивільного населення неарійського походження на окупованих територіях України [5;11;19]. Істориками досить ретельно була досліджена структура німецьких окупаційних органів управління, проаналізовані головні завдання, які ставила перед ними влада фашистської Німеччини та їх виконання населенням загарбаних районів. Проте, повсякденне проведення окупаційної політики на регіональному рівні генералкомісаріатом або гебітскомісаріатом залишається поки що «білою плямою» в історіографії [12, 129].

Досліджуючи впровадження «нового порядку» як на території СРСР взагалі, так і в Україні окремо історики підкреслюють, що німецька адміністрація впроваджувала свою соціальну політику за допомогою місцевих установ, так званих районних або міських управ, які складались з представників окупованого цивільного населення. Їх діяльність досі залишається не проаналізованою. Дослідники М.Загорулько,

А.Юденков, М.Коваль, Т.Першина, В.Косик, П.Рекотов звернули увагу лише на виконання органами місцевого самоуправління завдань, які ставила перед ними німецька окупаційна влада [5; 7; 9; 11; 16]. Не дослідженими досі залишаються, наприклад, такі питання: які господарчі функції виконувала місцева влада, як вирішувалися проблеми з життєзабезпеченням населення окупованих територій, які відносини існували між окупантами та колабораціоністами, чи змінювалась соціальна політика місцевих окупаційних органів влади на протязі всього періоду існування «нового порядку», наскільки місцевій адміністрації вдалося налагоджувати життя цивільного населення в умовах війни і окупації та ін.

Дати відповідь на ці та інші питання, пов'язані з діяльністю міських та районних управ не можна не тільки за допомогою вже надрукованих монографій і статей, але і за допомогою збірок історичних документів, присвячених темі німецького окупаційного режиму, бо вони дають лише загальне уявлення про жахливі умови життя українського населення в роки другої світової війни, і не дають можливості всебічно розглянути і проаналізувати діяльність міських та районних управ [3; 6; 10; 14].

Щоправда, в останнє десятиріччя в Україні з'явилися публікації, в яких досліджені окремі сторони діяльності місцевих управ. Наприклад, історики О.Потильчак, М.Слободянюк, розглядаючи проблеми взаємовідносин окупантів та місцевого населення в сільській місцевості звертають увагу на діяльність органів самоуправління та на деякі їх функції [13; 17]. Але дослідження питань, пов'язаних з діяльністю міських управ залишається справою майбутнього.

Зауважимо, що головним джерелом дослідження цієї проблеми є фонди обласних архівів, які дають змогу розкрити нові сторони діяльності окупаційних органів влади та більш повно показати їх соціальну політику. Звернутися до цих матеріалів українські історики отримали можливість на початку 90-х рр. ХХ ст.

З 1941 р. східні райони окупованої німцями України увійшли до так званого Рейхскомісаріату, який був поділений міністерством у справах окупаційних областей на Сході на 6 генералбецірків (округів). В м.Дніпропетровську був розташований апарат одного з генералбецірків на чолі з штатткомісаріатом. Крім того 5 великих міст виділялось в крайзгебіти «міського типу», які підпорядковувались генеральним комісарам. Серед них визначався Дніпропетровський [15]. Таким чином, орган місцевого самоуправління, який з 1941 р. називався Дніпропетровською управою, повинен був виконувати розпорядження не тільки місцевого, а й окружного комісарів, що в свою чергу, підпорядковувались Рейхскомісару України Є.Коху. Матеріали, за допомогою яких робився аналіз вирішення цієї

управою питань соціальної політики знаходяться зараз у Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО) і відносяться до фонду Дніпропетровської міської управи (Р2276). Фонд, складений у 1954 р. та останній раз перереєстрований у 1994 р., має у своєму складі 2405 справ, які потребують окремого аналізу та мають бути об'єктом спеціального дослідження. Зазначимо, що з 1941 р. до фонду входять документи, які належали міському органу самоуправління – міській управі м. Дніпропетровська. З 1942 р. назва змінюється на Українську допоміжну управу міста. Згідно із загальним оглядом опису, можна стверджувати, що територія, яка підпорядковувалась управі, спочатку охоплювала тільки правобережну частину міста, а з першого кварталу 1942 р. вона поширилась внаслідок приєднання лівобережної частини – «Дніпропетровськ – Схід» та двох селищ – Діївки № 1 і Діївки № 2.

Матеріали фонду свідчать, що міська управа м. Дніпропетровська була сформована 02.09.1941 р. Вона з'явилась за погодженням з генеральним військовим командуванням німецької армії. Головними її обов'язками були «організація в м.Дніпропетровську господарства та охорони життя населення, державного та приватного майна» [2, спр.1, арк.1]. Як допоміжний виконавчий орган при штатткомісаріаті Дніпропетровська Клостермані, наприкінці 1941 р. управа мала в своєму складі 493 службовця та 35 відділів, управлінь і команд [2, спр.25, арк.67]. Очолив управу на посаді голови дипломований інженер, випускник Харківського сільськогосподарського інституту 45-річний Петро Теофанович Соколовський, (який з 1943 р. підписувався вже як доктор технічних наук) [4]. Секретарем управи було призначено інженера Фабера Євріна Германовича. До складу управи увійшли відділи: народної міліції; житлового господарства; трамваю, водогону, електрики; транспортний; промисловий; освіти; торгівельний; пенсійний; планово-статистичний; бюджетно-фінансовий та загальний. Під час окупації відбулися деякі зміни в структурі міської управи, але вони на наш погляд, суттєво не вплинули на ті завдання соціальної політики, які виконувала управа міста. В результаті незмінними залишились сектори: загальний фінансовий, праці, житловий і промисловий. Сектор народної міліції був замінений на правовий, сектор освіти на шкільний. Перестали існувати окремо сектори: торгівельний, промисловий, планово-статистичний; трамваю, водогону та електрики. Замість них з'явилися сектори: ветеринарний; народної охорони здоров'я; управління земельного та нерухомого майна; будівельний відділ; сектор громадських установ і сектор культурно-масових установ та пропаганди [2, спр.70, арк.200]. Таким чином, погоджуючись з точкою зору М.Загоруйко та А.Юденкова, можна стверджувати, що адміні-

стративна структура, яка склалась в радянські часи в місті, спочатку зберігалася окупаційною владою [5, 113]. Ті зміни, які проходили в структурі міської управи протягом господарювання німців, говорять про використання її установ, насамперед для виконання завдань нової влади, збільшення довіри до неї з боку окупантів та пристосування управління містом до запропонованого фашистами порядку.

Щоб дістати довіри міська адміністрація повинна була перш за все виконувати всі розпорядження, які виходили з Рейхскомісаріату і складалися на початку окупації з головних потреб німецької армії в умовах війни [5, 124]. Це, по-перше, збирання теплих речей з міського населення для німецьких солдат; по-друге, збирання кольорового металу для німецької армії; по-третє, вилучення всіх транспортних засобів для військових потреб; а також залучення цивільного населення до праці на окупантів та до служби в армії. Документи Дніпропетровського обласного архіву свідчать, що крім виконання цих завдань міська управа брала на себе вирішення всіх питань стосовно організаційної та відбудовчої роботи по відновленню господарського та культурного життя в місті [2, спр.1, арк.3]. Це, перш за все, такі питання, як постачання в місто харчів; забезпечення населення питною водою, паливом, електроенергією, нормальним житлом; вирішення питань медичного обслуговування населення міста, загальної гігієни та санітарії; звільнення міста від завалів та бруду; налагодження праці торгівельної мережі, роботи транспорту; налагодження протипожежної охорони; установлення правопорядку в місті; надання дітям освіти, а їх батькам роботи; відкриття культурних закладів тощо [2, спр.9, арк. 86]. Серед численних проблем, які вирішувала міська управа хотілося б розглянути питання, які мали важливе значення для повсякденного існування цивільного населення – харчування та забезпечення житлом, опалюванням, електроенергією громадян Дніпропетровська.

Якщо враховувати думку В.Косика про намагання німців на початку війни лояльно поводитись з українським населенням, то стають зрозумілими симпатії деякої частини цивільного населення окупованих районів до нової влади, і бажання співробітників міської управи Дніпропетровська налагодити мирне життя в умовах «нового порядку» якомога скоріше [9, 176]. Співробітники управи почали цю справу з дій, спрямованих на налагодження харчування населення через відновлення роботи торгівельної мережі. 04.09.1941 р. був сформований торговельний відділ міської управи [2, спр.840, арк.60]. Як свідчать документи, організація міських торгів проводилась на основі матеріальної бази колишніх торгів м. Дніпропетровська, в якому на 01.11.1941 р. існувало 28 харчо-

вих і 54 хлібні крамниці та 53 бази-склепи. На 01.12.1941 р. у місті вже діяло 5 торгів та одна залізнична кооперація [2, спр.25, арк.24,60]. Згідно постанови міськуправи від 06.09.1941 р. у вересні торги приступили до відкриття їдальень, ресторанів, буфетів [2, спр.1, арк.5]. Але дислокація торговельної мережі була порушена в результаті воєнних дій і не відповідала вимогам населення. Тому міська управа намагалася встановити систему постачання хліба по хатах та квартирах та додаткову мережу хлібних крамниць; склала графік завозу хліба; директору міського харчоторгу запропонувала організувати обіди для інвалідів за рахунок міськсоцбезу [2, спр.787, арк.59]. Наприкінці березня 1941 р. з метою забезпечення населення міста продуктами харчування управа провела тимчасову мобілізацію гужового транспорту міста та його околиць [2, спр.1, арк.7]. В результаті всіх цих заходів, як свідчать документи, впродовж вересня, жовтня та на початку листопада Дніпропетровському державному харчоторгу вдалося розпочати діяльність хлібних та бакалійних крамниць, засолпунктів та склепів для збереження овочів та інших продуктів [2, спр.117, арк.15].

Вже з 10.09.1941 р. було розпочато випікання хліба та продаж його населенню міста [2, спр.1036, арк.21]. 15.09.1941 р. запрацювала перша їдальня [2, спр.25, арк.21]. Матеріали фонду дають змогу погодитись з думкою дослідників М.Загорулько та А.Юденковим про те, що під час відступу Червоної Армії була організована акція роздачі частини харчового фонду населенню, що зробило можливим формування деякого продовольчого резерву [5, 109]. За загальновідомими фактами цей відступ був настільки швидким, що представники радянської влади не встигли знищити всі харчові склади та крамниці. Але налагодити подальше харчування та постачання німецьких органів окупаційної влади міській управі Дніпропетровська так і не вдалося. Війна, яка несподівано для окупантів затягнулася вимагала від установ «нovoї влади» перш за все забезпечення сталих поставок продуктів харчування для армії та рейху. З приводу цього рейхскомісар України Є.Кох заявляв: «Україна повинна постачати те, чого не вистачає Німеччині. Ця задача повинна виконуватись, не дивлячись на втрати... Кількість зерна, якої не вистачає, повинна доставлятися з України... Харчування цивільного населення перед обличчям цих задач байдуже» [5, 60]. Тому вже з 26.09.1941 р. в місті почали діяти встановлені окупантами норми відпуску хліба; згідно яких робітники отримували щоденно 700 гр. на одного; службовці по 500 гр.; їх утриманці, працюючі «жиди» та безробітні по 300 гр. Але й ці норми діяли тільки до листопада 1941 року [2, спр.787, арк.77]. Роботі харчоторгу по забезпеченню населення міста хлібом весь час заважа-

ли постійні пограбування пекарень німецькими, угорськими та румунськими солдатами. Привести загарбників до порядку місцева влада не могла [2, спр.22, арк.84; спр.117, арк.5]. Кількість харчових запасів в місті швидко зменшувалась. Згідно документів, згорання активної діяльності установ Дніпропетровської міської управи, які займалися вирішенням харчової проблеми, починається вже з другої половини листопада 1941 р. Таке становище було пов'язане із наростаючою напругою на фронті.

По відношенню до цивільного населення окупованих районів України з боку фашистів почала діяти програма «тотального вилучення» [5, 62]. 08.11.1941 р. вийшло розпорядження віршафткоманди припинити роботу всіх існуючих в місті їдальень [2, спр.25, арк.19]. Робітники міста почали ходити в села за харчами, бо продуктів харчування як на базарах, так і в крамницях майже не було [2, спр.117, арк.74]. Життя надзвичайно подорожчало. З грудня в місті став поширюватись голод. Голодували пацієнти та співробітники лікарень; студенти та викладачі; школярі та вчителі; інваліди та пенсіонери; робітники та безробітні; діти та їх матері. Про важке становище цивільного населення міста свідчать численні заяви та прохання від населення та установ міста до влади надати хліба, молока, інших продуктів, або хоч якусь матеріальну допомогу, що надходили в цей період до міськуправи та зберігалися в її архівному фонді. Хотілося б зазначити, що серед архівних матеріалів не зустрічаються скарги на політику « нової влади ». На думку Я.Грицака, це можна пояснити тим, що місцеві жителі були дезорієнтовані швидким перебігом подій, здебільшого чекали пояснення ситуації [1, 221]. Як вважає О.Субтельний, українці на початку окупації ставились до загарбників доброзичливо, що давало їм змогу виправдовувати важке становище місцевого населення продовженням військових дій та прохати людей чекати перемоги над більшовиками [18, 407]. Радянські історики у свій час доводили, що населення було налякане репресіями, які застосовувалися окупантами до комуністів, комсомольців та представників єврейського населення на початку війни, через це скарги на голодне існування тільки збільшували хвилю знущань та фізичної ліквідації населення. Остаточної відповіді на це питання матеріали даного фонду не дають.

Зрозуміло одне, таке скрутне становище стало однією з причин, які штовхали людей до служби в установах нової влади, бо серед міського населення Дніпропетровська наприкінці 1941 р. тільки службовці фольксдойче мали деякі привілеї. Вони одержували хліб поза чергою та мали право користуватися харчовою допомогою від окупантів [2, спр.117, арк.42, 46]. Виконуючи розпорядження окупаційних установ, міська управа робила деякі кроки, щоб підтри-

мати існування напівголодних мешканців Дніпропетровська. Наприкінці 1941 р. почали діяти їдальні в деяких установах міста, наприклад, в міськуправі, Держуніверситеті, Політехнічному інституті тощо [2, спр.25, арк.158]. Хворі та немовлята почали отримувати молоко за талонами [2, спр.12, арк.80].

Більш-менш вдалося задовольнити потребу мешканців міста в овочах і соліннях. Їдальні, які працювали виготовляли виключно овочеві та рибні блюда. За відсутністю м'яса вони мали дуже обмежений асортимент [2, спр.840, арк.62, 63]. Найсильніше страждала від голоду місцева інтелігенція. Тому з метою підвищення життєвого рівня робітників освіти та мистецтва міська управа в грудні 1941 р. своєю постановою дозволила надати земельні ділянки, придатні для вирощування овочевих культур загальною кількістю в 100 гр., а також розпорядилася виділити достатньо тяглової сили для обробки городів. Управа вирішила просити сільськогосподарський відділ обласної управи допомогти у придбанні городнього насіння в потрібній кількості та передати на нових умовах кооперативу товариства «Освітлянин» одне з приміських державних господарств [2, спр.5, арк.4]. Така увага до міської інтелігенції була викликана тим, що робітники освіти та мистецтва, співробітники культурних закладів міста на той час не мали змоги знайти роботу за фахом і першими почали голодувати, бо майже всі заклади культури та освіти до середини 1942 р. в місті не діяли [2, спр.28, арк.100].

Таким чином, матеріали архівного фонду Дніпропетровської міської управи за 1941 р. дають змогу стверджувати, що на початку існування в умовах німецько-фашистського режиму міська управа ще могла забезпечувати продуктами харчування населення м. Дніпропетровська. Але під кінець 1941 р. внаслідок впровадження окупантами загарбницької політики «тотального вилучення» міська адміністрація не мала можливості не тільки забезпечувати місто хоча б найнеобхіднішими продуктами харчування (насамперед хлібом) і врятувати городян від голоду.

У 1942 р. положення з харчуванням міського цивільного населення майже не змінилося. В червні з'явилися нові норми відпуску хліба по картках. Як свідчить документ, датований 19 червня 1942 р., все цивільне населення було поділено на категорії, для яких відповідно установили такі норми споживання хліба на одну людину: «I категорія працюючих – по 250 г. та їх утриманці; II категорія працюючих – по 100 г., їх утриманці – по 80 г.; III, IV, VI категорії, до яких відносились безробітні, інваліди, престарілі, жінки з дітьми, що не мають чоловіків та їх утриманці, хліба не одержують; V категорія, до якої належать утриманці працюючих в інших містах та студенти, отримують по 250 г.

водночас; VII категорія – працюючі німці, отримують по 400 г., їх утриманці – по 250 г.; VIII категорія – місцеві німці – безробітні, інваліди та їх утриманці отримують по 250 г. хліба на день». Також передбачалося видавати додатково по 150 г. хліба робітникам, працюючим на важких роботах [2, спр.1446, арк.1]. Майже водночас була припинена видача інших продуктів, а саме: крупи та олії безробітним, які були зайняті на громадських роботах [2, спр.25, арк.21].

Серед населення нестачу харчів особливо відчували на собі діти, інваліди та хворі люди. Як свідчить лист завідуючого відділом охорони здоров'я міської управи п. Станкевича, калорійність продуктів була дуже низькою, всього 234 кал., в раціоні лікарень відсутні м'ясо, картопля, будь-які жири, недостатньо молока [2, спр.180, арк.7]. Звіти лікарняних закладів надають свідчення про поганий хліб та проблеми з питною водою [2, спр.786, арк.140]. Акт перевірки будинку інвалідів, датований 8 липня 1942 р., стверджує, що його мешканці та персонал харчуються лише на 1 крб. 70 коп. в день, в той час, коли на базарі 1 десяток яєць, наприклад, коштував 600 крб., один стакан цукру – 60 крб., 1 літр молока – 50 крб. [2, спр.142, арк.21]. Протягом року міська управа змогла підвищити витрати на харчування пацієнтів лікарень до 5 крб. на добу, а також запропонувати в їдальні різних установ міста макарони, борошно, крупи, олію [2, спр.181, арк.17 – 24, 64]. Але про постачання м'яса до міста не могло йти навіть мови. Влада виконувала наказ рейхскомісару, який вийшов у червні 1942 р., де заборонявся продаж та обмін м'яса серед приватних осіб, про що не раз нагадував мешканцям міста штатт-комісар Дніпропетровська [2, спр.5, арк. 68]. Таким чином, в 1942 р. асортимент харчоторгів не міг задовольнити потреби населення, а на 8 базарах, які поновили своє функціонування, ціни на продукти були не доступні для більшості мешканців Дніпропетровська. Через такий стан надії на покращення положення з постачанням харчів в умовах окупації були марними. Саме з цього приводу управа згідно з дозволом штатткомісара в другій половині жовтня 1942 р. приступила до розподілу вільних земель під городи для мешканців міста [2, спр.1561, арк.14].

Стосовно вирішення харчової проблеми міськуправою в 1943 р., зауважимо, що документів, які б свідчили про суттєві зрушення в цьому питанні, не було знайдено серед матеріалів фонду. В липні 1943 р. німецька влада випустила для преси статтю, яка, як зазначається в документі, пройшла цензуру [2, спр.938, арк.14]. В ній повідомлялось, що «не дивлячись на військові труднощі, німецьке командування приймає всіх від нього залежних заходів щодо покращення харчування місцевого населення». Але це твердження не можна прийняти на віру, бо ще Гітлер в «Mein Kampf» писав, що за допо-

могою пропаганди можна зобразити перед народом «навіть небо пеклом, та навпаки, найзлиденніше життя зобразити раєм» [5, 66]. Якщо протягом окупації і була організована робота їдалень, крамниць, кухонь та базарів в місті, то це було зроблено міською управою тільки за відрахування від працюючих підприємств міста та завдяки діяльності мережі структур місцевого комітету Самопомоги, які на думку О.Субтельного, були єдиними організаціями, що могли, хоч і в незначній мірі, захищати соціально-економічні інтереси українців протягом усієї війни [18, 561]. В Дніпропетровську крім міського комітету Самопомоги ім. Шевченка [2, спр.106, арк.87], діяли такі її відділи, як спілка інвалідів «Допомога» [2, спр.170, арк.198], «Спілка художників» [2, спр.32, арк.44], «Товариство матеріальної допомоги студентству» [2, спр.25, арк.310], каса взаємодопомоги інвалідів-пенсіонерів при відділі соцбезу міськуправи [2, спр.923, арк.57]. Ці організації через свої фонди, які складалися із внесків їх членів, займалися наданням грошової допомоги або закупівлею продуктів для нужденних верств населення, якими на той час вважалась більшість мешканців міста. Результатом злиденного існування дніпропетровців в цей період стає спекуляція харчовою продукцією, яка набула свого розвитку саме в 1943 р., тому 30.07.1943 р. вийшла постанова міськуправи про боротьбу з цим явищем на ринках міста [2, спр.5, арк.55]. Водночас німецьке командування також визначало, що «хліб ще досі є найважливішим продуктом європейських народів, тому постачання його треба розглядати, як справу найпершу і найважливішу» [2, спр.2516, арк.7]. Але кроків по вирішенню цієї проблеми окупаційною владою зроблено так і не було, хоча, як свідчить документ, розповсюджений тільки серед службовців німецьких установ, в місті успішно діяло 66 млинів, але їх продукція йшла лише «на потребу німецької армії та німецького народу» [2, спр.25, арк.9].

Таким чином, матеріали фонду міської управи Дніпропетровська свідчать про те, що німецькі установи вели грабіжницьку соціальну політику в місті, і управа, повністю підкорившись окупантам, не змогла належною мірою забезпечити населення продуктами харчування. Тому це питання залишалось проблемою номер один протягом всієї окупації міста.

Паралельно з харчовою міська влада намагалася вирішити ще одне важливе питання. Зима 1941/42 рр. для мешканців міста була справжнім випробуванням. Існувала загроза смерті не тільки від голоду, а й від холоду. Палива не вистачало, можливостей привезти його з інших місцевостей також було не багато. Руховий транспорт мобілізувався для потреб німецької армії [2, спр.4, арк.7]. Розбирати та палити частини зруйнованих під час бойових дій

будинків німецькою владою заборонялось під загрозою «жорстокого покарання» [2, спр.1, арк.6]. Все, що громадяни збирали під час розчищення вулиць, треба було здавати на спеціальні пункти та склади. Згідно з розпорядження господарського відділу німецького командування м. Дніпропетровська від 14.11.1941 р. вся наявність вугілля, коксу, дров і торфу вважалась конфіскованою, незалежно від того, було воно чиею власністю, чи ні [10, 43]. Положення з опаленням було скрутним настільки, що в грудні 1942 р. вийшло розпорядження Генерального комісара про припинення навчання в школах та університетах рейхскомісаріату [2, спр.25, арк.100]. Не дивлячись на це, 31 грудня 1941 р. міській управі було повідомлено, що згідно з наказом Военного командуючого України почалося збирання теплового одягу серед населення для німецьких військ [2, спр.110, арк.36]. Кожні 100 мешканців повинні були здати одне хутряне пальто, одну хутряну куртку, одну шапку, один жилет, дві ватні куртки та брюки, п'ять вапняних шалей або шарфів, дві пари валянок та п'ять пар рукавиць. «Хто не виконає наказу, буде суворо покараний», – наголошувалось у наказі. Генеральний секретар округу Дніпропетровська, визнавав, що його адміністрації не вдалося забезпечити населення достатньою кількістю палива [2, спр.28, арк.101]. Таким чином, взимку 1941/42 рр. мешканці Дніпропетровська залишилися без опалення та теплового одягу. Проблема не вирішувалась і в наступні роки окупації. Як свідчать документи, лише в грудні 1942 р. генеральний комісар виділив для міста дрова в черкаському лісі та доручив Дніпропетровській управі організувати їх доставку [2, арк.786, арк.13]. Але цього було настільки недостатньо, що люди продовжували під загрозою покарання розбирати на паливо пусті та зруйновані будинки. Щоб припинити такі «незаконні дії», міська влада карала «злочинців» штрафуванням та конфіскацією награвованого [2, спр.1060, арк.54].

Міська управа намагалася вирішити питання загальної підготовки до зими за рахунок мешканців міста. Згідно постанови голови управи від 01.10.1941 р. кожне домоуправління самостійно повинно було знаходити кошти на ремонт житлових будинків. Грошову допомогу мали надавати утриманці нежитлових приміщень (орендарі, кооперативи, майстерні та ін.), які сплачували частину орендної плати прилеглому домоуправлінню [2, спр.24, арк.136]. 21.02.1942 р. німецькими органами влади було прийнято рішення про здачу в оренду покинутих будинків [2, спр.110, арк.136]. У фонді міської управи зустрічається багато заяв громадян з проханням взяти «на догляд» квартири або будинки та речі евакуйованих і знищених «більшовиків» або «жидів», для яких вже 1941 р. почали будувати в місті «жидівський квартал Гетто». З приводу цьо-

го встановлювались конкретні списки доглядачів незаселених будинків, які повинні були їх зберігати, ремонтувати, утримувати охайними, за те доглядачі мали право на користування деякими речами з цих будинків [2, спр.229, арк.49; спр.106, арк.47]. Виконуючи розпорядження окупантів, яке вийшло наприкінці 1941 р., міська управа окремо мала стежити за ремонтом житлових приміщень фольксдойчів [2, спр.117, арк.44]. Таким чином, згідно документів на початок березня 1942 р. в місті ще залишався 361 бездоглядний будинок, 129 зруйнованих та 316, які не можна було відвідувати [2, спр.948, арк.229]. Але за даними штадткомісару в березні 1943 р. ці питання житловим відділом міської управи були вирішені [2, спр.1561, арк. 108].

Навесні 1942 р. житловий фонд міста зазнав суттєвих змін. Згідно розпорядження Рейхскомісара України Є.Коха всі цивільні установи та громадяни були зобов'язані віддавати свої квартири та будинки в користування німецьким військам [2, спр.25, арк.137]. Документи фонду міської управи свідчать, що в результаті наказу німців від 16.09.1942 р. почалося масове виселення цивільного населення м. Дніпропетровська, з центральної так званої, нагорної його частини [2, спр.146, арк.196]. Громадяни змушені були переселятися в інші частини міста, де розташовувались в зруйнованих війною квартирах або будинках без води, опалення та світла, про що свідчать численні прохання про надання допомоги в ремонті та скарги про скрутне становище і жалкі житлові умови переселених [2, спр.5, арк.8]. В результаті таких змін до 1943 року німецькою владою було конфісковано 709 краших будинків міста [2, спр.1561, арк.108]. Так, наприклад, будинок історичного музею в лютому 1942 р. став службовою квартирою міського комісара [2, спр.110, арк.263]. Для представників « нової влади » існували пільги і в користуванні електроенергії. 16 лютого 1942 р. вийшов так званий «Циркуляр про економію електроенергії та вугілля», розповсюджений на південь України, в якому наголошувалось, що до електроенергії мають змогу підключатися офіцерські квартири, аеродроми, військові частини, діючі промислові підприємства та водоканал, установи громадянського управління і гуртожитки [2, спр.25, арк.267]. Таким чином, житло, яке належало дніпропетровцям залишалося під час окупації без світла.

Треба зазначити, що протягом існування німецької влади в місті був визначений певний порядок користування житловим фондом цивільного населення не німецького походження. Окупанти вважали прописку для громадян обов'язковою [2, спр.2516, арк.82]. 02.10.1941 р. був установлений розмір оплати за житлові приміщення – від 1-до 1,50 крб. за 1 кв. м [2, спр.229, арк.21]. 17.11.1941 р. для власників квартир був установлений квартирний податок

в розмірі 25 % вартості житла [2, спр.24, арк.41]. 01.13.1941 р. міськуправі було дозволено запровадити деякі пільги на квартирну плату: пенсіонери, які проживали без працездатних членів родини сплачували 50% за 14 кв. м житлової площі; безробітні, зареєстровані у відділі праці, що не мали інших засобів на існування, сплачували 70% квартплати [2, спр.10, арк.67]. Власники приватних будинків мали право здавати квартири за згодою сторін, яка надавала право власнику квартири виселити мешканця через несплату коштів за її користування [2, спр.1, арк.13]. За даними штадткомісаріата від 02.03.1943 р. в місті існувало 32312 приватних будинків, в який 501 було здано в оренду [2, спр.1561, арк.108]. Документи свідчать, що за «нового порядку» тільки 11% власників квартир і будинків мали «тимчасову» заборгованість по квартплаті [2, спр.229, арк.23].

Треба додати, що охороною будівель від пожеж та проведенням роз'яснювальної роботи серед мешканців займалася сформована в 1941 р. при міськуправі пожежна служба, яка діяла протягом всієї окупаційної доби [2, спр.787, арк.32].

Таким чином, як свідчать матеріали Дніпропетровської міської управи, житлову проблему, як і опалювальну, місцевій адміністрації не вдалося вирішити на належному рівні, тому що, по-перше, під тиском «нової влади» все паливо було відібрано на користь німецької армії та рейху; по-друге, управа мала виконувати розпорядження німецьких окупаційних установ, які цікавились покращенням житлових умов тільки

населення німецького походження; по-третє, якщо і вдалося за окупаційну добу очистити місто від руїн та бруду і надати житло тим, хто його втратив, це робилося тільки за рахунок самих громадян, без будь якої допомоги з боку «нової влади».

Отже, матеріали фонду Дніпропетровської допоміжної управи свідчать, що ця установа займалася перш за все виконанням розпоряджень німецьких окупаційних органів влади і не мала змоги вирішувати цілком самостійно питання соціальної політики. Всі її намагання пов'язані з вирішенням проблем життєзабезпечення мешканців міста наштовхувались на політику окупантів, яка діяла за способом «тотального вилучення». Міська управа швидко перетворилася з органа міського самоуправління на покійного провідника грабіжницької політики німецьких окупантів. Цивільне населення міста залишилось наодинці зі своїми проблемами. Воно не мало ніякого соціального захисту. І тільки наміри німців привабити до себе окуповане населення давали змогу міській управі разом із комітетом самопомогі та його суспільними організаціями вжити заходів до надання мізерної допомоги громадянам, щоб уникнути голодомору та смерті від холоду. Тому, як стверджує американський дослідник П.Лайндарджер, місцеве населення впевнювалося, «що найгірше в умовах радянської влади було незрівнянно краще, запропонованого нацистами» [цит. за: 8, с.209]. Аналіз документів Дніпропетровської міської управи свідчить, що з такою думкою важко не погодитись.

Література:

1. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX століття. - К., 1996.
2. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). - Ф.2276. - Оп.1.
3. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.) .: Сборник документов и материалов. -Днепропетровск, 1962.
4. Дніпропетровська газета. - 1943. - 24 серпня.
5. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург». - М., 1980.
6. Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованих територіях України в роки Великої Вітчизняної війни.-К, 1986.
7. Коваль М.В. За ґратами «нового порядку» // УІЖ.-1981.-№5.
8. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. - К, 1977.
9. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. - Львів, 1993.
10. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірка документів та матеріалів. - К, 1963.
11. Першина Т.С. Фашистский геноцид в Украине.1941-1944 гг. - К., 1985.
12. Поль Д. Фашиська окупація в Україні в 1941-1944 рр. у працях західних учених // УІЖ. - 1994. - №5.
13. Потильчак О. «Новий порядок» в окупаційній Україні (1941-1944 рр.) // Пам'ять століть.-1999.-№1.
14. Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944). - М., 1985.
15. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат Рейхскомісаріату Україна.1941-1944 рр.// Нова політика.-1997. - №3.
16. Рекотов П. Плани війни та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (Історико-правовий аспект) // Право України. - 1997. -№5.
17. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 рр (на матеріалах південних областей) // Київська старовина.-2000.-№2.
18. Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1991.
19. Тарасов К.К., Храпунов П.Ф. В те трудные годы: Днепропетровск, 1941-1955 гг. - Днепропетровск, 1981.

ДО 50-РІЧЧЯ ФІЗИКО-ТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТА

М. В. ПОЛЯКОВ

ФІЗТЕХ ДНУ: 1951–2001 — СТРАТЕГІЯ РОСТУ

Поляков Микола Вікторович — ректор Дніпропетровського Національного Університету, професор, доктор фізико-математичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

Ще одну славетну сторінку власної історії перегортає Дніпропетровський національний університет. Восени золотий ювілей відзначатиме один з найпотужніших і найвідоміших підрозділів вузу — фізико-технічний інститут. Ювілейна дата — чудова нагода озирнутися назад, до своїх витоків, оцінити пройдений шлях на відстані часів, збагнути не тільки велич колишніх досягнень, а й зрозуміти їх значення для сучасного і майбутнього поколінь. Така оцінка особливо актуальна, коли йдеться про закриття в минулому року, якою була історія становлення фізтеху, діяльність науковців і випускників факультету.

Всього близько 20 тисяч фахівців за 50 років підготував фізико-технічний факультет, нині інститут, ДНУ. Серед них яскравою плеядою виділяються всесвітньо відомі випускники фізтеху — Президент України Л.Д.Кучма, голова Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу В.П.Горбулін, генеральний директор Національного космічного агентства України О.О.Негода, генеральні конструктори ракетно-космічних систем С.М.Конюхов (ДКБ «Південне») і А.К.Недайвода (ДКБ «Салют», Росія), керівники флагманських підприємств галузі Ю.С.Алексєєв (ВО «Південний машинобудівний завод»), Ю.П.Семенов (НВО «Енергія», Росія), О.О.Макаров (ВО «Укркосмос»), академіки В.В.Пилипенко, В.М.Сайгак, М.М.Кононенко та багато інших.

За більш ніж 80-річну історію Дніпропетровський національний університет разом з країною переживав і часи наукового розквіту, і лихі роки репресій та переслідувань найбільш яскравих та обдарованих вчених. Разом з усією країною наші викладачі і студенти здобували Велику Перемогу та відбудовували рідне місто. Сотні наукових розробок та винаходів вчених університету стали основою стрімкого розквіту промислового потенціалу регіону, тисячі високоосвічених фахівців, виплеканих в стінах альма-матер, працюють на розбудову нашої держави сьогодні.

Долею судилося Дніпропетровську стати одним з найпотужніших центрів ракетобудування, де в повоєнні роки закладалося підґрунтя майбутньої космічної слави України. Величезні обсяги проектно-конструкторських та технологічних робіт, які зі зміною профілю довелося виконувати на Дніпропетровському автозаводі, вимагали термінового вирішення проблеми підготовки висококваліфікованих фахівців. В 1951 році за ініціативою провідних ракетобудівників М.К.Янгеля та В.П.Глушка в Дніпропетровському держуніверситеті було відкрито фізико-технічний факультет. І вже піввіку в атмосфері дружньої співпраці фізтеху і Південмашу зростають талановиті молоді спеціалісти, народжуються геніальні винаходи, працюють видатні вчені, розробляються нові технології і, як результат, створюється найсучасніша техніка, аналогів якій немає в усьому світі. Не буде перебільшенням сказати, що лівова частка продукції потужної ракетокосмічної галузі і всього військово-промислового комплексу колишнього Радянського Союзу створювалась за участю різних поколінь випускників фізтеху. Багато наукових тем, над якими працюють вчені інститута, і досі залишаються державною таємницею, але переоцінити науково-дослідницьку та освітньо-виховну діяльність фізтеху неможливо.

Разом з підприємствами військово-промислового комплексу фізтеху судилося долати всі етапи розвитку: від уваги до себе як справи першочергової і прийому по 400 студентів на рік до спроб прихильників конверсії повністю перепрофілювати факультет, незважаючи на втрати унікальних надбань. Та це вже позаду. Усвідомивши унікальність розроблених курсів і спецкурсів, переконавшись в зацікавленості у співпраці з боку космічних держав і країн, що тільки мріють такими бути, факультет трансформувався в політехнічний інститут, де поряд з трьома колись секретними спеціальностями готують фахівців ще десяти напрямків.

Сьогодні студенти ФТІ ДНУ вивчають новітні технології виробництва, спрямовані на вирішен-

ня конверсійних завдань. Серед нових напрямків – вивчення та розробка альтернативних джерел енергії, неруйнівні методи контролю, екологія, матеріалознавство, комп’ютерні мережі та захист інформації. Традиційно ґрунтовною залишається підготовка з фундаментальних дисциплін, адже наш університет в усі часи славився всесвітньо відомими школами з математики, фізики, хімії, і без розвитку фундаментальних наук ми б не мали такого успіху в галузі прикладних досліджень. Також як одне з цінних надбань університету в цілому і фізтеху зокрема хотілося б відзначити залучення до університетської освітянської системи Ліцею інформаційних технологій, фізико-математичного ліцею та Національного центру аерокосмічної освіти молоді України. Наші студенти гідно представляють Україну на міжнародних конференціях і наукових симпозиумах, отримують іменні стипендії та гранти, нерідко шокуючи закордонних колег високим рівнем і широким діапазоном знань, унікальністю власних винаходів і розрахунків. І це дає нам всі підстави сподіватися, що славетна піввікова історія фізтеху матиме гідне продовження.

Наполегливою працею вихованців університету створюється сучасна історія незалежної Ук-

раїни. Унікальною за рівнем науково-технічних розробок та інноваційних технологій є участь нашої держави в міжнародній програмі «Морський старт», і ми пишаємося, що до її реалізації причетні випускники фізико-технічного інституту ДНУ. Безперечно, така міжнародна співпраця є запорукою створення іміджу України як держави з унікальним інтелектуальним та науково-технічним потенціалом, потужною промисловістю, якісною та ефективною освітянською системою. «Морський старт» знаменує собою потужний технологічний прорив нашої молодшої держави у третє тисячоліття, наочно демонструє велич творчих здобутків вчених, конструкторів, виробників, символізує майбутнє України як високорозвинутої європейської країни. Ми усвідомлюємо, що зміст вищої освіти в сучасних умовах має бути спрямований на формування у особистості світосприйняття у глобальному масштабі, на виховання молодшої людини на засадах загальнолюдських цінностей, на розвиток почуття єдності Людини і Всесвіту та відповідальності перед прийдешніми поколіннями. Від змісту цінностей, які закладаються зараз у світогляді молодих людей, залежить майбутнє української нації. І яскраве сузір’я фізтехівців всіх поколінь є гідним прикладом для молоді.

Є. О. ДЖУР

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПРОРИВ У ТРЕТЄ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Джур Євген Олексійович – директор фізико-технічного інституту Дніпропетровського Національного Університету, професор, доктор технічних наук

50 років в житті людини вважається видатною датою. Адже за цей період вона не тільки формується як особистість, а й досягає певного визнання в суспільстві за результатами своєї трудової і громадської діяльності. Для вищого навчального закладу такий життєвий проміжок часу є особливо важливим. Цього року фізико-технічний інститут (колишній ФТФ) Дніпропетровського національного університету відзначає свій піввіковий ювілей. Близько 20 тисяч висококваліфікованих інженерів ракетно-космічної галузі підготував фізтех за ці роки, дав їм не тільки фундаментальні знання, але й вклав в їхні серця любов до професії і відданість справі, виховав глибоку відповідальність за доручену роботу, цілеспрямованість, високу громадянськість і патріотизм.

Цілу «зоряну» генерацію виплекав фізико-технічний інститут. Його випускники працюють в багатьох містах колишнього Радянського Союзу. Серед них – Президент України, керівники галузевих Міністерств, головних конструкторських бюро, підприємств, провідні фахівці ракетно-космічної галузі, Герої Соціалістичної

праці, лауреати Ленінської і Державних премій, вчені, викладачі вищих навчальних закладів.

А починалось все в далекі повоєнні роки. В червні 1951 року, згідно постанови уряду змінився профіль виробничої діяльності Дніпропетровського автозаводу. В зв’язку з цим виникла потреба в підготовці інженерних кадрів принципово нового напрямку безпосередньо в Дніпропетровську. Тому інша постанова, підписана водночас з першою, передбачала відкриття в Дніпропетровському державному університеті фізико-технічного факультету. В організації нового інженерного факультету, покликаного готувати фахівців ракетно-космічної галузі, брали саму активну участь головний конструктор заводу В.С.Будник, керівництво заводу. Новий факультет був дуже секретним. В першій групі були, в основному, студенти-механіки гірничого інституту, що пройшли ретельний відбір, але не мали чіткого уявлення про свою майбутню професію. Фізико-технічний факультет ДДУ в повному складі почав навчально-виховну діяльність у вересні 1952 року. Студенти 1 курсу були зараховані за результатами вступних

іспитів, а на старші курси були переведені студенти інженерних спеціальностей вузів нашого і інших міст країни (Казані, Воронежу, Києва). Навчальні заняття проводилися в корпусах №1 і №2. Треба сказати, що там навчалися і студенти інших факультетів: фізико-математичного, філологічного, біологічного, хімічного. Природно, що ні про яку навчальну і лабораторну базу не могло бути й мови. На кафедрах факультету було всього лише кілька приладів, що містилися в невеликій кімнаті. Пізніше цілком випадково вдалося придбати у однієї зі служб аеродрому значну кількість застарілого авіаційного обладнання. Це допомогло створити силами самих студентів навчальні стенди для лабораторних занять.

Потрібно відзначити, що на факультеті з перших же днів його існування працювали кращі викладачі університету: професори Ф.І.Коломойцев, В.І.Моссаковський (пізніше ректор університету, академік, Герой Соціалістичної Праці), доценти: Н. І. Варич (в перші роки – декан факультету), математик Є.М.Кільберт та ін. Провідні фахівці КБ, потім ОКБ – 586, та Південмашу брали активну участь в навчальному процесі. Лекції з спеціальних дисциплін читали В.С.Будник, В.М.Ковтуненко (згодом генеральний конструктор НВО ім. Лавочкина), М.Ф.Герасюта, П.І.Нікітін, І.І.Іванов (пізніше вони стали докторами наук, професорами, були обрані членами кореспондентами України), А.В.Клімов, М.І.Дупліщев, теж стали докторами наук, професорами, М.Д. і Л.М.Назарови, Е.М.Кашанов та ін. Активно допомагав (після 1954 року) становленню і розвитку факультету і його кафедр головний конструктор ОКБ М.К.Янгель. В 1956 році факультет оселився в своєму навчальному корпусі, збудованому на пр.К.Маркса. Підрозділи КБ, заводу сприяли технічному оснащенню факультету, створенню сучасної лабораторної бази. Саме в ці роки був закладений міцний фундамент дуже своєрідної творчої співдружності навчального закладу, який здійснював підготовку фахівців для виробництва, і потужного промислового підприємства. Учебний процес був щільно пов'язаний з технологічним процесом ОКБ і заводу: профілюючи дисципліни викладали їхні співробітники, виробнича практика виконувалася в підрозділах КБ і цехах заводу, курсові і дипломні роботи розроблялись за конкретними темами, замовленими Південмашем (пізніше науково-методична література назве їх «роботами по реальній тематиці виробництва»).

Прикладом такої співпраці можна вважати захист дисертації на ступінь доктора наук співробітника КБ В.А.Махіна, який пройшов науково-виробничий шлях в розрахунковому відділі КБ В.П.Глушко і видав книгу «ЖРД. Теорія проектування камер спалення». Своєрідними співавторами Віталія Андрійовича можна вважати сту-

дентів, які навчалися в 1958–1960 роках на IV курсі фізтеху і спеціалізувалися на кафедрі двигунобудування, адже в книзі були використані результати їхніх курсових робіт. Пізніше В.А.-Махін очолив цю кафедру та виховав не одну генерацію інженерів двигунобудування. Не можна не відзначити, що на фізтесі навчалися добре підготовлені студенти. Маючи глибокі знання з шкільних дисциплін, вони були всебічно розвиненими: цікавилися новинками в галузі науки і техніки, літератури, музики і мистецтва, захоплювалися (і досить успішно) спортом, активно брали участь в художній самодіяльності. Після закінчення фізтеху вони з таким же захопленням почали працювати, і багато хто досяг успішних результатів. От тільки декілька прикладів: Л.Д.Кучма – Президент України, багато років працював заступником генерального конструктора, після цього генеральним директором ПМЗ, Ю.П.Семенов – генеральний директор НВО «Енергія» (Росія, Москва), В.Г.Команов – заступник генерального директора КБ «Південне», директор програми «Морський старт», І.Г.Ханін – багато років був головним інженером СПКБ «Орбіта», П.Г.Ситник – Герой Соціалістичної Праці, академік Російської академії космонавтики (Росія, Самара), М.М.Кононенко – віце-президент Академії наук Росії, С.М.Конюхов – генеральний конструктор КБ «Південне», Ю.С.Алексєєв – генеральний директор ПМЗ, В.В.Пилипенко – директор інституту технічної механіки НАН України та інші.

Успішний розвиток виробничої діяльності КБЮ і Південмашу, професійне і наукове зміцнення фізтеху поширило їхні зв'язки і в науково-дослідній роботі. Її результати знаходили своє відображення в підготовці і захисті кандидатських та докторських дисертацій викладачами ДНУ, співробітниками КБ і заводу, створенні нових технологій, рішенні актуальних науково-технічних задач.

Тісне ділове співробітництво університету, ПМЗ і КБ«Південне», яке розпочалося з перших років роботи підприємства, з плином часу плідно розвивалося, залучаючи до цього процесу інші факультети. Університет вивчав кадрові потреби заводу, пропонував готувати спеціалістів за необхідним фахом на відповідних факультетах, організовуючи при необхідності нові кафедри (наприклад, гідромеханіки, прикладної газової динаміки і тепломасообміну та ін.).

Потрібно визнати, що в історії вищої освіти Радянського Союзу в цей час не було аналогу подібної спільної роботи навчального закладу і виробництва по підготовці кадрів. Працівники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР уважно стежили за розвитком такого співробітництва, цікавилися його різноманітними аспектами, намагалися розповсюдити досвід. Але більшість науковців мало вірили їхнім оповіданням. «Крига зрушилась» у 1976

році, коли Міністерство провело на базі ДДУ науково-методичну конференцію про цільову підготовку кадрів, до участі в якій були запрошені провідні вузи (МДУ, МВТУ, МФТІ, МІФІ, ХАІ).

Учасники конференції (ними були проректори з навчальної роботи) зацікавилися досвідом роботи ДДУ — КБ «Південне» — ПМЗ — ДМЗ щодо цільової підготовки фахівців для підприємств і організацій високих технологій.

Необхідно відзначити, що наш досвід послужив поштовхом для того, щоб Мінвуз СРСР визнав за необхідне стажування молодих спеціалістів протягом перших двох років після закінчення вузу. Щоправда, наші випускники, по суті, проходили стажування ще студентами в період виробничої практики. Провідні фахівці КБ «Південне», ПМЗ, ДМЗ і інших організацій, які працювали з практикантами, відділи технічного навчання і служби кадрів, профілюючи кафедри фізтеху прийшли до висновку, що така система професійно-практичного навчання дозволяє студентам соціально і професійно адаптуватися під час практики, яка обов'язково проходила на місці майбутньої роботи молодого спеціаліста.

Першою кафедрою, що відкрила свою філію на ВО ПМЗ, була кафедра технології виробництва. Очолив її доц. Л.Д.Кучма, який в ті роки був генеральним директором заводу. Ці філії були в числі перших в Радянському Союзі. Активними учасниками в їхньому створенні були відділи технічного навчання і кадрових служб, їхні керівники і співробітники (Н.К.Хватов, А.Л.Верулін і ін.). Вони були справжніми однодумцями в нашій загальній роботі з професійно-практичної підготовки фахівців.

Тривав розвиток філій кафедр на виробництві, ставало досконалішим їхнє матеріально-технічне оснащення. Підприємства прагнули, щоб навчальний процес проходив на сучасному рівні. Наприклад, на ВО ПМЗ за ініціативою генерального директора Л.Д.Кучми, що завідував філією кафедри технології виробництва, був побудований корпус, де проводилися лекційні заняття для студентів у ті дні, коли вони навчалися на заводі. Життя довело ефективність цієї роботи. Навчально-науково-виробничі комплекси, об'єднавшись, стали центром безперервної освіти «Придніпров'я». Сьогодні роботою з профорієнтації і профвідбору спільно з університетом і підприємствами авіаційної і ракетно-космічної галузі займається і Національний центр аерокосмічної освіти молоді України, відкритий в 1996 році у Дніпропетровську. В університетському ліцеї інформаційних технологій є аерокосмічний клас. Філії кафедр, що працюють на виробництві, допомагають нам удосконалювати технологію навчання, органічно пов'язуючи теоретичні і практичні знання студентів.

Наприкінці 80-х років нам знов допомогли

виробничники. Всебічно обміркувавши і проаналізувавши обставини, що склалися в середніх школах, вони підтримали нашу ідею створення навчально-науково-виробничих комплексів, в які б входили підприємство, його підшефні навчальні заклади (школи, технікуми) і університет.

В середніх навчальних закладах створювалися спеціальні фізико-математичні класи (групи) з поглибленим вивченням фундаментальних дисциплін, які викладали вчені відповідних кафедр університету. Випускники цих шкіл і технікумів, що мали середній бал атестату або диплому не нижче 4.5 і які отримали направлення свого підприємства для навчання в ДДУ на інженерні спеціальності, зараховувалися згідно спільного наказу Держосвіти і Міністерства загального машинобудування СРСР за результатами співбесіди.

Були відкриті нові спеціальності, потрібні сучасному виробництву. Паралельно з навчанням за основним фахом студенти мають можливість додатково отримати спеціалізацію з питань управління виробництвом, маркетингу, банківської справи. Наші випускники сьогодні працюють в банках, комерційних структурах, керують державними службами і управліннями, промисловими підприємствами. Фізтех було перетворено у фізико-технічний інститут ДДУ, в якому здійснюється підготовка фахівців з 13 спеціальностей, інтерес до яких зріс не тільки серед української молоді але й в країнах близького і далекого зарубіжжя. Зараз у нас навчаються студенти з Індії та Китаю. Свою зацікавленість виявляють Єгипет, Йорданія. На кафедрі інституту проходили стажування аспіранти Римського університету. До речі, тільки після цього стажування вони змогли працювати в Європейському космічному агентстві.

І найголовніше: згадані вище форми нашої спільної роботи з підготовки кадрів, передусім з ВО ПМЗ і КБ «Південне», допомогли значно підвищити якісний рівень наших студентів. Вони одержують знання принципово нового рівня — використовуються інформаційні технології, є необмежений доступ до баз даних системи Інтернет, нових наукових технологій.

У нинішніх наших випускників, талановитих молодих вчених, значно ширші, ніж раніше, перспективи професійного зростання, є можливості міжнародного співробітництва. Наприклад, наші студенти, що беруть участь в міжнародних конференціях, обов'язково привозять подяки і перші премії. А випускники останніх років, які позитивно зарекомендували себе на роботі в КБ «Південне», беруть участь в реалізації програми «Морський старт».

Словом, дивлячись на пройдений фізтехом шлях, враховуючи і день сьогоднішній фізико-технічного інституту, думаю, можна сказати, що ми відзначаємо свій золотий ювілей.

ІСТОРІЯ

П. А. КРАВЧЕНКО

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Кравченко Петро Анатолійович – завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, доцент, кандидат філософських наук

Інтеграція вітчизняного історичного досвіду в систему державобудівничих цінностей здійснюється надто суперечливо, через подолання багатьох об'єктивних і суб'єктивних труднощів, зокрема існуючого ще соціального спротиву частини населення, несприйняття ним або нерозуміння суті реформ, що відбуваються в нових історичних умовах.

Україна, не розв'язавши гострих соціально-економічних і політичних проблем, які дісталися їй у спадок від радянської системи господарювання, дуже швидко і непомітно для себе поринула в нові, не відомі їй досі: безробіття, міжнаціональні та міжконфесійні суперечності, регіональний сепаратизм, інфляцію, руйнацію економіки тощо. Всенародний ентузіазм періоду становлення незалежності України змінився стурбованістю про майбутнє. Українська громадська думка опинилася в лещатах кількох суперечностей: з одного боку, інтенсивність політичної боротьби за суверенні права ніяк не відповідає одержаним результатам, а з другого – надії на швидкий вихід із кризи не увінчалися успіхом. Населення України, як і колись, боїться комуністичного минулого, але не менш небезпечним видається і капіталістичне майбутнє, що бурхливо розвивається [9, 80–83]. Тому не дивно, що оцінка громадською думкою реформування економіки, державних і політичних інституцій має такий суперечливий характер. Передусім, соціум стурбований тим, як буде здійснюватися це реформування і за чий рахунок. Низький рівень політичної культури населення України, загострене негативне соціальне почуття (агресивність, дратівливість, утрома) спричинили спроби безпосередньої участі й тиску громадської думки через різні акції підтримки або протесту, що виявляються менш демократичними, ніж «телефонне право» і закулісні кабінетні політичні інтриги в минулому. У розвинутих демократичних державах громадська думка прагне виявити себе і впливати на процес прийняття важливих політичних і економічних рішень не «тиском вулиці», а завдяки

засобам масової інформації, через політичні партії й організації, а також участю в представницьких органах влади тощо. У сучасній ситуації найбільшою мірою функції громадської думки можуть виявитися в підтримці (чи, навпаки, критичі) тих або інших політичних ухвал. І від того, на яких позиціях буде громадська думка, багато в чому залежатиме успіх справжнього перетворення України в суверенну, економічно розвинену, демократичну державу [7, 3–23].

Для кожної людини властивий неповторний внутрішній світ, створюючи який вона спирається не тільки на власний досвід, але й на досвід соціального середовища. Єднальною ланкою часових вимірів стають соціальні тенденції, тобто усе те, що передається від покоління до покоління як загальноприйняте, загальнообов'язкове, перевірене минулим досвідом, визнане необхідним для забезпечення подальшого існування й розвитку індивіда, колективу, держави, суспільства. Мета традиції – закріплювати і відтворювати в нових поколіннях усталені способи життєдіяльності, типи мислення і поведінки. Саме тому традиція є одним із видів культурно-історичної наступності, що орієнтує як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення й розвиток. «Традиції, як з'єднуча сила, поєднують нас не тільки з минулим. Завдяки їм сучасне постає як поцейбічний трансцензус, майбутнє – як необхідність виконувати обов'язок стосовно подальшого збереження звичаїв щодо нащадків. Без традицій дійсно виник би стан загубленості і пов'язане з ним почуття не впевненості» [2, 94].

Форми реалізації традицій різноманітні. Це, зокрема, усталені стереотипізовані норми поведінки, звичаїв, обрядів, свят, суспільних ідей, морально-етичних елементів тощо. Усі вони служать засобами збереження та передачі досвіду, певних порядків і форм життя, що встановилися, регламентують і контролюють поведінку індивідів, зміцнюють їх зв'язок із тією соціальною групою, до якої вони належать. Так, у культурно-історичному досвіді українців земле-

робський тип господарства, успадкований із часів загальнослов'янської етнічної спільності, віками визначав характер розвитку всіх сфер життя. Протягом тисячоліть українська традиція набувала нового змісту та соціального призначення. Видозмінена, вона була включена у вітчизняний культурно-історичний досвід. Цілеспрямована діяльність українців стала причиною виникнення нових елементів культури – інновацій, які нині розвиваються в суспільстві, поступово переростаючи в традицію.

Кожне нове покоління мусить поступально розвивати усе те, що вже було набуто попередниками. А для цього треба передусім опанувати вітчизняний культурно-історичний досвід, що передбачає не тільки засвоєння специфічної, виробленої даним суспільством системи знань, але й того способу діяльності, результатом якого є цей досвід. Засвоєння знань – це перший необхідний крок на шляху усвідомлення індивідом вироблених суспільством соціальних норм, цінностей культури, реалізації установок, потреб, прагнень, сподівань тощо. Другим кроком є засвоєння індивідом існуючих у суспільстві форм і зразків діяльності (трудової, суспільної та ін.), активна участь індивіда в різних соціальних сферах діяльності суспільства, а також створення індивідом нових форм такої діяльності [1, 78].

Водночас ставлення індивіда до конкретного культурно-історичного досвіду завжди обумовлене тими стосунками, що виникають між ним і соціальним середовищем. А це найвиразніше виявляється у спілкуванні [5, 292–293], яке, на наш погляд, завжди виступає необхідною умовою опанування культурно-історичним досвідом суспільства. Воно є своєрідним способом оптимізації того чи іншого різновиду діяльності побутової, виробничої, наукової та ін. У такому руслі опанування й протікає процес передачі-засвоєння культурно-історичного досвіду суспільства. А спілкування відіграє роль універсального механізму, завдяки роботі якого здійснюється передача культурно-історичного досвіду від покоління до покоління. «Спілкування – це механізм взаємозв'язку і взаємодії людей, – зазначає Ю.Д.Прилюк. Як соціальні суб'єкти у спілкуванні беруть участь індивіди і спільності. За допомогою спілкування відбувається прилучення і відокремлення людини, тобто формування її неповторних особистісних рис» [8, 298]. Генетичною основою спілкування є діяльність, а отже, будь-якій діяльності притаманний момент спілкування. Діяльність є змістом спілкування. Каркасом, соціальною формою, яка акумулює процеси спілкування людей, служать суспільні відносини. Спілкування перебуває неначе в точці перетину суспільних відносин і діяльності, виступаючи механізмом їх взаємозв'язку, який реалізується в процесі соціальної взаємодії. Остання обов'язково передбачає

і взаємодію поколінь як процес опанування кожним наступним поколінням надбаннями попереднього. Процес оволодіння суб'єктами світом об'єктів здійснюється за допомогою різних способів – пізнавального, перетворюючого світ, ціннісно-орієнтаційного та ін. Але три названі способи оволодіння суб'єктами світом об'єктів прилучають індивідів насамперед до вітчизняного культурно-історичного досвіду, стають причиною вироблення ними максимально ефективних шляхів передачі усього досягнутого суспільством у трьох формах оволодіння людиною світом – знань, умінь і цінностей. Відповідно до цього у вітчизняній культурі можна виділити три основні способи передачі культурно-історичного досвіду – освіту, навчання і виховання.

Освіта є ефективним процесом передачі знань від покоління до покоління, а тому розглядається не лише як система формальних знань, але й, загалом, як уся діяльність суспільства, спрямована на підвищення наукового рівня його членів. Освітня діяльність є особливим різновидом творчої активності соціального середовища, відмінним, наприклад, від трудової. І якщо сутність трудової діяльності полягає саме у створенні нового продукту, то метою освітньої діяльності є набуття, присвоєння знань, оволодіння науковою термінологією, а головне – духовний ріст, збагачення, розвиток особистості. Ця діяльність, спрямована на саморозвиток, продуктами якого є ті зміни, що сталися в самому суб'єкті в процесі діяльності. По суті справи, передача знань від покоління до покоління сприяє розвитку суспільства та духовному саморозвитку його членів.

Дещо відмінним від освіти є процес навчання як передача від одного покоління до іншого набутих навичок та умінь. Навчання потребує безпосереднього показу того, як необхідно діяти за певних обставин, і зорієнтоване не стільки на розуміння, скільки на наслідування, імітацію. Завдяки цьому відтворюються необхідні правила поведінки, різноманітні норми тощо. У зв'язку з цим для навчання характерним є міжособистісний контакт того, хто навчає, з тим, хто навчається. Такий контакт може мати різні форми, але обов'язково мусить ґрунтуватися «на ставленні майстра до учня як **суб'єкта до суб'єкта, а не до об'єкта**, тому що, на відміну від тварин, він вимагає всебічного врахування особистісних властивостей, установок, структури здібностей, характеру свідомості, вільної активності волі того, хто навчається, – тому-то тут живого учителя-майстра не замінить жоден технічний засіб, а відомо діючого учня – заімпонізований або сплячий реусмієнт» [5, 299].

По суті справи, під час навчання передаються не лише навички та уміння, але й знання. Така передача стає можливою, оскільки саме знання є своєрідними абстрактними навичками й уміннями. Так, знання є умінням оперувати нако-

пиченими в пам'яті поняттями, зміст яких даний суб'єктові не від народження, а набувається в результаті передачі досвіду попередніх поколінь. У цьому випадку здійснюється процес цілеспрямованого виховання, систематичного прищеплення індивідам моральних норм, понять, поглядів, способів і форм діяльності (поведінки). Завдяки вихованню формується ціннісна свідомість, світогляд індивіда, його ставлення до інших людей і до самого себе.

Процес виховання обов'язково має двосторонній характер і визначається тим, що в ньому беруть участь як суб'єкт, так і об'єкт виховання. При цьому виховання завжди звернене до особистісних характеристик виховуваного, у зв'язку з чим у межах окремих соціальних інститутів цей процес виявляє цілеспрямованість, здійснюючись із застосуванням спеціально вироблених суспільством засобів і методів. Шляхом виховання кожне наступне покоління засвоює порівняно велику частину культурно-історичного досвіду попередників як досвіду теоретично узагальненого й емоційно-чуттєво забарвленого. Виховання, таким чином, спрямовує, орієнтує і контролює процес передачі культурно-історичного досвіду.

Водночас кожний індивід може сам активно працювати над собою, тобто «самовиховуватися». Самовиховання, без усякого сумніву, слід розглядати як постійне порівняння себе і своїх індивідуальних рис із зафіксованими в культурно-історичному досвіді соціальними і моральними ідеалами суспільства. Суб'єкт, змінюючи власний внутрішній світ (уподобання, звички тощо), може впливати на свої бажання, запити, а отже, й на характер стосунків із зовнішнім світом, а не тільки засвоювати накопичений суспільством культурно-історичний досвід.

Але для того, щоб акт передачі культурно-історичного досвіду від покоління до покоління був активним, недостатньо самої лише присутності носіїв цього досвіду. Потрібно, щоб одне покоління певним чином співвідносилося з іншим, а кожне наступне покоління мало б життєву потребу в культурно-історичному досвіді. За цих умов акт передачі культурно-історичного досвіду відбувається як об'єктивний процес.

Кожне наступне покоління має успадковувати вироблені попередниками цінності матеріальної і духовної культури. Процес передачі накопиченого культурно-історичного досвіду є природною необхідністю і внутрішньо притаманний людському суспільству, витікаючи з об'єктивного процесу його розвитку. Адже в реальному житті жодне покоління не відокремлене від іншого часовими або просторовими бар'єрами. У кожний даний момент у суспільному середовищі існують індивіди будь-якого віку, котрі мають різноманітний за своїм рівнем і сферами діяльності досвід. Тому передача накопиченого культурно-історичного досвіду від покоління до по-

коління здійснюється не просто у вигляді відносин співіснуючих поколінь, а як сукупність стосунків людей – суспільних відносин. Передача культурно-історичного досвіду, як і його накопичення, не є результатом діяльності окремого індивіда. Така передача є певними суспільними відносинами. Ось чому будь-який індивід якраз і може відігравати роль відкривача чогось нового, тому що він сприйняв досвід його попередників у даній галузі практичної або теоретичної діяльності.

У набутому досвіді людини концентрується життєвий шлях попередніх поколінь, де відкладається усе найважливіше, соціально значуще, цінне для людини. Водночас він віддзеркалює особливі, притаманні тільки даному суспільству знання, навички, уміння, традиції, звичаї тощо. Кожне наступне покоління намагається зберегти ці духовно-культурні надбання, примножити їх, хоча це й не завжди вдається. Подібне неодноразово траплялося в історії українського народу і пов'язане з пригніченням його прагнень до волі, незалежності, самостійності. Історія України перенасичена фактами геноциду, плундрування культури народу. Тоталітарні режими, що змінювалися протягом століть, намагалися викреслити з культурно-історичного досвіду українців їхню споконвічну орієнтацію на незалежність і суверенітет своєї країни. Це робилося різними способами, але насамперед шляхом знищення знакової форми об'єктивності і передачі вітчизняного культурно-історичного досвіду – української мови. Адже як всезагальна форма об'єктивності і передачі досвіду мова є не тільки засобом безпосереднього спілкування людей, але й оберегом і скарбницею накопичених знань, зосередженням інформації про історію і сучасність українського народу. У роки царизму, сталінізму та застою робилося все, щоб загальмувати процес перетворення української мови у всебічно розвинене знаряддя освіти, науки і культури. Та все ж поширену в органах масової комунікації українську мову знищити було неможливо. Вона вижила, ставши могутнім джерелом реалізації державотворчої ідеї українського народу.

Разом із мовою домінуючими чинниками впровадження вітчизняного культурно-історичного досвіду в державотворчий процес стали українські обряди, свята і звичаї. Так, обряди як особливі колективні символічні дії використовувалися, щоб наочно-образними засобами оформити й відзначити важливі події суспільного й побутового життя українців. Ці обряди завжди були утіленням культурно-історичного досвіду, символами певних, зокрема й державотворчих, ідей, цінностей, ідеалів, відносин, повчань тощо. За допомогою таких символів і символічних дій не тільки висловлювалися, передавалися від покоління до покоління і закріплювалися традиційні для українців ідеї, ідеали,

норми, цінності, зразки життєдіяльності, але й викликалися у них відповідні почуття, настрої, переживання, створюючи таку морально-психологічну атмосферу, яка мала б сприяти засвоєнню культурно-історичного досвіду, що передавався за допомогою даного обряду.

Якщо в обрядовості українців їх культурно-історичний досвід передавався за допомогою особливих символічних дій, то у святах він знаходив свій безпосередній вияв завдяки почуттям, настроям, переживанням, що виникають у зв'язку з пам'ятними подіями в житті суспільства, колективу, сім'ї, особи. «Свято (будь-яке) — це дуже важлива **первинна форма** людської культури, — підкреслював М.М.Бахтін, — її неможливо вивести і пояснити з практичних умов і цілей суспільної праці або з біологічної (фізіологічної) потреби в періодичному відпочинку. Свято завжди мало істотний і глибокий смисловий, світоглядний зміст» [3, 13]. Жодні «вправи» в організації і вдосконаленні суспільно-трудового процесу, жодна «гра в працю» і жодний відпочинок або перепочинок у праці самі собою ніколи не можуть стати святковими. Щоб вони стали святковими, до них має приєднатися щось зі сфери духовно-теоретичного засвоєння дійсності. «Вони манять одержати санкцію не зі світу **засобів** і необхідних умов, а зі світу **вищих цілей** людського існування, тобто зі світу ідеалів. Без цього немає і не може бути жодної святковості» [3, 14], — пише М.М.Бахтін. Тому свята, як і обряди, були і є відносно самостійними явищами вітчизняної культури, засобами передачі вітчизняного культурно-історичного досвіду від покоління до покоління.

Кожна нація, народ і навіть соціальна група має свої обряди, свята, звичаї, становлення яких відбувалося протягом багатьох століть. Звичаї — це «втілені в рухи і дію світовідчуття, світосприймання та взаємини між окремими людьми», «це ті прикмети, за якими розпізнається народ не тільки в сучасному, а й у його історичному минулому» [4, 9]. Обрядово-звичаєва сфера охоплює всі ділянки особистого й суспільного життя кожної окремої людини. Обряди, свята і звичаї є неписаними законами, якими люди керуються як у щоденних індивідуальних, так і в загальнонаціональних справах. Святково-звичаєва спадщина і мова є тими найміцнішими елементами культурно-історичного досвіду, які об'єднують українців в один народ, в одну націю.

Водночас реалізація накопичених знань, навичок, умінь, вироблених оцінок, традицій тощо здійснюється шляхом їх опредмечення у сфері виробничої діяльності. У такому випадку конкретною формою буття культурно-історичного досвіду стає олюднена природа — усі ті предмети, явища і процеси, котрі перетворені працею людини. Ця матеріалізована форма існування досвіду може бути названа також пред-

метною. Серед розмаїття предметів, якими оточила себе людина, головне місце належить засобам праці, що опосередковують її ставлення до зовнішнього світу. У такому посередництві формується особлива категоріальна сфера культурно-історичного досвіду людини, що відображає його у формі як об'єкта (предмета), так і суб'єкта (знань, навичок, умінь тощо).

Категоріальна сфера вітчизняного культурно-історичного досвіду відтворює характер трудової діяльності людей, їхні здібності, потреби, оцінки. Розробляючи психологічний аспект даної проблеми, О.М.Леонтьєв зазначає, що, використовуючи створені іншими людьми, попередніми поколіннями предмети матеріальної культури відповідно до їх призначення, індивіди присвоюють, розпредмечують психологічні якості і здібності, котрі містяться в цих предметах [6, 29–31]. Звичайно, мотиви, поведінка, норми, принципи, ідеали безпосередньо через засоби та предмети праці не передаються. Але на їх основі індивідами розпредмечуються і передаються різноманітні навички, якості і здібності. Реалізуючись в абстрактній сфері суджень, вони «осідають» у категоріях, виражених у вітчизняному культурно-історичному досвіді поняттями працелюбності, господарності, бережливості тощо, прилучаючи індивідів до світу культури свого народу. Із суб'єктивованої сторони досвіду вони доповнюються такими категоріями менталітету української нації, серед яких чільне місце посідають поняття свободи, волелюбності, патріотизму, терпеливості.

Українському народові здавна притаманна трудова активність, добросовісне ставлення до праці, старанність і завзяття в різних сферах діяльності. Протягом віків українці мали потребу і звичку працювати, хоча сама праця не завжди приносила їм радість і задоволення. Послідовне знищення державної самостійності України з часом виробили у частини населення незацікавленість у досягненні корисних результатів праці. Після здобуття Україною незалежності кожна людина не тільки здатна, але й зобов'язана брати на себе відповідальність за свою долю, за сутність власного життя, повнота якого немислима поза працею. Почуття господаря своєї землі формує різноманітні позитивні якості людини і насамперед господарність, бережливість, дисциплінованість, витримку, наполегливість, що є результатом систематичної праці.

Хоча працелюбність є передумовою становлення вказаних якостей для широкого загалу, однак це завдання не вирішується автоматично, адже донедавна в економіці та й в інших сферах життєдіяльності нашого суспільства переважала безгосподарність, марнотратство, недисциплінованість, безладдя. Подолання цих негативних явищ потребує не тільки часу, але й чималих зусиль із боку кожного індивіда, щоб

виробити нове ставлення до праці. А в умовах відсутності ресурсозберігаючих технологій у переважній більшості галузей народного господарства поряд з хазяйновитістю необхідно відновлювати і притаманну нашому народу в минулому рису – бережливість. Сучасним економістам, бізнесменам треба запозичувати досвід підприємців минулого, котрі, розширюючи виробництво і відчуваючи гостру потребу в грошах, протиставляли доброчинність бережливості моралі марнотратства і розкоші. Проте бережливість не тільки моральне поняття. Поряд із працелюбністю, хазяйновитістю вона є своєрідним принципом господарювання, який передає свідоме ставлення до результатів людської праці, повагу до того, хто працює, піклування про всю націю.

На основі і у зв'язку з матеріальним виробництвом утворюється певне конкретно-історичне, політичне, культурне і соціальне середовище, яке називається Вітчизною і має винятково важливе значення в життєдіяльності людини. Зміст цього поняття майже збігається з поняттям «батьківщина», але воно має більш узагальнений, абстрагований характер. Протягом століть українці, позбавлені власної державності, пронесли любов до своєї Вітчизни – її культури, мови, побуту, звичаїв. Така єдність українців зі своєю Вітчизною є виявом їх особливого патріотизму як складного, історичного, змінного, соціально-морального і морально-психологічного явища. Патріотизм є глибоко інтимним утворенням, яке передає почуття й усвідомлення органічного зв'язку, співпричетності кожної людини до долі Батьківщини. Щодо вітчизняного культурно-історичного досвіду патріотизм виражає гордість українців соціальними і культурними досягненнями своєї країни, повагу до її минулого, успадкованих традицій, звичаїв тощо.

Справжній патріотизм невід'ємний від свободи. Волелюбність українців завжди пов'язувала їх не тільки з минулим чи з дійсним буттям, але й штовхала на шлях взаємодії з буттям можливостей, які, завдяки своїй принциповій множинності, є об'єктивною передумовою вибору, без якого свобода не існує. Український народ завжди прагнув незалежності, самостійності, суверенності своєї держави як гарантії політичної та економічної свободи народу. З іншого боку, свобода неодмінно мала втілитися в правових постулатах вільного самовизначення українського народу. Зокрема, протягом усієї своєї історії він намагався реалізувати право вільно розмовляти рідною мовою, право розвивати всі свої культурно-історичні особливості, власні завдання та потреби. Розуміючи, що встановлення різноманітних прав і свобод неможливе поза існуванням власної держави, український народ постійно боровся за державну емансипацію, національний розквіт України.

Українці завжди з оптимізмом вдивлялися у майбутнє, вірячи в існування можливості наблизити дійсність до ідеалу добра, торжества справедливості. Передаючи в їхньому культурно-історичному досвіді відповідні суспільні настрої, оптимізм служив їм практичною орієнтацією в повсякденному житті. Віра в краще майбутнє сприяла розгортанню діяльних, творчих здібностей українського народу, допомогла йому формувати різноманітні позитивні якості. Громадський побут, приватне життя, духовний світ українства спрямовувалися на очікування від майбутнього здійснення бажань і досягнення запланованих результатів. У цьому випадку поняття оптимізму завжди було плідною основою розгортання вітчизняного культурно-історичного досвіду.

Не останню роль у ньому відіграє і колективізм українців, їхня традиційна взаємодопомога. Громадські спільності, характерні свого часу для традиційного побуту українського села і міста, сприяли розвитку давнього звичаю колективної взаємодопомоги. І сьогодні відомі різні форми такої взаємодопомоги, які ще в давньоруських літописах зафіксовані як «обиденні храми». Понині збереглися традиції громадою ставити церкву, збирати пожертвування на різні доброчинні справи тощо. Подібні заходи може зробити лише колектив, і вдаються до них, як правило, в екстремальних ситуаціях, допомагаючи, наприклад, погорільцям, сім'ям, які втратили годувальника, постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи тощо [10, 68-72]. Треба зауважити, що це спростовує поширену іноді думку про індивідуалізм українця, нібито замкненого в колі приватних інтересів. Не відкидаючи вияви індивідуалізму, притаманні кожній нації, а не лише українцям, слід зазначити, що саме для українського народу усталені моральні норми були завжди понад усе.

Значне місце в категоріальній структурі культурно-історичного досвіду українців продовжує зберігати традиційна обрядовість, яка склалася відповідно до циклічності процесу їх життєдіяльності. У свою чергу, кожний обряд, як правило, тісно пов'язувався з народними віруваннями та повір'ями. Серед свят та обрядів, властивих українській культурі, треба виділити два основні – сімейні та календарні. У сімейній обрядовості сплелися дії, символи, словесні формули й атрибути, виникнення яких сягає різних історичних епох із притаманними кожній із них соціальними, правовими, морально-етичними, релігійними нормами й уявленнями. Календарна обрядовість і на сучасному етапі становить найчуттєвішу частину традиційно побутової культури українців, визначаючи розпорядок їх життя протягом року. Вона концентрує триєдність найважливіших складових людського буття: фізичного існування, продовження роду і духовного відтворення. У такому ж логічному

зв'язку перебуває обрядовість українців і з природою, відповідно поділяючись на чотири основні цикли: зимовий, весняний, літній та осінній. Кожний із них приурочується, з одного боку, до природних явищ, а з іншого – до відповідних їм видів сільськогосподарської діяльності. Отже, вітчизняні державобудівничі концепції мають обов'язково враховувати традиційну сімейну і календарну обрядовість українського народу. Адже становлення нової держави неможливе поза традиційними способами внут-

рішнього життя людини, що спирається на обряд як сукупність традиційних умовних дій, котрі в образно символічній формі виявляють установлені зв'язки людей з природою та поміж собою.

Таким чином, зміст вітчизняного культурно-історичного досвіду фіксується і розкривається в цілому ряді опорних категорій – працелюбності, господарності, бережливості, волелюбності, патріотизмі, терпеливості, що відтворюють як внутрішні та зовнішні його ознаки, так і глибинну суть та спрямованість.

Джерела та література:

1. Андрущенко В.П. Человек в системе духовной культуры социализма. – К., 1984.
2. Анчел Е. Этнос и история. – М., 1988.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К., 1993.
5. Каган М.С. Мир общения. – М., 1988.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977.
7. Ноттурно М.А. Відкрите суспільство: суспільство, влада та бюрократія. // Політична думка. – 1996. – №3-4.
8. Прилюк Ю.Д. Проблема общения в историческом материализме. – К., 1985.
9. Скаленко О. Як назвати нашу кризу (// Сучасність. – 1998. – №1.
10. Скурятівський В.Т. Покуть. – К., 1992.

А. Г. ГРИНЬ

НАУЧНО-НАРРАТИВНЫЙ АСПЕКТ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ С ФЕНОМЕНОМ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ФИЛЬМА: СТРУКТУРА ПРОБЛЕМЫ

*Гринь Андрей Григорьевич – аспирант кафедры историографии и источниковедения
Днепропетровского национального университета*

Особое положение и важная роль исторического кинематографа (точнее, феномена художественного исторического фильма, феномена, существующего в пределах трех подвигов динамического визуального искусства: кино, телевидения, видео) в современной культуре очевидны. Исторический фильм обладает намного большей по сравнению с художественной исторической литературой силой воздействия. Это связано с присущей ему способностью зримо, с убеждающей наглядностью фиксировать воссозданные образы минувших времен, что и явилось необходимой эстетической предпосылкой развития исторического фильма [16, 156]. По утверждению ряда историков, главным источником формирования исторических знаний для большинства в современную эпоху являются «визуальные средства», институты которых почти полностью вне контроля исторической науки. Отсутствие такого контроля рассматривается как негативная тенденция, требующая вмешательства научного сообщества [31, 55; 35, 1187; 37, 16; 41, 1174; 45, 1210; 46, 56]. Примечательно, что и в среде киноведов высказывалась мысль о том, что проблема исторического фильма неразрешима силами

искусствоведения и требует вмешательства историков [25, 72].

Тема взаимоотношения исторической науки и художественной культуры наиболее тщательно разработана на основе изучения художественной литературы. Поэтому кинематографический аспект данной темы с необходимостью требует, с одной стороны, учета опыта литературного, а с другой – учета специфики кинематографа. Изучение литературы, посвященной взаимоотношениям исторической науки с художественным творчеством (литературой и кино), позволяет, по моему мнению, выделить следующие четыре аспекта этих взаимоотношений: источниковедческий [4, 24], функционально-исторический (который заключается в рассмотрении фильма как «фактора истории» [31, 50], т.е. в изучении его влияния на сознание и поступки людей, его воспринимавших; в отношении художественной литературы данный аспект разрабатывала академик М.В. Нечкина [26; 27]), научно-популяризаторский и наконец, научно-нарративный. Научно-нарративный аспект взаимоотношений исторической науки с киноискусством начинается, как об этом свидетельствуют материалы американской историографии

[44], с признания возможности использовать художественно-исторический кинонарратив «как дискурс исторических проблем» [42, 1031], со взгляда на исторический фильм как на научную визуальную репрезентацию прошлого, как на «историофотию» («historiophoty» – такой аналог термину «историография» придумал в отношении киноистории Х.Уайт [47, 1193]), как на иллюзорное «окно в прошлое» [11, 1177], которое при соблюдении условий «исторической аутентичности» [35, 1192], может иметь практическое научное значение, стать специфическим средством научного исторического познания.

Сторонники легитимности «визуального дискурса» [41, 1176; 47, 1193], в противоположность закономерному и распространенному в данном вопросе скептицизму, утверждают, что только кинонарратив способен воспроизвести полный сложности многомерный мир человеческих отношений, только фильм способен максимально приблизиться к реальной жизни, а значит и к действительной истории, только фильм способен «открыть всю прошедшую жизнь» [41, 1176; 40, 416, 418].

Художественный исторический фильм предоставляет историку (как и каждому зрителю) как бы идеал результатов познания прошлого, его «воскрешение», визуальную его репрезентацию. Понятно, что такой взгляд на феномен исторического фильма предполагает максимально возможное по отношению к художественному миру произведения усиление требований научно-исторической аутентичности. Обзоры исторических фильмов, с 1989 года регулярно проводимые в журнале «The American Historical Review», убеждают, что в некоторых случаях фильм действительно может быть использован «для представления, восстановления, обсуждения исчезнувшего мира прошлого» [42, 1031]. Так, например, среди исторических фильмов высоко оцененных учеными-историками как адекватное представление исторических реалий прошлого часто называли фильм «Возвращение Мартена Герра», созданный французскими кинематографистами в 1983 году по известной книге Натали Земон Дэвис. Этот фильм может служить, в частности, образцом эффективного использования иконографии исторических реалий в изобразительных произведениях отражаемой эпохи: то, что «каждая сцена тонко вводит информацию об условиях во Франции XVI в. – от ритуалов брачной церемонии и хозяйства крестьян до судебной процедуры в Большой Палате парламента Тулузы» во многом было результатом использования картин и гравюр при создании «видения отдельных сцен» [45, 1224]. Но главное достоинство этого исторического фильма состоит в том, что он не только основан на научном труде, но и демонстрирует явное стремление авторов к точному соответствию своей научной основе.

Историки, отстаивающие возможность и законность отношения к феномену художественного исторического фильма как к способу научно-исторического познания неизбежно становятся приверженцами как идеи о том, что историческая наука невозможна без исторического нарратива, так и о том, что нет четкой грани между историческим познанием и художественным познанием, что не только исторический фильм, но и научный нарратив частично является «художественной формой», что процесс соединения фактов во всестороннюю целостность является «поэтическим процессом» [42, 1031; 45, 1225].

Методологический опыт исторического познания свидетельствует, что все те историки, которые стирали грань между историческим познанием и искусством (И.Г.Дройзен, Т.Моммзен, Д.Тревельян, Р.Дж.Коллингвуд, Л.Готтшюк и др. [10, 43, 44; 11, 70, 71; 12, 112, 124]), фактически утверждали несовпадение объекта и предмета исторического исследования. Объект и предмет исторического исследования совпадают только в том случае, если оно ограничено чисто источниковедческими, т.е. вспомогательными по отношению к историческому познанию, задачами. В то время как историческому познанию, включающему в себя результаты источниковедческого исследования, но не ограниченному ними, историческое прошлое необходимо именно как цельный объект, смоделированный для последующих манипуляций с его составляющими. В историческом познании главной целью, так сказать «сверхзадачей», является восстановление объекта исследования, репрезентация целостной картины изучаемого исторического прошлого [15, 72; 12, 112, 125]. Это задача-горизонт: решение ее невозможно, но в ходе попыток ее решения и происходит приращение научно-исторического знания. Такое понимание сущности исторического познания неизбежно ведет к признанию того, что феномен нарративности исторического познания действительно тяготеет к художественности (в силу того, что художественное видение прошлого становится своего рода предельным ориентиром, упорядочивающим исторические факты).

Необходимо отметить, что такое понимание природы исторического повествования соответствует идеям современного французского философа Поля Рикера о повествовательном характере всех явлений культуры [6, 247]. Основываясь на «Поэтике» Аристотеля П.Рикер указывает всеобщую модель интриги любого повествования: т.н. «несогласное согласие», т.е. такое искусственное единство, которое охватывает разрозненные факты и излагает их в виде связной истории, обладающей своей внутренней логикой и соблюдающей временную последовательность и причинно-следственные свя-

зи. Это значит, что научно-историческое повествование, как частный случай общей закономерности, также с помощью искусственной фабульной конструкции объемлет собой массу неорганизованных исторических фактов, которые иначе невозможно сообщить следующему поколению для обеспечения преемственности культуры [6, 246]. Этим идеям П.Рикера созвучна теория семиосферы Ю.М.Лотмана, в которой, в частности, утверждается, что «законы построения художественного текста в значительной мере суть законы построения культуры как целого» [22, 41]. Именно поэтому Ю.М.Лотман считал законными вновь и вновь возникающие вопросы о степени научности исторического познания: «Является ли история наукой?»; «Возможна ли историческая наука и в чем ее функция в системе культуры?» Эти вопросы порождены неизбежным в нынешнюю эпоху отказом от новоевропейского понимания ученого как внешнего наблюдателя, обладающего «объективным» знанием, и принятием тех научных концепций, которые представляют ученого находящимся внутри описываемого им мира и являющегося его частью [22, 301, 340–342, 380].

Изучение феномена повествования уже давно оформилось в целую специальную дисциплину – «нарратологию» [39]. Как раз нарратология и вынуждает историка признать, что научно-исторический нарратив является фиктивным представлением прошлого, последовательностью, сконструированной по художественному принципу. Как раз нарратология утверждает, что повествование генерировано определенной «логикой повествовательных возможностей» [5, 108], которая сама по себе способна дополнять исторические факты, преобразуя их в цельную картину прошлого. Приняв все это во внимание, можно понять, почему возрастающая научная критика художественных исторических фильмов одновременно разоблачает художественную сконструированность знаний о прошлом и в научном нарративе [42, 1032], т.е. что недостатки подобные недостаткам киноистории имеет и все историческое познание в целом. Из этого следует вывод, что историк имеет право, при условии соблюдения кинонарративом требований научности, до некоторой степени проигнорировать в нем его «формальные, структурированные качества» [43, 1117], что зависимость исторического познания от присущего тому или иному виду нарратива «набора необходимых фиктивных элементов» неизбежна и что подчиняя кинонарратив определенным научным стандартам, необходимо сами эти стандарты соотносить с природой кинонарратива [41, 1181]. Следовательно, для осуществления грамотного научно-исторического анализа художественных исторических фильмов необходимо выявить слабые и сильные стороны именно исторического кинонарратива.

Самым явным недостатком художественного фильма как исторического нарратива признается то, что он сжимает прошлое в линейное повествование с единственной интерпретацией [41, 1174]. Этот недостаток является одним из неизбежных следствий особенностей организации экранного времени.

Практика художественно-исторического кинематографа достаточно ясно продемонстрировала, что возможности и предпочтения пространственно-временной организации научно аутентичного исторического кинонарратива во многом противоположны возможностям письменного исторического нарратива (как научного, так и художественного). Дело в том, что обычный исторический нарратив предоставляет преимущественно образ «современного» события, а исторический кинонарратив интересен прежде всего тем, что предоставляет образ времени, «насыщенного» событиями. С одной стороны, в этом проявляется природная слабость исторического кинонарратива, не имеющего качества аналитичности [41, 1179] и рассматривающего прошлое, так сказать в «горизонтальной» проекции (в то время как научная история «предполагает вертикальную ориентацию, связывающую прошлое с настоящим» [35, 1190]. С другой стороны, в этом проявляется и сильная сторона кинонарратива, способного предъявить зрителю такие элементы прошлого, которые возможно воспринять только посредством их визуализации: пейзажи, звуки, выражения эмоций, интерьеры и экстерьеры, дающие прямое воссоздание вида и ощущения исторических событий [47, 1194], т.е., по существу, дающих живое ощущение истории, атмосферу прошедших эпох. «Пусть визуальное служит визуальному», – предлагает один из исследователей проблемы «кино и история» [35, 1191].

Однако возможности визуальной истории простираются гораздо дальше чисто импрессионистского эффекта. Естественная для серьезного художественного фильма приверженность к эстетике документализма с ее стремлением к безукоризненной подлинности жизненной фактуры и методом «перенесения» (состоящим в переносе воссоздаваемого литературного или исторического материала в реальный жизненный мир, автоматически подчиняющий этот материал своим законам, даже если не все нюансы рефлектируются автором фильма) [23, 26–28, 39, 40, 200] позволяет, в принципе, создать визуальный исторический мир с качествами целостной системы. Это и делает исторический фильм интересным для ученых-историков. Из теории систем известно, что в целостной системе, в отличие от суммативной, соотношение элементов и системы есть соотношение разных структурных уровней организации. Это соотношение эмерджентно-генетическое:

элементы, с присущими им свойствами, будучи определенным образом структурированы, порождают качественно новые свойства системы как целого [2, 133]. Не таковы ли закономерности возникновения научно аутентичного исторического мира на экране? Ведь «измерив дугу, можно установить всю окружность» [23, 80]. Если позаботиться о том, чтобы аутентичные исторической реальности элементы были структурированы в соответствии с эстетикой документальности (т.е. если создать то, что У.Эко назвал «роман как космологическая структура» [34, 438–441], не возникнет ли такой визуальный квазиобъект, работа с которым приведет к приращению научного исторического знания? Не есть ли работа историка постоянной коммуникацией с воображаемым прошлым?

Постоянно дополняемым и изменяемым результатом этой коммуникации может стать обобщенно-образное изображение исторического прошлого. Обобщенно-образное изображение исторического прошлого – это своеобразная «инвентаризация» научного представления прошлого. Прецедент обобщенно-образного отображения действительности есть в русской историографии: это работа М.Г.Семеново-Тянь-Шанской «Жизнь Ивана» (1914) [11, 45]. Обобщенно-образное воспроизведение исторического прошлого является уже не квазиобъектом, но, скорее, своеобразным идеализированным объектом (как «идеальный газ» в физике или «прямая линия» в математике), который может служить средством познания закономерностей. При создании такого идеализированного объекта и возможно эффективно использовать научно-исторически аутентичный кино-нарратив, воспользоваться плотностью, «обжитостью» этого «очеловеченного прошлого» [41, 1174]. Но здесь неизбежно возникает проблема, связанная с умением не только «смотреть», но и «видеть» фильм.

Совершенно верно то, что экранный образ сообщает информацию, имеющую гораздо более высокую степень детализации, чем обычный нарратив. Но вопрос состоит в том, может ли эта информация быть усвоенной, «считанной» с экрана [41, 1177]. Данный вопрос – вопрос кинематографической образованности историков. Необходимость кинематографической образованности историков давно признана в американской историографии [38, 1200–1209]. Действительно, в современную эпоху представляется необходимым и для исторической науки, и для исторического образования понимание того, что профессионализм историка должен включать кинематографическую грамотность, что следует, по крайней мере, стремиться к тому, чтобы студенты-историки получали через образовательные программы хотя бы «самое элементарное формальное введение в анализ визуальной истории» [45, 1212].

В историографии, посвященной проблеме «кино и история» признано, что исторический фильм способен «проверять на подлинность» многие схематизированные факторы исторического исследования путем «разыгрывания» в среде максимально приближенной к жизненной реальности. Среди таких факторов называются, например, понятия «классовая борьба» и «модернизация» [43, 1117]. Фильм способен через изображение персональных отношений показать ту сложность жизненной реальности, что не укладывается в жесткие схемы исторических концепций.

Вышеизложенные слабые и сильные стороны исторического кинонарратива вынуждают обратиться к проблеме научно-исторической критики.

В современной исторической науке происходит, как известно, рост заинтересованности в нарративе, в «рассказывающей», а не только интерпретирующей истории [41, 1175]. Преимущество повествующей истории усматривается в том, что прошлое в ней обрисовывается без препарирования, без видимого насилия над ним, обрисовывается как взаимодействие исторических персонажей [3, 39]. Но возможна ли сейчас только «гармония» без «алгебры»? Возможен ли чистый нарратив, без анализа с помощью «интерпретирующей» истории? Эпистемология современной исторической науки дает отрицательный ответ. Как реальный выход из кризиса исторической эпистемологии предполагается «синтетический» подход: соединение нарратива с методами «интерпретирующей» истории, повествования – с анализом [13, 52].

Поскольку проблема научно-нарративного аспекта взаимоотношения исторической науки с киноискусством вошла в сферу методологических исканий современной исторической науки, то естественно, что и этот эпистемологический кризис, и предполагаемый выход из него касаются теперь не только научного, но и художественно-исторического нарратива.

Для гуманитарного познания сформулированный Н.Бором принцип дополнительности представляется особенно актуальным. Как известно, М.М.Бахтин обосновал диалогичность этого принципа исходя из диалогической сущности культуры как таковой [14, 4, 5]. Ю.М.Лотман считал, что на основе обмена сообщениями между дискретным (т.е. чисто рациональным, логическим, линейным) и континуальным (т.е. чувственным, образным, нелинейным) механизмами генерирования текстов только и происходит процесс творческого мышления, и возникают новые смысловые связи и принципиально новые тексты [22, 46, 47]. В герменевтике П.Рикера (которая отличается от большинства герменевтических теорий тем, что требует диалектического взаимоперехода процедур

понимания и объяснения, а не их строгого разграничения) этот же принцип выражается через присвоение пониманием полученного в результате объяснения смысла [20, 70].

В контексте темы «кино и история» все это означает, что если сам художественный исторический фильм нацеливает на понимание, на целостное «схватывание» исторического материала в результатах его художественного освоения, то научно-историческая критика нацеливает на рациональное объяснение и научное комментирование такого «охвата». Представляется, что такое соотношение художественно-исторического фильма и его научно-исторической критики отвечает особенностям «искусства в век науки». «Широко образованный и тонко чувствующий комментатор становится необходимым звеном жизни искусства в век науки, — утверждает А.В.Гулыга. — за отсутствие надлежащих комментариев приходится расплачиваться» [8, 39]. Интересно, что и в киноведении высказывалась мысль о необходимости сличения художественно-исторического фильма с его научно-исторической основой в целях максимального приближения к его художественному замыслу, к его глубинной идее [25, 71].

Нужды научно-исторической критики, а также необходимость научного управления феноменами художественной культуры требуют определения критериев научно-исторической оценки исторических фильмов, их «идентификационных стандартов» [45, 1211; 43, 1116; 42, 1031].

Одним из важнейших моментов проблемы определения идентификационных стандартов исторических фильмов является их классификация. В классификации, предложенной Н.З. Дэвис, выделяются, во-первых, фильмы, представляющие действительные исторические события, людей, процессы, и, во-вторых, те фильмы, в которых события и действующие лица вымышлены, но аутентична историческая обстановка и поставлены существенные для исторической науки проблемы («fiction as history») [43, 1116]. В советской историографии еще раньше была предложена более гибкая классификация т.к. в ней, наряду с вышеуказанными разновидностями, был отмечен и промежуточный, смешанный вид исторических фильмов [29, 38]. В литературоведении аналогичный вид художественно-исторической литературы определяется как «произведения о подлинных исторических событиях, содержание которых раскрывается через судьбы вымышленных персонажей» [1, 26].

В случае с «переходным» видом исторических фильмов ярко проявляется функция классификации как исходной точки для анализа, а не как обязательной жесткой схемы. Ведь если быть последовательными в выделении подвидов исторических фильмов, то можно довести

классификацию до такой степени, что каждый фильм и составит отдельный подвид, т.е. исчезнет смысл самой классификации. Поэтому разделение исторических фильмов на две основные разновидности следует принимать только помня о неподдающихся предвидению тех или иных возможностях их взаимоперехода.

Критика и оценка исторических фильмов, представляющих реальные события и реальных исторических лиц должна, по мнению Р. Розенстоуна, включать следующие факторы: фактор точности передачи исторических событий и исторической среды; фактор соответствия «интерпретационной стратегии» особенностям исторического материала; фактор «фикционализации исторических фактов» (т.е. дополнения того, что установлено наукой художественными элементами — характерами, событиями и т.п. — «во имя драматических нужд») [43, 1116].

Среди фильмов данной категории необходимо, на мой взгляд, отдельно рассматривать те, литературные сценарии которых базируются на одном научно-историческом нарративе, т.е. являются, фактически, его художественным воплощением. Такие фильмы, хотя их не очень много, существуют [41, 1173]. Наиболее ярким примером здесь следует признать уже упомянутый фильм «Возвращение Мартена Герра».

Именно при анализе таких фильмов историк может подходить максимально требовательно к точности передачи событий и исторической обстановки: строгой критике в данном случае должны подвергаться те моменты, в которых неправильно или недостаточно использованы сильные стороны кинонарратива; в то же время дополнению, научному комментированию должны подвергаться те моменты фильма, в которых неточности обусловлены природой кинонарратива, а не своеволием и упущениями кинематографистов.

Разновидностью этой категории можно было бы считать, как мне представляется, и фильмы подобные неосуществленному замыслу А.Тарковского в отношении «Жития протопопа Аввакума» [21, 26]. Отличительная черта этой разновидности заключается в том, что здесь сценарий требует использования только одного повествовательного источника (задействуя при том, разумеется, научные представления о соответствующей эпохе и соответствующих событиях). Подобные фильмы вполне возможно отрекомендовать как «реконструированные хроники» или «инсценированные документы» [17, 88].

До появления проблемы научно-нарративного аспекта взаимодействия исторической науки и художественной культуры в сфере внимания исторической науки считалось совершенно законным и обоснованным различное проявление принципа историзма в научно-историческом

исследовании и в художественно-историческом произведении: если в первом случае принцип историзма имеет жесткий характер, то во втором требует, якобы, только общего соответствия художественного образа отображаемой эпохе [11, 50, 51]. Несовпадение правды научно-исторической и художественно-исторической объяснялось «спецификой художественно-исторического мышления» [25, 70, 71]. Однако окончательность этих выводов подвергается в настоящее время сомнению. Ведь документальная природа художественного кинематографа обеспечивает статус правды любым легендам и измышлениям: «статус правды распространяется на все, что становится объектом экранного изображения. Этот феномен кино потенциально опасен, о чем давно догадались теоретики...» [30, 223]. Поэтому представляется, что добросовестный кинорежиссер – историк не должен разграничивать художественные и научно-исторические достоинства своего фильма.

Требования научно-исторической критики к художественно-историческому фильму опровергают, на мой взгляд, непреложность установившегося мнения о том, что воображение при создании научно-исторического образа обязательно должно подчиняться научно-методологическим требованиям, а при создании художественно-исторического – не обязательно [19, 166]. С точки зрения требований научно-исторической аутентичности и интерпретация исторических событий, и фикционализация исторического факта в историческом фильме может быть как правомерной, так и неправомерной. «Фильмы сами по себе не имеют иммунитета, – утверждает один из исследователей проблемы «кино и история», – подобно любой другой репрезентации прошлого они должны отвечать за свои сообщения перед высоким судом исторического критицизма» [35, 1192].

Все вышеизложенные требования научно-исторической критики не менее важны и по отношению к тем историческим фильмам, которые представляют на экране вымышленных персонажей, но где изображение социально-исторического контекста претендует на историческую аутентичность. Примечательно, что фильму именно из этой разновидности суждено было на экранах Запада, заполненных «костюмными» мелодрамами и авантюрно-историческими киноповествованиями, реабилитировать, по словам киноведов, само понятие исторического фильма. Речь идет о фильме Лукино Висконти «Леопард», поставленном в 1963 году [17, 70; 33, 159].

Рассматривая с точки зрения научной нарративности эту разновидность исторических фильмов, нельзя обойти проблему историзации. Термин «историзация» применяется и в исторической науке и в киноведении, но в разном смысле. В исторической науке этот тер-

мин фактически указывает на источниковедческий аспект взаимодействия с «эстетическими объектами» [36, 3]. В то время как в киноведении этот термин обозначает насыщение художественного фильма достоверным историческим материалом, в результате чего фильм и становится, собственно, историческим [17, 84]. Представляется, что для разграничения двух смыслов этого термина целесообразно в первом случае говорить об «извлекающей» (или же «источниковедческой») историзации, а во втором случае – о «насыщающей» (или же «художественной») историзации.

Понятно, что в данном случае речь идет о научно-историческом потенциале «насыщающей», т.е. художественной, историзации.

Главное достоинство художественной историзации состоит, по видимому, в способности наполнить историческим материалом логику вечного прасюжета, отображающего в себе неизменную драму человеческой души на фоне драмы истории, и тем самым позволяет идти в глубь самой истории, выявлять ее духовный смысл. Другими словами, история должна продолжаться как искусство, чтобы соответствовать глубинному смыслу исторической ситуации [41, 1183]. Фильм, как и любое другое художественное произведение, не может сосредоточиться только на историческом. Его объектом всегда становится «надысторический остаток» в истории. Говоря словами М.Волошина, художник всегда идет от «постоянных величин истории» [7, 337].

Известно, что единство художественного мира произведения представляет собой прежде всего подчинение всех его элементов идее, т.е., что это единство внутреннее по преимуществу, а не внешнее [32, 196]. В художественно-историческом произведении этот художественный стержень обусловлен, на мой взгляд, не просто авторским мировоззрением, авторской «философией», но «историософией», понимаемой, правда, более в общечеловеческом и религиозно-этическом, нежели чем в национально-культурном смысле. Воспользовавшись работой специально посвященной изучению определений и традиций использования категории «историософия» [18, 11 – 19], возможно как мне представляется, предложить следующее, сопряженное с вышеприведенным уточнением, толкованием данного термина: историософия – это ценностное, этико-эстетическое рассмотрение человека в истории; это рассмотрение вечного на историческом материале; это такое отношение к истории, которое возможно определить, воспользовавшись характеристикой творчества Лукино Висконти французским киноведом Э.Базеном, как «эстетическое соучастие в историческом развитии» [28, 127]. (Как сказал сам Висконти: «Для чего нужно прошлое? Чтобы объяснять всегдашнее...») [17, 78].

То, что «историческая реальность имеет эстетическую структуру» [9, 55], и то, что «эстетически опосредованное знание относится в первую очередь к духовному миру личности» [10, 47] указывает, по моему мнению, на главную тему человековедения: имманентность трансцендентного для исторической жизни человека, т.е. прозреваемость сквозь любой исторический материал вечного духовного зова. Именно так возможно понимать и мысль Ранке о непосредственном отношении каждой исторической эпохи с Богом. С такой точки зрения очевидно, что во-первых, выявление этого «непосредственного отношения» и есть, собственно, историософия, а во-вторых, что основанная на прочной нравственной позиции ис-

ториософия является гарантией объективности исторического произведения (как художественного, так и научного). Другими словами: уровень духовности историка (будь то историк-ученый или историк-режиссер) прямо пропорционален уровню научной объективности в рассмотрении исторического материала.

Таким образом, логика проблемы научно-нарративного аспекта взаимоотношений исторической науки с феноменом художественного исторического фильма приводит к необходимости историософского подхода к историческому материалу, подхода, требующего художественного «достраивания» научно-исторических знаний и включения их в контекст проблем единого человековедения.

Литература:

1. Александрова Л.П. Советский исторический роман. Типология и поэтика. – К.: «Вища школа», 1987. – 160 с.
2. Алексеев П.В., Панин А.В. Диалектический материализм (общие теоретические принципы). – М.: «Высшая школа», 1987. – 335 с.
3. Бессмертный Ю.Л. Как же писать историю? Методологическое веяние во французской историографии 1994 – 1997 годов // Новая и новейшая история. – 1998, №4. – С. 29 – 42.
4. Болебрук А.Г. Художня література в джерелознавчому аспекті // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. – Дн-к.: ДГУ, 1997. – С. 80 – 87.
5. Бремон К. Логика повествовательных возможностей // Семиотика и искусствоведение. – М.: «Мир», 1972. – С. 108 – 135.
6. Вдовина И.С. От переводчика // Рикер П. Герменевтика и психоанализ. Религия и вера. – М.: «Искусство», 1996. – С.235 – 252.
7. Волошин М.А. Суриков // Волошин М.А. «Средоточье всех путей...» –М.: «Московский рабочий», 1989. – С.282 – 358.
8. Гулыга А.В. Искусство в век науки. – М.: «Наука», 1978. – 182 с.
9. Гулыга А.В. Искусство истории. – М.: «Современник», 1980. – 288 с.
10. Гулыга А.В. Эстетика истории. – М.: «Наука», 1974. – 127 с.
11. Ельчанинов В.А. Проблемы творчества в историческом познании и искусстве. – Томск: Изд. Томского ун-та, 1979. – 192 с.
12. Ерофеев Н.А. Что такое история. – М.: «Наука», 1976. – 135 с.
13. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994, №1. – С. 45 – 53.
14. Золотухин Г.А. Литературно-критическая деятельность: диалектика объективного и субъективного. – К.: «Наукова думка», 1992. – 118 с.
15. Киссель М.А. «Критическая философия истории» в Великобритании // Вопросы истории. – 1968, №5. – С. 63 – 74.
16. Козлов Л.К. Исторический фильм // Кино. Энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1986. – С. 156 – 157.
17. Козлов Л.К. Лукино Висконти и его кинематограф. – М.: «Всесоюзное бюро пропаганды киноискусства», 1987. – 128 с.
18. Колесников К.М. Категорія історіософії: епістемологічне наповнення та традиції використання // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. –Дн-к.: ДДУ, 1997. – С. 11 – 19.
19. Коршунова Л.С., Пружинин Б.И. Воображение и рациональность. Опыт методологического анализа познавательных функций воображения. – М.: МГУ, 1989. – 182 с.
20. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: МГУ, 1991. – 192 с.
21. Липков А.И. Профессия или призвание. – М.: «Киноцентр», 1991. –111 с.
22. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера –история. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – 448 с.
23. Мачерет А.В. Реальность мира на экране. – М.: «Искусство», 1968. – 312 с.
24. Миронец Н.И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976, №1. – С. 125 –141.
25. Нехоршев Л. Настоящее прошлое. Размышление о принципах анализа исторических фильмов // Искусство кино. – 1984, №4. – С. 67 – 81.
26. Нечкина М.В. Загадка художественного образа (Художественный образ в историческом процессе). – М.: «Знание», 1972. – 32 с.
27. Нечкина М.В. Функции художественного образа в историческом процессе // Содружество наук и тайны творчества. – М.: «Искусство», 1968. – 450 с.

28. Плахов А. В сторону мифа и в глубь истории // Искусство кино. - 1987, №10. - С. 119 - 132.
29. Поляков Ю.А. Запечатленная история // Вопросы истории. - 1983, №8. - С.35 - 42.
30. Стишова Е. Правда или легенда // Дружба народов. - 1986, №1. - С. 222 - 232.
31. Ферро М. Кино и история // Вопросы истории. - 1993, №2. - С. 47 - 57.
32. Чернец Л.В. Мир произведения // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. - М.: «Академия», 1999. - С. 191 - 202.
33. Шитова В.В. Лукино Висконти. - М.: «Искусство», 1965. - 224 с.
34. Эко У. Заметки на полях «Имени розы» // Эко У. Имя розы. - Пер. с итал. - М.: «Книжная палата», 1989. - С. 427 - 467.
35. Herlihy D. Am I a Camera? Other Reflection on Films and History // The American Historical Review (AHR). - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1186 - 1192.
36. Lerner G. The Necessity of History and the Historical Profession // Journal of American History. - 1982. - Vol. 69, №6. - P. 16 - 17.
37. Hunt L. The Virtues of Disciplinarity // Eighteen-Century Studies. - 1994. - Vol. 28, №1. - P. 1 - 7.
38. O'Connor J.E. History in Images / Images in History. Reflections on the Importance of Film and Television for an Understanding of The Past // AHR. - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1200 - 1209.
39. Prince G. A Dictionary of Narratology. - Andershot (Hants), 1988. P. 230.
40. Raack R.J. Historiography as Cinematography: A Prolegomenon to Film Work for Historians // Journal of Contemporary History. - 1983. - Vol. 18, №7. - P. 571 - 579.
41. Rosenstone R.A. History in Images / History in Words: Reflection on the Possibility of Really Putting History onto Film // AHR. - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1173 - 1185.
42. Rosenstone R.A. Film Reviews. Introduction // AHR. - 1989. - Vol. 94, №4. - P. 1031 - 1033.
43. Rosenstone R.A. Film Reviews. Introduction // AHR. - 1990. - Vol. 95, №4. - P. 1115 - 1117.
44. The American Historical Review (AHR). - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1173 - 1227.
45. Toplin R.B. The Filmmaker as Historian // AHR. - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1210 - 1227.
46. Walkowitz D. Visual History: the Craft of the Historian-Filmmaker // Public Historian. - 1985, №7. - P. 56 - 64.
47. White H. Historiography and Historiophoty // AHR. - 1988. - Vol. 93, №5. - P. 1193 - 1199.

Ю. В. ПАЗИНІЧ

ВПЛИВ Д.АПОСТОЛА НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1727-1734 РР.)

Пазиніч Юлія Миколаївна — аспірантка Дніпропетровського Національного університету

Після національно-визвольної війни середини XVII ст. на території Східної Європи з'явилася нова держава — Україна з власним територіально-адміністративним, політичним, соціально-економічним устроєм, правовою, судовою і фінансовою системою.

З моменту підписання в березні 1654 р. договору з Росією, з допомогою якої Україна сподівалась зберегти свою державність, вона перебувала в її складі більш століття на правах автономії, проте Росія повела політику обмеження, а потім ліквідації її автономного статусу. Процес включення України до орбіти загально-російського життя не був стрімким, однак, хоча і мав хвилюватись характер, прямував до згортання державницьких процесів у Гетьманщині. З кожною новою зміною глави Української держави російський уряд все більш обмежував її права.

У Переяславських статтях Ю. Хмельницького 1659 р. гетьман був позбавлений права самостійно обирати полковників, а по містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав, Умань) встановлювалися воеводи.

За гетьманство І. Мазепи російський уряд востаннє підтвердив права і вольності козацтва, проте реєстр війська скоротився вдвічі до 30 тис., військо мало обирати і скидати гетьмана тільки при царській згоді, брати участь у Північній війні, будівництві фортець і Ладозького каналу. При Мазепі був встановлений царський пріоритет на роздачу земель, воеводи лишалися в Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі, Острії, а сам гетьман мав сприяти зближенню українців і росіян через шлюби, щоб ніхто не розглядав Україну як окрему державу.

При гетьмані Скоропадському була введена посада постійного російського резидента в Україні, яку в 1709 р. зайняв стольник А. П. Ізмайлов; козацьке військо переходило під командування російських генералів; було закрито кордон з Запоріжжям.

Скориставшись смертю гетьмана І. Скоропадського, російський уряд провів глибоку політичну реформу, яка докорінно змінила всю структуру влади: не дозволивши обрати нового гетьмана, він у 1722 р. заснував спеціальний орган, новий урядовий інститут Малоросійську

колегію, передавши їй адміністративно-політичні, фінансові й судові повноваження.

Після смерті Петра I (28 січня 1725 року) російський престол зайняла його дружина Катерина I. Зі зміною глави Російської держави почала змінюватися й політика щодо Гетьманщини. Указом Катерини I від 8 лютого 1726 р. була створена найвища державна установа Росії Верховна таємна рада (1726 – 1730 рр.), яка формально мала дорадчий характер, але фактично вирішувала усі найважливіші державні справи. На її засіданні 11 лютого 1726 року обмірковували доцільність проведення лібералізації курсу стосунків з Україною: в зв'язку з перспективою турецької війни «ради удовольствия и приласкания тамошнего (украинского) народа выбрать персону годную и верную из них, малороссиян в гетманы» [1]; відмінити податки, що збираються нині, брати тільки ті, що збиралися при гетьманах на військо; передати судові функції малоросійським судам, а Малоросійській колегії залишити тільки апеляцію.

Перелік реформ, які Верховна таємна рада збиралася провести в Україні, викликав протест улюбленця Петра I графа Петра Андрійовича Толстого, який перебував на посаді ніжинського полковника до 1727 р. На думку Толстого, такі дії суперечать політиці Петра Великого, яка була спрямована на підтримання постійної конфронтації української старшини з народом для того, щоб акцентувати увагу старшини на вирішенні внутрішніх соціальних проблем і тим самим відвернути її від питань політичних (розширення автономії України): «Петро I гетьмана не учинив, а в полковників і старшини влади убавив, щоб Малу Росію к рукам прибрати» [2].

Так, завдяки сильному авторитету Петра I, рішення про вибори гетьмана не було прийнято, не відновлено права на здійснення самостійного козацького судочинства. Але Верховна таємна рада дещо покращила становище Української держави: по-перше, 1 квітня 1726 року звільнила з-під арешту миргородського полковника Д.Апостола, генерального суддю І.Черниша, генерального писаря С.Савича, генерального осавула В.Жураховського, генерального бунчужного Я.Лизогуба та інших, які повернулися в Україну (виняток становили П.Полуботок, Карпич, Д.Володковський, які померли в ув'язненні ще в 1724 році). Крім того, указом від 3 червня 1726 року тимчасово було скасовано всі податки, накладені в 1723 році [3], а коли минула небезпека війни з Туреччиною, указом від 21 липня 1726 року скасовано попереднє розпорядження й наказано Колегії продовжувати збирати податки.

По смерті Катерини I в травні 1727 року влада перейшла до онука Петра Великого – Петра II, опікуном якого став російський державний і військовий діяч князь О.Д.Меньшиков, який як крупний землевласник в Українській державі,

знаходячись у напружених відносинах із Малоросійською колегією через те, що остання накладала великі податки на його власність, бажав її ліквідувати. Він переконав імператора й російський уряд установити давній порядок відносин і дозволити вибори нового гетьмана, без якого країна перебувала 5 років, а також сприяв прийняттю указу про непродаж в Малоросії земель і ґрунтів великоросіянам: великоросіянам заборонялося їх покупати, а малоросіянам продавати; а котрі з великоросійського народу до цього указу такі землі купили, в тих взяти по купчим гроші для заплати полкам [4]. Президента Малоросійської колегії Степана Вельямінова викликано до Петербургу з прибутковими й видатковими книгами. 16 червня 1727 року на засіданні Верховної таємної ради ухвалено перенести українські справи із Сенату до Колегії іноземних справ [5], а 22 липня постановили про обрання в Малоросії гетьмана й генеральної старшини, для вибору яких був посланий таємний радник Федір Наумов, який мав бути при гетьмані міністром [6]. Імператорською грамотою від 25 липня 1727 року українському народові було дозволено обирати «вільними головами» гетьмана, а податки, які стягувалися Малоросійською колегією, надалі не збирати [7].

Таємна рада ухвалила «особливі таємні пункти» резидентові Наумову, які розкривають зміст «виборів» гетьмана: хоча імператор дозволив вибрати гетьмана за колишнім звичаєм, проте насправді звелів, щоб ним був ніхто інший, як миргородський полковник Данила Апостол, за вибором якого мав наглядати Наумов. В обов'язки Наумова входило: секретно сповістити Апостола про рішення імператора обрати його в гетьмани, як єдиного кандидата на цю посаду; не допустити обрання іншої особи, а в разі небажання старшини й народу вибрати Апостола слід під будь-яким приводом припинити вибори; спостерігати за реакцією малоросійського народу та розвідувати, хто буде заважати здійсненню рішень Петра II, та вбачати, хто прихильно ставиться до імператора і якого уряду гідний. Також на Наумова покладалося завдання: спонукати український народ доносити на полковників і старшину; роз'яснювати українцям, що російські війська перебувають на українській території для її охорони від татарських нападів; розвідувати про справи й вчинки Вельямінова та інших членів Колегії [8].

Як бачимо, в плани російського уряду не входило відновлення автономного ладу Гетьманщини, а зміни політики Росії щодо України були зумовлені наступними факторами: по-перше, загроза наближення російсько-турецької війни змусила зменшити тиск на Україну з метою «приласканих» її населення; по-друге, особиста зацікавленість князя О.Меньшикова, який користувався більшим обсягом привілеїв під час

управління гетьмана, ніж російської установи, дозволила українцям обрати нового гетьмана, хоча вибори носили суто формальний характер.

1 жовтня 1727 року гетьманом був обраний Д.Апостол, якому імператорською грамотою від 26 грудня 1727 року був пожалуваний «гетьманський чин» [9], а Наумов залишався при гетьмані в ролі міністра для державних справ, а в дійсності обіймав посаду майже рівнозначну з гетьманом.

Данило Апостол був яскравим політичним діячем Української держави, діяльність якого висвітлювали М.Грушевський, О.Єфименко, І.Джиджора, А.Яковлів, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, Н.Герасименко, О.Ковальчук та інші. Проте, відмічаючи ступінь розробленості теми, слід зауважити, що період гетьманства Апостола залишається менш дослідженим у порівнянні з такими українськими гетьманами XVIII ст. як І.Мазепа чи К.Розумовський. У даній роботі автор намагається проаналізувати зміни, які пройшли в інституціональній і нормативній підсистемі політичної системи українського суспільства в 20–30-х роках XVIII ст., показати суть політики російського уряду щодо України, з одного боку, а Апостола, з іншого; відмітити досягнення і невдачі українського гетьмана, і його значення для політичного розвитку України.

Свою діяльність Апостол розпочав із прагнення відновлення договору Росії з Гетьманщиною й повернення давніх прав і вольностей. На початку 1728 року гетьман із генеральними та іншими старшинами поїхав до Москви на коронацію Петра II з метою отримати затверджений царем договір. 18 березня Апостол написав лист до государя в Колегію іноземних справ, у якому виразив основні потреби українського народу: припинити знаходження у Гетьманщині російських гарнізонів, комендантів і прикажчиків; не допустити використання козаків російськими начальниками у своїх приватних справах та домагання російських військових безкоштовно отримувати підводи й корми; не дозволяти монастирями й попами скупати козачі землі; спинити надходження скарг до царя мимо гетьмана; повернути запорозьких козаків під великодержавною російську руку; скласти кодекс українського права; бути митрополії у Києві [10].

На пропоновані Апостолом петиції від російського уряду 22 серпня 1728 року надійшла резолюція «Решительні пункти», згідно з якими Петро II наказував: бути гетьману (пункт 1) обраному «вільними» голосами (п. 2), але позбавленого права самому призначати генеральну старшину й полковників (п. 3); на булаву визначити староство Чигиринське (п. 9); перевести гетьманську резиденцію з Глухова в інше місто (п. 11); гетьману мати три полки по 500 чоловік (п. 6). Українське населення було звільнено від зборів, накладених Малоросійською колегією (п.

7), але мало продовжувати утримувати великоросійські полки на квартирах для охорони кордонів (п. 5). На прохання Апостола було заборонено монастирям покупати угіддя (п. 18) і наказано козачих маєтків не віднімати (п. 8); маєтності старшини по закінченню служби і звільненню від чинів повертати до тих урядів (п. 10). У торгових відносинах малоросійським торговим людям було дозволено вільний проїзд (п. 14), а індукту віддано на відкуп (п. 13). Російський уряд розпорядився, що російських розкольників з українських міст вислати неможливо (п. 16); заборонив гетьману писати іноземним монархам (п. 19); заборонив приймати російських збіглих селян (п. 12); наказав українські права перевести й кодифікувати (п. 20) [11].

В петиції, наданою в 1728 році Апостолом Петру II, гетьман прохав затвердити давні права й вольності, щоб український народ судився по своїм правам у своїх судах виборними суддями. Відповіддю стала 20-а стаття «Решительных пунктов»: «...малороссийский народ судят разными правами...— магдебургские да саксонские Статуты, из которых одни другим не согласуют..., того ради Е. И. В. указали... те права, по которым судится малороссийский народ перевести на великороссийский язык, и определит из тамошних... искусных и знающих людей, для своду прав в одно, и для апробации прислать ко двору» [12].

Виконуючи указ імператора, Апостол наказав бунчуковому товаришу Федору Чуйкевичу та Стародубському полковнику Миколі Ханенку скласти список членів майбутньої Кодифікаційної комісії з 30 осіб. З цього списку було відібрано 12 осіб, які з певними змінами у своєму складі працювали до 1731 року, підготувавши три розділи Кодексу: «О чести Божьей», «О чести Государевой», «О привилегиях малороссиян». В 1732 році змінився склад Комісії, члени якої до 1734 року, працюючи в Глухові, встигли остаточно перекласти Литовський статут, частину джерел німецького права, а також скласти 11 розділів із 30 запланованих [13]. Комісія, що діяла з 1728 року, придбала статус офіційного органу. Завдання, яке ставилося перед нею в цей час, носило об'єднуючий характер: переклад і зведення трьох прав в один кодекс.

Час гетьманства Апостола був перехідним етапом українського суспільства, яке перетворювалося на модерне, й життя якого почали регулювати документи, а епоха неписаного звичаєвого права змінювалася епохою укладання «Права, за якими судиться малоросійський народ».

«Решительные пункты» представляли собою категоричний маніфест, пункти якого не повертали автономії, а запроваджували більш м'який варіант підлеглості. Вони повністю регламентували життєдіяльність українського суспільства до кінця існування Гетьманщини, тому що вони

були останнім договором між двома державами, й навіть за правління К.Розумовського, коли на Україну посипалися «ласки» й «милості», офіційно не було підписано будь-якого юридичного договору, в якому фіксувалося б основні умови співіснування двох держав.

Особливістю політичної ситуації в 20-30 рр. XVIII століття О.Ковальчук виділяє зв'язок політичних пошуків із ментальністю народу; позитивний консерватизм мислення як фактор, що блокував процес руйнування автономії; формування комплексу малоросійства як загроза державності; різновекторність політичної орієнтації українського суспільства [14].

Автономія Гетьманщини поступово ліквідувалася, а вона ставала частиною Російської імперії. В 1727 році інститут гетьманату було поновлено, але політичні права гетьмана з цього року були ще більш урізані й послаблені обставиною існування подвійної влади, що була зумовлена діяльністю російського резидента Ф.Наумова, який, виконуючи функції радника та таємного міністра при гетьмані, не був обізнаний із місцевими обставинами, але мав постійно перебувати при гетьмані й володів владою юридично рівною владі самого гетьмана. В військовому відношенні глава Української держави й Війська Запорозького підпорядковувався російському командуванню – фельдмаршалові князю Голіцину.

А.Яковлів характеризуючи зміни в системі управління України, зазначив, що їй російський уряд залишив тільки зовнішню видимість давнього автономного устрою без реального змісту [15]. Було обмежено традиційне право гетьмана на формування апарату влади: генеральна старшина більше ним не призначалася, як це було в першій чверті XVIII століття, а згідно з 3-м пунктом «Рішительних статей», затверджувалася російським монархом. Апостолу залишили право призначати тільки нижчі старшини, а генеральні старшини й полковників затверджував цар. Так, була введена нова виборча система – двоступнева, коли замість прямих виборів або призначення, практикувалося лише пропозиція гетьманом двох – трьох кандидатур на вищі посади, а фактичне призначення здійснював російський цар. Російським урядом були призначені такі кандидати генеральної старшини: генеральним обозним – Я. Лизогуба, генеральними суддями – М.Забілу й А.Кандибу, генеральним писарем – М.Турковського, генеральними осавулами – І.Мануйловича й Ф.Лисенка, генеральними хорунжими – Я.Горленка, генеральним бунчужним – І.Борозну. На пропозицію російського уряду вводилася посада підскарбіїв, один із яких був українець – А.Маркович, який був призначений проти бажання гетьмана, другий – росіянин – І.Мякінін.

В 1725 році в 10 полках 4 полковники були не українцями, а в 1727 році чужинці команду-

вали 5-ма полками: Богданов – Чернігівським, Пашков – Стародубським (замість Кокошкіна), І.Хрушов – Ніжинським (замість Толстого), Г.Милорадович – Гадяцьким (замість брата М.Милорадовича), В.Танських, волох – Переяславським [16].

Для кращого порядку в судах Петро II наказав бути при Генеральному суді 3 російським і 3 українським персонам і розглядати справи спільно, перетворивши Генеральний суд на колегіальну установу на чолі з гетьманом (пункт 1).

Головні функції генеральної старшини як вищого органу управління в Гетьманщині залишилися без суттєвих змін.

Генеральну військову канцелярію імператор намагався відокремити від гетьмана. Створена в 1729 році канцелярія зборів – адміністрація для управи фінансів Гетьманщини, яка складалася 2-х підскарбіїв, зіткнулася з Генеральною канцелярією за право безпосереднє, а не за посередництвом останньої, видавати укази нижчій адміністрації – полковим і сотенним канцеляріям.

Головною особою Генеральної канцелярії був генеральний писар – референт усіх справ перед гетьманом – Турковський. Дослідник історії Генеральної канцелярії І. Джиджора відзначив, що на початку гетьманства Апостола російський уряд скасував посаду регента Генеральної канцелярії. Саме реєнти, перші знавці права, відносин у Гетьманщині й секретів адміністрації, фактично вели все діловодство. Таким реєнтом, наприклад, за Самойловича був Василь Кочубей, пізніший генеральний суддя, за Скоропадською – Дмитро Володковський, в часи правління Малоросійської колегії й на початку гетьманства Апостола цю посаду обіймав Петро Валькевич, який був останнім реєнтом, і якого князь Д.Голіцин зарахував до осіб, яких не допускати ні в які генеральні чини. На думку Джиджори, реєнт був незручним для російського уряду як людина віддана вповні гетьманові, вповні від нього залежна, бо гетьман міг його замінити на когось іншого, чого вже в тих часах не міг зробити з генеральним писарем, високим урядовцем, іменованим самим російським урядом [17].

Військовий канцелярист – перший ступінь службової ієрархії в Гетьманщині для значнішого козацтва. Для того щоб потрапити в канцеляристи, крім знатності була потрібна ще й освіта. В 1728 році склад Генеральної канцелярії й платня були такими: 1 реєнт – місячна платня по 5 руб., річно 60 руб., крім того додаток 60 руб. – разом 120 руб.; два старших канцеляристи – місячна платня по 2 руб., річно 48 руб., річний додаток по 40 руб., разом 128 руб.; 18 молодших канцеляристів, кожному на місяць по 1,5 руб., річно 324 руб., додаток річно на всіх 540 руб.; 4 сторожі, кожному річно 10 руб., разом 40 руб., а крім того муки півчверті місячно й на мундир по 3 руб. кожному, що становило

12 руб. річно. Отже, усього персоналу разом із сторожами було 25 осіб, а річна їх платня 1164 руб. [18]

Характерно, що за Скоропадського й початку гетьманства Апостола велися «діаріуші», так звані повні щоденники діяльності адміністрації Гетьманщини, в які записувалося все, що діялося на гетьманському дворі, а в другій половині правління Апостола вони поступилися місцем «протокольним книгам», які дуже повно нотували діяльність генеральної канцелярії, але лише діяльність чисто бюрократичну.

Апостол, розуміючи безперспективність спроб відновити політичні прерогативи гетьмана, не намагався вести широку політику, а зосередився на внутрішніх справах, а саме на покращенні суспільно-економічних умов у країні. Піднесення економічного добробуту України стало головним завданням гетьмана.

Налагодження економіки держави Апостол почав з урегулювання справи землеволодіння проведенням у 1729–1731 рр. Слідства про маєтності – ревізії поземельного фонду України, який к 20–30-м рр. XVIII ст. був сильно виснажений. Рангові маєтності надавалися тимчасово за службу як нагорода, але вони не могли залишатись у власності після виконання службових обов'язків, а також переходити в спадщину, але козацька старшина, яка мала адміністративну владу, намагалася закріпити їх за собою в довічне володіння. Боротьба з цією тенденцією, коли рангові маєтності перетворювалися на власні фонди, вилилася в проведення слідства по всім полкам, внаслідок якого державі були повернені незаконно загарбані землі.

Маєтності в слідстві були поділені на 6 категорій: рангові, надані за заслуги, ратушеві, вільні, спірні, монастирські, причому кількість вільних селян не перебільшувала 1/3 всього сільського населення.

Досягненням Апостола було наведення порядку у фінансовій сфері: за нього вперше було встановлено точний бюджет державних видатків – військовий скарб – на суму 144.000 рублів на рік, встановивши до бюджету видатки на адміністрацію, на наймані компанійські полки, на артилерію та інше [19]. Більшість видатків мали покриватися доходами з вивізного мита.

До 20–30-х рр. XVIII ст. значна частина промисловості була зосереджена в руках російських власників – суконна мануфактура, вівчарні заводи, полотняні й тютюнові підприємства та шовківництво. Російські купці, не сплачуючи податки й, користуючись більшими привілеями, легко конкурували з купцями українськими. Гетьманщині заборонялося мати прямі економічні зв'язки із Заходом і вивозити ряд важливих категорій продуктів: віск, шкіри, прядиво та ін. Для того щоб сприяти піднесенню української торгівлі, Апостол з одного боку, постійно звертався до російського уряду з метою зміни

економічної політики щодо України, а з другого – особисто протегував місцевих купців. На початку 1728 року він скликав представників українського купецтва на конференцію про торгові справи, в кінці цього ж року подав до Колегії закордонних справ широкий меморандум з інформацією про утиски українських купців, домагався, щоб мито було обмежено самою індуктою, щоб індукту віддали на відкуп тільки українцям, а українські купці мали б їздити за кордон не з російськими, а з українськими паспортами.

Так, Апостол, будучи сам добрим господарем та експортером, не тільки переносив свій досвід на рівень державної політики, а й намагався створити належні умови для діяльності усіх представників українського купецтва з метою піднесення торгівлі та економічного добробуту держави. Саме старшинсько-купецьку верству населення Апостол уважав провідною в розбудові державі, а тому й підтримував її різними засобами.

Гетьман продовжив реформу системи місцевого судочинства: 13 липня 1730 року обнародував інструкцію судам, в якій установив чіткий порядок подання апеляцій, від нижчих до сотенних і полкових судів. Інструкція визначала склад полкових, сотенних і сільських судів і зобов'язувала відповідні установи оформляти перехід нерухомого майна документально.

Гетьманство автономіста Апостола сприяло піднесенню політичного руху в старшинських колах. Він надсилав російському уряду пункти про потреби Малоросії й пропозиції, якими намагався обергти автономний статус Гетьманщини; відстоював право вибору всієї старшини вільними голосами, вказуючи на походження всіх недоліків українського ладу від призначеної, а не вибраної старшини й через те, що вона була незалежна від гетьмана й народу; скоротив кількість іноземців у своїй адміністрації; продовжив судову реформу й налагодив роботу з кодифікації права; упорядкував земельні й господарські справи, відстоював українські торговельні інтереси, провів ревізію поземельного фонду України, заснував казну; повернув місто Київ під гетьманську юрисдикцію; налагодив стосунки із запорожцями й досяг, щоб вони заснували Нову Січ у 1734 році. Унаслідок діяльності Апостола простежувалось зменшення руху селян за Дніпро й повернення втікачів на Лівобережну Україну.

Але не вдалося Апостолу врятувати останки автономії в бажаній мірі. Причиною цього був, по-перше, російський централізм, який не збирався уступати зайнятих уже позицій на Україні: лишалися російські війська, лишався резидент при гетьмані, а до одного з найвищих інституцій – Генерального військового суду – увійшло три постійних російських членів. Посада гетьмана була позбавлена всякого престижу через уста-

новлення посади резидента для вирішення цивільних справ, а у військовому відношенні – підпорядкування його російському фельдмаршалові, командуючому російських військ в Україні.

Другою причиною, яка не давала надії на підтримання й надалі гетьманства, був менталітет самого українського суспільства, а власне старшинської верстви, яка лише пасивно підтримувала автономію: Мазепинська катастрофа й страх Петровського режиму звузив політичний кругозір і виробив здібність пристосовуватися до обставин.

17 січня 1734 року помер Апостол, по смерті якого російський уряд узяв курс на проведення нової реформи устрою України. Першим проявом була надзвичайна обережність у впровадженні змін, до яких уряд намагався ніколи не привертати уваги як до нововведення. Уряд не дозволив обрати нового гетьмана, а встановив (наعبто тимчасово) орган «Правління гетьманського уряду», який складався з трьох російських і трьох українських членів, на чолі з Олексієм Шаховським.

Отже, після проведення першої політичної реформи державного устрою Гетьманської України Петром I й Малоросійською колегією, при якій вперше було скасовано інститут гетьманства, прискорився процес інкорпорації Української держави до Росії, проте через непослідовність й неоднозначність політики щодо Гетьманщини наступних російських монархів, вона двічі отримувала дозвіл на вибори українського гетьмана. Д. Апостол був першим гетьманом, призначеним на посаду після періоду п'ятирічного безгетьманства і перед ним постало складне питання вирішення організації державного життя в умовах обмеженої автономії, тому він обрав політику компромісів, щоб зберегти як найбільше простору для самостійного розвитку українського суспільства при найменшому загостренні конфліктів з російським урядом. Його політично-економічні заходи за час шестирічного гетьманства були спрямовані на піднесення добробуту українського народу та на відновлення автономного існування Гетьманщини в складі Російської імперії.

Література:

1. Сборник императорского Русского Исторического общества. – Т. 55. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726 – 1730 гг. – СПб., 1886. – С. 25.
2. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 136.
3. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т. VII. – Док. № 4902. – С. 660.
4. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5077. – С. 793-794.
5. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5098. – С. 806.
6. ПСЗ. – Т. VII. – Док. № 5127. – С. 828-829.
7. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 622-623.
8. Пункты секретные тайному советнику Федору Наумову (текст документу навів В.М. Горобець) // УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 73-74.
9. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – С. 624.
10. Материалы для Отечественной истории. – К., 1853. – Т. 1. – С. 23-25.
11. ПСЗ. – Т. VIII. – Док. № 5324. – С. 75-83.
12. ПСЗ. – Т. VIII. – Док. № 5324. – С. 81.
13. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997. – С. XIV.
14. Ковальчук О. О. Державотворчі процеси в українському суспільстві за гетьмування Д. Апостола. Автореферат дис... к. і. н. – К., 1996. – С. 13.
15. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934. – С. 165.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України в 2-х томах. Т. 2. – К.: Либідь, 1995. – С. 87.
17. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII в. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 114-115.
18. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII в. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 115.
19. Дорошенко Д.. Нарис історії України в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Глобус, 1992. – С. 184.

О. В. МОРОЗОВ

СТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Морозов Олег Вікторович – викладач кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України (Дніпропетровськ)

Перша половина XIX століття характеризувалась інтенсивним розвитком капіталістичних форм господарювання у промисловості та торгівлі Російської імперії. Приватні й особливо посесійні мануфактури поступалися місцем

купецьким приватним підприємствам. У 1830-х роках розпочався промисловий переворот – перехід від мануфактури до капіталістичної фабрики, заснованої на машинному виробництві. В цих умовах торгівля почала трансформувати-

ся й набувати якостей, властивих індустріальному суспільству. Указані трансформації вимагали постійних змін у митній політиці для адекватної відповіді викликам часу. Нова індустріальна доба вимагала нових теоретичних ідей для осмислення кардинальних змін. Разом із ними нового теоретичного наповнення потребувала і митна політика. Вона повинна була відігравати не лише фінансову функцію, але й увібрати в себе весь комплекс заходів, спрямованих на збалансований розвиток соціальних, політичних, економічних компонентів суспільства. Саме в цьому полягав новий погляд на призначення митної політики, характерний для другої половини XIX ст.

У першій чверті XIX ст. урядові кола Росії усвідомлюють, що зовнішня торгівля не лише надійне джерело митних прибутків, а й важлива галузь народного господарства. У 1864 р., у ході міністерської реформи в складі Міністерства фінансів був створений новий Департамент митних зборів, і з цього часу Міністерство фінансів перетворилось на головний центр розробки теоретичних засад нової митної політики та втілення їх в економічне життя країни.

Для визначення системи поглядів на місце й роль митної політики у нових соціально-економічних умовах слід звернути увагу на діяльність керівників Міністерства фінансів Росії саме в цьому напрямку. Перехід до нових ідей та програм при розробці курсу нової митної політики можна розподілити на декілька етапів:

1. 1862–1876 рр. – початок процесу формування нового погляду на митний протекціонізм, пов'язаний з діяльністю на посаді міністра фінансів М.Х.Рейтерна.

2. 1876–1890 рр. – перші спроби застосування нових теоретичних засад митного протекціонізму, що ґрунтувалися на заходах грошової реформи.

3. 1891–1902 рр. – етап активного руху шляхом митного протекціонізму згідно положень урядових програм, розроблених і впроваджених у політико-економічне життя країни С.Ю.Вітте.

Протягом першої половини XIX ст. у Російській імперії йшла довготривала «боротьба» між прихильниками протекційного й фритредерського митного курсу. Історія протекціоністської охорони російської промисловості від іноземної конкуренції бере свій початок із 20-х років XIX ст. [1, 113]. Саме цей процес оцінює С.Вітте у відомій роботі «Национальная экономия и Фридрих Лист»: «Якщо б іноземці брали до оплати їх, виробів харчові припаси, сировину та примітивні фабричні вироби, які Росія мала можливість надавати, якщо б не існувало зовнішніх ускладнень і війн, Росія ще довго мала б вигоду здійснювати вільний обмін із країнами, що її випередили, її культура вигравала від цього значно більше, ніж від протекційної сис-

теми. Але війни, блокада європейського континенту (континентальна блокада Наполеоном Британії з 1804 року) обмежувальні дії інших країн вдарили по інтересах Росії і змусили її вести пошук більш надійної економічної системи чи, то вивозу сировини, чи ввезення фабричних виробів. Таким чином, Росія змушена зайнятися сама обробкою своєї сировини. Після війни (війна 1812–1815 рр. з Францією) хотіли знову повернутися до вільної торгівлі. Уряд, цар були прихильні до фритредерства. Знищили мита. Заводи та фабрики, переважно внаслідок конкуренції Англії, почали розорюватись, однак це не зупинило фритредерів» [2, 158].

Прихильники фритредерства вважали, що криза, яку переживала Російська імперія у першій чверті XIX ст., буде подолана і країна зможе «вкусить сладчайшие плоды благоденствия свободы торговли». Але коли попит на продукти російського виробництва значно знизився, і Британія в інтересах аграрного лобі ввела обмеження на ввезення зерна, а в інтересах Канади обмеження на ввезення деревини, російський уряд змушений був повернутися до протекціоністського курсу. В особливому циркулярі 1821 р. для російських дипломатів за кордоном відзначалось: «Росія бачить себе, вимушеною обставинами, вдаватися до незалежної комерційної системи; що продукти імперії не знаходять попиту на зовнішніх ринках, що фабрики розорені чи знаходяться напередодні розорення; уся монета йде за кордон, і комерційні будинки, найбільш солідні, знаходяться напередодні катастрофи» [2, 158]. С.Вітте підкреслює, що сприятливі наслідки встановленого протекціонізму слугують наочним доказом невірності принципів і думок фритредерів. Новий митний тариф (1822 року) сприяв надходженню капіталів і розумових сил з усіх цивілізованих країн, особливо з Британії та Німеччини. Але наслідки цієї реформи були зведені нанівець новою хвилею фритредерства. В 1857 р. введено митний тариф, продиктований ідеями вільного обміну. В той же час, зацікавлені в посиленні протекціонізму, промисловці й купецтво вимагали підвищення мит, вважаючи це найголовнішим засобом успішного розвитку промисловості. Однак, великі землевласники, як покупці промислових товарів, підтримували продовження ліберального митного курсу. Не було єдності поглядів на цю проблему і серед науковців. Так, П.П.Мігулін і М.Н.Соболев були прихильниками протекціонізму та активного втручання держави в економічне життя. У той же час І.В.Вернадський пропонував вільну торгівлю. Він вважав, що тарифи звільняють промисловця від «тревожного соперничества, не дающего ни спуска, ни отдыха, вечно державшего в напряжении наши нравственные и умственные силы», що низькі тарифи сприяють зниженню цін, отже, покращується добробут населення [4, 603]. Але

складна зовнішньополітична ситуація для Російської імперії, наслідки Східної війни 1853-1856 рр., Польське повстання 1863 р., поява нових міждержавних протиріч у басейні Середземного моря, Балканського півострову; вихід на політичну арену «пореформеної буржуазії», а також форсування процесу промислової революції вимагали зміни економічних і політичних орієнтирів. Ситуація, що складалась із протиріччя – негайна потреба розвитку промисловості й брак фінансів, змушували уряд поступово схилитися до курсу поміркованого протекціонізму з 60-х років XIX ст. Але вже у 1869 р. з ініціативи уряду були скликані збори промисловців, на яких вони вимагали від уряду посилення саме протекційного напрямку у митній політиці держави [1, 117].

М.Х.Рейтерн був призначений на посаду міністра фінансів у січні 1862 р. Аналіз діяльності М.Х.Рейтерна дає змогу виділити такі програмні напрямки, пов'язані безпосередньо з реформуванням митно-тарифного регулювання торговельно-промислової політики держави: 1) постійний контроль за тарифним законодавством і внесення змін у його зміст у залежності від економічних і політичних потреб держави; 2) розуміння митного тарифу як важливого тактичного елементу у стратегії митного протекціонізму; застосування більш жорсткого тарифного законодавства, яке б сприяло «обмеженню нашого привозу і до збільшення вивізної торгівлі, поки не буде досягнута рівновага міжнародних і наших платежів»; 3) особлива увага тарифному регулюванню при розгляді питань розвитку промисловості; прийняття тарифної системи, «яка схиляється до утримання імпорту із-за кордону в більш поміркованих розмірах: разом із тим це буде слугувати захистом для фабричної промисловості і повинне мати вигідний вплив на її зміцнення» [14, 143-178].

У числі перших, підготовлених М.Рейтерном документів, було Подання в 1862 р. у Комітет фінансів, в якому пропонувалось «цілком припинити вилучення, що допускаються для різних осіб у сенсі безмитного імпорту товарів, тому що це позбавляє казну митного прибутку, наносить шкоду промисловості та збільшує вивіз коштів» [14, 41]. Комітет фінансів із цього приводу прийняв відповідне рішення, яке було затверджене Олександром II. Однак, не дивлячись на таку категоричну заборону, у 1860-х на початку 1870-х років, отримала широкого розвитку практика індивідуального звільнення від сплати мит в залежності від увезення тих чи інших товарів. Митні пільги надавалися нерідко залізничним товариствам і підприємствам з обробки металів. Однак, на початку 1870-х років посилюється тенденція уряду надавати замовлення вітчизняним підприємствам на виготовлення залізничної продукції шляхом закріплення в статутах залізничних товариств зобов'язань по

придбанню вітчизняного устаткування. У травні 1876 р. з ініціативи М.Рейтерна було затверджено відповідне положення Комітету міністрів «О запрете беспошлинного ввоза рельсов». На продовження цих дій у 1877 р. уряд затвердив не менш важливе положення «О мерах по укреплению в России внутреннего производства паровозов и вообще железнодорожного транспорта». Згідно цього положення було вирішено включити в статuti залізниць умови щодо обов'язкового придбання в Росії всіх паротягів, вагонів як для початкових потреб, так і на час подальшої експлуатації залізниці [14, 42]. А доказом успішності стратегії М.Рейтерна можуть слугувати такі дані: якщо за період з 1857 р. по 1876 р. зростання митних прибутків становило 97%, то в наступні 20 років (1876-1896), цей показник збільшився до 294%. За даними М.Н.Соболева, підвищення мит у останню чверть XIX ст. сприяло збільшенню митних прибутків у середньорічному підрахунку з 71,2 млн. крб. за 1870-1876 рр. до 115,3 млн. крб. за період з 1887 по 1891 рр. Таким чином, за вказаний час відбулося збільшення митного прибутку у середньому на рік на 43,1 млн. крб. [13, 696]. Подібний факт достатньо переконливо свідчить, як зазначав М.Рейтерн, що тарифні питання майже у всіх державах належать до числа найважливіших економічних і політичних питань. Зміна двох – трьох тарифних статей, продовжував М.Рейтерн, легко може зупинити цілі галузі фабричної промисловості і не тільки розорити фабрикантів, але кардинально змінити умови життя у всіх областях країни [14, 121].

Наступний етап становлення теоретичних основ нової митної політики пов'язаний із діяльністю на посаді міністра фінансів М.Х.Бунге. Микола Християнович Бунге народився у 1823 році. Закінчив юридичний факультет Київського університету. У 1852 р. М.Бунге був відзначений вченим ступенем доктора політичних наук за наукову дисертацію «Теорія кредиту». Як професор Київського університету Святого Володимира, читав курс лекцій з політичної економії і поліційного права. М.Х.Бунге – автор монографій «Курс статистики», «Основы политической экономии», «Теория кредита», «Исторический очерк экономических учений». Економічна наукова діяльність М.Х.Бунге вплинула і на його професійну діяльність. Одним із головних напрямків політики протекціонізму було створення умов надходження в країну не іноземних готових виробів, а створення сприятливих умов для надходження саме фінансового капіталу. Важливим критерієм успішної інвестиційної політики є створення потужної національної грошової системи. Саме з цієї позиції слід розглядати діяльність Бунге, як натхненника нових тенденцій в економічній діяльності держави. Подальша еволюція ринкових відносин, фінансово-кредитної системи, вимагала міцної золотої

валюти. Для проведення грошової реформи, забезпечення розміну паперових грошей на золото необхідний був величезний золотий запас. Тому з 1884 р. міністр фінансів М.Х.Бунге розпочав діяльність щодо накопичення у Державному банку золота із надходжень від сплачених мит. Серед заходів Міністерства фінансів, спрямованих на збільшення золотого запасу були такі: проведення політики активного торговельного балансу, активного платіжного балансу; ліквідація дефіциту бюджету шляхом податкового обкладання та зовнішніх займів.

Велике значення відводилось введеному у 1876 р. порядку сплати мита у золотому еквіваленті. Для регламентації сплати «золотих» мит щорічно вводились «Временные правила об оплате таможенных сборов». Згідно цих положень повноваження збирачів «золотих» мит покладались тільки на філії Держбанку [8, 145]. Таким чином, Міністерство фінансів через розгалужену мережу Держбанку контролювало надходження мит, що дозволяло акумулювати грошові кошти і спрямовувати їх на виконання стратегічних завдань.

Біограф М.Х.Бунге С.Загорський писав: «Його особистість викликала загальну повагу і давала підстави вважати, що у складі нашої вищої адміністрації з'явився діяч, ім'я якого, тісно пов'язане з кращими днями «добрих великих реформ», внесе у новий державний курс соціальну та економічну справедливість» [9, 134]. Фактично під час діяльності на посаді міністра фінансів М.Х.Бунге були закладені головні напрямки наступного етапу фінансових реформ, здійснених С.Ю.Вітте у 1897–1902 роках.

Слід зазначити, що керівництвом Міністерства фінансів протягом 1870-х – на початку 1890-х років застосовувався комплексний метод в умовах перебудови економічного й політичного життя країни і головної політичної домінанти – протекційного курсу. На думку авторів програм, митна політика та її складова митно-тарифне регулювання повинні сприяти розвитку тісно взаємопов'язаних компонентів – транспорту, машинобудівної, паливної галузей, міжнародної торгівлі.

Значне місце у процесі формування і практичного застосування нової митної ідеології належить С.Ю.Вітте. Політичні й наукові погляди на нову роль держави в регулюванні суспільного добробуту почали набувати практичного змісту з 80-х років XIX ст. У 1880 р. С.Вітте призначається на посаду начальника експлуатації Південно-західної залізниці, а потім був призначений на посаду керуючого цієї залізниці. На цей час його професійна діяльність була пов'язана з Києвом і «залізничними королями» України того часу – С.С.Поляковим, П.І.Губоніним, І.С.Бліохом. Займаючи високу адміністративну посаду, С.Ю.Вітте виступив ініціатором наукової розробки залізнично-тарифної справи. У

1883 р. С.Ю.Вітте видав науково-практичну працю «Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов». Головна ідея цієї книги в тому, що залізничні тарифи повинні визначатися не випадково, а базуватися на економічному законі попиту й пропозицій [2]. Свої ідеї про залізничні тарифи С.Вітте багаторазово впроваджував у практику на підлеглих йому залізницях. Новаторський підхід зустрів протидію з боку захисників звичних методів управління. Погляди С.Вітте також піддавали критиці у журналі «Киевлянин» професор-економіст Д.І.Піхно. Але найкращим доказом правоти С.Вітте було збільшення прибутковості Південно-західної залізниці після застосування нововведень. У той же час він уперше зіткнувся в регіональному масштабі із зовнішньоекономічними питаннями. З метою розвитку й упорядкування залізнично-торговельних операцій С.Вітте уклав ряд угод з управліннями австрійських, німецьких, румунських прикордонних залізниць і заснував на цих прикордонних станціях митні агентства [6, 237]. 10 березня 1889 року С.Ю.Вітте був призначений директором новоствореного Департаменту залізничних справ при Міністерстві фінансів. Створення цього департаменту якраз і стало наслідком політики радикальних протекційних реформ. Саме у 1889 р. пройшла реформа залізничних шляхів сполучення і вся залізнична система була націоналізована державою. С.Вітте виступив рішучим прихильником «національної економії», яка ставить на перше місце інтереси нації, держави. Багатство й міць держави знаходиться у тісній залежності від досконалої та незалежної національної економічної системи. Основу такої системи, на думку С.Вітте, повинен складати індустріальний розвиток, на якому базуються зовнішня й внутрішня торгівля, мореплавство, вдосконалення землекористування. Важливим заходом розвитку промисловості повинен слугувати митний протекціонізм. Практичне використання цих ідей лише у формі тарифного регулювання на Південно-західних залізницях дозволило отримати хлібним експортерам українських губерній додатково 1,7 млн. крб. у 1890 році [5, 124].

Погляди С.Вітте щодо протекціонізму набули більш чіткого змісту у його Програмі 1893 року. Спираючись на дослідження М.Х.Рейтерна, А.А.Абазі, М.Х.Бунге, Ф.Ліста, автор програми при обґрунтуванні проблеми співвідношення приватного підприємництва і державного начала в економічному розвитку в цілому до загальних заходів державної підтримки відносив: охоронний митний тариф; сприятливі для держави зовнішньоторговельні угоди; розробка й прийняття раціональних залізничних тарифів; доступність кредиту [15, 90].

Захист вітчизняних виробників від конкуренції з іноземними виробами на внутрішньому ринку, а цього можна досягти завдяки протекції-

оністській політиці, автором програми розумівся не як абсолютна істина. Суть проблеми в тому, що країна потребувала не тільки захисту промисловості, але й високої якості вітчизняних виробів у достатній кількості і доступних цін для широкого кола споживачів. При цьому малось на увазі, що після усунення впливу конкуренції з боку іноземних товарів, уряду потрібно поквапитися, щоб справедливі вимоги споживачів не опинились під монопольною владою окремих промислових привілейованих груп. Інакше кажучи, повністю виключити можливість того, щоб митний тариф міг сприяти створенню необґрунтованих привілеїв приватним підприємцям, а навпаки, дійсно надавав позитивний захист вітчизняній промисловості в цілому.

Підкреслюючи значення митного тарифу для розвитку промисловості й торгівлі, М.Н.Соболев відзначав: «Цікаво зробити приблизні підрахунки тих матеріальних жертв, які приносить народ на вівтар вітчизняної промисловості... Загальний висновок усіх переплат російського народу завдяки діючій митній системі досягає 631 млн. крб. на рік. Якщо підрахувати суму переплат, викликаних митною політикою, за II половину XIX ст., то ми отримаємо вражаючу цифру близько 14-15 млрд. крб.» [13, 843]. М.Н.Соболев акцентував увагу на негативному боці політики митного протекціонізму, що спричиняла занадто високу вартість виробів вітчизняної промисловості. Промисловці в умовах становлення виробництва для отримання надприбутків штучно підтримували тенденцію на високі ціни, користуючись загальнодержавним протекційним політичним курсом. Таким чином, як перед промисловцями, так і перед урядом існувало головне завдання —максимальне отримання фінансових надходжень для форсування індустріалізації. С.Вітте усвідомлював усі риси, характерні для методу форсування подій, особливо в умовах бурхливого економічного розвитку країн Європи, Японії, США, складання політичних передумов для інтенсивних військових конфліктів. Тому для пошуку коштів з метою їх подальшого інвестування в розвиток промисловості держава повинна була здійснити цей крок і покласти важкий тягар на плечі вітчизняного споживача.

Особливе місце в Програмі відводилось торгівлі. З 1892 р. митна політика країн Західної Європи набула суттєво нового спрямування із широким використанням у практичній діяльності взаємних тарифних конвенційних поступок, інакше кажучи, встановлювався режим найбільшого сприяння в торгівлі між країнами Євро-

пи. Доступ російських товарів до нових ринків збуту значно звузився. Репресивні заходи, в першу чергу, відчули товари українських промисловців [11, 8-9], які складали значний відсоток у загальноросійському експорті. Якщо ж брати загальні відсотки, то частка України в експорті Російської імперії наприкінці XIX ст. становила 26%, а в імпорті — 11,5% [10, 225-233].

Тому для покращання стану зовнішньої торгівлі і пристосування її до нових реалій Програма передбачала такі заходи як: ознайомлення російських товаровиробників із зразками товарів, які за кордоном користувались найбільшим попитом; створення торговельно-промислових компаній для збуту визначеного роду товарів за кордон; установа пільгових провізних тарифів; спрощення процесу надання пільгових кредитів для зовнішньої торгівлі; заснування інституту комерційних агентів. У подальшому ці положення були зафіксовані в законах: «Закон о биржах» (1905 р.), «Закон о главном промышленном налоге» (1904 р.) [7, 184-185].

Питання, пов'язані з переорієнтацією експорту з сировини на готові вироби, С.Вітте обґрунтовував так: «Наш вивіз до цього часу зосереджується переважно на сировині, на найменш прибутковому у міжнародній торгівлі товарі. Шляхом ретельного вивчення іноземного попиту, вимог споживачів іноземної промисловості, узгодженими діями можливо поступово підготувати перехід до збільшення вивозу саме перероблених продуктів, завдяки чому народна праця отримає більше вигоди з експорту» [15, 97]. У зв'язку з цим перед Департаментом Торгівлі і мануфактур ставилось завдання прогнозувати вплив діючих і перспективних митних ставок у різноманітних галузях економіки та аналіз результатів їхнього застосування. Програма С.Вітте 1893 р. мала логічне продовження в наступних документах: «Замечания Министерства финансов на записку предводителей дворянства о нуждах дворянского землевладения» (травень 1897 р.); «О необходимости установления и затем непременно придерживать-ся определенной программы торгово-промышленной политики империи» (лютий 1899) [12, 173-195], які базувались на перших успіхах, що були закладені діяльністю М.Х.Рейтерна, М.Х.Бунге, І.О.Вишнеградського. Завдяки цьому процес формування ідеології митного протекціонізму носив еволюційний характер, що позитивно впливало на проведення «першої» індустріалізації в Росії наприкінці XIX — початку XX ст.

Джерела та література:

1. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности. — СПб.: Тип. Т-ва Сытина, 1910. — 120 с.
2. Витте С.Ю. Принципы железнодорожных тарифов по перевозке грузов. — Киев, 1883. — 207 с.
3. Витте С.Ю. Национальная экономия и Фридрих Лист // Вопросы экономики. — 1992. — №2. — С.158-170.
4. Вернадский И.В. О внешней торговле // Русский вестник. — М., 1856. — Т.2. — Кн.4. — 703 с.

5. Гиндин И.Ф., Гефтер М.Я. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880-1890-ые годы // Исторический архив. - 1957. - № 4. - С.124.
6. Глинский Б. Граф Сергей Юльевич Витте // Исторический вестник. - 1915. - Т.СХL. - № 4. - С.237
7. Гуляев А.И. Торговля и торговые установления. - М.: Изд-во В.М.Саблина, 1912. - 291 с.
8. Державний архів Харківської області, Ф.84, оп.1, спр.542, арк.145.
9. Загорский С. Бунге Н.Х. / Новый энциклопедический словарь. -Т.8. - СПб., 1911. - 733 с.
10. Лановик Б.Д. Історія господарства: Україна і світ. - К.: Вища школа, 1995. - 480 с.
11. Морозов О.В. Митний захист цукрової промисловості на початку ХХ ст. // Борисфен .- 1999. - №4. - С.8-9.
12. Материалы по истории СССР. - М.: Высшая школа, 1989. - Т.IV. - С.173-195.
13. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX в. - Томск: Томский университет, 1911. - 877 с.
14. М.Х.Рейтерн. Биографический очерк. - СПб.: Изд-во Министерства финансов, 1910. - 217 с.
15. Хадонов Е.Е. Очерки из истории финансово-экономической политики пореформенной России (1861-1904 гг.). - М.: ЮПАПС, 1997. - 240 с.

А. В. ХРИДОЧКИН

КРЕСТЬЯНСКИЙ ВОПРОС В ТРАКТОВКЕ В. Н. КАРАЗИНА

Хридошкин Андрей Викторович – аспирант кафедры историографии и источниковедения Днепропетровского национального университета

Интерес Василия Назаровича к крестьянскому вопросу является органической частью его мировоззрения. Без ее характеристики невозможно составить полное и целостное представление о системе его общественно-политических взглядов. Живую заинтересованность крестьянской проблемой Каразин проявлял постоянно. Целый ряд его работ («Практическое защищение против иностранцев, существовавшей в России подчиненности поселян их помещикам» (1810), «Защищение противу иностранцев, существовавшей ныне подчиненности поселян их помещикам (1816), «Временный устав села Анашкина в деревнях», «Мнение одного украинского помещика» и др.) был непосредственно посвящен этой теме, во многих других он в той или иной степени касается отдельных ее аспектов. Василий Назарович неоднократно принимал участие в дискуссиях по обсуждению крестьянского вопроса, выступал с собственными проектами его разрешения, нередко вопреки желанию правительственных кругов. Его заинтересованность крестьянской проблемой была отнюдь не случайной. Это был интерес помещика, заботящегося о повышении рентабельности своего поместья, и беспокойство об эффективности всего аграрного сектора экономики человека, мыслящего общегосударственными категориями. Ведь крестьянский вопрос к концу XVIII века становится для Украины одним из актуальнейших вопросов и политической, и общественной, и экономической жизни. Процесс наступления на личную свободу украинского крестьянства на протяжении XVIII века завершился в 1783 году юридическим оформлением крепостного права на той

части территории Украины, которая входила в состав Российской империи. Введенный институт крепостничества, лишая защиты результаты труда крестьянина, существенно снижал его хозяйственную инициативу, что отрицательно сказывалось на эффективности аграрного сектора базового в экономике Украины того времени. И неудивительно, что многочисленные высказывания ученых, общественных деятелей, политиков в пользу модернизации экономики Украины не могли не затрагивать вопросы крепостничества. Таким образом, в конце XVIII века крестьянский вопрос становится предметом острых дискуссий, пунктом столкновения интересов различных идеологий.

Свое видение перспектив крепостничества в Украине было и у Василия Назаровича. Оно во многом обуславливалось уровнем развития сельскохозяйственного производства, агротехники, характером землепользования и землеустройства, определявших состояние социальных отношений в деревне.

Теоретические взгляды Василия Назаровича Каразина по крестьянскому вопросу сводились к следующему. Главными субъектами отношений в деревне являются помещики, с одной стороны, и крестьяне – с другой. Помещик, безусловно, главное звено в этой цепи, так как он представляет интересы государства. Помещики – привилегированное сословие, обладающее всеми гражданскими и политическими правами. Крестьяне же лишены этих прав. Отношения между ними и помещиками предопределены богом. Их содержание составляет положение, когда помещик в качестве государственного служащего, «управляющего» трудом

крестьян, заботится о них. Поэтому подчиненность крестьян помещикам, их зависимость от последних для него не является крепостным правом — это природное состояние, установленное богом, а недовольство у него вызывает не зависимое состояние крестьянства, а «крабское», под которым он подразумевает крайности помещичьего произвола, вызывающие недовольство крестьян своим положением. И именно это вызывает у него опасения. Об освобождении крестьян ни в настоящем, ни в перспективе он и не помышлял. Его взгляды находились в контрасте с просветительской трактовкой крестьянского вопроса.

Сама зависимость крестьянина от помещика противоречила мировоззрению просветителей [1, 38]. Они требовали отмены крепостной зависимости, считая эту задачу первоочередной [2, 112]. Радикальные меры в решении крестьянского вопроса предлагали и декабристы: конфискация помещичьих земель, уничтожение крепостного права и дворянского сословия [3, 125]. Конечно, в данном случае, рассуждения Каразина по поводу крестьянской проблемы по духу очень далеки от просветительских и декабристских. Не характерны они и для представителей буржуазно-реформаторского течения, которые были значительно осторожнее просветителей в своих высказываниях в отношении крепостнических порядков. Считая их препятствием на пути буржуазного развития страны, они не требовали немедленной отмены крепостного права, но и не исключали возможности его ликвидации в будущем. Позиция Каразина ближе к консервативному лагерю, суть которой можно выразить словами А.Сумарокова: «Свобода крестьянская не токмо обществу вредна, но и пагубна» [4, 25]. С другой стороны, наблюдаются расхождения с консерваторами относительно роли правительства в регулировании межсословных отношений. Если консерваторы считали помещичью опеку вполне достаточной для благоденствия крестьян, то Каразин, вслед за реформаторами и просветителями, обвиняет в тяжелом положении крестьян не только помещиков, но и царское правительство.

Теоретические взгляды Василия Назаровича находили свое воплощение в его практической деятельности в качестве помещика. Вернувшись в конце 1804 года из Петербурга на родину и окунувшись в деревенскую жизнь, он занялся не только опытами по усовершенствованию методов выращивания сельскохозяйственных культур. Много внимания Каразин уделял вопросам взаимоотношений со своими крестьянами. Кстати, репутация «первого украинского экспериментатора» за ним закрепилась и в связи с этими социальными экспериментами. В своем имени он решил упорядочить отношения со своими крестьянами. Главное, по его

мнению, было определить характер и объем повинностей, которые крестьяне должны выполнять в пользу помещика за то, что живут на его земле и пользуются ею. Лейтмотив его «нововведений» ясен: Каразин дает совершенно иную, отличную от традиционной интерпретацию крепостного права как формы отношений между людьми, predeterminedной свыше. Одному предписано быть управляющим, другим управляемым (родители — дети, монарх — поданные, помещик крестьяне). В этом, по его убеждению, и заключается главный принцип социальной справедливости, который соответствует законам природы. Каразина волновало, чтобы повинности служили не только «удовлетворению нужд помещика», но и «поддержанию людей, которые их несут». Они должны заставлять трудиться «уклоняющихся от работы» и в то же время, «не отягощать жизнь сирот и вдов». Очевидно, что Каразин старался снять напряжение в отношениях крестьянами. Земля, безусловно, должна оставаться в собственности помещика, она является капиталом в его руках, а значит и повинности крестьян «должны быть обращены в денежный счет», то есть приносить владельцу земли прибыль. Однако Каразина не устраивает ситуация, когда «прибыль» превращается в традиционный денежный сбор, ведь по его мнению, оброк — один из видов злоупотреблений помещиков, то есть то, против чего он страстно выступал. Василий Назарович ищет «мерило», единицу оценки его помещичьей собственности, поступившей в пользование крестьян. Определенное количество денег не может служить «мерилом», так как их курс зависит от многих обстоятельств и не может оставаться долго неизменным. Подвержена изменениям и цена на основной продукт — хлеб. Для Каразина остается только один критерий — «один день земледельческой работы» (один день сельскохозяйственных работ), проще говоря, барщины. Расчет стоимости одного дня сельскохозяйственных работ «за прошедший год в расчете на один день». Каразин подсчитал, что каждый крепостной обходится ему в 45 рублей в год (в эту сумму включались расходы помещика на предоставление крестьянину пахотной земли, сенокоса, дров и т.д.). Следовательно, за год (150 рабочих дней) крестьянин своей работой должен вернуть эту сумму помещику, производя за каждый рабочий день стоимость, равную 30 копейкам «с долями». Денежное выражение различных видов сельскохозяйственных работ со временем тоже может изменяться, но общая ее сумма, по мнению Каразина, останется неизменной, по меньшей мере, в течение пяти лет, ведь никаких изменений в существующих порядках произойти не должно. К концу 1805 года подсчет стоимости одного дня барщины был завершен. Ее размер был доведен до сведения крепостных.

Кроме того, была проведена скрупулезная работа по упорядочению имущественных отношений Василия Назаровича с крестьянами. Каждому из них, достигшему совершеннолетия, давалось в пользование полдесятины земли для постройки дома, семь с половиной десятин пахотной земли и одна десятина сенокоса. Это же получали и сироты, оставшиеся без наследства, даже если они не достигли совершеннолетия. Если же крестьянин не имеет средств на постройку дома, то ему выделяются деньги из общественной суммы. Кроме того, крестьянин получал из лесов помещика определенное количество дров и ему обеспечивался ремонт сельскохозяйственных орудий и ограды. Отведенное крестьянину владение ограничивалось ямами, которые должны быть им засажены фруктовыми деревьями. Таким образом, эти деревья будут представлять собой границы разных владений. Подсчитав, во сколько обойдется ему крестьянину, Каразин делает вывод, что возвратит вложенные в него средства уже через полгода. Однако и эти полгода крестьянин может не отрабатывать, а внести сумму стоимости этих дней. После десятилетнего владения земельным участком крестьянин имеет право закладывать его или продавать с одним условием, что покупатель непременно становится жителем села Кручик и примет повинности прежнего владельца на себя. По предложению Василия Назаровича, через пятьдесят лет цена земли в Слободско-Украинской губернии значительно возрастет, а значит он сможет передать имение своим потомкам с большой выгодой (правда, в 1842 году он вынужден был признать, что стоимость земли в регионе осталось на уровне 1805 года) [5, 169]. Отношения с «мастеровыми людьми» также строились на основе определенного количества рабочих дней. Положение же «дворовых людей» пока оставалось без изменений.

Следовательно, регламентируя отношения со своими крестьянами, Василий Назарович Каразин заботился прежде всего о том, чтобы существующие порядки в деревне были сохранены со всеми им присущими атрибутами. Земля осталась неотъемлемой частью помещичьей собственности. Крестьяне, пользующиеся земельными наделами, также зависят от помещика. За пользование землей они обязаны или платить собственным трудом (нести барщину), или же вносить определенную денежную сумму. Причем, плату трудом Каразин считал наиболее предпочтительной формой. Правда, он возражает против того, чтобы эта работа называлась барщиной (или «рабщиной»). По его мнению, обязанность трудиться на помещика — это плата за услуги, оказанные в качестве управляющего, основанная на «чувстве сердечном» к нему. Он не мог не знать, что безденежье помещичьего крестьянина не оставляло ему

выбора — он вынужден был отрабатывать «опеку» помещика. Уступка же в отношении распоряжения земельным участком после десятилетнего владения им нисколько не ущемляла интересы феодала — участок все равно оставался в его собственности. Таким образом, Василий Назарович, проводя незначительные меры по регламентации крестьянских повинностей, добивался, в первую очередь, повышения доходности своего имения, сохранения своей власти над крестьянской общиной. Такого рода мероприятия в полной мере согласуются со взглядами консерваторов.

Стремлением сохранить свою власть над общиной Каразин руководствовался и при проведении изменений в административном управлении деревней. Еще в 1793 году он создал по образцу городской думы Сельскую Думу. В ее состав, помимо самого Василия Назаровича, «входили два старика и ... писарь». Дума имела «некоторые правила, ... определенную сумму для общественных нужд». Создание подобного административного органа не затрагивало традиционных устоев общинной жизни, более того, крестьянская община получала определенный импульс, приспособляясь к существующим порядкам. Однако Каразину приходилось много времени проводить на службе в Петербурге. Поэтому реализацию задуманного полностью пришлось на время отложить. Зато, когда в 1805 году он, уйдя в отставку, вернулся в свое харьковское имение, то возвратился к этому начинанию и в значительной степени его усовершенствовал. Было бы неверным утверждать, что в стремлении провести эксперименты в управлении крестьянами, Каразин был единственным помещиком. И, что характерно, эта инициатива принадлежала консервативно настроенному дворянству, проводившему реформы, лейтмотивом которых было стремление сохранить все в неприкосновенности (прежде всего в отношении земли и крестьян) [6, 43–62]. Осторожность в практическом решении крестьянского вопроса, впрочем, была характерна и для декабристов. В многочисленных исследованиях, посвященных деятельности Каразина как помещика, к сожалению, недостаточно полно освещены проводимые им мероприятия. О них либо упоминалось вскользь, либо раскрывался какой-то один из аспектов его «нововведений» (к примеру, упорядочение рекрутских наборов, повышение роли сельского священника и т.д.). Таким образом, становилась затруднительной всесторонняя оценка, что в определенной степени объясняет широкий разброс оценок его взглядов. Поэтому совсем не лишней будет характеристика практической деятельности Каразина в имении по «усовершенствованию управления» им.

Вновь созданная Дума имела место постоянных заседаний в отдельной постройке в са-

мом центре села. Заседания Думы проводились регулярно один раз в неделю (обычно, по четвергам). Кроме того, могли собираться внеочередные заседания, если «особливые нужды требуют». Значительно расширился количественный состав Сельской Думы. Помимо самого Василия Назаровича в нее вошли старший выборный (церковный староста) и младший выборный (он возглавлял сельскую полицию). На эти должности люди выбирались пожизненно собранием всех жителей села в присутствии священника, но утверждались самим помещиком. Вместе с выборными в Сельскую Думу входили священник, «надзиратель должностей» (он назначался исключительно самим Каразиным), в обязанности которого входило замещение Василия Назаровича в его отсутствие, «письмоводец Думы» — писарь — воспитанник сельского приходского училища. Необходимо отметить, что все члены Сельской думы получали жалование, подсчитанное также по стоимости дней сельскохозяйственных работ (младший выборный получал 42 рубля в год. Старший выборный — 60, надзиратель — 120, а писарю полагалось 24 рубля в год). Деньги выплачивались из общественной суммы села.

Таким образом, «реформаторская» деятельность Каразина в деревне свидетельствует скорее о стремлении Василия Назаровича сохранить отношения с крестьянами в существовавшем виде, чем о желании их в корне изменить. Создание Думы как административного органа управления, установление точного размера крестьянских повинностей, упорядочение рекрутских наборов и т.д. несколько не ослабляли власти помещиков и не угрожали их интересам как собственников. У крестьян же создавалась иллюзия заботы о них доброго помещика.

Следовательно, Василий Назарович является представителем той части консервативно настроенного дворянства, которая по сути, отказываясь от аграрно-крестьянской реформы и в масштабах государства, и в локальном масштабе, старалась только внешне подновить крепостническую систему путем упорядочения отношений крестьян и феодалов, не затрагивая основ системы в целом. Хотя в перспективе установленный Каразиным порядок расчета крестьян с помещиком мог стать основой отношений владельца земли с наемными работниками, но в планы Василия Назаровича это не входило.

Литература:

1. Иванов-Разумник Р.В. История русской общественной мысли: В 8 т. СПб., 1907. Т.1.
2. Малиновский В.Ф. Избранные общественно-политические сочинения. М., 1958.
3. Российский государственный исторический архив. Ф.декабристов. Л.230-232, 120 об.
4. Ходнеев А.И. История имп.Вольного экономического общества с 1765 до 1865 г. СПб., 1865.
5. Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги. Х., 1910.
6. Лучицкий И. Из далекого прошлого // Киевская старина. 1901. № 4.

О. В. КОЗЕРОД

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕПУ: 1925–1929 РР.

Козерод Олег Віталійович — докторант Центру історичної політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, кандидат історичних наук

Однією з найбільш характерних ознак процесу вивчення історії та культури євреїв в період другої половини 20 рр. XX ст. років була постійно зростаюча ідеологізація суспільства. Тоталітарні ознаки, які вже практично сформувалися в радянській історичній науці до середини 1920 рр., процес проведення масових репресій по відношенню до дослідників та фахівців з єврейської історії та культури призвели до поступового зниження інтересу до проблем іудаїки з боку радянської історіографії.

Початок ігнорування теми історії єврейського життя, проблем традиції та культури єврейської громади України у 1920 рр., подальше введення заборон на розробку окремих тем, які пов'язані перш за все із вивченням сіоністського руху, діяльністю релігійних діячів, що при-

звело до формалізації досліджень з історії та культури євреїв в усій радянській історіографії.

Найбільш актуальним завданням, яке вирішувалося радянським керівництвом історичною наукою в цей період було збирання та накопичення нового фактографічного матеріалу, спогадів членів більшовистського підпілля та комуністичного руху в Україні, розробка рекомендацій щодо поліпшення стану міжнаціональних відносин в країні тощо.

Разом з тим з'являється низка об'єктивних досліджень, які були присвячені питанням історії єврейської культури, суспільним проблемам, пов'язаним з різними аспектами історії життя євреїв великих міст та містечок України. Велику питому вагу складає в цей період література науково-дослідницького плану, дослідження із

застосуванням матеріалів соціологічних розвідок, з проблем джерелознавства та археографії. Проблемам статистичного обстеження єврейського населення України були присвячені монографії М.А.Черлунчакевича «Національний склад Радянської України» та З.Л.Міндліна «Єврейське населення СРСР» [1]. Автори зробили спробу проведення докладного аналізу результатів першого перепису населення України за часів Радянської влади, дослідили міграційні явища, стан справ з мовною, культурною політикою влади по відношенню до єврейського населення.

Важливий дослідницький проблемі була присвячена монографія А.Сиркіна «Євреї в білій еміграції», в якій автор вперше в радянській історіографії підняв проблеми існування єврейської опозиційної еміграції, розглянув історію єврейських організацій за кордоном [2].

Велику увагу автор приділив історії діяльності антирадянських організацій. В статті Рютіна, яка з'явилася в газеті «Правда» під назвою «Антисемітизм і партійна робота», автор підняв проблему зростання масштабів антисемітизму в країні [3].

В роботі М.Семашка «Хто і чому травить євреїв» аналізувалися проблеми соціальних джерел та наслідків антисемітизму [4]. В статті Г.Науменка, яка вийшла в часопису «Глобус» аналізувалися корні націоналістичних настроїв в єврейських колах, аналізувалися витoki сiонiзму, його форма та прояви у різні етапи історії [5]. Проблемам історії періоду погромів і подолання його наслідків, яке почалося у 1921 р. була присвячена книга відомого дослідника історії погромного руху З.Островського «Єврейські погроми: 1918-1921» [6].

Велику питому вагу у 1926 році в радянській історіографії єврейської історії та культури займала політична література на ідиш, присвячена різним аспектам і проблемам партійного життя України. Так, в книзі «Ідише коммунистише арбайтер-партай (Поалей-Ціон): 1906-1926» був зроблений огляд історії робітничої єврейської партії, яка захищала інтереси єврейських робітників в 1920 рр. та вела боротьбу проти політичної монополії в країні [7].

У 1927 році найбільш актуальною суспільною проблемою стає антисемітизм. Розвиток процесу переселення євреїв до центральних регіонів та великих міст України сприяли зростанню антиєврейських настроїв серед молоді, робітників підприємств, інтелігенції. Вивченню особливостей цього феномену присвятили свої праці Г.Жігалін, Л. Лядов, Е.Кочетков, Е.Преображенській. В збірці «1927-про антисемітизм» була зроблена підбірка джерел та оглядів з проблем боротьби з антисемітизмом у трудових колективах, на селі тощо [8].

Л.Зінгером були розглянуті питання єврейської статистики 1920 рр. Ці питання роз-

глядалися також в збірці, яка з'явилася у видавництві ОРТа під редакцією З.Л.Міндліна «Єврейське населення в СРСР» [9].

У монографіях відомих дослідників аграрної історії України З.Вендрова, Х.Фінкеля були підняті важливі питання земельного устрою єврейської незаможної селянської маси [11].

В цих роботах розглядалися приклади переселення окремих єврейських родин, які приїхали на вільні землі Криму і Новоросії для поліпшення свого матеріального становища, та з метою підвищення якості ведення сільського господарства на Півдні України. У спогадах Л.Фрідланда основною темою була історія важких випробувань, які випали на долю простих мешканців містечок України в роки громадянської війни, соціалістичної перебудови суспільства [12].

В книзі Б.М. Завадовського «Моїсей або Дарвін» розглядалися проблеми наукового атеїзму, реакції діячів ідеології іудаїзму в контексті розвитку радянської пропаганди атеїстичного світогляду в Радянській країні [13]. Одним з найбільш поширених видань такого типу була збірка-словник «Хандбук фор антирелигиозер пропаганда», яка вийшла у видавництві «Культур-Ліга» у 1927 році [14].

У 1928 р. актуальною проблемою стає проблема переселення євреїв до Біробіджану, яка досягла в цей період великих масштабів. Метою цього переселення було досягнення важливого політичного завдання – побудови єврейського національно-територіального автономного утворення в СРСР. В монографії Б.Брука «Біробіджан» досліджувалися перспективи переселенської політики влади по відношенню до українських євреїв, розглядалася динаміка заселення Далекого Сходу, аналізувався соціальний склад євреїв-переселенців [15].

В іншій роботі були розглянуті проблеми землеустрою, без якого в цей період був неможливий сам процес заселення та обробки землі в південних та центральних районах України. Так, М.Каменштейн в своїй монографії «Радянська влада, єврейський землеустрій і ОЗЕТ» виділив декілька основних протиріч землеустрою та показав приклади розв'язання складних соціальних питань життя євреїв на нових землях [16]. Труднощі соціальної політики Радянської влади в другій половині 1920 рр. аналізувалися в роботі Л.Мінца «Безробіття серед євреїв» [17].

Проблемам історії роботи антирелігійних гуртків та об'єднань, проведення антирелігійної пропаганди в місті на селі присвятили свої роботи І.Мардерштейн, П.Солов'єв та М.Шейнман [18].

В спеціальній монографії Ю.Сандомирського, присвяченій проблемам антисемітизму, яка вийшла в Москві у 1928 році, автор проаналізував причини зростання антисемітизму в країні,

зробив важливий висновок щодо загальних закономірностей розвитку антисемітизму в до-революційний та постреволуційний періоди історії країни [19].

В книзі М.Мальцева «Суд над антисемітизмом» була майже вперше піднята проблема правового захисту єврейського населення від проявів антисемітизму в Радянській державі, проблема відповідальності за поширення антисемітських чуток та настроїв в суспільстві [20].

Історії погромного руху в період масових погромів часів громадянської війни та подолання їх наслідків була присвячена книга Р.Фейхенберг «Літопис мертвого міста» [21].

Однією з найбільш актуальних тем в історіографії періоду другої половини 1920 рр. була проблема суспільно-політичної боротьби навколо справи С.Шварцбарда. В 1928 р. в СРСР вийшла збірка за редакцією історика І.Будовіца під назвою «Процес Шварцбарда у Паризькому суді», у якій розглядалися проблема офіційного ставлення радянської влади до процесу Шварцбарда, основні труднощі та суперечливості у міжнародних відносинах в СРСР в 1920 рр. [22]

Проблеми міграції євреїв досліджувалися в роботах М. Осинського. Проблеми історії господарського життя єврейської громади були розглянуті в збірці «Промислово-кредитна кооперація» [23].

Основною темою досліджень з єврейської теми у 1929 році був антисемітизм і боротьба з ним. Саме в цьому році вийшла найбільша кількість досліджень, в яких аналізувався процес розвитку антисемітизму у світі, загальна спрямованість антисемітизму проти заможних євреїв України, роз'яснювалася шкідлива роль антисемітизму для життя українського суспільства.

Проблеми історії проявів антисемітизму у радянському суспільстві розглядалися в монографіях М.Александрова, Г.Ледата, А.Слепкова тощо. З точки зору історико-марксистської методології була проаналізована історія єврейського питання в Росії, критично оцінювалася позиція західних істориків щодо можливостей вільного розвитку національностей в СРСР періоду диктатури пролетаріату.

Л.Радищев в своїй праці «Ступені. Проти антисемітизму» робить висновок про необхідність жорстких заходів по відношенню до антисемітів в СРСР, аналізує становище єврейського населення в царський і радянський періоди [24].

В монографії Ю. Мілянича розглядалися актуальні проблеми сіонізму та ідеології [25]. Історії розподілу вільних земель на Півдні України та організації на їх території єврейському землеустрою присвятили свої дослідження Д.Батурицький, П.Єпштейн, В.Фінк [26]. Сільське господарство і робота державних

органів з переселення українських євреїв до Білорусі були розглянуті в роботах Е.Кантора та А.Мережина [27].

Питанням молодіжної політики Радянської влади та розвитку молодіжних комуністичних організацій в період нової економічної політики присвятив свою монографію Д.Лерман [28].

В книгах А.Сударського і І.Вейцблота аналізувався сучасний стан єврейських містечок та перспективи їх економічного оздоровлення [29].

Тенденції розвитку історіографії історії і культури євреїв мали свої закономірності, які були зумовлені перш за все відношенням єврейських секцій до традиційних інститутів громади. Друга половина 20 рр. ХХ ст. стала періодом боротьби з антисемітизмом і вирішення питань єврейської політики шляхом створення автономії, створеної в Білорусі.

Питання боротьби проти єврейської релігії були підняті в роботі «Кугн пейсах. Матеріалні фор пропагандистів» та «Апикойрес замлунг», в яких були розглянуті основні питання теорії і практики антисіоністської та антирелігійної пропаганди в Україні [30]. У другій половині 1920 рр. поступово зменшується питома вага видань на ідиш за рахунок видань російською та українською мовами. Отже, обсяг літератури в цей період зростає і був досить великим. Загальна статистика видань мовою ідиш в цей період була такою:

Роки	1927	1928	1929
Центральферлаг (Москва)	49	39	45
Шул ун бух	42	34	-
Культур Ліга (Київ)	68	41	62
Центральферлаг (Харків)	10	36	61

Незважаючи на те, що вихід історичної літератури контролювався партійною цензурою і вона мала досить ідеологізований характер, не припинялось видання релігійної літератури на івриті, яка була вкрай необхідна для проведення релігійної служби за іудейським обрядом в більшості синагог та громад України. В зв'язку з цим в 1920 рр. існують окремі випадки вільного виходу єврейських видань. Так, Я.Гінзбургом в 1928-1929 рр. в Бобруйську, Мінську і Полтаві були видані єврейські «сидури» – молитовники – загальним накладом більш ніж 100 000 примірників.

У 1928 р. вийшло 2 номери релігійного часопису «Ягділ Тора» під редакцією р. Ш.І. Зевіна і І.Абрамського. В цьому часописі висвітлювалися питання повсякденного життя релігійної громади, робилися висновки щодо діяльності руху «Хабад», були окреслені основні напрямки щодо розвитку релігійної освіти, будівництва «міків», видавничої діяльності тощо. Велика ча-

стина цієї літератури поповнила бібліотеки єврейських релігійних громад України та приватних колекцій.

Безумовно, розвиток історіографії єврейської історії в період другої половини 1920 рр., є актуальним та важливим процесом, який значно вплинув як на розвиток світової історіографії цієї проблеми, так і на становлення радянської історичної науки в цілому.

Слід зазначити, що період другої половини 1920 рр. був останнім періодом відносно вільного та безперешкодного розвитку процесу дослідження історії та культури євреїв України. В цей період зростає кількість наукових публікацій, розширюється коло джерел, створюються умови для інтеграції зусиль закордонної та вітчизняної історіографії.

Дискутування та вільний обмін думками щодо питань соціально-політичної історії євреїв, культурного та релігійного розвитку громади, в 1920 рр. поліпшили стан справ в істо-

ричній науці. Відсутність можливості публічної дискусії та постійний контроль за історіографією з боку цензури, які були характерні для дореволюційної історичної наукової школи, призвели до багатьох негативних наслідків.

У цілому, в 1920 рр. були досягнуті великі успіхи у справі розвитку єврейського книговидавництва, культури на ідіш, єврейської науки та мистецтва. Отримати загальнодержавний рівень в колишній російській імперії культурі на ідіш дозволили перетворення радянської влади. Але період лібералізму 1920 рр. швидко закінчився і всі досягнення української іудаїки були зведені нанівець в наступні роки.

Незважаючи на тоталітарні ознаки суспільства, які вже сформувалися у другій половині 1920 рр., на такі процеси, як переслідування сіоністів, єврейських релігійних громад та окремих діячів, єврейська історіографія мала в цей період можливість вільного розвитку, який практично повністю був припинений в 30 рр. XX ст.

Література:

1. Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины.-Харьков,1925; Миндлин З. Еврейское население СССР. - М.,1925.
2. Сыркин А. Евреи в белой эмиграции.-Берлин: «Книга»,1926.-79 с.
3. Рютин М. Антисемитизм и партийная работа // Правда.-1926.-13 августа.-С.4.
4. Семашко Н. Кто и почему травит евреев.-М.: «ГИЗ»,1926.
5. Науменко Г. Еврейская Мекка и Медина // Глобус.-1926.-№22.
6. Островский З. Еврейские погромы 1918-1921 гг.-М.,1926.
7. Ідіше коммунистиче арбайтер-партай (Поалей-Цион): 1906-1926.-Х.,1926.
8. Жигалин Г.Л. Проклятое наследие. Об антисемитизме.-М.,1927; Лядов Л. О вражде к евреям.-М.,1927; Кочетков Е. Враги ли нам евреи.-М.-Л.,1927; Преображенский Е. Об антисемитизме // Правда.-1927.-17 марта. - С.3; 1927-об антисемитизме.-М.: Агитпром МК ВКП(б),1927.
9. Зингер Л.Г. Еврейское население СССР.-Л.,1927; Еврейское население в СССР. Под редакцией Миндлина З.Л.-М.: ЦК ОРТ,1927.-43 с.
10. Вендров З. По еврейским колониям: Очерк. - Харьков,1927; Финкель Х. Еврейское землеустройство в Советском Союзе. -Х.: ОЗЕТ, 1927.
11. Фридланд Л.С. Десять месяцев. - Л.: Изд-во «Красная газета», 1927.-230 с.
12. Там же.
13. Завадовский В.М. Моисей или Дарвин.-М.,1927.-29 с.
14. Хандбук фор антирелигиозер пропаганда.-К.: «Культур-Ліга»,1927.
15. Брук Б. Биробиджан .-М.,1928.-47 с.
16. Каменштейн М. Советская власть, еврейское землеустроение и ОЗЕТ. - М.,1928.
17. Минц Л.И. Безработица среди евреев.-М.,1928.-56 с.
18. Мардерштейн И., Соловьев П. Пасха (христианская и еврейская).-Сталино,1928.-26 с.; Шейнман М.М. О раввинах и синагогах.-М.: Безбожник,1928.
19. Сандомирский Ю. Пути антисемитизма в России.-М.,1928.
20. Мальцев М.Ю. Суд над антисемитизмом.-Л.,1928.
21. Фейхенберг Р. Летопись мёртвого города. - Л.,1928.
22. Процесс Шварцбарда в Парижском суде: Сост.И.Будовиц.-Л.:«Красная газета»,1928.-77 с.
23. Промыслово-кредитная кооперация среди евреев за 1923-1925 гг.-М.,1928.
24. Радищев Л. Ступени. Против антисемитизма.-М.,1929.
25. Миланчик Ю. Жиди, сіонізм і Україна// Розбудова нації.-1929.-Кн.8/9.-С.270-275.
26. Батуринский Д.А. Земельное устройство еврейской бедноты. - М., 1929.-32 с.; Эпштейн С. По еврейских колониях. - Полтава: Полтавська райспілка, 1929.-56 с.; Финк В. На пути из Египта. - М.: Огонёк,1929.-40 с.
27. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. - Х., 1929; Мережин А. Что такое Биробиджан? - Москва,1929.
28. Лерман Д. Молодёжь и ОЗЕТ. - М., 1929. - 205 с.
29. Вейцблит І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 рр.-К.,1930; Сударский А. Экономическое положение еврейского местечка.-М.,1929.
30. Кугн пейзах. Материалн фор пропагандистн.-М.,1930; Апикийрес замлунг. - М.,1930.

В. М. СМІРНОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В НАДАННІ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ В ПЕРІОД НЕПУ

Смирнов Вадим Миколайович – докторант Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, кандидат історичних наук

В сучасний період Україна знаходиться в стані соціально-економічної кризи, а її населення опинилося розгубленим при відсутності достатньої державної допомоги та масовому зубожінні. У зв'язку з цим, вважається необхідним дослідити багатий досвід щодо надання різноманітної допомоги українському селянству в умовах реформування села. Як відомо, особливо тяжке становище утворилося внаслідок великого голодомору, що охопив райони Поволжя і південної України на початку 20-х років.

Для боротьби з наслідками голодомору VI Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв постанову від 17 грудня 1921 року, в якій передав організаціям Комітетів незаможних селян (КНС) регіонів, що найбільш постраждали від голоду, право на реквізицію у заможних селян збіжжя та фуражу під контролем виконкомів Рад. Водночас державні органи заспокоювали заможні верстви обіцянками компенсувати збитки за рахунок внесків за продподаток у випадку, якщо позика не буде їм повернена протягом 1922 року [1]. У відповідності з цим була побудована й організаційна діяльність КНС. Про це, зокрема, свідчила довідка членів повітової трійки про проведення кампанії – тиждень «Червоного орача» в Летичівському повіті Подільщини, що впроваджувалась в квітні 1921 року. На підставі постанови волосного виконкому Рад про надання допомоги родинам червоноармійців та біднішого селянства через колективне рільництво та суспільну обробку засівних земельних площ зусиллями всієї громади, були утворені повітові трійки, яким було надано право залучати для цієї справи всіх партійних і радянських посадових осіб. У доповіді також відмічалось, що серед керівників регіону майже не було випадків необгрунтованої відмови від прийняття участі в цих кампаніях. Підтримка заходів щодо всебічної допомоги бідняцьким верствам, із більшим піднесенням здійснювалась в місцевостях, де організації КНС користувалися підтримкою більшості селянства. У звітах із регіонів відзначалося, що ентузіазм селянства проявлявся там, де комнезами завдяки своєму впливові, успішно мобілізували більшість своїх членів, які по черзі обробляли земельні наділи найбільш знедоленим верствам селянства [2].

Треба також відзначити, що комітети незаможних селян відігравали досить активну роль в налагодженні допомоги голодуючим селянам. Наприклад, КНС створювали спеціальні комісії для збирання продовольства постраждалим, проводили з цією метою кампанії по збору про-

довольства та інші мобілізаційні заходи для надання матеріальної допомоги голодуючим. Як свідчило із протоколів засідань Волинського губкому РКП(б) про проведення заходів по підготовці зустрічі селянства із постраждалих регіонів, на витрати комісіям по прийому новоприбулих були асигновані кошти обсягом 13 млн. крб. [3]. Така визначеність соціальної політики просліджувалась в цілому ряді регіонів України. Так, наприклад, Чугуївський волосний з'їзд КНС у січні 1922 року прийняв постанову, яка надавала розпорядження отримати з кожного члена КНС по два фунти хліба з метою надання продовольства голодуючим Поволжя. Особливо відчутно страждали від голоду діти, що приймали до уваги і враховували організації КНС. Так організації незаможних селян Ольшанської волості Харківського повіту прийняли на утримання 20 сиріт, а також стали натхненниками та організаторами масового руху серед селянства щодо шевства над голодуючими та утримання селянських дітей-сиріт [4]. Згідно запланованих показників Центральної Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, від селян Волинської губернії в 1922 році планувалося зібрати 491800 пудів зерна. Вже до осені 1922 року було вивезено до Волині 10 спеціальних залізничних ешелонів із 7072 дітьми. Для їх розміщення на Волині знадобилося 33 дитбудинків [5]. Завдяки наполегливості організаторів допомоги Волинського регіону, тільки протягом перших місяців 1922 року було відправлено до голодуючих губерній України великі обсяги гуманітарної допомоги: до Донбасу – 11 вагонів продовольства, до Миколаїва 57 вагонів, до Бахмута і Єлісаветграду – 5 вагонів [6]. Як можна бачити, західні регіони України допомагали не тільки голодуючим Російської Федерації, але і України. Із резолюції з'їзда Рад Славгородської волості Сумського повіту від 19 березня 1922 року відзначалося про налагодження збору продовольства за такою ознакою «20 ситих годують одного голодуючого» [7]. Голова ВУЦВК Г.І.Петровський особисто направив селянам Сумщини телеграму, де висловлював вдячність за допомогу голодуючим регіону Поволжя. Він зазначав, що ЦК організації допомоги голодуючим визнав Сумщину, зокрема Роменський регіон, переможцем цієї благодійної акції і заніс їх на дошку пошани [8]. Як відмічалось в інформаційному повідомленні Новоушицької повітової комісії допомоги голодуючим від 22 вересня 1922 року, до повітової ради захисту дітей про обстеження населення Поволжя, розміщеного в

Новоушицькому повіті, більшість з них була розташована в селянських родинах. Наприклад, в Капустянській волості було розташовано 64 особи, в Замахівській 45, в Рахнівській – 43. Слід відзначити, що це не було формальною кампанією, оскільки нерідкими були випадки, коли селянські родини, сповнені почуттям благодійності до маленьких страждальців, прагнули усиновити своїх утриманців і навіть вважали це своїм обов'язком. Після певного терміну перебування в селянських родинах, на запитання піклувальних органів щодо бажання дітей повернутися до попереднього місця проживання, – «задовільно» відповідали лише ті, хто мав близьких родичів. багато дітей прагнуло залишитися у тих, хто замінив для них родину в лиху годину [9]. Звертає на себе те, з яким бажанням селяни опікували прибулих із голодуючих регіонів дітей. Так, до міста Малін, що на Волині, влітку 1922 року прибуло 100 дітей. Вже на третій день всі вони були розподілені серед населення і відправлені до селянських родин. В той же час від селян надходили прохання направити до них дітей із голодуючих регіонів [10]. Про можливість цих заходів свідчить той факт, що на Чернігівщині новоприбулі діти розмішувалися пересічно по 250 чоловік на кожний повіт [11]. У звіті виконкому Рад Новгород-Волинського повіту за 1921/22 господ. рік щодо надання допомоги населенню, яке постраждало від посухи вказувалося, що із загальної кількості прибулих дітей /2110/, в селянських родинах було розміщено 1860 дітей [12]. Більшістю організаційних заходів, що були з цим пов'язані, займалися організації КНС. Населенням України також надавалися вагомá допомога селянам російських губерній, які втратили свій врожай від згубної посухи. Це визнавалося із вдячністю представниками від постраждалих регіонів. Так, у виступі представника делегації Поволжя на 111 Кам'янецькому повітовому з'їзді Рад від 26 листопада 1921 року відмічалось, що завдяки допомозі з України в Поволжі було засіяно до 75% озимини [13], здійснена інша господарсько-фінансова допомога, яка надавала підтримку в скрутні часи братньому народу [14]. Разом з тим, губернський Волинський з'їзд незаможних селян, заслухавши доповідь про голод на Поволжі і південних губерніях України, у січні 1922 року визнав, що обсяги надаваної допомоги були непропорційно малі порівняно із масштабами наслідків голодомору. В той же час, місцеві регіони самостійно виступали ініціаторами більш дієвих і масштабних заходів, з метою подолання наслідків стихійного лиха. Так незаможне селянство Волині підтримало рішення VI Всеукраїнського з'їзду Рад відрахувати губернські фонди незаможного селянства на постачання яровини потерпілим від голоду губерніям півдня України. Весь Волинський губернський фонд незаможного селянства був направ-

лений в розпорядження державних органів для відправки потерпілим [15]. Крім цього з'їзд КНС Волинської губернії постановив: «З метою збільшення допомоги і надання їй системного характеру, ввести щомісячно відрахування з кожного господарства в таких обсягах: від господарств із наділами землі від 1 до 1,5 дес. по 1,5 фунта на місяць з однієї десятини, від 1,5 до 3 дес. – по одному фунту на місяць, від 3 до 5 дес. – по 2 фунти на місяць, від 5 до 10 дес. по 8 фунтів на місяць, від 10 до 15 фунтів на місяць. Разом з тим, простежувалася певна диференціація надаваних коштів і засобів від регіональних можливостей. Так в північних повітах України: Овруцькому та Коростенецькому, обсяги відрахувань визначалися таким чином: від 1 до 3 дес. – по 0,5 фунта, від 3 до 5 дес. по 1 фунту. Поступово, по мірі пристосування до ситуації, все в більших масштабах розгортали свою мережу самодіяльних товариств для надання термінової матеріальної допомоги нужденним прошаркам, що отримували характерну назву – надзвичайні посівні трійки. До їх складу входили найбільш впливові місцеві керівники, представники селищних Рад, організації КНС та СТБ. Частіше за все головування здійснювали в посівних трійках представники організацій селянської взаємодопомоги. Вони були закликані спрямовувати свою діяльність переважно на допомогу самотнім одиноким селянам, в першу чергу жінкам, сиротам, інвалідам, родинам військовослужбовців [17]. При цьому на перший план висувалося завдання, якомога швидше скласти й затвердити перелік членів сільських та волосних надзвичайних посівних трійок, щоб мати можливість негайно у форсованому режимі надавати допомогу нужденним верствам села. А іноді від неї безпосередньо залежало життя потерпілих від голоду. Такі організації робили багато корисних справ. Про приділення надзвичайної уваги цій справі свідчили численні відгуки в пресі; надавалась також допомога при збиранні врожаю та при громадській обробці земельних наділів [18]. Для забезпечення допомоги селянам органи НКЗС дозволили використати 10% загального обсягу повозового податку місцевих регіонів. Крім цього, два рази на тиждень (кожного понеділка і четверга), члени надзвичайних посівних трійок повинні були повідомляти через мобільні засоби зв'язку про обсяги та форми надаваної допомоги. Як вказувалося у вимогах центральних органів влади, інформаційні повідомлення повинні були надходити «по військовому своєчасно». При цьому суворо попереджалося, що всіляке гальмування діяльності надзвичайних посівних трійок з боку тієї чи іншої установи і організації (незважаючи на їх ієрархічний рівень), буде розглядатися як акт саботування роботи і намагання зашкодити авторитету Радянської влади [19]. У виступі завідую-

чого Кам'янецьким окружним відділом соціального забезпечення під час роботи 1-го Подільського губернського з'їзду Комітетів взаємодопомоги 21 квітня 1923 року відмічалася щира увага та доброзичливість, з якою селянство ставилось до добродійної справи надання допомоги тим, хто потребував її в першу чергу. Зокрема, повідомлялося, що в Кам'янецькому та Новоушицькому повітах Кам'янецької округи організації селянської взаємодопомоги, що почали налагоджувати свою діяльність із 1922 року, набули надзвичайно великої популярності серед більшості селянських верств округи. Поступово, внаслідок зміцнення виробничих сил села та збільшення фінансово-технічної допомоги державних органів, зростав і потенціал товариств взаємодопомоги, що позначилося в збільшенні їх мережі та накопиченні зернового фонду. Так, в Кам'янецькій окрузі тільки за один рік, із 1922 по 1923 господарські роки було утворено 16 районних та 44 сільських організацій СТБ, їх загальний обсяг матеріальних фондів складав 3892 пуд. зерна й 952 крб. срібною монетою та 1050 крб. радянськими карбованцями [20]. Наприкінці 1923 року ЦК РКП(б) та НК Робітниче-Селянської інспекції РСР провели обслідування нижчої ланки керівних органів господарських та громадських організацій в 12 областях. Вони обслідували в тому числі селянські товариства взаємодопомоги, що дозволило викрити значні недоліки в роботі цих організацій. Зокрема, це стосувалося наявності великої кількості формально діючих товариств взаємодопомоги, також були недостатньо представлені потрібні матеріальні фонди. Крім цього, неусвідомлення багатьма селянами змісту та форм роботи СТБ ставало розповсюдженим явищем. Разом з тим, численні недоліки в діяльності товариств взаємодопомоги не здатні були заперечити значних їх потенційних можливостей. Під час підготовки до своєї доповіді під назвою «Про роботу на селі» на XIII-му з'їзді РКП(б), який відбувся в травні 1924 року, голова ВЦВК РСР М.І.Калінін вивчав ситуацію в окремих регіонах Радянської країни [21]. На містах він зустрічався з деякими керівниками СТБ і це дозволило йому визнати їх роль, як надзвичайно важливих для тих умов самодіяльних організацій селянства. На відміну від кооперації, яка переважно об'єднувала матеріально-господарські засоби виробництва, ТВ на його думку економічно об'єднували неможливі прошарки села, які не мали в достатній кількості таких засобів. М.І.Калінін відмічав: «Допомога, яка за три роки надана знедоленим селянам вже вимірюється мільйонами карбованців... Все це існує цілком на кошти, зібрані серед селян, і

можна сміливо стверджувати, що на 90% це зроблено без тиску з боку влади» [22].

Соціально-підкувальна діяльність СТБ яскраво й виразно позначилася в добродійній направленості при наданні допомоги дітям-сиротам. Вона мала власні характерні риси і особливості, що були пов'язані із соціальним захистом, спрямованим на збереження генофонду нації і впливали із традиційної добродійності, що була притаманна менталітету українського народу. Виходячи із цього, на Україні почалась республіканська кампанія по захисту дітей від наслідків голоду. Наприклад, Богодухівська організація допомоги голодуючим Харківської округи в 1922 році звітувала, що на утриманні місцевих організацій знаходяться 120 дітей, що втратили батьків. З метою отримання необхідних коштів, з 1 вересня 1922 року встановлювалися регулярні надходження продовольчих фондів за рахунок приватних торговельників та підприємців Богодухівського повіту в таких розмірах: для комерсантів, що здійснювали торгівлю в помешканні – 2 пудів зерна на місяць, для торговельників, що здійснювали продаж через роздрібну мережу – 20 фунтів на місяць [23].

Розгортання піклувального напрямку з метою допомоги дітям в діяльності СТБ набувало максимальних обсягів з другої половини 20-х років. В цей час вони стали відігравати вагомий роль при реалізації постанови ВУЦВК від 13 травня 1926 року, що мала назву «Про передачу вихованців дитбудинків на трудове виховання у трудові хліборобські господарства» [24]. Організації СТБ повинні були здійснювати роз'яснювальну роботу серед селянства, при цьому розкриваючи зміст та головні напрямки цього законодавства. Крім цього, СТБ ставили на облік тих селян, що висловлювали бажання взяти на утримання і виховувати сиріт як членів своєї родини та навчати веденню господарської діяльності. Це викликалося тим, що при цьому для селян-підкувальників додатково надавались певні земельні наділи. Напередодні був прийнятий закон, що передбачав отримання земельного наділу із запасного фонду регіонів, що були закріплені за СТБ по нормі трудового землекористування. Якщо земельні наділи не було можливостей надати, підкувальникам надавались інші пільги [25]. Таким чином, різноманітна всеосяжна гуманітарна допомога, що надавалася протягом непу була досить корисною і доречною в скрутний час, коли господарство країни знаходилося в стані відбудови, а руїна охопила сільське господарство. Незважаючи на численні недоліки, можна стверджувати, що громадські організації селянства справилися з поставленим завданням.

Література:

1. Вісті.-1921.-N 250.-25 грудня.
2. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941. Док.1. Львів: Каменяр, 1989.-С.8.
3. Державний архів Житомирської області, ф.Р-28, оп.5, спр.11, арк.201.

4. Державний архів Харківської області, ф.Р-93, оп.1, спр.393, арк.1.
5. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині...С.26.
6. Волинський пролетарий.-1922.-28 июня.
7. ДАХО, ф.Р-432, оп.1,спр.223, арк.8.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань та
9. організацій України,ф.1,оп.2,спр.332,арк.89 (ЦДАГО України).
10. Державний архів Хмельницької області,ф.Р-1098,оп.1,спр.130,арк.33 (далі ДАХМО).
11. Серп и молот.-1992.-29 августа.
12. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України, ф.1,оп.2,спр.458,арк.21 (ЦДАВО України).
13. Социалистическое строительство на Житомирщине, 1921-1941. Сборник документов и материалов.-К.:Наук. думка,1983.
14. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині...С.26.
15. Див.: ДАЖО,ф.Р-327,оп.1,спр.174,арк.3.
16. Комітети незаможних селян України (1920-1933). Збірник документів і матеріалів.-К.: Наукова думка.-1968.-С.244.
17. Там же.
18. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині...С.8.
19. ДАХО,ф.Р-4550,оп.1,спр.1,арк.8-а.
20. Там же, арк.8.
21. ДАХМО,ф.Р-2341,оп.1,спр.6,арк.115.
22. Вопросы хазаяства и управления.-1924.-N 1.-С.179.
23. Крестьянская взаимопомощь.-1927.-N 24.-С.2
24. ДАХО,ф.Р-469,оп.1,спр.1-б,т.11,арк.407.
25. Никанорівська Сільрада/Червоне село.-1926.-ч.8.-С.13.
26. Кулик М. Сільрада та громадські організації //Червоне село.-1926.-ч.9-10.-С.5

М. О. ФРОЛОВ

Й.В.СТАЛІН І ВИХІДЦІ ІЗ ІНШИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В РКП (б) — КП (б)У В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Фролов Микола Олександрович — ректор Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти, доцент кафедри новітньої історії

Питання формування і діяльності політичної еліти СРСР в 20-30-ті роки продовжує залишатись актуальним і недостатньо вивченим, не дивлячись на величезну кількість історичних і публіцистичних робіт, що з'явилися у 80-90-ті роки. Особливу увагу, у зв'язку із цим, привертає постать Й.В.Сталіна, який в 20-3-ті роки безпосередньо, цілеспрямовано і конкретно впливав на процес формування політичного керівництва СРСР у цілому, і союзних республік зокрема, у тому числі й Української РСР. В багатьох історичних працях Й.В.Сталін викривається як комуністичний диктатор і злодій, який керував величезною імперією ганебними, аморальними засобами.

Але в них до цього часу не розглянуте питання про роль і місце в радянській партійно-державній еліті в 20-30-ті роки вихідців із інших політичних партій, як у РКП (б) — ВПК (б), так і в КП (б)У. Хоча деякі історики і публіцисти давно вже звернули увагу і на те, що Сталін вважав цих вихідців одним із джерел опозиції в РКП (б) — ВПК (б) і в КП (б)У, і на його особливі стосунки і контакти з певною тією їх частиною, яку він використовував для зміцнення своєї особистої влади в партії і в країні, для виконання найбрудніших завдань у цьому процесі, проти-

поставляючи їх старій лєнінській гвардії, або на Україні такому лідеру націонал-комунізму, як М.О.Скрипник. Серед цих авторів слід назвати відомого історика Росії Р.О.Медведева, публіцистів і письменників: О.І.Солженіцина, О.А.Лавца, Е.С.Радзинського [18, №1, 173-174; №2, 212-221; 26, 21-23; 14, 172-174; 24, 423-424].

На це ж звертали увагу й українські історики І.Ф.Курас, М.І.Клименко, Ю.Ф.Клинтух, Р.І.Ветров та історики діаспори І.Майстрєнко, О.Субтельний, Г.Костюк, П.Феденко та деякі інші [13; 9; 10; 16; 28; 11; 30; 4].

Можна стверджувати, що Сталін був добре обізнаний з проблемами існування, як у РКП (б) — ВПК (б), так і в КП (б)У, чисельного і впливового в 20-30-ті роки прошарку вихідців із інших політичних партій, який вже в 1920 році відіграв важливу роль, як у партійному житті, так і в державному будівництві в Росії, Грузії, Середній Азії і на Україні. (В 1921 році в РКП (б) було 30325 осіб або 7% від загальної кількості партії. В 1922 році, після партійної чистки 1921 року — 22517 осіб або 5,8%) [5, 46].

Його особливо цікавили вихідці в КП (б)У і в Компартії Грузії в 1921-1924 роках, коли тривав складний процес об'єднання радянських республік у єдиний союз і паралельно з цим роз-

горталась боротьба в РКП (б) – ВКП (б) за владу. Націонал-комуністичні погляди і вірність до революційним демократичним традиціям РСДРП лєнінської гвардії керівників у цих республіках створювали особисто йому, Сталіну проблеми, які привели його в 1922–1923 роках до чисельних зіткнень і конфліктів з Леніним, Троцьким та іншими керівниками – комуністами. (В 1921 році в КП(б)У було 18% вихідців із інших політичних партій. Одних тільки колишніх членів Української Комуністичної партії – боротьбистів, за інформацією М.О.Скрипника IX з'їзду РКП (б), перейшло в 1920 році чотири тисячі чоловік. У 1922 році кількість вихідців у КП (б)У складала 4805 членів (8,9%); у 1926 року збільшилась до 4911 осіб (3,2%) [9, 41–42; 20, 594; 15, 102, 104].

Конфлікт з націонал-комуністами в Компартії Грузії, серед яких було багато вихідців із інших політичних партій, як це тепер добре відомо, в 1923 році ледве не привів до повного припинення відносин між Леніним і Сталіним, і його звільнення з посади генерального секретаря РКП (б) [25, 356–357].

У 1922 році із 10816 членів Компартії Грузії вихідців було 689 осіб, з яким 74,0% були колишніми меншовиками. Вони займали високі посади в республіці. Тому не випадково, що з 1930 членів Компартії Грузії у Тбілісі 168 були вихідцями. Така ж картина була і на Батьківщині Сталіна – в Горі, де з 897 членів компартії 64 були вихідцями [33, – Ф.17. – Оп. 7. – Спр. 98. – Арк. 24]).

Позиція керівництва України і ЦК КП(б)У щодо сталінського плану утворення СРСР не давала змоги його швидкій реалізації. Ленін повинен був у 1922–1923 роках неодноразово вносити корективи у діяльність свого головного фахівця з національного питання. І він, і Сталін добре розуміли і знали, що прагнення впливової частини керівництва КП(б)У, рядових українців-комуністів до державного суверенітету і рівноправної угоди і союзу з Радянською Росією є відображенням поглядів і практики, яку принесли із собою під час переходу до більшовицької партії вихідці з українських націонал-комуністичних партій: боротьбисти, укапісти, боротьбисти, частина бундівців.

Й.В.Сталін був активним учасником подій 1920 року на Україні, що привели до саморозпуску УКП (боротьбистів) і переходу її значної частини до КП (б)У на чолі зі своїми лідерами О.Я.Шумським, В.М.Еланном-Блакитним, Г.Ф.Гринько, М.І.Литвиненком, П.П.Любченком та іншими. Він особисто разом із Леніним займався цим питанням. На VIII і IX з'їздах РКП (б) Ленін, за підтримкою Сталіна, вів запеклу полеміку з відомим українським більшовиком А.С.Бубновим та його прихильниками щодо стратегії і тактики по відношенню до боротьбистів, і довів необхідність злиття частини боротьбистів

з КП (б)У, так як альтернативою цьому було б повстання боротьбистів, що готувалось, і втрата більшовицького контролю над Україною [20, 89].

Як представник ЦК РКП(б) Сталін був учасником IV конференції КП(б)У в 1920 році, яка прийняла рішення про умови прийому боротьбистів до КП(б)У і знаходився у одній залі з 18 колишніми активними боротьбистами, а тепер членами КП (б)У, лідери яких почали зразу відігравати помітну роль у Радянській Україні. Особливо популярними були О.Я.Шумський, який за особистою пропозицією Леніна, вже до більшовиків став членом Тимчасового Політбюро ЦК КП (б)У і Г.Ф.Гринько, який в 1921–1923 роках був наркомом освіти України.

Під враженням свого перебування на Україні навесні 1920 року, знайомства з лідерами боротьбистів і такими українськими лідерами, як Х.Г.Раковський, Г.І.Петровський, М.О.Скрипник, які мали в той час складні стосунки із ЦК РКП (б), після спроби залучити до КП (б)У і уряду Радянської України, в тому ж 1920 році, лідера української соціал-демократії В.К.Винниченко, Сталін, як противагу націонал-комуністам, висуває восени 1920 року В.М.Молотова першим секретарем ЦК КП (б)У. В.М.Молотов згадував, що Сталіну треба було прикласти значних зусиль, щоб добитися свого, але більше, ніж півроку, Молотов пропрацювати на Україні не зміг [6, 230–231]. Потім Сталін постійно направляв на Україну своїх ставлеників: Л.М.Кагановича, С.В.Косіора, П.П.Постишева, М.С.Хрущова.

У зв'язку з тим, що в період з 1917 по 1922 роки до РКП (б) перейшли вихідці із 25 політичних партій і багато з них займали високі посади в партійно-державній ієрархії більшовиків (тут можна пригадати прізвища колишнього меншовика-міжрайонця Л.Д.Троцького і колишнього меншовика і лєнінського наркома іноземних справ Г.В.Чичеріна), мали заслуги перед революцією, то нагадування про політично-партійне минуле вихідців у РКП (б)У – КП (б)У вважалось некоректним, не дивлячись на те, що вихідців без жалю вичищали із партії, з різних причин, наприклад, у 1921 році. Цю не підписану угоду було порушено лідерами більшовиків Г.Е.Зинов'євим, Л.Б.Каменєвим, Й.В.Сталіним і такими партійними публіцистами, як О.Ярославський, І.Вардін, М.Попов та інші в 1922–1923 роках, коли почалась запекла боротьба за владу в середині РКП (б) – ВКП (б) [34, 187–191]. На Україні дорікати вихідців їх партійним минулим особливо полюблили сталінські ставленики Л.М.Каганович, П.П.Постишев, С.В.Косіор і М.С.Хрущов [27, 11–13; 30, 153–164]. Ставлення Сталіна до вихідців із інших політичних партій в РКП(б) – ВКП(б) було досить лицемірним і цинічним: з одного боку він, прикриваючись цитатами з праць Леніна, з 1923 року активно дово-

див, що вихідці є одним з основних джерел для опозиції в середині більшовицької партії, а з іншого боку, в житті, оточував себе ними, використовуючи частину з них для зміцнення своєї влади і виконання самих брудних справ у боротьбі з ленінською старою гвардією більшовиків (А.Я.Вишинський, Л.З.Мехліс, Ю.Г.Євдокимів, С.А.Лозовський, О.І.Єгоров, І.М.Майський, Г.І.Бройдо, Ж.І.Меерзон, Д.І.Заславський та багато інших) [35, 385–386, 285].

Питання особистої відданості йому, Й.В.Сталіну, був важливішим для нього в оцінці політичного життя і діяльності того чи іншого вихідця, ніж помилки і навіть злочини вихідця – комуніста. Тому в нього не склались особисті стосунки з Г.В.Чичеріним, який багато разів, за життя Леніна, критикував Сталіна і давав негативну оцінку його діям, ставився до нього із зухвалістю інтелектуальної переваги. Тому, він багато разів захищав Л.З.Мехліса в роки Вітчизняної війни, коли того військове керівництво звинувачувало в справжніх злочинах. Він розстріляв у 1929 році Я.Г.Блжмкіна, коли той зустрівся у Стамбулі з Л.Д.Троцьким і взяв від нього листа для троцькістів у СРСР. (На Україні, у різні періоди 20–30-х років Сталін особисто довіряв М.М.Попову, Г.Ф.Гринько, Ю.Г.Євдокимову, П.П.Любченко, В.І.Порайко, А.А.Хвилі та деяким іншим вихідцям, що протидіяли націонал-комуністичній частині діячів у КП (б)У).

Найвні архівні матеріали спростовують тезу Й.В.Сталіна, яку він багато разів підкреслював у 20–30-ті роки про те, що вихідці є джерелом опозиційних рухів і настроїв у РКП (б) – ВПК (б) і в компартіях національних республік. Ця теза потрібна була особливо йому в період його боротьби з Л.Д.Троцьким. У 1936 році, коли ще була живою більшість учасників різних реальних і вигаданих опозицій в РКП (б) – ВПК (б), був проведений обмін партквитків, який довів, що з 1849 учасників троцькістської опозиції в СРСР вихідців було тільки 166 осіб, або 9,0%; з 107 учасників правої опозиції вихідців було 14 осіб, або 13%; серед 9 членів так званого, правого-лівого блоку вихідців зовсім не було; з 41 лівих комуністів тільки 3 були вихідцями; з 160 учасників робітничої опозиції тільки 28 були вихідцями (17,5%); у так званій групі демократичного централізму з 16 учасників вихідців було 3 (18,5%); у націоналістичних угрупованнях у національних республіках СРСР з 229 учасників вихідців було тільки 4; серед тих хто співчував Л.Д.Троцькому і був зафіксований – з 634 осіб було 44 вихідця (7,0%) [17. – Ф.17. Оп.-7. – Спр.467. – Арк.3–4].

Але, після 1936 року, згадана теза Сталіна про те, що вихідці із різних політичних партій є джерелом опозиційних рухів і поглядів у РКП (б) – ВПК (б) і в компартіях союзних республік, стала ідеологічним обґрунтуванням для знищення ще в 1937 році цих вихідців, як впливового про-

шарку в КП (б)У і в ВПК (б). (На 1 листопада 1937 року в ВПК (б) ще залишалось 16638 вихідців, у КП (б)У – 2769 вихідців) [33. – Ф.17. Оп.-7. – Спр.523. – Арк.22].

Щодо України, то спираючись на свої особисті спостереження і на ту інформацію, яку він отримував із самих різноманітних джерел, включаючи органи держбезпеки, Сталін вважав вихідців – боротьбистів, боротьбистів і укапистів – основними носіями націонал-комуністичних поглядів у КП (б)У, які разом із групою М.О.Скрипника створювали протидію централістським тенденціям і діям РКП (б) – ВПК (б) протягом 20–30-тих років. Тому він ще в 1930 році дав завдання керівнику українського ДПУ В.А.Валицькому (до речі, який сам до 1915 року був активним есером) збирати проти вихідців з цих партій, особливо проти тих, хто займав керівні посади компрометуючі матеріали, а з 1933 року почати масові арешти вихідців-боротьбистів і укапистів. (Були заарештовані О.Я.Шумський, К.І.Максимович, М.М.Полоз, П.І.Сологуб, М.Є.Кийко-Шелест та багато інших вихідців-боротьбистів, боротьбистів і укапистів. До 1937 року в РКП (б) залишилось тільки 256 колишніх боротьбистів і укапистів, із них 180 в КП (б)У з 4,0 тисяч прийнятих до цієї партії в 1920 році) (33. – Ф.17. – Оп.7. – Спр.469. – Арк.3; Ф.17. – Оп.7. – Спр.523. – Арк.22).

Сталін особисто слідкував за підготовкою «справи боротьбистів» у 1936–1937 роках. Він брав участь у допитах багаторічного члена Оргбюро ЦК К(б)У, члена ЦК К(б)У, завідувача відділу ЦК, колишнього боротьбиста А.А.Хвилі в серпні 1937 року, влаштував йому очну ставку з С.В.Косіором і П.П.Любченко, з метою отримання компрометуючої інформації на останнього, як на самого відомого на Україні в той час вихідця-боротьбиста, який з 1934 року був Головою Раднаркому (уряду) України і кандидатом, а потім і членом Політбюро ЦК КП (б)У [31, 117].

Тільки в 1992 році, від П.Судоплатова стало відомо, що за особистим наказом Й.В.Сталіна в 1946 році, на заслання був підступно вбитий ще один з відомих у 20–30-і роки лідерів вихідців-боротьбистів у КП (б)У і націонал-комуніст та патріот України до останніх днів О.Я.Шумський, який в 1925 році відкрито і публічно вимагав від нього відізвати з України свого ставленика Л.М.Кагановича і призначити керівником КП (б)У В.І.Чубаря, а головою Раднаркому України іншого вихідця-боротьбиста Г.Ф.Гринько.

Однією з найтаємничих сторінок діяльності Й.В.Сталіна в 20–30-і роки була його співпраця з тією частиною вихідців, яка допомагала йому зміцнювати одноосібну владу, його культ особи, допомагала в самих брудних справах боротьби і знищення старої ленінської гвардії більшовиків.

Найбільш відомими представниками цієї частини вихідців були колишній меншовик, член РКП (б) з 1920 року А.Я.Вишинський і колишній член єврейської соціал-демократичної партії, більшовик з 1918 року Л.З.Мехліс. Перший увійшов до історії своєю прокурорською роллю на відомих судових процесах 30-тих років, де знишувались найближчі до Леніна керівники більшовицької партії. Другий брав активну участь у репресіях проти військових керівників у 30-40-і роки, і, що відомо із багатьох мемуарів героїв-командирів Вітчизняної війни. Але менше відомо, що і Вишинський, і Мехліс зробили немало для перемоги Сталіна в боротьбі за владу в 20-30-ті роки і в створенні культу його особи. Наприклад, Л.З.Мехліс працюючи в 30-ті роки головним редактором партійної газети «Правда», яку повинен був читати кожний комуніст, перший почав публікувати передові статті, де Сталіна називав геніальним, самим відомим, самим об'єктивним, чесним і відданим комуністом-ленінцем, який уособлює генеральну лінію РКП (б)–ВКП(б). Мехліс особисто пише і публікує в 1929 році 3 таких статті, в 1930 році – 15, в 1931 році – 19, в 1932 році – 11, в 1933 році – 11, в 1934 році ще 7 [33.– Ф.386. – Оп.1. – Спр.48.– Арк.1].

Сталін не випадково добився призначення головним редактором «Правди» Мехліса в 1930 році, бо ця газета виконувала особливу роль у його боротьбі з усіма його супротивниками. М.С.Хрущов у своїх спогадах свідчив, що Мехліс в той час не зупинявся ні перед якою фальсифікацією і провокацією, щоб допомогти Сталіну розгромити утрювання правих: М.І.Бухаріна, О.І.Рикова, М.О.Томського та інших [1, 28–31]. Про фанатичну відданість Л.З.Мехліса Сталіну свідчить велика кількість архівних матеріалів: його конспекти доповідей, виступів, особисті записи і резолюції. В конспекті для доповіді «Наші завдання» на зборах працівників відділів НКВС Волховського фронту 6 листопада 1942 року він пише: «Історія нашої партії має багато прикладів зради під час великих поворотів. Троцькісти, зінов'євці, рижови, бухаріни, всі ці залишки історії перейшли на сторону німецького імперіалізму проти свого народу» [33.– Ф.386. – Оп.1. – Спр.16.– Арк.11–12].

Щодо цієї відданості вихідця Мехліса Сталіну згадували і В.Бажанов, який працював разом із Мехлісом у секретаріаті ЦК в 20-ті роки і маршал К.Мерецков та багато інших. Сталін знав і користувався цим, доручаючи Мехлісу нерідко самі огидні справи [19, 27; 38, 307–309].

Знайомство з партійною періодикою двадцятих років свідчить, що багато відомих вихідців у РКП (б)–КП (б)У своїм пером кували перемогу Сталіна у боротьбі за одноосібну владу проти соратників Леніна. Найчастіше зустрічаються прізвища головного редактора журналу «Звезда» в 1923–1925 роках І.М.Майського, О.С.Мар-

тинова-Пікера, А.Я.Вишинського, М.М.Попова, М.М.Хінчука, а на Україні – А.А.Хвилі, П.П.Любченко, Г.Ф.Гринько і все того ж М.М.Попова. Невипадково Г.О.Зинов'єв, у 1925 році, на XIV з'їзді ВКП (б), в самий кульмінаційний момент боротьби зі Сталіним, піддавав нещадній критиці виступи і праці Попова, як колишнього меншовика, який став сталіністом і боровся зі старою більшовицькою гвардією на боці Сталіна [8, 122].

Особа Миколи Миколайовича Попова ще не привертала спеціальної уваги українських істориків. А даремно!

М.М.Попов (1891–1938 р.) був досить популярним партійним і державним діячем України в 20–30-ті роки. М.М.Попов входив до політичної еліти України того часу, займаючи вищі партійні посади. (Він 7 (!) років, з перервою для роботи в Москві, був у 1927–1937 роках членом Політбюро ЦК КП (б)У, 8 (!) років членом Оргбюро ЦК КП (б)У) [23, 375–380, 389–393].

М.М.Попов відповідав у 20–30 роки в КП (б)У, спочатку, як завідувач відділом агітації і пропаганди, а потім – з 1933 по 1937 роки, як секретар ЦК КП (б)У, за одну із найважливіших ділянок для Й.В.Сталіна на Україні – за ідеологічну роботу. Й.В.Сталін до 1937 року, бачив у М.М.Попові свого вірного ставленика, якого він помітив ще в 1920 році, хоча той перейшов до більшовиків України тільки в 1919 році. (До того з 1906 по 1919 рік М.М.Попов був активним і відомим меншовиком).

Вже в 1921–1922 роках було зрозуміло, що М.М.Попов буде в КП (б)У спеціалізуватись на питаннях агітації і пропаганди. Тому його прізвище було названо першим у рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 3 березня 1922 року про створення спеціальної науково-дослідницької кафедри марксизму при ЦК КП (б)У, яка згодом виросла в добре відомий інститут. Цікаво, що серед членів кафедри, разом із її завідувачем М.Поповим, ми зустрічаємо ще колишнього меншовика, відомого українського філософа С.Семковського і колишнього боротьбиста, історика Д.Яворського (всього на кафедрі в 1922 році було 9 осіб) [22, 109–110].

Його чисельні статті та історичні праці, в основному були присвячені критиці діяльності всіх політичних партій Росії і України, крім РКП (б) – КП(б)У, і підтримці політичного курсу Й.В.Сталіна. Найвідомішими історичними працями М.М.Попова були: «Нариси історії ВКП (б)» і «Мелкобуржуазные антисоветские партии», «Нариси історії ВКП (б)» перевидавались на Україні 16 (!) разів з 1925 по 1934 роки і по цим виданням можна прослідкувати, як автор, рік за роком, все більше перетворювався із партійного публіциста і історика у фальсифікатора і сталінського апологета [21; 30].

М.М.Попов брав активну участь у цькуванні О.Я.Шумського в 1926–1927 роках і його усуненні

з владних посад, у боротьбі проти «правого ухилу» на Україні, проти М.О.Скрипника і його чисельних прихильників у 1933–1934 роках, у проявах націонал-комунізму і патріотизму в КП (б)У. За це Сталін висував його на високі партійні посади не тільки на Україні, але і в Москві. В 1930 році він був обраний членом ЦК ВКП (б) і перебував на цій посаді з 1930 по 1934 роки, а з 1934 по 1937 роки був кандидатом у члени ЦК ВКП (б) [15, 29].

У 1936–1937 роках Й.В.Сталін почав з підозрою ставитись не тільки до колишніх боротбистів у керівництві України, але і до своїх ставлеників, навіть до таких відданих йому особисто людей, як М.М.Попов, що і привело його до арешту в червні 1937 року і загибелі в 1938 році.

Але найбільший інтерес викликають ті вихідці, яких Сталін використовував для таємних операцій проти своїх політичних супротивників, як на території СРСР, так і за кордоном. І такі операції були нерідко пов'язані з терористичними актами, політичними вбивствами, провокаціями, авантюрами і фальсифікаціями. Розглянемо життя і діяльність тільки деяких з них, які були пов'язані з Україною великою кількістю зв'язків і обставин: Я.Г.Блюмкіна, В.М.Горожаніна, Н.І.Ейтінгона, Я.І.Серебрянського, О.М.Орлова-Фельдіна і деяких інших.

Сталін нічого нового не винайшов, залучивши до своїх таємних операцій, цих по-своєму талановитих і незвичайних людей: революційних романтиків, терористів, авантюристів, акторів і поліглотів одночасно. Ленін, Троцький і Дзержинський зберегли життя в 1919 році, коли він з'явився добровільно до Київської ЧК, лівому есеру, а потім максималісту, Я.Г.Блюмкіну, вбивці посла Німеччини графа Мірбаха в липні 1918 року, з однією метою: використати його для політичного терору, для таємних вбивств і операцій за кордоном. І першим завданням від більшовиків, яке отримав Блюмкін у тому ж 1919 році, було зібрати і підготувати на Україні групу терористів, яка б змогла вбити в Сибіру адмірала Колчака. Прийнятий в 1919 році до РКП (б) рішенням Оргбюро ЦК РКП (б) за рекомендацією Ф.Е.Дзержинського, Я.Г.Блюмкін так в своєму короткому житті і не став переконаним комуністом, а залишався терористом і політичним авантюристом. Щодо цього є свідчення в мемуарах письменників, поетів, політичних діячів і партійних функціонерів того часу, а саме: А.Марієнгофа, І.Еренбурга, Б.Бажанова, Л.Троцького [37, 249–251; 7, 283–284; 3, 154–159].

Це ж доводять і історики О.С.Велідов і Б.І.Беленкін, які присвятили свої історичні розвідки Я.Блюмкіну – людині, «революционеру», терористу і авантюристу [2; 36, 147–186].

Дуже схожою з долею Я.Блюмкіна була доля вихідця-анархіста на Україні, колишнього керівника контррозвідки Н.Махна, Л.Зіньковського (Задова), який в 1921 році разом з Махно пе-

рейшов до Румунії, а потім повернувся на Україну в 1924 році, за згодою ЦК КП (б)У був прийнятий до Комуністичної партії і працював у іноземному відділі ДПУ (в розвідці) в Одесі, виконуючи маловідомі таємні операції на Україні, в Польщі та Румунії. В 1937 році був розстріляний як «ворог народу». Лев Задов увійшов до пам'яті цілого покоління радянських людей як один з персонажів відомої трилогії О.Толстого.

Серед керівників органів держбезпеки, які були основним знаряддям Сталіна у переслідуванні та фізичному знищенні його супротивників у боротьбі за владу, було немало колишніх як дореволюційних, так і після революційних вихідців в основному з есерівської і анархістської партії. На Україні серед відомих керівників-чекістів були і окремі вихідці-боротбисти, і меншовики. Серед тих, кого особливо цінував і використовував у різні роки цього періоду Сталін можна назвати заступника наркома НКВС, колишнього есера Я.С.Агранова, колишнього меншовика, багаторічного керівника ДПУ на Україні В.А.Балицького, тісно пов'язаного з Україною, особливо наближеного до Сталіна наприкінці 20-тих років, колишнього есера і анархіста, члена РКП (б) з 1918 року Ю.Г.Євдокимова. Зараз вже більше відомо і про особисту довіру і підтримку Сталіним відомого українського, а потім і ленінградського чекіста І.В.Запорожця, колишнього есера, а потім з 1920 року більшовика, який почав свою дружбу з ними блискуче виконавши завдання: розвідка і провокації в штабі Н.Махно. Роль Запорожця в організації вбивства С.М.Кірова в 1934 році до цього часу залишається дискусійною серед істориків, але те, що ця людина була потрібна Сталіну, як фахівець з таємних операцій не викликає сумніву.

Життя і діяльність Я.С.Агранова, В.А.Балицького, Ю.Г.Євдокимова, І.В.Запорожця вже стали предметом дослідження істориків у 80–90-ті роки, але в цих історичних працях не досліджується такий важливий аспект, як колишня, до вступу в РКП (б) і КП (б)У, належність до інших, опозиційних по відношенню до більшовицької партії партій. Але добре відомо, що Сталін завжди намагався мати політичний компромат на людей, яким доручав виконання будь-яких відповідальних і таємних доручень [32, 21–79, 79–117; 29, 73–142].

Цей висновок підтверджує знайомство із діяльністю і життєвим шляхом таких працівників ДПУ–НКВС, як Н.І.Ейтінгон, А.С.Чапський, О.М.Орлов-Фельбінг, Я.Г.Мінскер, Я.І.Серебрянський.

Н.І.Ейтінгон прожив довге і насичене самими незвичайними подіями життя (1899–1981). В революцію прийшов як лівий есер у лютому 1917 року в Могилеві, в вересні 1919 року вступає до РКП (б) і виконує своє перше таємне завдання в Білорусії: особисто затримує відомого пол-

ітичного авантюриста Оперпуга і частину прихильників Б.В.Савінкова. З 1925 по 1939 роки – розвідник-нелегал і резидент радянської розвідки в Китаї, Туреччині, Франції, Бельгії, а потім в Іспанії. Але, головне завдання Сталіна, Ейтінгон виконує в 1939–1940 роках у Мексиці, організовуючи і беручи безпосередню участь у вбивстві самого рішучого і непохитного ворога Сталіна – Л.Д.Троцького. В 1940–1941 роках Ейтінгон брав активну участь у створенні розвідувальної мережі в США, яка потім викрала атомні секрети Америки.

Як свідчить П.Судоплатов, Сталін і Берія особливо цінували Ейтінгона, який знав найбрудніші таємниці комуністичного режиму. Але це ж і призвело до того, що він з 1957 по 1964 рік був ув'язнений, як посібник Берії [38, 75–100].

Не менш таємничою була і фігура Я.І.Серебрянського (1891–1953), який був членом партії есерів з 1907 по 1917 рік, а до РКП (б) вступив у 1927 році, коли вже був керівником (з 1926 року) групи спеціальних операцій ІНВ ОДПУ. Ця група займалась терором проти супротивників Сталіна за кордоном. У січні 1930 року Серебрянський керував операцією викрадення у Парижі одного з ватажків білої еміграції генерала О.Кутепова. Серед справ групи спеціальних операцій в 20–30-ті роки ціла низка політичних вбивств за особистими наказами Сталіна [12, 68].

А.С.Чапський (1892–1937 рр.), який був у 1909–1913 роках членом ППС – «левіци» в Польщі, а потім з 1917 по 1919 рік есером на Україні, і тільки з 1919 року членом КП (б)У, як і колишній соціал-демократ-інтернаціоналіст, а з 1919 року член РКП (б) О.М.Орлов-Фельбинг, як і відомий київський есер, а потім з 1918 року більшовик, був резидентом Радянської політичної розвідки в різних країнах світу в 20–30-ті роки. А резидентів розвідки Сталін, як зараз добре відомо, призначив особисто.

Серед людей, які виконували таємні і особисті завдання Сталіна на Україні треба виділити Горожаніна (Кудельського) В.М. (1889–1938). Член партії есерів з 1907 по 1914 рік, боровий з 1917 по 1919 рік, а потім з 1919 року член КП (б)У Валерій Михайлович Горожанін був людиною героїчної долі і багатьох талантів. За царя – навчався в університеті, відбував заслання на Півночі, воював у першу світову війну. Це він у Одесі в 1917 році залучив до есеровської партії Я.Блюмкіна. Це його денікінці

присудили на страту, але не розстріляли, а тільки поранили. Це йому В.Маяковський присвятив один із віршів. Горожанін у 20–30-ті роки в основному працював у політичній розвідці та у секретному відділі ДПУ НКВС, як на Україні, так і в Москві. А особливе бюро при секретаріаті НКВС СРСР, начальником якого був В.М.Горожанін у 1937 році, як відомо збирало компрометуючі матеріали і готувало акції із знищення особистих ворогів Сталіна. Горожанін не вижив під час репресій 1937–1938 років, але і сам був добре відомий на Україні як виконавець волі Сталіна у боротьбі з патріотами і «націоналістами», за що і був у 1927 році нагороджений орденом Червоного Прапора [32, 458–454].

Окремого розгляду потребує питання щодо взаємовідносин Сталіна з тими вихідцями із інших політичних партій, які були залучені до РКП (б) – КП (б)У особисто Леніном, які зуміли під час його життя зміцнити свої позиції і стати відомими політичними фігурами не тільки в СРСР, але і за його межами. Мова, в першу чергу, йде про Г.В.Чичеріна, колишнього активного і авторитетного меншовика, члена РКП (б) з 1918 року, і тих колишніх меншовиків, яких він привів за собою на дипломатичну роботу: Л.М.Хінчука, А.Я.Сурица, О.А.Трояновського, І.М.Майського, С.І.Аралова та багатьох інших. Відомо, що Сталіну потрібно було багато зусиль, щоб частину з них усунути, а частину приручити.

Вивчення проблеми вихідців із інших політичних партій в РКП (б) – ВКП (б) і в КП (б)У свідчить, що Й.В.Сталін у 20–30-ті роки завжди враховував ав їх наявність, як масового і впливового прошарку, і використовував частину вихідців для зміцнення своєї влади в партії, і в Росії, і на Україні.

На Україні, в Грузії, в Середній Азії позиції вихідців із інших політичних партій в компартіях у 20–30-ті роки ХХ століття були особливо впливові, і у зв'язку з тим, що вихідці були одним із джерел формування національних компартій і тому, що ідеї націонал-комунізму мали в цих республіках соціальну підтримку і популярність через частини населення з різних причин. Треба погодитись із зауваженнями С.В.Кульчицького в його роботі про комунізм в Україні в 1919–1928 роках, про те, що настав час детально розібратись із роллю і місцем вихідців у КП(б), так як на сьогодні ця тема залишається «білою плямою» вітчизняної історії.

Література:

1. Бажанов В. Кремль, 20-е годы. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Огонек. – 1989. – № 40.
2. Беленкин В. Авантюристы великой службы. Россия, XX век: революция, гражданская война 20-е годы. – М., 2001.
3. Велидов А. Похождения террориста. Одиссея Якова Блюмкина. – М., 1998.
4. Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Состав РКП (б) по итогам предварительной разработки. – М., 1923.
5. Девятый съезд РКП (б). Март-апрель 1920 года. Протоколы. – М., 1960.
6. Из личных записей Е.М.Ярославского о его последней встрече с В.И.Лениным 24 и 27 декабря 1924 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4.

7. Дойчер И. Троцкий в изгнании. – М., 1991.
8. Керівні партійні і державні органи УРСР. (Інформаційно-довідкові терміни). // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.
9. Климко М.І. Боротьба В.І.Леніна за єдність і чистоту партійних рядів (1920-1923). – К., 1975.
10. Клинтух Ю.Ф. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии борьбы меньшевиков на Украине. – Харьков, 1983.
11. Костюк Г. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки). – К., 1995.
12. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
13. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978.
14. Лацис О. Перелом // Знамя. – 1988. – Июнь.
15. Ленин В.И. Полное собр. сочинений. – Т.45.
16. Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України, частина 2. – Нью-Йорк, 1969.
17. Мариенгоф А. Вессмертная трилогия. – М., 1999.
18. Медведев Р. О Сталине и сталинизме // Знамя. – 1989. – №1; №2.
19. Мерещков К.А. На службе народу. – М., 1988.
20. Партия в цифровом освещении. Материалы по статистике личного состава партии ЦК ВКП (б). Статистический отдел. – М.-Л., 1926.
21. Попов М.М. Мелкобуржуазные антисоветские партии. – М., 1924.
22. Попов М.М. Нарис історії ВКП (б). Переклад з XVI російського переробленого видання. – К., 1934.
23. Протокол № 24 заседания политбюро ЦК КП (б) У от 3 марта 1922г. // Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. – К., 1998.
24. Радзінський Э. Сталин. – М., 1997.
25. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії.
26. Солженицын А. Архипелаг Гулаг. 1918-1956. Опыт художественного исследования // Новый мир. – 1989. – №8.
27. Сталин И.В. Сочинения. Т.5. – Т.11.
28. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1994.
29. Судоплатов П. Разведка и Кремль. – Калининград, 1996.
30. Феденко П. Український громадський рух у XX столітті. – Львів, 1934.
31. Хрущев Н.С. Воспоминания // Огонек. – 1989. – № 27.
32. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. –Тернопіль., 1999.
33. Чуев Ф.И., Молотов В.М. Государственный властелин. – М., 1999.
34. Шаповал Ю.І. Лазар Каганович. – К. – 1994.
35. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.
36. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЦК-ГПУ-НКВД в Україні. Особи, факти, документи. – К., 1997.
37. Эренбург И. Люди, годы, жизнь. Книга первая и вторая. – М., 1961.
38. XIV съезд ВКП (б). Стенографический отчет. – М., 1925.

А. В. ГОРОДЕЦКИЙ

«ПОЛЬСКИЙ ВОПРОС» В КОНТЕКСТЕ НОРМАЛИЗАЦИИ СОВЕТСКО-НЕМЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Городецкий Александр Владимирович – студент V курса исторического факультета ДНУ, кафедры российской истории

Проблема взаимоотношений двух тоталитарных государств нацистской Германии и Советского Союза накануне Второй мировой войны и в наше время продолжает оставаться одной из наиболее актуальных в новейшей истории. Дело в том, что советско-германские договоры и секретные протоколы к ним, изменили судьбы многих народов Восточной Европы (в том числе и польского народа), и предопределили их путь развития на последующие пятьдесят лет. Печальные итоги пакта Риббентропа-Молотова и сейчас полностью не преодолены, и бьют бумерангом по людям живущим в странах, судьба которых была решена двумя диктаторами. Например, проблема русскоязычного населения в государствах Прибалтики,

проблема Приднестровья в Молдавии, приведшая к вооруженному противостоянию 1992 г. Этот вопрос затрагивает современные украинско-польские отношения, так как в результате этого стовора были присоединены западные области Украины.

Думаю, что читателям «Граней» будет интересно узнать о некоторых малоизвестных фактах, связанных с тайными советско-немецкими дипломатическими переговорами, приведшими к заключению пакта Риббентропа-Молотова и подписанию секретного протокола к нему.

Гитлеровское руководство, после мюнхенского соглашения, подписанного в сентябре 1938 г., укрепило во мнении о безнаказанности своих действий на востоке Европы. Но реаль-

ную военную силу в Восточной Европе представлял Советский Союз, чья враждебно-настороженная позиция к третьему рейху могла помешать экспансии германского нацизма в Восточной Европе, прежде всего, в его агрессии против Польши.

Поэтому с октября 1938 г., т.е. сразу после Мюнхена, МИД Германии вплотную взялся за проработку вариантов улучшения германо-советских отношений и способов использования «советской карты» в немецких внешнеполитических планах. 22 декабря 1938 г. ведомство Риббентропа обратилось в торгпредство СССР в Берлине с идеей межправительственной договоренности, предусматривавшей открытие советской стороне кредита в 200 млн. марок для закупки немецких товаров в обмен на поставки сырья на ту же сумму в течение двух лет [5, 14].

11 января 1939 г. полпред А.Ф.Мерекалов известил МИД Германии о согласии СССР вступить в соответствующие переговоры и пригласил немецких уполномоченных лиц прибыть для этой цели в Москву [4, т.1, 184–185]. На следующий день, 12 января 1939 г., Гитлер, принимая дипкорпус, проявил показное внимание к советскому послу, чем дал повод для разговоров насчет серьезных намерений Германии и СССР привести взаимоотношения в норму [4, т.1, 185–186].

Демонстративный жест нацистского предводителя, равно как и кредитная оферта МИДа Германии, преследовала одну цель: нейтрализовать возможные нежелательные действия Советского Союза направленные против Германии в случае силового решения третьим рейхом «польского вопроса». Выступление Сталина на XVIII партсъезде, на которое часто указывают как на стартовый импульс к сближению СССР и Германии, свидетельствовало, не только о попытке найти общий язык с Гитлером, но и о нервозности тогдашнего советского лидера ввиду опасного развития международной ситуации. Оно объясняет логику развивавшейся Сталиным позиции: СССР привержен миру и укреплению деловых отношений с любыми странами, желающими того же, но не позволит втянуть себя в конфликты любителям поживиться за чужой счет.

Для нацистской верхушки в дилемме – война или не война – летом 1939 г. критически важным было не только заключение пакта о ненападении с СССР, но и недопущение эффективного военного сотрудничества между западными демократиями и Москвой. Если Англия и Франция не договорятся с Советским Союзом, говорил Гитлер в своем кругу, он мог бы разбить Польшу без опасности конфликта с Западом. Советско-германский пакт о ненападении, полагал глава нацистского режима, удержит Лондон и Париж от выступления на стороне Польши или превратит акт объявления Германии войны в формальность.

Восстановим хронологию событий, приведших, в конечном счете, к заключению советско-германского договора о ненападении. Эти события Гитлер считал инсценировкой в германо-русских отношениях нового рапалльского этапа, а статс-секретарь МИДа Германии Э.фон Вейцзекер – «ухаживанием за русскими». Советское согласие вступить в переговоры о кредите и торговле на основе предложений МИДа Германии 22 декабря 1938 г. немцы положили в долгий ящик. Не потому, что потеряли вкус к «русской карте». Свою роль играл расчет на возбуждение неуверенности в Москве, которое, как ожидалось, позволило бы немецкой стороне действовать затем с позиции силы.

В первых числах апреля 1939 г. чиновников МИДа Германии проинструктировали о том, чтобы они зацепились за любой повод, который могут дать советские представители, чтобы втянуть их в дискуссию об общем состоянии отношений между двумя странами. 17 апреля советский полпред в Берлине на встрече с Э.Вейцзекером коснулся советских заказов заводу «Шкода», оказавшихся под контролем немцев после оккупации ими Чехословакии. Вейцзекер тут же указал на взаимосвязь между экономическим обменом и сдвигами в политических отношениях [5, 15]. 5 мая 1939 г. советник МИДа Германии Ю.Шнурре известил временного поверенного в делах СССР Г.А.Астахова о готовности своего правительства урегулировать вопрос о советских контактах с заводами «Шкода». На встрече 17 мая Шнурре заявил Астахову, что немецкая сторона, скорее всего, положительно изучит этот вопрос [5, 16–18]. 20 мая 1939 г. В.М.Молотов принял посла Германии Ф.фон-Шуленбурга. В беседе посол сообщил о желании Берлина командировать в Москву Ю.Шнурре для экономических переговоров. Нарком, как записал Шуленбург, отвел попытки немцев использовать экономическую проблематику для решения других вопросов, выходящих за рамки отношений с СССР, и подчеркнул, что советская сторона вступит в экономические переговоры не раньше, чем для этого сложится подходящая политическая основа [4, т. 1, 482–483].

Ввиду крайне холодной советской реакции на немецкие зондажи Шуленбургу было предписано проявлять полную сдержанность, выжидая, пока русские сами не подадут сигнал. Но Москва молчала. Однако из-за остроты «польского вопроса», ввиду широкомасштабной подготовки Германией агрессии против Польши, следующий шаг снова исходил из Берлина.

30 мая 1939 г. Вейцзекер пригласил Г.А.Астахова. Он подчеркнул, что МИД Германии вступил в контакт с советской стороной по распоряжению фюрера и действует под его наблюдением. Статс-секретарь также заявил, что в немецкой политической лавке России предос-

тавляется довольно разнообразный выбор – от нормализации отношений до непримиримой вражды и, что, украинский вопрос, снимается, заметив, что сей вопрос, есть порождение скорее польской, чем германской политики [4, т.1, 518–522].

В своем дневнике Вейцекер отразил суть этой беседы, что Германия, вносит инициативные предложения, но наталкивается на недоверие русских.

28 июня 1939 г. Шуленбург нанес визит в НКВД СССР, чтобы поделиться впечатлениями от своей поездки в Берлин. Шуленбург заявил, что германское правительство желает не только нормализации, но и улучшения отношений с СССР и что это заявление, сделанное по поручению Риббентропа, санкционировано Гитлером [4, т.2, 65–67].

Описывая реакцию Молотова. Шуленбург выделял бросающееся в глаза недоверие советского собеседника, хотя в целом, как показалось послу, нарком держал себя менее жестко, чем 20 мая.

29 июня 1939 г. в посольство Германии поступило распоряжение, о прекращении дальнейших политических переговоров, до получения новых инструкций. Наступила пауза продолжительностью почти в месяц [5, 25].

26 июля 1939 г. Шнурре пригласил поверенного в делах СССР и торгпреда. Советник МИДА Германии изложил план поэтапной нормализации отношений между двумя странами. Он включал в себя следующие пункты:

1) восстановление сотрудничества в экономической области посредством заключения кредитного и экономического договора;

2) восстановление хороших политических отношений, продолжая то, что имелось (берлинский договор 1926 г.), или реорганизация их со взаимным учетом жизненно важных политических интересов.

Предпосылка всему, подчеркнул Шнурре, – пересмотр Советским Союзом однозначно антигерманской позиции [4, т.2, 136–139]. 28 июля 1939 г. Астахов получил телеграмму, подписанную наркомом, в которой говорилось, что, ограничившись выслушиванием заявлений Шнурре и обещанием, передать их в Москву, он поступил правильно [5, 28]. Отсутствие ожидаемой реакции из Москвы буквально выводило нацистское руководство из себя. Военная машина Германии уже была готова к вторжению в Польшу. Шуленбургу дается поручение немедленно запроситься на прием к Молотову и поторопить его с ответом на сообщения Риббентропа. По ходу беседы посол призвал не ворошить прошлое, а думать о «новых путях».

4 августа 1939 г. Шуленбург доложил в Берлин свой вывод, что СССР преисполнен решимости договориться с Англией и Францией. 8 августа 1939 г. в письме Молотову Астахов указывал на желание Берлина нейтрализовать

СССР в случае своей войны с Польшей без гарантий всерьез и надолго соблюдать соответствующие эвентуальные обязательства [4, т.2, 178–180].

В данном контексте существенным является следующий момент: 8 августа 1939 г. каких-либо официальных переговоров еще не велось. Дальше выяснения подходов дело не дошло ни в Берлине, ни в Москве. Слово, переговоры, возникает в телеграмме Молотова Астахову лишь 11 августа [8, 334]. Очевидно, возникли весомые обстоятельства, побудившие советское руководство пересматривать стратегию и тактику. Данные о завершении рейхом подготовительной фазы к развязыванию войны против Польши сыграли здесь не последнюю роль. Не могли не возбудить крайнюю настороженность обструкционистские инструкции, с которыми прибыли на московские переговоры английские и французские делегаты. Вполне правдоподобно допущение, что в глазах советского руководства это оправдывало принципиальную возможность политической сделки с нацистским режимом.

12 августа 1939 г. через постпредство СССР в Берлине немцы были извещены о согласии советской стороны, принять их предложение о поэтапном обсуждении экономических и других вопросов [2, 16].

Телеграмма из Берлина 18 августа 1939 г. предписывала германскому послу любыми способами добиться незамедлительного приема в НКВД и убедить советскую сторону в необходимости приезда Риббентропа. Шуленбургу поручалось изложить примерный текст пакта о ненападении и подчеркнуть, что министр прибывает с полномочиями на его подписание и с готовностью заключить протокол, в который вошли бы, как уже упоминавшиеся вопросы, так и новые, которые могли бы возникнуть [3, 35].

Молотов принял Шуленбурга день спустя. Нарком выразил мнение, что текст пакта о ненападении должен отвечать устоявшейся договорной практике. Вопросы, подлежащие включению в протокол, было предложено назвать немецкой стороне.

Спустя несколько часов Молотов пригласил Шуленбурга для повторной беседы. Он передал послу советский проект договора о ненападении и извещил собеседника о том, что если торговое соглашение будет подписано 20 августа 1939 г., то советская сторона даст согласие на приезд Риббентропа 26 или 27 августа 1939 г. [2, 17].

20 августа 1939 г. Гитлер обратился к Сталину с личным посланием, которое было передано по назначению 21 августа 1939 г. В нем он просил советского руководителя о том, чтобы Риббентроп прибыл в Москву 22 или, самое позднее, 23 августа [4, т.2, 302].

19–20 августа 1939 г., когда шансы прийти к согласию с Англией и Францией были практически исчерпаны, Сталину предстояло решить, как отнестись к предложениям Германии. Заключение договора о ненападении, который обещал стратегические плюсы, понятно, ценой немалых издержек, в первую очередь в подрыве международного авторитета СССР как миролюбивой державы, стоящей в стороне от дележки территорий соседних государств, или отдаться на волю рока, заняв позицию регистратора чужих действий?

Вечером 21 августа 1939 г. советская сторона согласилась на приезд в Москву Риббентропа. В лапидарном ответе Сталина Гитлеру, который поступил в рейхсканцелярию под утро 22 августа 1939 г., выражалась готовность вступить в переговоры с представителями германского правительства для заключения пакта о ненападении [4, т.2, 303].

На переговорах с Риббентропом, начавшихся вечером 22 августа 1939 г., советские руководители предъявили требования об отказе Германии от планов типа «Великой Украины», о признании интересов СССР на Балтике, в Юго-Восточной Европе, соответствующем воздействии на Японию [8, 342].

В советско-германском договоре от 23 августа 1939 г., обе стороны взяли на себя обязательства, воздерживаться от агрессивных действий и нападения друг на друга. Одновременно с договором в ночь с 23 на 24 августа 1939 г. в Москве был подписан секретный дополнительный протокол, в котором говорилось о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. В частности, в сфере влияния СССР оказывались — Эстония, Латвия, Финляндия; Литва — в сфере влияния Германии. Граница сфер влияния Советского Союза в Польше проходила по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Если советско-германский договор от 23 августа 1939 г. не выходит за рамки международных стандартов, за исключением, конечно, секретного протокола, то советско-германский договор о дружбе и границе между СССР и Германией от 28 сентября 1939 г., даже если бы не было секретных протоколов к этому договору, не выдерживает ни какой критики. Это договор де-юре признал оккупацию Польши гитлеровской Германией, фактически с согласия Советского Союза. Более того, СССР оккупировал Западную Украину и Западную Белоруссию. И хотя, речь шла о воссоединении западных областей Украины и Белоруссии с их основной территорией, но об их возвращении по международным нормам можно было договариваться только с законным польским правительством в Лондоне, а не с Германией.

Из немецких документов следует, что, к договору прилагались три протокола: один кон-

фиденциальный и два секретных. Конфиденциальный протокол касался переселения в Германию граждан немецкого происхождения, проживающих в советской сфере интересов; первый из двух секретных протоколов уточнял границы этих сфер, которые в значительной своей части совпадали с этническими; во втором констатировалось, что СССР и Германия не допустят на своей территории польскую агитацию, направленную против другой стороны. Подводя итоги всему вышеизложенному, можно сказать, приняв участие в так называемом IV разделе Польши, руководство СССР подорвало свой международный престиж, и фактически своими действиями показало себя в роли союзника третьего рейха.

По-разному сложилась судьба польских военнослужащих, попавших или сдавшихся в плен наступающим частям Красной Армии. Советскими войсками было взято в плен (по разным данным) 250 тыс. солдат и 9–10 тыс. офицеров польской армии. В октябре и ноябре 1939 года прошло частичное освобождение польских военнопленных, и оно в первую очередь затронуло солдат — жителей западных областей Украины и Белоруссии. 130242 польских военнослужащих осталось в лагерях [7, 74–75]. За колючей проволокой оказался офицерский состав польской армии, сотрудники полиции и жандармерии, а также небольшая категория гражданских лиц. Но большую часть военнопленных составили солдаты и унтер-офицеры, в основном, это этнические поляки, чаще всего, с территории Польши, оказавшейся в немецкой сфере влияния.

Польских военнопленных попавших в руки работников НКВД ждала разная судьба. В марте 1940 г. по личному приказу Сталина были расстреляны офицеры Войска Польского, сотрудники полиции и жандармерии, не избежали печальной участи и гражданские лица — ксендзы, работники прокуратуры, чиновники, помещики, а также весь коллектив НИИ по борьбе с газами и почти весь коллектив института по вооружению Войска Польского. Среди расстрелянных была группа солдат и унтер-офицеров «провинившихся» перед НКВД. Польские граждане были казнены в трех местах: а) Катынский лес — поляки из Козельского лагеря; б) 6-й квартал лесопарковой зоны города Харькова — заключенные из Старобельского лагеря; в) поселок Медное (недалеко от Твери) — заключенные из Осташковского лагеря. Общая численность казненных узников — 15131 человек [6, 43].

Польских офицеров, которых не расстреляли, а их оказалось около 400 человек [6, 44], собрали в лагере около городка Грязовец в Вологодской области. Позже все они вошли в состав армии генерала Владислава Андерса.

Польские солдаты и унтер-офицеры использовались органами НКВД, как бесплатная рабо-

чая сила, для военного и дорожного строительства и сооружении аэродромов на территории Западной Украины и Мурманской области.

Отношение к военнослужащим польской армии изменилось в лучшую сторону с началом Великой Отечественной войны и восстановлением дипломатических отношений между правительством СССР и польским правительством генерала Сикорского. По соглашению от 14 августа 1941 г. органы эмигрантского правительства стали формировать в Советском Союзе польскую армию. Возглавил армию, создававшуюся из выпущенных по амнистии, интернированных и депортированных, генерал Владислав Андерс. Летом 1942 г. польская армия в СССР насчитывала около 90 тыс. человек [1, 128]. Но обострение советско-польских отношений связанных с территориальным вопросом и вопросом о гражданстве, привели к тому, что к концу августа 1942 г. польские формирования ушли из СССР на Ближний Восток. Армия Андерса с 1942 г. воевала в составе английской армии против итало-немецких войск в Северной Африке. С 1943 по 1945 гг. польская армия принимала участие в боевых действиях против немецких войск на территории Италии. Тысячи польских военнослужащих похоронены на территории Северной Африки и Италии. В Южной Италии, даже есть специальное военное польское кладбище.

Но не все поляки захотели служить в армии подчиненной эмигрантскому польскому правительству. В Советском Союзе в 1943 г. была сформирована 1-я польская пехотная дивизия имени Тадеуша Костюшко, возглавил ее полковник, позже генерал Зигмунт Берлинг [7, 90]. Дивизия формировалась под контролем польских коммунистов и органов НКВД. Позже в 1944 г. в СССР было сформировано Войско Польское. В польскую армию вошли не только польские коммунисты, эмигрировавшие в СССР из буржуазной Польши или с оккупированной немцами польской территории, но и бывшие военнопленные и депортированные жители Польши, а также этнические поляки, призванные в Красную Армию в 1940-1941 гг. с территории западных областей Украины и Белоруссии. Коммунистическое Войско Польское предназначалось не только для освобождения Польши от немецких оккупантов, но и для установления марионеточного польского коммунистического правительства всецело зависящего от воли Сталина.

Как показало будущее, польская армия, сформированная в СССР, поставленную перед ней стратегическую цель – установление коммунистического режима в Польше выполнила. И предопределила путь развития польского государства на последующие почти пятьдесят лет.

Источники и литература:

1. Абаинов В.К., Катынский лабиринт. – М.: Новости, 1991. – 265 с.
2. Вережков В.М. Просчет Сталина. (К истории советско-германских отношений) // Международная жизнь. – 1989. – №8. – С.14-27.
3. Гинцберг Л.И. Советско-германский пакт: замысел и его реализация // Отечественная история. – 1996. – №3. – С.29-40.
4. Год кризиса, 1938-1939. Документы и материалы: В 2 т. – М.: Политиздат, 1990. (I том: 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – 555 с.; II том: 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. – 431 с.).
5. Горлов С.А. Советско-германский диалог накануне пакта Молотова-Риббентропа 1939 г. // Новая и новейшая история. – 1993. – №4. – С.13-34.
6. Катынская драма: Козельск, Старобельск, Осташков: Судьба интернированных польских военнослужащих / Под ред. О.В.Яснова. – М., 1991. – 242 с.
7. Парсаданова В.С. Трагедия Польши // Актуальные проблемы новейшей истории. – М., 1991. – 287 с.
8. 1939 год: Уроки истории. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

Т. В. ВАСИЛЬЧУК

ПОНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ПОВОЄННІ РОКИ (1945 – 1953 РР.)

Васильчук Тетяна – аспірантка кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету

Історичний приклад України повоєнного часу дає змогу побачити об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливали на формування духовної культури, ментальності населення України і віддзеркалення цього процесу саме кризь розвиток освітніх закладів вищої школи. Період, що розглядається, є проявом цілої низки тенденцій

та закономірностей у розвитку вищої освіти, який проходив, з одного боку, в умовах відновлення господарства після війни, а з іншого – в зростанні тиску тоталітарної держави на духовну сферу суспільства. В Україні цей процес набув гіпертрофованого розмаху, адже національна республіка була майже повністю зруйнована

війною та до українських радянських територій були приєднані ще не «радянизовані» західно-українські області.

Освітні заклади України, як і все народне господарство республіки, зазнали страшного руйнування внаслідок війни. Але як тільки окуповані території звільнялись від ворога, там починалось налагоджуватися життя, й одними з перших відновлювали роботу вищі навчальні заклади. Вже на початку 1945 року в Україні працювало 147 вищих навчальних закладів, повністю відкрили двері всі університети, яких на той час у республіці було 6: Київський, Харківський, Дніпропетровський, Одеський, Львівський, Чернівецький. Загальна кількість студентів у вузах України в 1945 році становила 60% довоєнної кількості [1].

Подолати наслідки війни було важко і, якщо відновлювальні роботи фінансувались більшменш задовільно, тільки у 1945 році на вищу школу було асигновано 30 мільйонів карбованців [2], то втрачені людські ресурси відновити за короткий термін було неможливо. Проблема кадрів стояла дуже гостро в усіх галузях освіти. Педагогічні кадри для народної освіти готували 20 педагогічних і 22 учительських інститути, існувало ще 13 відділень учительських інститутів при педінститутах. На той час в університетах працювало 16 факультетів, в педінститутах – 10, а в учительських інститутах навчання велось на 5 факультетах.

У педагогічних інститутах у 1945–1946 навчальному році отримували освіту 11368 студентів, переважну більшість з яких становили дівчата – 10709 студенток. Цими навчальними закладами було випущено лише 926 фахівців, замість очікуваних 1692 [3]. Учительські інститути закінчили й отримали дипломи у 1945–1946 році 1985 осіб, замість запланованих 5665 [4].

Найявне відставання випуску фахівців навчальними закладами пояснювалось перш за все причинами об'єктивного характеру. З лав армії ще не була проведена демобілізація молоді, яка б стала потенційним студентством вузів. Далекими від задовільних були матеріальні можливості як вузів, так і бажаючих стати студентами.

З іншого боку, деякі ВУЗи мали дуже скромні навчальні можливості і, звичайно, кількість фахівців, підготовлена такими навчальними закладами була обмеженою. Наприклад, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут у 1948–1949 навчальному році мав тільки один факультет фізичної культури та спорту. На цьому факультеті навчалось 18 студентів: 6 дівчат і 12 юнаків [5].

Крім проблем матеріального характеру ВУЗи України у повоєнні роки зіткнулися з великою нестачею кваліфікованих викладачів і науковців. Наприклад, більш як 50% викладачів ВУЗів Харкова не мали вчених ступенів та звань. Найб-

лижчі роки мало чим покращили стан справ. В Україні працювало 159 ВУЗів, але тільки 35% з усієї кількості викладачів мали вчені ступені і звання. Ускладнювало ситуацію і нерівномірне розподілення кадрів між окремими ВУЗами та регіонами. Київ, Дніпропетровськ, Одеса були забезпечені задовільно, чого не можна було сказати про ВУЗи Кіровограда, Черкас та Західної України [6]. Логічно виникала проблема сумісництва, від якої страждав рівень викладання дисциплін. До роботи у навчальних закладах залучалися аспіранти та випускники, партійні працівники та щойно демобілізовані викладачі, переважна більшість яких не була підготовлена до такої діяльності. Ось, наприклад, рядки з короткої автобіографії доцента, кандидата історичних наук Кузьми Васильовича Елма: «Родился я в семье бедного крестьянина чувашина-язычника» [7]. У 1945–1946 навчальному році у педінститутах республіки 45%, а в учительських інститутах 74% завідувачів кафедр не мали вчених ступенів і звань. Для забезпечення необхідними кадрами була активізована робота з підготовки фахівців. У 1947 році приймається постанова ЦК КП(б)У «Про поліпшення викладання і політично-виховної роботи у вищих навчальних закладах України» [8]. На основі цього документа керівництво ВУЗів встановлювало для кожного суспільствознавця строки виконання дисертаційних робіт. Заплановані строки не були виконані повністю, але з 50-ти дисертаційних робіт, запланованих до захисту у першому півріччі 1949 року, було захищено 33 роботи [9]. Для прискорення підготовки фахівців у травні 1948 року була започаткована однорічна аспірантура [10], у 1949 році при Київському університеті були запроваджені однорічні курси підвищення кваліфікації викладачів марксизму-ленізму. Вони готували наукових працівників і викладачів з історії партії, політичної економії, діалектичного та історичного матеріалізму. Для заохочування науково-дослідних робіт Управління в справах вищої школи при Рад наркомі УРСР виділило ВУЗам республіки 30 тон паперу для друкування наукових робіт у 1945–1946 навчальному році [11].

Але потрібно пам'ятати, які складні процеси точились у суспільстві повоєнного часу. З одного боку, після закінчення війни починається цілком зрозуміла та необхідна робота з розслідування військових злочинів, скоєних на території України. З іншого боку, в умовах тоталітарного ладу цей процес виходить за межі зрозумілого. Атмосфера підозри та наклепів, сформована державою у попередні роки, продовжує затьмарювати свідомість людей. Так, у рядках анонімного листа випускників Київського педінституту звертається увага керівництва ВУЗу на те, що до аспірантури приймаються люди, які під час війни перебували на окупованій території [12]. З точки зору сучасної людини важко пояснити, чому

людина, яка перебувала на окупованій території, але не співпрацювала із загарбниками не має права навчатись в аспірантурі.

Зрозумілим є той факт, що у повоєнні роки країна, яка долала наслідки страшної війни, республіка, яка була повністю окупована і зазнала великих руйнувань і матеріальних збитків, звичайно мала проблеми з кадрами не тільки у сфері освіти. Але шляхи, якими долались подібні проблеми у деяких випадках були досить цікавими. Наприклад, у Київському політехнічному інституті, за закликом партії, обирали кандидатуру на посаду голови колгоспу. Була запропонована кандидатура кандидата історичних наук П.І.Рябчика. Він відмовився від цієї пропозиції на підставі того, що не розуміється на сільському господарстві. Партійний комітет ВУЗу не прийняв такі пояснення тому, що П.І.Рябчик захистив дисертаційну роботу з питань, пов'язаних з колгоспним будівництвом [13]. Звичайно, що від такої перестановки кадрів не виграв ані ВУЗ, ані сільське господарство.

Якщо взяти до уваги всі труднощі народно-го господарства повоєнного часу, то освітянські заклади України досить швидкими темпами виправляли своє матеріально-технічне становище. Львівський педінститут за 1947 рік придбав 9 тисяч нових книг для бібліотеки. Беручи до уваги, що в цьому педінституті всього навчалось 302 студенти, то кількість придбаних підручників справляє враження. Крім того, було обладнано 8 нових навчальних кабінетів [14]. У 1949 році планувався випуск нових підручників для учительських інститутів за 14 назвами, для педінститутів – за 63 назвами.

Щодо періоду повоєнного десятиріччя цікавим для дослідження є не тільки аспект відновлення і функціонування освітянських закладів, але і зміст навчання. Система вищої освіти України й суспільні науки зокрема, стають ареною боротьби правлячої партії за вплив на самосвідомість суспільства.

У радянській ВУЗівській освіті найголовнішу роль з усього різноманіття суспільно-політичних дисциплін, звичайно, відводили основам марксизму-ленінізму. Тогочасний міністр вищої освіти СРСР С.В.Кафтанов наголошував на тому, що зв'язок науки з політикою є вирішальними критерієм її змісту. Головною галуззю вузівської науки, на яку в першу чергу зверталась увага партійно-державного апарату, був курс основ марксизму-ленінізму, викладання якого здійснювалося за «Коротким курсом історії ВКП(б)». Захоплюючись важливістю та перебільшуючи значення цього предмету, керівництво деяких ВУЗів доходило до абсурду. Так, у 1946 році вийшла партійна постанова «Про недоліки у викладанні марксизму-ленінізму в Саратовському університеті» і до п'ятої річниці появи цієї постанови ВУЗи, зокрема й на Україні, звітували про роботу у цьому напрямку.

Кафедра марксизму-ленінізму Київського медичного інституту на сторінках загальносоюзного видання розповіла про те, як працівники вищезгаданої кафедри допомогли клінічному ординатору кафедри шкіряно-венерологічних захворювань з'ясувати методологічні питання. Вільше того, наголошувалося, що дирекція медичного інституту доручає кафедрі марксизму-ленінізму обговорення окремих дисертацій з метою зробити висновки щодо методологічних основ та ідейної спрямованості праць із спеціальної медичної проблематики [15].

У 1953 році побачила світ книга Й.Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Кафедри марксизму-ленінізму ВУЗів почали її обговорення і запровадження до навчальних програм. Головною метою радянської вузівської освіти в згаданій сфері залишалось директивно спрямоване викладання історії розвитку «нашої науки і техніки, підкреслення ролі всього народу та його авангарду – більшовицької партії у формуванні світової науки» [16].

Щодо викладання історичної науки на Україні, то вона, на відміну від марксизму-ленінізму, де не було місця альтернативній думці, у повоєнне десятиріччя переживала агонію національної історичної школи. Цей період характеризувався остаточним руйнуванням школи М.Грушевського. Великий вплив на розвиток історичної науки в Україні мала робота Інституту історії України як провідного в республіці колективу науковців. Але в інституті крім проблем наукового характеру існувала велика кількість інших, які негативним чином впливали на роботу. Зокрема, після обрання 12 лютого 1945 року членом-кореспондентом АН УРСР М.Н.Петровського, який походив із сім'ї священика, в Інституті розпочався пошук «ворогів», оскільки на керівній посаді Петровський з такою «вадою» біографії почувався невпевнено, а тому заходився завзято викривати «ворожі елементи» серед науковців.

Науковий підхід часто-густо замінювався бажанням виконати ідеологічне замовлення. Ідейно-політична та психологічна обробка вчених-істориків, як і суспільствознавців взагалі, набула форм «нарад», що проводилися Управлінням агітації та пропаганди КП(б)У. Як правило, у центрі уваги таких нарад, які відбулися у лютому і березні 1945 року, червні та вересні 1946 року, квітні та травні 1947 року, були питання історії України, переважно феодальної доби. На нарадах з доповідями виступали Д.З.Мануїльський, К.З.Литвин, І.Д.Назаренко, а також партійні керівники дещо нижчого рангу – І.Д.Золотоверхий, Л.М.Новиченко та ін. Найбільш представницька з нарад відбулась у травні 1947 року. На ній, крім 25 істориків та 15 літераторів, а також представників парт номенклатури, були присутні і виступили Л.М.Каганович та М.С.Хрущов [17].

Стенограми нарад передають їх атмосферу, яка була далека від виваженого наукового розгляду назрілих і складних проблем наукового пошуку. Натомість, на цих зібраннях панувала гнітюча атмосфера страху, грізних розносів, брутальних звинувачень, «пошуку відьом». Владні структури, втілюючи в життя давнє гасло «поділяй і володарюй», змушували істориків виступати з критикою помилок своїх колег, всіляко заохочували взаємні звинувачення та суперечки серед науковців. Особливого тиску зазнавали західноукраїнські історики.

У 1947 році після виходу горезвісної постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР» були піддані нищівній критиці «Короткий курс історії України» (1940 р.), «Нариси історії України» (1942 р.) та перший том «Історії України» (1943 р.). Основні помилки, які дорікалися авторам цих досліджень, полягали в тому, що замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією інших народів СРСР, передусім російського, українські історики розглядали власну історію ізольовано від історії інших союзних республік, що нібито означало підтримку поглядів М.Грушевського. Вказувалось також, що українські фахівці не підкреслювали роль російської централізованої держави XIV–XV сторіччя, не показували як із розкладом первіснообщинного ладу виникли класи, не ставили питання про виникнення пролетаріату України та про всесвітнє значення Великого Жовтня, а при розгляді питань розвитку культури схилялись до підтримки позиції єдиного культурного потоку. У своєму рішенні Академія Наук УРСР засудила праці українських істориків І.Возняка, П.Холодного, В.Третякова, М.Розентуда, М.Шамрая, К.Рильського [18]. Найсуворішій критиці було піддано перший том «Історії України» під редакцією М.Петровського, в якому (як це було і у послідовників М.Грушевського) періоди історії українського народу розподілялись не за змінами у засобах виробництва і формах власності, а за княжіннями та зовнішньополітичними подіями. На думку апологетів марксизму, головним чинником історичного процесу колектив авторів цієї роботи помилково вважав не класову боротьбу, а національну, а селянські виступи пояснював лише мотивами національного характеру [19]. Вищезгадана постановка звинуватила провідний колектив українських істориків у відродженні реакційних вигадок буржуазних істориків, проповіді націоналістичних поглядів, негативному впливі на викладання історії України у ВУЗах.

Література:

1. Бухало С.М. Состояние и очередные задачи ВУЗов Украины // Вестник высшей школы. 1945. № 10. С. 6–11.
2. Там же.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф.166. Оп.15. Спр.65. Арк.5.

Наслідки нещадної переорієнтації радянської історіографії дорого коштували українській історичній науці. За вказівкою ЦК КП(б)У, вкотре вже було перевірено і профільовано фонди бібліотек та архівів, звідки вилучалось все, що могло навіть нагадувати «крамолу». У свідомості істориків та викладачів предметів суспільно-політичного профілю на тривалий час запанували безініціативність та пристосуванство. Але й за цих складних умов у 1953 році побачив світ двотомник «Історія Української РСР», який попри цілком зрозумілі недоліки, став етапною подією у розвитку як національної історіографії, так і курсу історії України, що викладався у ВУЗах. Якщо взяти до уваги такий умовний показник як індекс цитування, то двотомна робота Н.Полянської-Василенко з історії України рясніє численними посиланнями на перший том цієї фундаментальної праці [20].

Щодо вузівського курсу історії СРСР, то слід відзначити, що у досліджуваний нами період проходило активне обговорення ідеї стосовно внесення деяких змін до програм викладання історії. Влітку 1945 року на IV Всесоюзній нараді керівників кафедр суспільно-політичних наук була ретельно обговорена програма історії СРСР. У першу чергу наголошувалось на необхідності термінової переробки програми з метою вилучення усіх проявів норманської теорії. У новій програмі були враховані зміни суспільно-економічних формацій. Ті формації, які за охопленими ними періодами були занадто великими, розділялись на періоди. Нова програма була доповнена розділами з питань зовнішньої політики та дипломатії. Був передбачений більш широкий розгляд питань історії культури, зроблені доповнення до історії військового мистецтва тощо. Нова програма доводила вивчення історії СРСР до 1945 року та містила розділ «Велика Вітчизняна війна» [21].

В цілому, розвиваючись у дуже складних умовах, та попри всі негаразди і труднощі, вища школа України наприкінці 1950-х років майже за всіма показниками увійшла до числа світових лідерів у галузі науки і освіти. І це було пов'язано як із високими темпами відбудови народного господарства, так і з розвитком наукової думки та переходом суспільства до мирного життя. Але, з одного боку, ідеологічний тиск держави, політична зашореність суспільства безпосередньо впливали на рівень викладання суспільно-політичних наук у ВУЗах, а з іншого – саме вища школа живила ту систему соціальних і наукових цінностей, від якої насамперед страждала сама.

4. Там же. Арк.8.
5. Там же. Спр.580. Арк..31.
6. Шапкарин А.В. За дальнейшее повышение идейно-политического уровня работы ВУЗов Украины // Вестник высшей школы. 1948. № 12. С.6-9.
7. ЦДАВОВУ. Ф.166. Оп.15. Спр.617. Арк.23.
8. Мазепа И.И. О расстановке и использовании научно-педагогических кадров в ВУЗах УССР // Вестник высшей школы. 1949. № 1. С.21-30.
9. Литвин П.Є. До питання про підготовку науково-педагогічних кадрів суспільствознавців в УРСР (1945-1960) // Укр. іст. журн. 1984. № 6. С.98-103.
10. Аленьев А.А. Против низкопоклонства перед западом в преподавании и научной работе в вузах // Вестник высшей школы. 1949. № 1. С.3-12.
11. Бухало С.М. Состояние и очередные задачи ВУЗов Украины // Вестник высшей школы. 1945. № 10. С.6-11.
12. ЦДАВОВУ. Ф.166. Оп.15. Спр.617. Арк.48.
13. Там же. Ф.4621. Оп.1. Спр.215. Арк.37.
14. Там же. Ф.166. Оп.15. Спр.142. Арк. 84.
15. Иванов-Потемкин И.Н., Деревинский Д.Л. Кафедры марксизма-ленинизма в преподавании специальных дисциплин // Вестник высшей школы. 1951. № 10. С.10-12.
16. Там же.
17. Програма подальшого піднесення історичної науки // Вісник Академії Наук УРСР. 1947. № 7. С.3-8.
18. Новчук М.Т. Недостатки и меры улучшения научной деятельности и преподавания общественных наук // Вестник высшей школы. 1947. № 3. С.21-27.
19. Коваль М.В., Рубльов О.С. Институт історії НАН України (1936-1956 рр.) // Укр. іст. журн. 1996. № 6. С.59-65.
20. Полянська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. К., 1992.
21. Панкратова А.М., Плотников Е.Ф. Преподавание истории СССР в ВУЗах // Вестник высшей школы. 1945. № 6. С.10-22.

Р. Ю. ВАСКОВСЬКИЙ

НАЦІОНАЛ-КОНСЕРВАТИВНІ СИЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР.

*Васковський Ростислав Юрійович – доцент кафедри загальноправових дисциплін
Дніпропетровського юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук*

«...Живу болізно зі своїми думками. Вони ... крутяться коло двох восей, двох трагедій: трагедії суспільної, української, вона була і трагедією моєю. Іноді не розбереш, де кінчиться одно і де починається друге... Гине всею силою молодости моєї улюблена, Вільна, Незалежна, Велика Україна... Гине вона, бо немає до неї істинної любови в того мерзотного сучасного українського покоління...» [8, с. XXVI]. (Тут і надалі, мовні, граматичні та стилістичні особливості джерел збережено. – Р. В.).

Слова, що наведені на початку статті, узяті зі щоденника В'ячеслава Липинського, видатного українського політичного і громадського діяча першої третини ХХ століття, активного учасника державотворчого процесу 1917-1920 рр., надалі – одного з ініціаторів гетьманського руху, відомого пропагатора ідеї українського монархізму. Але ця цитата знаменна не тільки тим, що була написана у травні 1919 року – в чи не найскладніший для України період революції.

В'ячеслав Липинський (народжений Вацлав [Владислав] Ліпінський) був сином багатого землевласника з Волинської губернії та походив з польської родини. Рід Липинських переселився на Україну з Мазовії у XVIII ст. Вирі-

шальна подія в житті молодого Липинського сталась у віці 17 років, на останньому році навчання в гімназії. Він запропонував польській нелегальній студентській організації, до якої належав у той час в Росії, об'єднатися з українською громадою. Коли ж його колеги відкинули цю пропозицію, юнак покинув польську організацію і став членом української студентської громади, оголосивши себе українцем [9, с. 149]. Уся подальша політична діяльність В. Липинського – поляка за походженням, українця за духом – дозволяє з певністю віднести його саме до українського консервативного табору.

Спробуємо визначитися з окресленням теми. Термін «консерватизм» походить від латинського *conservare* («зберігати») й означає настанову, котра вбачає особливу цінність у традиційному ладі та в освячених традицією установах і формах життя, а відтак бажає їх зберегти. У конкретнішому значенні консерватизм – політична течія, що постанала на зламі XVIII-XIX вв. як реакція на французьку й англійську революції [9, с. 125]. Першим виявом новітньої української консервативної думки вважається «Історія Русів» – анонімний історико-політичний трактат, написаний на початку XIX ст., що мав ви-

разно антипольське та антиросійське спрямування й закликав до відновлення політичної самостійності України.

У другій половині XIX ст. консервативні сили не спромоглися створити цілісної політичної програми. Як слушно вказував І. Лисяк-Рудницький, чи не єдиним винятком на тлі інтелектуальної безплідності тогочасного консерватизму був талановитий письменник Пантелеймон Куліш. Однак і він не зміг запропонувати конструктивної альтернативи провідному на той час демократично-народницькому напрямку [9, с. 70–71].

Цікавою спробою відродити юридичні підвалини «Історії Русів» стала поява брошури харківського адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (1900). Основним завданням моменту проголошувалось об'єднання нації навколо гасла: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі» [10, с. 82]. Але звернення М. Міхновського не набуло широкого резонансу на Східній Україні, ба, навіть – утворена тут 1900 року Революційна українська партія, що спочатку взяла даний документ за свою політичну програму, за два роки зреклась її, перейшовши на федералістські позиції.

Більш сприятливі умови для розвитку українських націонал-консервативних уподобань склались у Галичині. Тут головною національною інституцією виступала греко-католицька церква, тож консерватизм посідав кращі позиції, ніж на Наддніпрянщині. Разом з тим, консервативність галичан була не стільки свідомо обміркованою філософією, скільки способом мислення, проявом чого виступали відданість правовим парламентським методам політичної боротьби, твереза поміркованість і повага до легітимної влади [9, с. 72]. Тому цілком природно, що західноукраїнський аналог «Самостійної України» М. Міхновського – «Україна Irredenta» (Irredenta з латинської – «незалежна»), написана Юліаном Бачинським 1895 року, набула законного поширення. Її унікальною рисою було те, що вперше з економічних позицій обґрунтовано необхідність утворення незалежної української держави: «Україна для себе! – От єї клич. Вільна, велика, незалежна, політично самостійна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! – От єї стяг» [10, с. 83]. Та реальна можливість для реалізації заповітної мрії українських патріотів виникла лише за двадцять років, після Лютневої революції 1917 року в Російській імперії.

Як тільки звістка про зречення Миколи II від престолу й утворення в Петрограді Тимчасового уряду досягла Підросійської України, відповідні зміни сталися і тут. 3 березня 1917 р. (до початку 1918 року всі дати подані за старим стилем. – Р. В.) з ініціативи Товариства українських поступовців, партії поміркованої

інтелігенції, в київському клубі «Родина» відбулися збори представників українських організацій, у яких взяли участь близько 100 осіб. Було вирішено створити Українську Центральну Раду (УЦР) – спеціальний координуючий орган для узгодження дій національного руху. Головою УЦР обрано найавторитетнішого українського громадського діяча, видатного вченого-історика Михайла Грушевського [14, с. 134–135].

З утворенням Центральної Ради, котра швидко перетворилася на керівний національний центр, свою роботу активізували всі українські політичні організації, насамперед партії. 25–26 березня відбувся з'їзд ТУП, учасники якого ухвалили рішення про заміну назви організації на «Союз українських автономістів-федералістів». 6–7 квітня проведено наради та відновлено діяльність Української радикально-демократичної партії (УРДП), що об'єднувала ліберально налаштовані кола української інтелігенції – головний кістяк ТУП [14, с. 139–140]. (Незабаром ТУП і УРДП злились, утворивши Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). – Р. В.).

Тими ж днями відбулися з'їзди Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Ці партії лівого крила невдовзі швидко здобули популярність в українському загалі й вели перед у суспільно-політичних процесах, які відбувались на теренах Наддніпрянщини в роки революції. Програми УСДРП і УПСР, багато в чому були тотожні одна до одної, наголошуючи насамперед на розв'язанні соціально-економічних питань. Українські есери найбільше користувались авторитетом у селянському середовищі, яке становило переважну більшість населення України. Натомість кістяк УСДРП складали представники української національно-демократичної течії (В. Винниченко, М. Порш, С. Петлюра та ін.), котрі репрезентували верхівку політичної влади Української Народної Республіки (УНР), по тому – активну опозицію Української Держави, очолювали народні маси, виступаючи виразниками їх інтересів.

Поступово сформувалася й українська правниця. Наприкінці березня в Харкові відновила свою діяльність Українська національна партія (УНП), що виникла 1902 року. Тоді Революційна українська партія, як зазначалося вище, зреклася постулату політичної незалежності України, а значить і програми, підготовленої М. Міхновським – «Самостійної України». Міхновський вийшов з партії та створив УНП, котра, однак, була нечисленною: адже, як вказував Я. Грицак, на той час «для соціалістів з Наддніпрянської України був характерний спосіб мислення, що за ним «відірвання від Росії – це ж утопія, якої ніколи не здійснити» [5, с. 96].

Подібну тенденцію, підсилену революційними подіями, спостерігаємо у 1917 році. За сло-

вами В. Винниченка, «український сепаратизм тоді помер разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалося тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого». Відтепер «ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або далеких схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників», або людей занадто вже хоробливо пройнятих національним чуттям» [3, т. 1, с. 12-13].

І нарешті, у червні 1917 року в Полтаві утворилась Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), що складалася з місцевих поміщиків, заможних селян і громадських діячів. Її членами, зокрема, були В. Андрієвський, М. Боярський, Л. Климів, В. Липинський, брати В. і С. Шемети, В. Шкляр. Політичну програму УДХП розробив В. Липинський, головними пунктами якої були домагання державної незалежності України та збереження приватної власності на землю [9, с. 133].

Останнє питання набуло особливої ваги у зв'язку з оприлюдненням 7 листопада 1917 р. III Універсалу УНР. Ним, окрім проголошення створення УНР – першої Української держави новітньої доби (щоправда, із збереженням федеративного зв'язку з Російською республікою), скасовувалася приватна власність на землю: «Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на урядські, монастирські, кабінетські та церковні землі – касується» [3, т. 2, с. 76].

Це відразу викликало чималий резонанс у суспільстві, де земельне питання було ключовим. На численні тривожні запитання до Генерального секретаріату (уряду УНР), як слід тлумачити постанови Універсалу в аграрній сфері, з'явилося офіційне пояснення від 24 листопада за підписами голови секретаріату Володимира Винниченка і тимчасово виконуючого обов'язки генерального секретаря земельних справ Бориса Мартоса. У ньому, зокрема, зазначалося, що «скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу», слід розуміти так, що до скликання Всеукраїнських Установчих зборів «ці землі передаються в завідування вибраних народом земельних комітетів, які і будуть порядкувати ними, як то зазначено в Універсалі» [4, с. 31-32].

Подібне явище, котре отримало назву «соціалізації землі», скінчилося, за словами одного з діячів гетьманського уряду М. Могилянського, «грабунками маєтків, насильствами, знущаннями, подеколи вбивством поміщиків». Він згадував, що «українські селяни, власники землі, особливо заможні, а таких на Україні було дуже

багато, були геть усі проти небезпечних витівок соціалізації, так само, як і проти земельних комітетів, але, боючись помсти, мовчали й не заперечували проти бешкетництва і неподобства, що усвідомлювалися: поділу худоби, хліба поміщицьких економій та інших» [12, с. 120-121].

Представники цього стану, що представляли шість північних повітів Полтавської губернії, з ініціативи УДХП 7 квітня 1918 р. провели в Києві свій з'їзд, на якому рішуче вимагали поновлення приватної власності на землю. В цілому можна погодитись із думкою майбутнього гетьмана Української Держави Павла Скоропадського: «Поява щирих селян, людей землі, людей упевнених, які не соромились ясно висловлювати свою думку стосовно всіх тих порядків, що тоді у нас існували, справила сильне враження на Київ». Відтепер «у колах Ради з'явилася ще більша розгубленість, адже їй уже не можна було казати, що весь народ санкціонує III Універсал, виявляється, що частина справжнього народу-трударя на землі зовсім не поділяє цю думку» [13, с. 136].

Після від'їзду полтавської делегації опозиційними до радикальної соціалістичної політики УНР силами було вирішено скликати Всеукраїнський з'їзд хліборобів. На ньому мали бути обговорені проблеми розбудови «міцної культурної Української Народної Держави», утвердження принципу власності «як основи народнього господарства» і здійснення аграрної реформи на базі «справедливого правопорядку» [15, ф. 57, оп. 2, спр. 238, арк. 1]. Та основним питанням з'їзду, який відбувся 29 квітня 1918 р., стала зміна державного устрою в Україні й проголошення нової влади на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Більшість дослідників погоджуються в тому, що Гетьманат 1918 року був найбільшим виявом консервативних тенденцій на Наддніпрянщині доби революції. Цікаве обґрунтування легітимності постанови Української Держави подає В. Липинський: «З'їзд хліборобів Української землі (з Московщини чи Польщі там ні одної людини не було!) проголосив Гетьманство. Хто були ці хлібороби? – Нашадки козацько-шляхетської старшини і старого панства, отже в дану історичну хвилину політично на Україні найстарша і найбільше досвідчена верства – зросійщена і спольщена в попередній добі – така, якою її створила нація українська. До них прилучилась найбільш господарська, найрозумніша і найбільш благородна частина селянства. Побачивши за своєю спиною більшовицького дрючка, не захотіли ці чесні і розумні люди покористуватись своїм дрючком, якого дала їм на панів Центральна Рада. Хоч у з'їзді участі не брали, але йому співчували: духівництво, старе кадрове офіцерство російської армії родом з України, промислові, фінансові і торговельні круги, врешті горстка інтелігенції. Таким чином,

з'їзд хліборобів виявив 16/29 квітня 1918 р. бажання всіх найважливіших класів тодішнього громадянства Української землі» [2, с. 74].

Свою прихильність до встановлення гетьманського режиму продемонстрували представники УДХП. 30 квітня 1918 р. вони провели збори, на яких вітали переворот і висловлювали сподівання на порозуміння з Павлом Скоропадським щодо майбутньої ролі сільських господарів у розбудові національної державності. Як відмічалось у спеціальній заяві УДХП на ім'я гетьмана, «влада мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу. Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатирям, а зуміє заслужити любов всіх чесних і вірних синів України» [14, с. 476-477].

Взагалі, націонал-консервативні сили сподівалися побачити у Скоропадському постать, яка була б здатна забезпечити постання міцної сконсолідованої Української держави, побудованої на кшталт європейських країн (що, в свою чергу, унеможливило б розвиток України за російським сценарієм). Дмитро Донцов, котрий примкнув до УДХП, так мотивував причини своєї співпраці з Гетьманом: «Що мене до цього спонукало? Передусім сама особа гетьмана Павла. На тлі сірої штандартности і безбарвности демо-соціалістичного провідництва, — П. Скоропадський був індивідуальністю. Дальше, він посідав прикмети, яких бракувало центрально-радянцям: мав в собі живчик владолюбства і звичку командування. Мав фах, що найбільше тоді був потрібний для правителя України: був військовиком. Нарешті мав політичну відвагу, бо, стаючи гетьманом самостійної України, він зраджував собі всю ту, російсько-монархічну касту, до якої належав... Переходячи від моментів особистого характеру до політичних, я пристав до гетьмана тому, що хотів бачити в нім нашого Бонапарта... І там, і у нас, по упадку монархії, новий, революційний, провід допровадив країну до анархії, з якої її вивести могла тільки чиясь тверда рука» [6, с. 6-7].

Разом з тим, Гетьманат так і не спромігся належним чином забезпечити розбудову національної державності. П. Скоропадський був змушений творити державу за умов існування різнополюсного суспільства, котре мало абсолютно полярні погляди на Українську Державу 1918 р. З одного боку, українські соціалістичні партії, що репрезентували УНР доби Центральної Ради, після першої невдалої спроби знайти порозуміння з новим режимом зайняли переважно опозиційну (або ж взагалі — відверто негативну) позицію щодо участі в роботі уряду. Натомість представники проросійськи налаш-

тованих заможних кіл, які й склали кістяк гетьманської урядової адміністрації та влади на місцях, здебільшого вважали останню першим кроком до відновлення дореволюційної, «єдиної та неподільної» Росії. Як слушно вказував Я. Грицак, «для російських офіцерів, бюрократів та інтелектуалів гетьманський режим з його псевдокозацьким характером був фарсом, «чепухой». Якщо вони йшли на службу до гетьмана, то робили це виключно з прагматичних міркувань. Їх приваблювала та обставина, що гетьманська держава гарантувала певний мінімум стабільності. Вони мали намір використати Україну як базу для боротьби проти більшовицької влади на Півночі. Тільки-но з більшовизмом буде покінчено, гадали вони, потреба у цій оперетковій державі відпаде» [5, с. 128].

Після приходу до влади П. Скоропадський не використав у повному обсязі підтримку українського консервативного табору. Так, тільки Д. Донцов очолив Бюро преси й Українську телеграфну агенцію, В. Липинський став послом Української Держави в Австро-Угорщині, а М. Міхновському зроблено пропозицію обійняти посаду радника гетьмана. З числа українських соціалістів до складу першого кабінету міністрів увійшов тільки історик і публіцист Дмитро Дорошенко (член УПСФ), який був призначений виконуючим обов'язки міністра закордонних справ. Однак він користувався назагал мінімальним впливом у гетьманському уряді. Здебільшого всі питання, що належали до прерогативи Д. Дорошенка, вирішувалися через його заступника Олександра Палтова — довіреною особою Павла Скоропадського.

Влучну характеристику гетьманові надав у своїх спогадах активний учасник національно-визвольних змагань Євген Коновалець: «На підставі моїх спостережень я прийшов до висновку, що П. Скоропадський — це людина чесна, але дуже слабовільна, українському народові та його справам дуже й дуже далека; видно було, що Гетьман завзято вчиться української мови, бо від часу першої моєї розмови з ним до чергової зробив великі поступи; майже у кожній розмові зі мною підкреслював, що кермується він лише добром України, та нарікав, що українці не хочуть його підтримати, але одночасно оточував себе людьми крайньо ворожими до всього українського і майже сліпо слухав їхніх порад і вказівок» [7, № 10, с. 111].

Подібну непослідовність Скоропадського відмічав і Антон Денікін, один з лідерів російського білого руху та головнокомандувач Добровольчої армії, наводячи зовсім протилежні (в залежності від особи співрозмовника) висловлювання гетьмана про майбутнє Української Держави [12, с. 142-143]. Така невизначеність дорого коштувала останньому: сприйнявши грамоту П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. про федерацію України з майбутньою не-

більшовицькою Росією як загрозу української самостійності, всі національно свідомі військові частини Гетьманату зреклися підтримки існуючого ладу.

Так само Скоропадського полишила й українська правниця. Після проголошення федеративної грамоти зазнала неуспіху спроба Є. Коновальця переконати гетьмана відкликати її. Тож у розмові Коновальця з Д. Донцовим і С. Шеметом одностайно ухвалене рішення підтримати ідею протигетьманського повстання. Донцов писав: «Я був, як казали французи, Гетьмана «partisan», не «courtisan»; сторонник, не двірський прислужник. Тому, коли федеративна грамота перекреслила мої сподіванки, наші дороги розійшлися» [6, с. 112].

Внаслідок перемоги повстання 14 грудня 1918 р. до влади в Україні прийшла Директорія УНР на чолі з Володимиром Винниченком. У проголошеній нею декларації, з одного боку, закріплено повалення Гетьманату Скоропадського, а з іншого – окреслено перспективи подальших радикальних демократичних перетворень в Україні. 20 грудня «Декларацію Директорії Української Народної Республіки» оголошено на засіданні представників Директорії та українських політичних партій. У цілому всі партії сприйняли її текст позитивно. Із зауваженнями виступили Арнольд Марголін (УПСФ) і Дмитро Донцов (УДХП). Перший, зокрема, зазначив, що, хоча декларація і не є незаперечною, соціалісти-федералісти надалі підтримуватимуть політику нової влади. Натомість Д. Донцов у своїй промові відмітив, що демократично-хліборобська партія виступатиме проти декларації і застеріг на закінчення, звертаючись до творців документу: «Ви почали революцію під жовто-блакитним прапором українським, ви провадите її тепер під червоним прапором соціалізму. Ви скінчите її під чорним прапором анархії» [6, с. 93].

Інший член УДХП Віктор Андрієвський пізніше ще відвертіше висловився стосовно «Декларації...»: «Директорія навіть після сумного досвіду Центральної Ради не може рішитися стати на правдиво демократичний шлях – об'явити повноправність усіх громадян, а натомість по старому висуває принцип привілеїв ... Але були в ній і інші мотиви. Констатуючи, що чужі демократії і чуже робітництво не дуже то квапи-

лося доси помагати нашій «демократії» в її роботі, та і взагалі до України симпатій ніколи не виявляли, Директорія тим не менше зверталася до соціалістичних громадян усіх національностей і усіх напрямків із закликом допомагати їй у її роботі. Від старих пtiць годі чекати нових пісень! Було ясно, що замість українського народу без різниці класів на державну роботу прийдуть знову соціалісти без різниці національності» [1, с. 23, 27].

Дійсно, за словами вже цитованого А. Марголіна, «невдовзі став визначатись основний тон політики Директорії. Винниченко йшов швидкими, нестримними кроками ліворуч». Не дивно, що подібні політичні дії «відштовхнули від Директорії буржуазні верстви населення, а такі становили більшість мешканців Києва. Між тим, за умов більш поміркованої та спокійної політики Директорії можна було знайти підтримку всього міського населення» [12, с. 372].

То були не пусті балачки. Шеф Управління преси та інформації УНР Осип Назарук згадував, що до нього приходили представники різних, у тому числі і заможних, станів, члени неукраїнських і несоціалістичних груп і партій з реальними пропозиціями щодо розбудови фінансово-банкових, військових, виробничих та інших галузей державного устрою республіки; окрім проектів ними також пропонувалися необхідні капіталовкладення для їх реалізації. Але голова Директорії, В. Винниченко, був проти втілення їх у життя: «Це може й добрі справи, однак ті, що їх прекладають, занадто праві. Зв'язок з ними стягнув би на уряд погану опінію. Я перестерігаю Вас перед цим» [11, с. 89-90]. На тому все закінчувалося.

Військові поразки республіканської влади разом із несприятливою міжнародною кон'юктурою у 1919 році поглибили кризову ситуацію в керівних колах УНР, пов'язану з розбіжністю поглядів на побудову держави. Партії та групи, що брали участь в антигетьманському повстанні, не виявили в собі належної політичної виваженості та мудрості, щоб піднятися над своїми вузькопартійними інтересами й об'єднатися задля порятунку країни. Тож поступово на більшості українських теренів було встановлено владу Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Джерела та література:

1. Андрієвський В. З минулого. – Т.2. Від гетьмана до Директорії. – Ч.2. Директорія. – Берлін: Українське слово, 1923. – 314 с.
2. В. Липинський як ідеолог і політик. – Ужгород: [Б. в.], 1931.
3. Винниченко В. Відродження нації. В 3 т. – К.: Політвидав України, 1990. – 348 с.; 328 с.; 542 с.
4. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) // Український історик. – 1967. – №3-4. – С. 5-60.
5. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Донцов Д. Рік 1918, Київ – Торонто: Гомін України, 1954. – 128 с.
7. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Київ. – 1991. – №10. – С. 105-117; №11. – С. 105-123.

8. Липинський В. Твори. – Т. 3. Україна на переломі, 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1991. – 346+LXX с.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
10. Малеева І. Генеза українського націоналізму // Національна ідея у формуванні громадянського суспільства та правової держави в Україні (матеріали конференції). – К.: Кон?рес українських націоналістів, 1996. – С. 81–89.
11. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень: Український прапор, 1920. – 349 с.
12. Революция на Украине по мемуарам белых. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 436 с.
13. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ; Філадельфія: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 493 с.
14. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Д. Ф. РОЗОВИК

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОФЕСІЙНОГО, НАРОДНОГО ТЕАТРУ, МУЗИКИ ТА КІНОМИСТЕЦТВА У 1917–1920 РР.

Розовик Дмитро Федорович – доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук

Органічною частиною культурного життя будь-якого народу є театральне і музично-хорове мистецтво. У середовищі українського народу воно розвивалося з давнини і його здобутки, особливо у музиці, співах, хореографії уже з часів козацько-гетьманської держави стали відомі у багатьох європейських країнах. Але відомі Валуєвський циркуляр уряду (1863 р.) та Емський акт (1876 р.) імператора Росії заборонили сценізувати українські вистави і вживати рідну мову у музиці, чим надовго затримали розвиток національного театрального-музичного мистецтва. Після виходу цих законів впродовж п'ятдесяти років передові діячі науки і культури України вели настигнуту боротьбу за їх відміну і надання нормальних можливостей розвитку української музики та театру. Проте такі умови з'явилися лише з падінням монархії в Росії і утворенням першого національно-державного органу Центральної Ради.

Навесні 1917 р. Центральна Рада, отримавши від Тимчасового уряду право на проведення культурного будівництва, повела в цьому процесі роботу за відродження національного театрального, музичного й хореографічного мистецтва.

Серед цього комплексу завдань парламент на передній план висунув проблему створення професійного театру і вже у квітні 1917 р. заснував газету «Театральні вісті» та організаційний комітет по формуванню першого постійно діючого українського національного професійного театру. До його складу увійшли І. Мар'яненко, С. Паньківський, О. Курбас, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Орел-Степняк, та інші відомі

митці. Очолив названий комітет В. Винниченко. На діяльність нового театру Центральна Рада виділила з власного фонду кошти й арендувала для нього приміщення Троїцького народного дому в м. Києві [1].

У травні цього ж року театральний комітет затвердив репертуар вистав для Національного професійного драматичного театру і його творчий колектив у складі 31 чол. До трупи увійшли М. Садовський, О. Курбас, І. Мар'яненко, П. Саксаганський та інші відомі майстри сцени. Відкриття театру відбулося 16 вересня 1917 р. виставою В. Винниченка «Пригвожджені» [2].

Робота по формуванню професійних і народних театрів значно прискорилася з утворенням уряду, Генерального Секретаріату освіти і у його структурі Департаменту мистецтва з театральним відділом.

Восени 1917 р. названі державні структури надали фінансову допомогу й провели значну практичну роботу по організації українських театрів або сценізації діючими театрами українських вистав у Чернігові, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Одесі та інших містах. Нещодавно створений «Молодий театр» Л. Курбаса для налагодження своєї діяльності отримав від уряду 210 тис. крб. допомоги. По декілька десятків карбованців на сценізацію вистав українських драматургів надіслав Генеральний Секретаріат групі губернським і повітовим театрам [3].

Поряд з організацією професійних театрів для дорослих, театральний відділ Департаменту мистецтва видав розпорядження про формування професійних театрів для дітей і молоді. На виконання цього наказу такі театри відкри-

валися у м. Києві, Одесі, Харкові та інших містах УНР [4].

Центральна Рада з урядом, місцевими органами влади попиклувалася про масове відкриття напівпрофесійних й аматорських самодіяльних театрів в містах та селах республіки. До усієї роботи були широко залучені «Просвіти», учительські колективи, молодь і доросле населення. Вони активно створювали любительські драматичні театри, музично-хорові групи, самодіяльні гуртки і т.д.

Влітку 1917 р. в м. Сквирі колектив місцевих учителів утворив театральну групу, яка показувала українські п'єси у містах і селах Сквирського та сусіднього повітів [5].

Особливою великою популярністю у Сквирському повіті і далеко за його межами користувався театральнo-художній колектив с. Криве. В ньому любитель-режисер С. Балавенський організував велику театральнo-хорову групу з місцевих жителів. За оцінкою спеціалістів того часу колектив у своїй творчості досяг надзвичайно високої майстерності. Професійно грали актори на сцені. Концертні групи супроводжувалися досконалою музикою, чудовим сольним і хоровим співом, вишуканою хореографією. Виступаючі були одягнені в прекрасні національні костюми. Театр наочно продемонстрував невичерпані джерела природного театральнo-музичного мистецтва українського народу.

Колектив кривичан давав концерти в багатьох населених пунктах Київщини, а Генеральний Секретаріат освіти надавав йому право виступити з декількома концертами в столиці у Національному театрі. Ці виступи проходили з переповненими слухачами залу театру. Досвід роботи колективу по організації народного театральнo-музичного мистецтва вивчали спеціалісти з багатьох міст України, викладачі музичних закладів [6].

Високу художню майстерність демонстрували сотні інших самодіяльних колективів республіки.

Прискорений розвиток професійних і любительських театрів, об'єктивно вимагав забезпечення цього руху кваліфікованими організаторами, акторами, спеціалістами різних жанрів театральнo-музичного мистецтва. Для їх підготовки, за рішенням Центральної Ради, по Україні створилася мережа нових навчальних закладів.

У містах Києві та Одесі вперше на території колишньої Російської імперії відкрилися школи, які готували професійних акторів, режисерів, декораторів для театрів, а в столиці, у доповнення до них, заснувалися режисерсько-інструкторські курси по підготовці акторів і організаторів напівпрофесійних та народних театрів [7].

Центральна Рада і уряд активно займалися становленням національного музично-хорового та хореографічного професійного і самодіяльного мистецтва.

Навесні 1917 р., за рішенням Центральної Ради та фінансовій підтримці збоку «Просвіти», у м. Києві утворився український Національний хор і його диригентом назначено К. Стеценка.

На зразок цього хору, впродовж 1917-1918 рр. у Полтаві, Вінниці, Житомирі, Харкові, Кам'янець-Подільську та інших містах УНР при фінансовій підтримці збоку уряду та участі місцевих органів влади, культурних товариств створювалися національні (народні) професійні і аматорські хорові, музичні, танцювальні колективи. На основі чисельних духових та струнних оркестрів формувалися оркестри народної музики. Навесні 1918 р. в м. Києві утворився Український Національний оперний театр. Його очолив М. Садовський (Тобілевич) [8].

Музика, співи, хореографія, за рішенням Генерального Секретаріату освіти як обов'язкові навчальні предмети були введені в школи і вузи республіки.

Для підготовки спеціалістів з музики, хореографії при фінансовій підтримці уряду в республіці відкрилася мережа музичних шкіл. В губернських центрах 22 курси нотної грамоти, 13 курсів хорового співу та хореографії, які готували спеціалістів професійним і самодіяльним музичним й танцювальним колективам [9].

Отже, Центральна Рада і уряд УНР закликали основи розвитку національного професійного та аматорського театральнo-музично-хорового й хореографічного мистецтва.

Дальшого зміцнення і розбудови ці напрямки культури набували в період гетьманату.

Характерною особливістю цього етапу розвитку, особливо театральнo-го мистецтва, стало те, що багато напівпрофесійних і аматорських колективів розпочали переходити на професійну основу або заявляли про ці наміри уряду, місцевим органам влади й просили від них на це підтримки. Таких колективів було сотні. Тому, за рішенням уряду, допомога надавалася насамперед тим театрам, які дійсно показували вистави глядачам на високому професійному рівні. До таких належали український Національний театр, другий Київський міський, українські театри Чернігова, Полтави, Житомира, Харкова та ряду інших міст.

Крім підтримки діючих колективів, Рада Міністрів виділяла кошти для заснування нових театрів. У столиці відкрився державний український драматичний театр. До складу його трупи увійшли М. Заньковецька, Г. Борисоглібська, С. Паньківський та інші відомі майстри сцени. Керував колективом П. Саксаганський, а розпочав свою творчу діяльність новостворений театр у листопаді 1918 р. виставою «Лісова пісня» [10]. Заснувався новий професійний український «Вільний театр» у Полтаві, губернський національний у Херсоні і т.д.

Зростання авторитету і популярності українського театральнo-го мистецтва сприяло тому,

що велика група російських, єврейських і деякі польські театри розпочали сценізувати «Маруся Богуславку», «Наталку Полтавку», «Назара Стодолю» та інші українські вистави [11].

Для забезпечення зростаючої мережі театрів кваліфікованими акторами, режисерами уряд гетьманату, у доповнення до діючих театральних-музичних навчальних закладів, відкрив у столиці дворічну драматичну школу та державні театральні режисерсько-інструкторські курси. Надав допомогу по налагодженню навчального процесу Одеській драматичній школі та іншим навчальним закладам цього профілю [12].

Керівництво держави підтримувало дальший розвиток музично-хорового мистецтва. Рада Народних Міністрів профінансувала діяльність оперного театру, симфонічного оркестру ім. Лисенка, музично-драматичного інституту, реформувала музично-драматичну школу ім. Лисенка у вищий музично-драматичний інститут. За рішенням Міністерства народної освіти та мистецтва при Київській консерваторії, музичних школах відкрилися кафедри і спеціалізації української музики, 8 кобзарських шкіл по губернських центрах та десятки курсів по підготовці диригентів й художніх керівників народних хорів. За державні кошти створилося 27 великих професійних національних музично-хорових та хореографічних колективів [13].

Щодо художньої самодіяльності, то вона в період гетьманату також розвивалася досить інтенсивно, а у ряді губерній набула навіть масового поширення.

На Полтавщині самодіяльні драматичні, хорові й хореографічні групи та колективи впродовж 1918 р. утворилися практично по всіх населених пунктах. В одному з таких аматорських гуртків розпочав свою творчу діяльність видатний співак сучасності І.Козловський. З метою підвищення їх загального мистецького рівня, за рішенням губернського земського зібрання, у повітових центрах краю були відкриті народно-капельмейстерські курси організаторів художньої самодіяльності.

Таким чином, завдяки комплексній роботі збоку уряду, місцевих органів влади, культурних організацій в сфері театального, музичного й хорового мистецтва наприкінці 1918 р. у державі діяло уже понад 850 українських професійних і напівпрофесійних драматичних та оперних театрів й колективів, а також близько 4 тис. самодіяльних драматичних, хорових, музичних і хореографічних колективів та груп.

Розвиток театально-музичного мистецтва знаходився постійно в центрі уваги Директорії УНР. Її голова В.Винниченко, будучи сам талановитим драматургом, з цієї високої державної посади надавав українським професійним і народним театрам максимально можливу допомогу.

Навесні 1919 р. театри республіки отримали асигнування в декілька мільйонів гривень. Про-

довжувалося фінансування збоку уряду відкриття нових професійних та напівпрофесійних театрів у Херсоні, Катеринославі, Проскуріві, Могилев-Подільську та інших містах. У їх створенні приймали активну участь Л.Курбас, М.Садовський та інші відомі майстри сцени [14].

Особливо багато в період правління Директорії УНР утворилося мандрівних театрів. Діяло їх у кожній губернії по декілька десятків й вони успішно ознайомлювали широкі народні маси з українським театральним мистецтвом.

Директорія УНР спільно з урядом і культурною комісією Трудового Конгресу підтримували дальший розвиток музично-хорового мистецтва й художньої самодіяльності. При їх фінансовій допомозі наприкінці 1919 р. утворилося декілька десятків національних професійних і народних хорів у Київській, Волинській, Подільській, частково Катеринославській губерніях. Заснувалася «Українська республіканська хорова капела» яку очолив О.Кошиць. Капела у 1919 р. гастролувала по багатьох містах Австрії, Чехії, Польщі, Німеччині, Франції. Зали у яких проходили її концерти, завжди були переповнені глядачами. Вони з великим захопленням слухали українську музику та пісні. Завдяки цим гастролям українське музичне мистецтво набуло широку популярність у країнах Західної Європи [15].

Театральне життя й музично-хорове мистецтво розвивалося у радянський період. Проте, порівняно з попередніми роками, воно мало свої особливості і труднощі становлення.

Навесні 1919 р. Раднарком УСРР на підтримку театрів республіки виділив досить великі на той час асигнування у 261 млн. крб. і встановив зарплату акторам у 5-8 тис. крб. на місяць. Але, поряд з цим позитивним моментом, керівництво республіки видало закон про націоналізацію всіх професійних й напівпрофесійних театрів і передало їх у підпорядкування Наркомату освіти та Всеукраїнському театальному комітету. Згодом у структурі театального комітету була створена комісія радянської пропаганди. Вона переглянула репертуари всіх театрів, вилучила з них вистави, які, на її думку, носили «буржуазно-націоналістичний» характер і розпорядилася замінити їх п'єсами з активною пропагандою ідей більшовизму та захисту радянської влади. Ці заходи стали фактично введенням політичної цензури у театральне мистецтво республіки. Зрозуміло, що таке ставлення до українського театального життя привело до згорання творчої ініціативи багатьох колективів, заідеологізувало мистецтво, не давало йому можливості розвиватися на нормальному національно-демократичному ґрунті [16].

Проте, незважаючи на ці недоліки, радянське керівництво в цілому зробило досить багато для зміцнення матеріальної бази театрів та збільшення їх чисельності.

Навесні 1919 р. лише у м. Києві діяло близько сотні різних театрів і багатьом з них уряд надавав матеріальну допомогу. При сприянні Раднаркому і за участю місцевих органів влади та культурних організацій відкрилося два нові українські театри в м. Чернігові і сім по губернії. Профінансував уряд створення десятків нових професійних і напівпрофесійних театрів по інших губерніях республіки [17].

Але денікінці, окупувавши Україну, впродовж осені 1919 р. ліквідували практично всі професійні і навіть аматорські українські, єврейські та театри інших національних меншин й створили на їх основі російські або переобладнали театральні приміщення під кабаре, ресторани тощо. Тому, після вигнання Добровольчої армії, довелося фактично заново створювати мережу українських професійних і любительських театрів, витрачаючи на це великі кошти.

Паралельно з театральним розвивалася і відновлювалася заново діяльність професійних, аматорських музично-хорових, хореографічних колективів та симфонічних оркестрів. Серед них особливою популярністю користувалася українська державна капела «Думка», яка незабаром стала однією з найкращих музично-хорових колективів республіки і Радянського Союзу.

Фахівців музично-хорового мистецтва готували понад 200 навчальних закладів, більшість яких також, після денікінського розорення, змуснена була відроджувати свою діяльність заново.

Отже, внаслідок багатогранної роботи урядів, місцевих органів влади, різних громадських і культурних організацій впродовж 1917–1920 рр. в Україні була створена міцна основа національного театального й музично-хорового мистецтва. Наприкінці 1920 р. в республіці діяло близько 40 українських професійних драматичних і оперних театрів, 400 напівпрофесійних та постійно діючих народних драматичних театральних труп. Цю масу доповнювало 9 тис. колективів і груп художньої самодіяльності у яких брало участь близько 220 тис. чол. [18]

В процесі формування українського театру з ініціативи Центральної Ради і уряду розгорнулася робота по розвитку тоді маловідомого й поширеного в масах кіно. Цим питанням займався Генеральний Секретаріат освіти та створена у його Департаменті мистецтва кіносекція.

Тут варто зазначити, що Генеральний Секретаріат освіти у ті далекі часи, коли кіно демонструвалося іще як рідкісне технічне диво, вбачав уже в ньому перспективний, всеохоплюючий і достатньо впливовий напрямок мистецтва по культурно-естетичному вихованню населення й розвитку національної культури взагалі. У зв'язку з цим уряд влітку 1917 р. на модернізацію матеріально-технічної бази кіноіндустрії виділив досить великі асигнування, а згодом

розробив програму екранізації перших українських наукових, документальних і художніх кінофільмів. Було також закуплено чимало синематографів для створення стаціонарних й пересувних кінотеатрів та передачі їх в систему шкільної й вищої освіти [19].

Робота, започаткована Центральною Радою по формуванню національного кіномистецтва, була продовжена при гетьмані П.Скоропадському.

У цей час кіносекція Міністерства народної освіти та мистецтва, очолювана Л.Старицькою-Черняхівською, утворила режисерсько-акторські колективи по екранізації українських художніх і документальних кінофільмів. Сама ж Л.Старицька-Черняхівська написала сценарії до кінофільмів «Розбійник Кармелюк», «Вітер з півночі» та інших. Кіносекція залучила до знімання в кінофільмах кращих акторів з професійних театрів. Створила окремі спеціалізовані колективи по екранізації наукових кінофільмів, казок для дітей, кінохроніки і т.д. Завдяки цілеспрямованій роботі кіносекції, режисерсько-акторських колективів та кіностудій, лише впродовж другої половини 1918 р. на екран вийшло понад 50 нових українських художніх й документальних кінострічок [20].

Ідея Центральної Ради і гетьманату по створенню національного кінематографа знайшла досить активну підтримку серед культурних організацій, місцевих органів влади в ряді регіонів України.

На Полтавщині земське губернське зібрання виділило 234 тис. крб. на заснування власної краєвої режисерсько-акторської групи, кінолабораторії й мережі кінотеатрів [21].

Подібні творчі колективи та матеріально-технічна база для кіностудій створювалася за місцеві й урядові кошти у Подільській, Одеській, Катеринославській губерніях. Ці колективи власними зусиллями екранізували десятки кінофільмів.

Досить активну підтримку дальшому формуванню національного кіномистецтва надавала Директорія УНР. Особливість її роботи в цьому напрямку полягав у тому, що вона виділяла великі кошти на технічне переоснащення кіноіндустрії, збільшення випуску різноматематичних українських кінофільмів, відкриття нових стаціонарних та пересувних кінотеатрів [22].

Стосовно розвитку українського кіномистецтва у радянський період, то воно, як і театри, було націоналізоване, перейшло фактично під більшовицький партійний контроль і зобов'язане було захищати і проводити його ідеологію та політику на екрані. Природно, що це негативно впливало на розвиток кіномистецтва.

Але якщо заідеологізований класовий підхід радянського керівництва до кіно можна піддавати критиці, то в плані розвитку технічної бази кіноіндустрії, направлення в кіностудії найкращі

акторські сили України і навіть сусідніх республік, підвищення художньо-мистецького рівня новостворених кінофільмів, було зроблено значний крок вперед. Впродовж 1919–1920 рр. Київська і Одеська кінолабораторії були модернізовані у повноцінні кіностудії з належним матеріальним оснащенням, досвідченими техніками, режисерами, акторськими групами. Для підготовки режисерів, акторів, операторів та інших спеціалістів для кіно в республіці було відкрито чотири спеціалізовані технікуми, кіноакадемія в Харкові та спеціалізації у політехнічних вузах, театральних училищах й інститутах. В губерніях засновано мережу курсів по підготовці техніків-кіномеханіків [23].

Таким чином, внаслідок роботи урядів України, місцевих органів влади, культурних організацій за 1917–1920 рр. кіноіндустрія республіки власними зусиллями відзняла 500 українських

художніх, наукових, документальних кінофільмів, обробила і запустила в прокат 4,2 тис. різноматичних, у тому числі 1,2 тис. художніх кінострічок, створених кіномитцями Росії. За чотири роки в республіці відкрилося 320 постійно діючих кінотеатри, на села працювало понад 160 пересувних кіноустановок. При всіх вузах, технікумах, багатьох школах, училищах, «Просвітах», наукових товариствах відкрилося сотні залів з синематографами. У 1920 р. лише стаціонарні кінотеатри відвідало 9,6 млн. чол. З чудо-кіно познайомилося мільйони жителів села. Отримали можливість систематично переглядати кінофільми десятки тисяч студентів, учнів шкіл та училищ.

Це все разом дає підстави стверджувати, що впродовж 1917–1920 рр. в Україні була створена міцна основа національного кіномистецтва та кіноіндустрії.

Література:

1. ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.201 – Арк.1.
2. ЦДАВО України – Ф.1115 – Оп.1 – Спр.58 – Арк.11; Робітничая газета – 1917 – 19 вересня.
3. ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.203 – Арк.6.
4. Народна воля – 1918 – 27 квітня.
5. Народна воля – 1918 – 4 квітня.
6. Народна воля – 1918 – 27 квітня.
7. ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.199 – Арк.80; Робітничая газета – 1917 – 28 вересня.
8. ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.203 – Арк.3.
9. ЦДАВО України – Ф.2201 – Оп.1 – Спр.278 – Арк.3–4; Нова Рада – 1917 – 13 грудня.
10. Нова Рада – 1918 – 1 грудня.
11. Полтавський голос – 1918 – 5 липня; Трудовая газета – 1918 – 3 ноября.
12. ЦДАВО України – Ф.2201 – Оп.2 – Спр.585 – Арк.6, 9.
13. ЦДАВО України – Ф.2457 – Оп.1 – Спр.2 – Арк.4; Ф.2201 – Оп.1 – Спр.278 – Арк.3, 10.
14. Дністрянська хвиля – 1919 – 14 вересня.
15. ЦДАВО України – Ф.1113 – Оп.2 – Спр.82 – Арк.66; Ф.1429 – Оп.2 – Спр.76 – Арк.51.
16. ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.1 – Спр.639 – Арк.4; Спр.993 – Арк.25, 26, 27.
17. ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.1 – Спр.1015 – Арк.4.; Известия (Чернигов) – 1919 – 6 июня.
18. ЦДАВО України – Ф.166 – Оп.1 – Спр.1162 – Арк.46.
19. ЦДАВО України – Ф.2581 – Оп.1 – Спр.199 – Арк.15, 49.
20. ЦДАВО України – Ф.2201 – Оп.2 – Спр.586 – Арк.7, 10; Нова Рада – 1918 – 4 жовтня.
21. Полтавские новости – 1918 – 8 ноября.
22. ЦДАВО України – Ф.2457 – Оп.1 – Спр.62 – Арк.10, 37, 64; Життя Поділля – 1919 – 10 березня.
23. ЦДАВО України – Ф.2457 – Оп.1 – Спр.62 – Арк.10, 37, 64; Життя Поділля – 1919 – 10 березня.

Т. І. МАЛЕЄВА

МИРГОРОДСЬКА ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВА ШКОЛА ІМ. М.В. ГОГОЛЯ ЯК ВТІЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ ІНІЦІАТИВИ. ДО 105-РІЧЧЯ З ДНЯ ВІДКРИТТЯ.

*Малеєва Тетяна Іванівна – старший викладач кафедри суспільно-політичних наук
Кременчуцького державного політехнічного університету, аспірантка Київського національного
університету ім. Т.Г. Шевченка*

Нинішнього 2001 року Миргородська художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя (тепер Миргородський керамічний технікум) відзначатиме 105 річницю від заснування. Цей унікальний навчальний заклад є свідченням неперервного зв'язку між поколіннями позаминулого ХІХ та сьогоdnішнього ХХІ ст. у їхньому прагненні зберегти художні традиції народу.

Художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя стала втіленням земської ініціативи та наполегливої діяльності. Миргород обрали місцем її розташування як батьківщину великого художника слова та як центр значних покладів керамічних глин. Школа була своєрідним осередком поширення технічних знань та прищеплення художнього смаку не лише для кустарів Полтавсь-

кої губернії, але й місцем підготовки кваліфікованих фахівців для багатьох регіонів країни. Після 1918 р. художньо-промислову школу перетворили на художньо-промисловий, а 1929 р. – індустріально-керамічний інститут. З 1933 р. і до сьогодні існує як Миргородський керамічний технікум ім. М.В.Гоголя. Історія цього навчального закладу пов'язана з низкою видатних діячів культури України. Впродовж тривалої історії школи тут працювали О.Г.Сластіон, В.Г.Кричевський, Ю.С.Михайлів, І.І.Падалка. Серед випускників – І.І.Падалка, Ф.П.Балавенський, Ф.С.Красицький, А.П.Василенко, І.М.Віцько та інші. Художньо-промислова школа, а потім керамічний технікум підготували тисячі фахівців з технологій кераміки, художньої кераміки, теплотехнічного обладнання промислових підприємств.

Таке непересічне явище в історії нашої культури заслуговує на детальне та глибоке вивчення, частковою спробою якого є наше дослідження.

Задум створити на батьківщині М.В.Гоголя «училище його імені, як найбільш гідний слави письменника пам'ятник», запропонований Миргородським повітовим земством ще у 1880 р., підтримали в уряді, відкривши 14 лютого 1881 р. всюди по імперії підписку для збору пожертв громадян на втілення пропозиції. На кінець січня 1888 р. капітал від пожертв склав 28100 крб. [4, 5]. В засіданні відділу з технічної та професійної освіти Вченого Комітету Міністерства народної освіти 10 березня 1888 р. заслухали доповідь члена Комітету І.О.Анопова про заснування в м. Миргороді Полтавської губернії художньо-кустарно-ремісної школи ім. М.В. Гоголя, вирішивши віднести частину витрат по її утриманню на рахунок казни [4, 5]. Полтавське губернське земське зібрання XXIII скликання 1888 р. теж заслухало доповідь про влаштування училища ім. М.В. Гоголя та прийняло відповідне рішення [4, 5].

За задумом створювана школа, де митецький та художній хист докладались би до реальних потреб життя, мала якнайповніше відповідати ідеї вшанування великого художника-реаліста, а також бути взірцем та поштовхом до виникнення подібних навчальних закладів [4, 7]. За типом школа вбачалась подібною до Дігтярівського училища, з тою різницею, що викладатимуться художньо-ремісні галузі кустарної промисловості, та будуть створені всі умови для розвитку творчого художнього потенціалу учнів школи.

Вибір місця для влаштування художньо-промислової школи ім. М.В.Гоголя у м. Миргороді пов'язаний, безумовно, з потужним впливом докільля. Адже Миргородський повіт розташований у центрі того району Полтавської губернії, де не тільки найбільше розвинені взагалі всі кустарні промисли, але значно вкорінена обробка дерева та глини, тобто саме ті виробництва, в яких художня освіта є і корисною, і необхідною.

Для втілення пропозиції був наявний капітал у 28000 крб., зібраний за всеросійською підпискою, і 5000 крб., призначених одноразово для цієї мети Миргородським повітовим земством [4, 304].

Губернське зібрання 1888 р. підтримало пропозицію управи про створення художньо-ремісної школи в Миргороді. За первинним статутом термін навчання визначений був у 4 роки. В школі намічалось викладати ліплення і формування виробів з глини, гіпсу та ін.; декоративний живопис; бронзування і лакування; різьбу по дереву, токарне мистецтво і золочення по дереву; слюсарно-механічну справу, гальванопластику, ливарну справу та ін. Також планувалося вивчення технології окремих ремесел з коротким викладом основ механіки, фізики і хімії. Статут школи був подібний до статуту Дігтярівського училища. [3, 22–30].

Після тривалого підготовчого періоду у м. Миргороді 1 листопада 1896 р. відкрили художньо-промислову школу ім. М.В.Гоголя, яку утримували коштом Полтавського губернського земства і допомогою від Міністерства фінансів [16, 1].

Таким чином, першим директором школи був надвірний радник Семен Іванович Масленников [15, 4]. На навчання приймали осіб обох статей віком не молодших 12 років, будь-якого віросповідання, за умови успішного складення конкурсного іспиту [5, 16]. Навчали в школі безкоштовно [5, 1], більше того, земство видавало всім учням навчальні посібники: папір, олівці, фарби, приладдя креслярське та для малювання [5, 124].

Повний курс навчання тривав п'ять років [17, 3]. У 1897 р. надійшло 119 прохань про прийняття до школи; зарахували на навчання 47 учнів і 9 учениць, тобто 56 чол. [5, 39]. За соціальним станом 5 учнів були з дворян, 6 – із чиновників, 1 – з духовного звання, 1 – з почесних громадян, 1 – з купців, 15 – з міщан, 7 – із солдат, 11 – з козаків і 9 – із селян [5, 39]. Але вже у 1900 р. склад учнів змінився. Переважали діти з міщан (44), козаків (62) і селян (49) [15, 8]. Звичайно, більшість учнів – з Полтавської губернії, особливо з Миргородського повіту, відповідно у 1897 р. – 54 і 36 [5, 39], а в 1900 р. – 177 і 120 чол. [15, 8]. Наведені дані свідчать про зростання популярності школи серед місцевого населення.

У 1897–98 навчальному році троє учнів Миргородської школи одержували щомісячну грошову допомогу: один від Усманської повітової земської управи – 6 крб.; двоє від тимчасового єврейського комітету ремісної і землеробської праці серед євреїв Росії – по 5 крб. [5, 201]. У списках учнів – стипендіатів за 1912 р. – Іван Падалка, в майбутньому український живописець і графік [13, 225]. У 1904 р. стипендії одержували 26 учнів із 119: 1 від губернського і 8 від

повітових земств; 13 учням надавав допомогу єврейський комітет, 1 учень мав стипендію встановлену імператрицею Марією [16, 7]. Отже, кожен п'ятий учень школи мав підтримку з різних джерел – земських та громадських.

Першочерговою метою заснування художньо-промислової школи ім. М. В. Гоголя було поширення художніх і технічних знань з керамічного виробництва серед кустарів Полтавської губернії, та підготовка фахівців з виготовлення гончарних, теракотових, фаянсових і порцелянових виробів [16, 1]. Вже з перших місяців існування школа починає активно реалізовувати своє призначення. Так, систематично влаштовували виставки учнівських робіт. У травні 1897 р. до редакції газети «Хуторянин» зі школи надіслали прохання вмістити оголошення про відкриття 15 червня третьої виставки учнівських робіт [5, 12]. Школа використовувала будь-яку можливість познайомити широкий загал з виробами учнів. На сільськогосподарській виставці у Кременчуці у 1897 р. добре враження справили теракотові вироби учнів школи [5, 178].

Про авторитетність школи як визначного центру поширення знань і допомоги кустарям свідчить ряд звернень до директора школи. Зокрема купець Максим Пелипенко з м. Опішні прохав надати допомогу козакам й Рябоконю та ін. у веденні гончарної справи [5, 85], Роменська повітова земська управа звернулася про допомогу у влаштуванні гончарної майстерні у м. Глинську [5, 98], а власник механічного заводу у С-Петербурзі «Венуа і К» з проханням рекомендувати досвідчену людину для ведення гончарної майстерні у м. Овleshкові Чернігівської губернії [5, 109]. У 1897 р. Миргородській художньо-промисловій школі підпорядковували Опішнянську гончарну майстерню Полтавського губернського земства, створену ще у 1894 р. Про співпрацю свідчило жваве листування дирекції школи із завідувачим майстернею В.Ф. Маркіним [5, 108, 195].

Миргородська художньо-промислова школа була відома далеко за межами Полтавської губернії з перших місяців свого існування. У жовтні 1897 р. до школи надійшло запрошення від Російського господарського комісіонерства «Работник» у С-Петербурзі взяти участь у базарі кустарних виробів [5, 103]. У відповіді дирекції школи знаходимо дані про діяльність закладу у перший рік його роботи. Так, повідомлялось, що школа виробляє товар лише на замовлення: учні спільно з кустарями виконують зовнішні і внутрішні теракотові, майолікові і емалеві оздоблення за власними ескізами та за ескізами замовників; виготовляють каміни, печі, вази, тарелі, глечики, чайні і столові сервізи та ін. Отже, маємо номенклатуру виробів школи за перший рік її існування. Перші вироби школою випущені у березні 1897 р. [5, 104]. У 1898 р. школа взяла

участь у виставці в Полтаві під час губернського земського зібрання і отримала за продані вироби 103 крб. [6, 5].

У 1899 р. на рахунок художньо-промислової школи надійшли кошти на утримання учнів від Кременчуцького попечительського комітету про бідних В.Козулевича – 21 крб., від Роменської повітової земської управи – М.Кіселя – 25 крб., від Усманської ПЗУ – М.Анохіна – 33 крб. З року в рік зростає рівень майстерності учнів, про що свідчить складність замовлень. У 1900 р. учні виконують також оздоблення кіотів та іконостасів. Так, на замовлення Ігумена Задньо-Никофоровської пустині виготовлений іконостас вартістю 6000 крб. Для архітектора Ніконова виготовили пічні камінні кахлі і зовнішнє личкування на 7075 крб., а на замовлення комітету з будівництва Братського дому зовнішнє оздоблення на 5600 крб. У березні 1900 р. був завершений та встановлений іконостас в Задньо-Никофоровській пустині [15, 17].

У цьому ж 1900 р. художньо-промислова школа взяла участь у двох виставках: у Полтаві під час губернського земського зібрання, і в Петербурзькій міжнародній виставці у грудні місяці. За вироби, виставлені на петербурзькій виставці, школа отримала золоту медаль «за практичну постановку навчальної справи і виробництво візерунчастих кахлів відмінного забарвлення» [15, 18].

Кризовим і переломним у діяльності Миргородської художньо-промислової школи ім. М.В.Гоголя став 1905 р. Директор школи колезький радник Олександр Андрійович Кир'яков у доповідній записці Полтавській губернській земській управі повідомляє, що з боку селян Полтавської губернії, для дітей котрих вона і була створена, починає проявлятися недовіра до школи. Селяни перестали віддавати на навчання своїх дітей: якщо у 1904 р. було прийнято 39 учнів і 25 з них з Полтавської губернії, то у 1905 р. – всього 29 учнів, з яких з Полтавської губернії лише 17 чол. [7, 4а]. Причина тому, на думку директора, у неправильній постановці навчального процесу, внаслідок чого школа перестала відповідати своєму прямому призначенню: випускати художньо освічених і практично підготовлених керамістів. Натомість зі школи виходили майстри, які мали дуже неповне уявлення про кераміку. Тому, вважав директор, необхідно терміново переводити школу на правильний практичний шлях. У записці підкреслювалось, що для Полтавської губернії керамічна промисловість має виняткове значення, оскільки губернія зовсім безлісна, саме тут потрібні гарні і дешеві вогнетривкі будівлі і правильно влаштовані печі. Передумови для цього в губернії є: це величезні поклади добрих ліпних вогнетривких глин і кваліфікована робоча сила – місцеві кустарі-гончарі. Кераміка знаходить все нове й нове застосування: це личкувальна

цегла для будинків, плитка тротуарна і для підлоги, черепиця, каналізаційні труби, вогнетривкі вироби та ін. [7, 3а].

За новим планом пропонувалось влаштувати в школі два самостійні відділення: художнє і будівельне. Учні художнього відділення почали вивчати виробництво порцеляни, фаянсу, напівфаянсу, майоліки, кам'яного посуду і розфарбовування виробів керамічними фарбами на поливі і під поливою на виробках.

Учні будівельного відділення вивчали виробництво цегли звичайної, вогнетривкої і фігурної, черепиці всіх форм і фасонів, підлогових плиток, каналізаційних труб, кахляне виробництво, виробництво теракоти і посуду від простого кухонного до скляного. Окрім того, учні цього відділення на двох останніх курсах вивчають в пічній майстерні кладку домашніх печей та з модельної цегли – кладку обпалювальних печей для керамічного виробництва [5, 21].

При новому навчальному плані кожен учень протягом дворічного спецкурсу мав виробити: а) черепиці – 3400; б) кахлів – 200; в) цегли личкувальної – 200; г) цегли вогнетривкої – 200; д) плитки для підлоги – 300; е) труб – 40 [7, 7]/

Після реорганізації робота школи вийшла на новий рівень і ще більше похвалилась.

Надходять замовлення як від приватних осіб, так і від закладів та установ. Наприклад, начальниця Лубенської жіночої Олександрівської гімназії Є.Костецька і директор Лубенської гімназії В.Яришевський замовили погруддя М.В.Гоголя [10, 18, 20]. Мінське товариство любителів спорту для благоустрою треку прохало виготовити орнаментовані вази [10, 25]. Комітет з будівництва нової споруди Різдва Богородицької церкви м. Новий Буг замовив глазуровану личкувальну плитку, глазуровану черепицю, візерунчасту керамічну плитку для підлоги [10, 29]. Полтавська губернська земська управа надіслала листа з проханням виготовити таріль для піднесення хліба-солі імператору Росії під час його відвідин Будинку Полтавського Губернського земства [10, 40]. Для Губернської земської управи виготовили великі погруддя Т.Шевченка та Петра І, вази по 7 крб., попільнички по 50 і 70 коп., малі погруддя Петра І і М.В.Гоголя [10, 6]. Від В.О.Гудим-Левковича надійшло замовлення на столовий порцеляновий сервіз для 30 персон з гербом фарбами і золотим обідком [14, 224]. З механічного двору «Венуа і К» у С-Петербурзі замовили порцелянові цифри [14, 237].

Художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя виготовила чудовий майоліковий іконостас та 6 спеціально написаних для нього ікон Миргородській Соборно-Успенській церкві вартістю 6326 крб. 26 коп. [11, 23]; на замовлення Є. Кожевникової виготовила майоліковий іконостас для церкви в Буенос-Айресі вартістю 3000 крб.

[15, 49], на замовлення В.Є.Войни був виготовлений іконостас вартістю 912 крб. 26 коп.

Таким чином, вироби Миргородської художньо-промислової школи, як високохудожні і якісні, мали великий попит не лише в Полтавській губернії, а в усій країні та поза нею.

Головна мета, якої прагнули ініціатори відкриття школи та її дирекція, стала реальністю – випускники художньо-промислової школи мали добру репутацію. Підтвердженням тому є численні запрошення на роботу: майстром у Губернську землевпоряджувальну комісію з вогнетривкого будівництва до м. Саратов [14, 12], викладачем малювання, ліплення і формовки у Слав'янську нижчу ремісничу школу Харківської губернії [14, 13], техніком з виготовлення вогнетривкої цегли і гончарної черепиці до Симбірської губернської земської управи [14, 16], майстром на завод з виготовлення цегли і черепиці до с. Старокерменчик Маріупольського повіту Катеринославської губернії [14, 19], завідуючим лабораторією з дослідження глин до Таврійської губернської землевпорядкувальної комісії м. Симферополя [14, 21], інструктором-організатором з кустарної промисловості при Усманському повітовому земстві [14, 22], в Роменську повітову земську управу [14, 29], в Житомирську художньо-промислову майстерню [14, 31].

За час з 1903 по 1906 рр. Миргородську художньо-промислову школу ім. М.В.Гоголя закінчили 154 учні, а з моменту заснування до 1911 р. школа випустила 203 фахівця: з них 71 вчителів графічних мистецтв, 34 служили на керамічних заводах та фабриках, або самостійно вели справу як кустарі, 95 служили в різних закладах, 16 вчилися у вищих художніх школах, 7 працювали креслярами та ін. З нагоди сторіччя з дня народження М.В.Гоголя губернське земство встановило для заохочення учнів школи три стипендії імені великого земляка, по 120 крб. кожна [13, 208].

Впродовж 15 років існування школи її утримання обійшлося в 450 тис. крб., а на одного учня витрачено 2000 крб. [13, 208].

Таким чином, художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя виникла завдяки задуму та ініціативі Миргородського повітового земства. На вибір місця її розташування безпосередньо вплинуло довкілля: з матеріального боку – як осередок залягання керамічних глин, з духовного – як центр неповторного світу гоголівських героїв. Впродовж 105-річної історії школа, знаходячись у постійному пошуку, зуміла зберегти творче надбання і традиції багатьох поколінь попередників. В новітній історії України вона займає гідне місце серед художньо-професійних навчальних закладів, що готують висококваліфікованих фахівців, самостійно мислячих особистостей, національно свідомих громадян.

Джерела:

Державний Історичний Архів України.

Фонд 707. Справа Управління Київського учбового округу.

1. оп. 49, спр. № 48, арк. 5
2. оп. 221, спр. № 4, арк. 590.
3. оп. 256, спр. № 29, арк. 8
4. оп. 296, спр. № 74, арк. 46

Державний Архів Полтавської Області.

Фонд 837. Миргородська художньо-промислова школа.

5. оп. 1 спр. № 1 арк. 202
6. оп. 1 спр. № 2 арк. 200
7. оп. 1 спр. № 3 арк. 41
8. оп. 1 спр. № 4 арк. 145
9. оп. 1 спр. № 5 арк. 73
10. оп. 1 спр. № 6 арк. 150
11. оп. 1 спр. № 7 арк. 43
12. оп. 1 спр. № 8 арк. 76
13. оп. 1 спр. № 10 арк. 252
14. оп. 1 спр. № 11 арк. 335
15. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1900 год. Полтава, 1901, 46 с. + прилож.
16. Отчет о состоянии Миргородской художественно-промышленной школы имени Н. В. Гоголя за 1904 год. Полтава, 1905, 44 с. + прилож.
17. Очерк 50-летней деятельности Полтавского губернского земства (Речь председателя губернской земской управы Ф.А.Лизогуба в день открытия 50-й очередной сессии Полтавского губернского земского собрания 20 января 1915 г.). Полтава, 1915, 73 с.

ФІЛОСОФІЯ

О. І. ШРАМКО

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ ЯК ДУХОВНЕ ДЖЕРЕЛО САМОВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ

Шрамко Оксана Іллівна – доцент кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету, кандидат філософських наук

У сучасному русі національного самовідродження, розбудови української державності суспільна й наукова думка про культуру займає одне з провідних місць і це не випадково. Пояснюється цей феномен, насамперед, усвідомленням тієї ролі, яку відіграє культура (і відіграла впродовж усієї історії людства) у процесі націотворення та державотворення. Не дивно, що голос філософів на цій тематичній ниві звучить усе голосніше й переконливіше і філософія культури в Україні дедалі більше набуває статусу духовного джерела самовідродження нації.

Що ж дозволяє назвати українську філософію культури духовним джерелом самовідродження нації і що зумовлює такий її високий статус?

Відповідаючи на це питання і звертаючись до багатого й оригінального досвіду вітчизняної культурфілософської думки, найперше, що треба зазначити, так це те, що в Україні вже сам процес становлення філософії культури став вагомим чинником розвитку національної самосвідомості. З найперших своїх кроків українська філософія культури була сферою реалізації потреби самопізнання духу народу, сферою усвідомлення найвищих духовних потреб української людини і української нації. Через те її історія невіддільно пов'язана не лише з історією професійної філософської теорії в Україні (що є природним явищем, адже становлення філософії культури як європейської гуманітарної науки відбувалося в межах філософії), а й з історією філософські спрямованої суспільної й політичної, наукової і релігійної, літературної і художньої діяльності видатних представників української культури.

Звернімося ж до цієї історії і спробуємо віднайти ті життєдайні джерела, що надихали не одне покоління поборників національного самовідродження України. Відразу зазначимо, що паростки культурфілософської думки можна знайти ще за часів Київської Русі, з'являлися вони і кожне століття потому, проте найяскравіше виявилися у межах романтичного осмислен-

ня дійсності, коли в українській філософії виникає суто культурфілософська проблема національної самоідентифікації особистості і культурної самоідентифікації нації.

Виникнення цієї проблеми започатковує в Україні традицію філософської рефлексії національної ідеї як форми усвідомлення своєї причетності до національної спільноти і усвідомлення власної нації як суб'єкта всесвітньо-історичного процесу розвитку культури. Саме ці питання постали в центрі філософського осмислення культури в Україні. Звісно, це не виключало розробки інших галузей філософського знання про культуру. Та все ж, стрижнем культурфілософської думки стало філософське осмислення національної ідеї, що й визначило сутність української філософії культури як духовного джерела самовідродження нації.

Вже на ранньому етапі свого розвитку, окресленого творчою діяльністю членів Кирило-Мефодіївського товариства, філософія української національної ідеї спрямувала культурницьку проблематику в русло роздумів над створенням образу України, над усвідомленням національної специфіки українського народу, його національного духу. Значною мірою цьому сприяла романтична забарвленість київського періоду творчості Михайла Максимовича, який намагався виявити цю специфіку, виявити «емблеми духу» українського народу, які визначають, як він вважав, особливості національного характеру.

Ці думки були підхоплені одним із засновників Кирило-Мефодіївського товариства – Миколою Костомаровим, який вимальовує свій погляд на Україну і її місце в світі через «ствердження самості українського народу, неповторності рис, що визначають його характер і мову. На той час, – як вважає В. Горський, – це завдання було чи не найважливішим в плані зусиль, спрямованих на відродження самосвідомості українського народу» [2, 158]. Тому Костомаров підкреслював, що ґрунтом дослідження української історії та культури має стати пізнання першоджерел культурно-історичного розвитку

нації – її «народного духу», що визначає неповторне національне обличчя. Це твердження Костомарова має цілком романтичне коріння (насамперед, німецьке), адже ніхто так впевнено як німецькі романтики (слідом за Гердером, Фіхте й Гегелем) не стверджував, що культура й історія є виявом людського духу, а німецька культура – виявом німецького духу.

Романтичною можна назвати і концепцію національної культури, створену Пантелеймоном Кулішем, який усе своє життя присвятив ідеї України і проблемі формування національної самосвідомості українського народу. Його думки про провідну роль культурної діяльності у пробудженні вічних культурних цінностей і традицій, які формують душу народу; про рідну мову як єдиний виразник найсокровенніших рухів цієї душі; про хутір як осередок української культури і українського народного духу; про перевагу жіночого – кордоцентричного, душевного начала української культури несуть у собі те ж саме романтичне прагнення пізнати «дух народу» і пробудити його до самостійного й вільного життя.

Пробудженню національної свідомості, ідеї культурного переображення України присвятив більшу частину свого творчого наробітку і Тарас Шевченко. У створеному ним образі України, що ввібрав у себе світ унікального буття людської особистості, дух українського народу розкривається на екзистенційному, неповторно-самобутньому рівні культурного й національного самотворення.

Духовну спорідненість з кириломефодіївцями виявили в осмисленні шляхів національно-культурного розвитку України і найвизначніші представники так званого «громадівського» руху – Олександр Потебня та Михайло Драгоманов. У творчості цих мислителів також простежується зв'язок з романтичною традицією звернення до пізнання народного духу, «духу нації», з романтичною увагою до національної своєрідності і неповторності культурного буття. У Олександра Потебні – через розвиток ідей Вільгельма Гумбольдта про тотожність мови з духом нації, через осмислення поняття націоналізму ті «ідеї національності», а у Михайла Драгоманова – не тільки через романтичний підхід до виявлення специфіки національного духу шляхом фольклорних та етнографічних досліджень раннього етапу діяльності, але й через концепцію національного самопізнання й національної самосвідомості, що була висунута Драгомановим-позитивістом. На його думку, без усвідомлення свого місця в системі загальнокультурних, міжнародних відносин жодна нація не здатна ствердити своє право на інтерсуб'єктивний розвиток.

Філософське осмислення культури представниками «Молодої України» своє концентроване вираження знайшло в творчості її лідера,

видатного українського письменника Івана Франка. І знов ми бачимо звернення до проблем національної самосвідомості. Стрижнюву ідею власного філософського пошуку – ідею героя, проведену темою «особистість і народ» – «індивід і нація» – «будитель і народ», Франко розкриває за допомогою основного лейтмотиву своєї культуро- й націотворчої діяльності – думки про перетворення українського етносу на націю, а кожної української людини на її самостійний компонент. Ця думка була сформульована ним у «Одвертому листі до галицької української молодіжі» – заклику «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...» [2, 223]. За Франком, залучення до нації як органічної складової культурно-історичного процесу є обов'язковою передумовою становлення людської особистості. Цікаво, що й Трохим Зінківський – ще один представник «Молодої України», обґрунтовуючи «національну ідею» як центральну ідею своєї творчості, бачив у ній запоруку «поступу й культури національних організацій».

Початок XX століття дає Україні нову плеяду громадських і культурних діячів, які продовжують справу своїх попередників і звертаються до філософського осмислення культури з позицій «української національної ідеї». Як відомо, їх зусилля вже мали цілком реальний результат – створення Української незалежної держави і, не дивлячись на те, що держава ця проіснувала не довго, духовні здобутки її натхненників мають неминусу значення для всієї подальшої історії становлення і української державності, і української філософії культури.

Найпершим тут слід назвати ім'я Михайла Грушевського – його роздуми про культуру найтісніше пов'язані з практичними кроками на ниві національного державотворення. Розроблена Грушевським концепція культурно-історичного поступу, суб'єктом якого є народ, вказує на фундаментальні засади формування «самопочуття нації» – це національне самопізнання й самовизначення: «Як для людини, для її доцільної, планової роботи треба перед усім «знайти себе», выяснити свої відносини до життя й його завдань, до тих умов, які його оточують, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло, – вважає Грушевський, – «випростуватись»... Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений всіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти «свою долю і свій шлях широкий» в сучасних обставинах». А для цього, – продовжує Грушевський, – «... ми мусимо «пізнати себе», і пізнавши раз, держатись твердо тої лінії, яку вказує нам се пізнання...» [3, 51-52].

Заслугує на увагу і підхід до філософського осмислення культури відомого українського правознавця та соціолога Богдана Кістяківського. Вважаючи філософію культури загальною засадою єдності гуманітарного знання, Кістяківський багато уваги приділяє розробці категорії культури і проблемі національної культури, яку розглядає «як вираз душі народу».

З початком процесу українізації, що розвернувся в Україні у 20-ті роки, дослідження в галузі філософського осмислення культури і зусилля по розробці філософії української ідеї значно активізуються. Поштовхом такої активізації стає програма вирішення дилеми «двох культур», висунута ідеологом українізації Миколою Скрипником. Як відомо, всупереч перспективі витіснення української культури російською, Скрипник пропонує, навпаки, приділити національній культурі найпильнішу увагу і навчитись володіти цією культурою, що допоможе, як він вважав, краще порозумітися зі своїм народом і пізнати його.

Це ж питання постає і в центрі культурологічної концепції «азіатського ренесансу» Миколи Хвильового, для якого також неприйнятним є надмірне піднесення російської культури. Орієнтація ж «на грандіозні досягнення Європи», пропонована ним, ні в якому разі не принижує ролі національної української культури і загальною ролі України в історико-культурному процесі розвитку людства. Навпроти, саме Україні призначено «нести світло з Азії», стати «оазисом азіатського ренесансу», бо для цього є всі підстави і підстави ці визначаються, насамперед, палким бажанням національного самовизначення і наявністю вихованого українською культурою типу «борця-конкістадора».

Концепція Хвильового викликала досить активну дискусію, впродовж якої було висловлено чимало плідних думок, що могли б спричинитися до подальшого прогресу щодо філософського осмислення культури взагалі, української національної ідеї зокрема. Але, як відомо, цього не сталося. «Хвильовизм» було розцінено як «теорію капітуляції перед класовим ворогом на фронті культурної революції» [2, 258], а його мрії про відродження української культури перетворилися на «розстріляне відродження». Проте розвиток української філософії культури на цьому не припиняється. Він активно продовжується діями української діаспори, які внесли вагомий внесок і у низку філософських досліджень української національної ідеї.

Серед цих досліджень найпильнішої уваги заслуговують теорія інтегрального націоналізму і концепція волі до рідної культури Дмитра Донцова, розробка категорії «нація» та концепція духовних засад творення української держави В'ячеслава Липинського, осмислення культури в філософській концепції українознавства

Дмитра Чижевського і багато інших значних доробків представників української діаспори. Ми ж обмежимося тут менш відомими на сьогоднішній день наробітками українських мислителів, що працювали за межами України.

У цьому плані привертає увагу робота Б.Романенчука «Що творить націю», у якій розглядається проблема основних чинників націотворення. Звертаючись до історії проблеми, Романенчук простежує різні її аспекти, зупиняючись на осмисленні ролі, яку відіграють у процесі становлення нації культура, дух, мова, належність до певної раси, почуття та воля, свідомість, підсвідомі мотиви тощо. Цікаво, що чи не найбільше при цьому автора хвилює такий чинник націотворення як культура. Починаючи від однієї з найперших теорій про походження нації – теорії Й.Г.Гердера, «яка розглядає культуру як головний чинник, який з певної групи людей творить націю» [4, 765], Романенчук наголошує на думці Гердера про те, що культура є вираженням внутрішньої свідомості народу і завдяки культурі «кожна національна одиниця визнає себе інтегральною частиною суспільно-національної цілості. Посідання такої спільної культури, – підкреслює автор, – Гердер називав національністю – фольк-народом» [4, 767].

Важливими видаються і згадувані Романенчуком ідеї Гердера про співвідношення національного духу або душі народу і культури. За Гердером, національна душа об'єднує національну групу і «є генетичною силою і матір'ю всіх культур на землі, і навпаки, всі культури є експресією національної душі» [4, 767].

Під впливом ідей Гердера в Німеччині усе власне, національне, народне, словом, усе німецьке зазнає найпильнішої уваги і починає формуватися національна ідея. Під впливом цих ідей на «батька німецького націоналізму» перетворюється й ще один видатний німецький філософ – Йоганн Готліб Фіхте, «якого «Бесіди до німецького народу», як вважає Романенчук, – мали вирішальний вплив на формування німецької нації» [4, 768]. Саме з позиції нації й націоналізму Фіхте розвиває ідею культурної місії німецької нації. Вважаючи німецьку націю супернацією найвищої культури, Фіхте наголошує на національних підставах культури і культурних основах німецької нації [4, 769].

До «культурників» відносить Романенчук і Гегеля, який проголосив, що «без культури нема нації, як і нації – без культури. Культурне життя нації є атмосферою, в якій пробуджується дух нації і вище розвивається культура, яка є серцем національного організму» [4, 770].

І все ж, віддавши належне високій оцінці культури як основного чинника націотворення в теоретичній спадщині німецьких мислителів, Романенчук робить протилежні висновки: «Що ж до культури, – пише він, – у висновку треба сказати, що яка б не була висока культура на-

роду, вона не є головним націотворчим чинником, хоч певну участь у творенні нації вона, без сумніву, має...» [4, 772]. Далі він підтверджує свій висновок і зверненням до книжки «Теорія нації» (Відень, 1922) професора Львівського таємного університету Володимира Старосольського, який вважав, що «не культура творить націю, а тільки нація творить культуру» [4, 779].

Як на нашу думку, з запереченням абсолютизації культури як головного чинника націотворення можна, мабуть, погодитись. Звісно, не тільки культура творить націю. А от думка про культуру, і насамперед філософська, творити націю все ж таки спроможна. Адже саме вона виховує й формує національну свідомість, до визначення якої як найістотнішої ознаки нації йде думка Романенчука. Звертаючись до досліджень проблеми націогенезу Ольгердом І. Борковським («Наука про націю та її життя», 1958), автор наводить думку останнього про те, що «національну свідомість, яку вже Мандзіні... проголосив за найістотнішу ознаку нації, вважають також найновіші її дослідники головною її характерною прикметою нації» [Цит. за 4, 786].

Дійсно, без усвідомлення своєї національної визначеності як на рівні окремої особистості, так і на рівні народної спільноти, не може існувати жодна нація, неможливим стає вже сам процес націотворення. І щоб таке усвідомлення відбулося, а це одна з найболючіших проблем нашого національного сьогодення, можливо не в останню чергу слід прислухатись і до культур-філософської думки. Як у свій час «Весіди до німецького народу» (у вітчизняному перекладі, до якого ми звикли, – «Промови до німецького народу») мали вирішальний вплив на формування німецької нації і саме завдяки Фіхте «німці повірили, що вони вибрані історією «геррен-фольк» – народ панів чи вельмож із світовою культурною місією...» [4, 770], як «міркування Шлегеля та інших німецьких романтиків і мислителів створили не лише німецьку теорію нації, але й саму націю. Себто допомогли німцям усвідомити свою суть, своє минуле та установити живий зв'язок між сучасним і минулим» [4, 773], так і сьогодні історія повсякчас нагадує нам, що «ідеї правлять світом» (Кондорсе).

Це дуже добре розуміють сучасні українські філософи, які знов і знов підтверджують думку про те, що в умовах національного відродження проблема національної самоідентифікації особистості «вимірюється» насамперед рівнем її власної відповідальності за сьогодення й майбутнє національної культури. І тут є один-єдиний шлях культурного самовизначення – це

шлях послідовного усвідомлення сутності культури, процесу її творення і особливостей перетворення загальнокультурних надбань людства в індивідуальний світ культури. Тому проблема філософського осмислення культури постає сьогодні однією з найактуальніших і безпосередньо пов'язується з виявленням найглибших світоглядних засад людського буття. Адже, як справедливо зауважує В.Шинкарук, «вузлові категорії світогляду: людина і світ, буття й небуття, простір і час, життя і смерть, свобода і необхідність та інші, які традиційно вважаються філософськими, наявні в людській свідомості до виникнення філософії і функціонують до засвоєння філософії. З самого початку вони є категоріями не філософії, а культури і історично наявні вже в міфологічній свідомості первісного родового суспільства» [5, 47].

Такий погляд на культуру найяскравіше представлений великою працею українських філософів «Феномен української культури: методологічні засади осмислення» (1996 р.), що окреслила, передусім, спробу нового культурного саморозуміння людей та утвердження нового поняття культури. Ця спроба ґрунтується на визнанні історично особливого світу національної культури субстанційною основою людського буття. Як зазначає один з провідних філософів сьогодення Євген Бистрицький, «ми опинилися у світі, в якому базовою одиницею культурного самоствердження людини є завжди особливий, історично унікальний світ національного буття» [1, 466].

Українські філософи переконливо доводять, що національне самовідродження, розбудова української культури, особистісне і державне самоствердження, виховання національної самосвідомості та національної гідності можливі лише шляхом «якомога послідовнішого, теоретично вимогливого, критичного ставлення до культури, до власного культурного саморозуміння.» А «будь-які спроби обминути фундаментальність культурницької проблематики, задовольнитися побіжними, поспіхом виробленими поглядами є заздалегідь приреченими на забуття» [1, 466].

Таким чином, схоже, що сьогодні українська культурфілософська думка знов здійснює оте «переключення» національної енергії з «політики» на «культуру», про яке свого часу говорив Є.Маланюк і яке веде до буттєвісного виміру національного саморозуміння. Тим-то українська філософія культури і на сучасному етапі не втратила своєї здатності виступати духовним джерелом самовідродження нації.

Література:

1. Бистрицький Є. Післямова // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 465 – 467.
2. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К.: Наукова думка, 1996. – 287 с.
3. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.

4. Романенчук В. Що творить націю // Хроніка – 2000: Український культурологічний альманах. – Київ: Центр практичної філософії, 2000. – Вип. 39-40. – С. 760-795.
5. Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 8 – 61.

О.М.КОРХ

ІДЕЯ ОСОБИСТОСТІ, ЩО САМОВИЗНАЧАЄТЬСЯ У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Корх Олександр Миколайович – начальник кафедри соціально-політичних дисциплін, кандидат філософських наук

З середини ХІХ століття ідея особистості, що самовизначається, починає розроблятися у контексті філософії української національної ідеї, що пояснюється фактичним витісненням українства на периферію суспільного життя. У цих умовах першочерговий крок до звільнення особистості від рабства в будь-якій формі цілком логічно пов'язувався з вільним розвитком нації. Початок філософії української національної ідеї був покладений діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. За історіософською концепцією М.Костомарова, основною умовою досягнення особистого щастя і суспільного блага є визнання права кожного «бути чимось іншим», аніж тим, чим він є в силу несприятливих обставин його власної долі або долі його народу; права кожного на самобутнє бачення і виявлення свого «природного покликання», на самостійне визначення свого життєвого шляху. Всі ці права не тільки цілком природні, але й вкрай важливі для нормального розвитку кожного народу, оскільки йому потрібні «особистості, які володіють талантом початкової творчості»[2, 407].

Костомаров добре усвідомлює, що головною перешкодою реалізації цих прав є централізація, яка насилує свободу людини, її здатність до саморозвитку. Така централізація особливо згубна, коли йде від абстрактної ідеї держави, реалізація якої знищує самодіяльність як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. Саме такий стан, згідно з Костомаровим, склався в царській Росії. Захищаючи право українців на самостійний розвиток, М.Костомаров проводить порівняльний аналіз руського та українського національного характерів і приходить до висновку, що якщо для російського національного характеру притаманне прагнення до спільності, що поглинає особистість, то для українців, навпаки, характерний розвиток особистого самовладдя, протест проти всього нівеляційного стосовно індивіда, врешті-решт, перевага особистості над общинністю.

Виникнувши в прадавні часи, всі ці риси в тій чи іншій мірі збереглися в українському народі і до сих пір. Костомаров зовсім не ідеалізує ці особливості нашої національної вдачі,

навпаки, вказує на деякі негативні їх наслідки. Однак примітивна общинність, жорстка централізація, яка веде до нівелювання індивідуальних та групових (національних) відмінностей, у кінцевому підсумку до повного знищення особистої та суспільної свободи, для Костомарова куди більш небезпечна і неприйнятна.

Якщо для послідовників кирило-мефодіївців головною умовою рішення всіх соціальних проблем є свобода нації, то в колі ліберальних представників «громадівського» руху акценти починають суттєво зміщуватися, що особливо помітно у творчості М.Драгоманова. Ні в якому разі не заперечуючи важливості вирішення національного питання, Драгоманов переконаний у тому, що національна незалежність сама по собі не дає ні лібералізму, ні демократії. Нація для нього – це своєрідна форма асоціації, дуже важлива для самоствердження особи і вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Але вона не є чимось самоцінним, у жертву чому може бути принесена особистість. Тому у центрі уваги має бути свобода особистості, не національне звільнення саме по собі, а прогрес особи і суспільства. Суть прогресу при цьому вбачається у визнанні чимраз ширшим загалом індивіда як вищої цінності і ствердженні його невід'ємних прав. Основний шлях прогресу, відповідно, пов'язується з максимально можливим обмеженням усякого свавілля та примусу особи з боку держави, а також з боку інших соціальних інститутів та спільностей, у тому числі й з боку нації. Основою всього соціального ладу повинен стати вільний індивід – «атом усіх соціумів». Саме він, керуючись своєю вільною волею, разом з іншими індивідами створює вільні асоціації – «громади». На відміну від держави, громади значно краще знають потреби і здібності кожного індивіда і тому в більшій мірі можуть забезпечити його прагнення жити за власною волею.

Високо оцінюючи творчість Костомарова, Драгоманов вважає, що той все ж явно перецінив український індивідуалізм, точніше, його нинішній (друга половина ХІХ ст.) рівень. «Козацька свобода, – пише він, – захопила тільки

частину нашого народу і тільки стала схилитися до свідомого лібералізму, як була зламана і підпорядкована царсько-державному ідеалу» [1, II, 365]. Тому, якщо в XVI-XVII століттях Україна і почала наблизитися до протестантських і ліберально-індивідуалістичних ідей, то починаючи з XVIII століття під тиском московської державної несвободи і централізму дух «вільного вчинку» в українцях починає помітно слабнути. У результаті український народ значно відстав від передових країн Західної Європи в усвідомленні цих фундаментальних ідей, його волелюбні інтенції суттєво заслабли і деформувались, у суспільстві склався явний дефіцит сміливого, вільного вчинку та ініціативи. Але ситуація, що склалася, зовсім не безнадійна. В Україні, як і раніше, є чимало людей, і особливо серед «мужіцтва», які ще не забули тих часів, коли вони намагались самі, згідно з власною волею влаштовувати свою долю. Однак, щоб повністю відродити і розповсюдити таку самосвідомість, одних споминів про вільне козацьке минуле недостатньо. Шлях до щастя індивіда і суспільства не у поверненні до ідеалізованого минулого, а у повсякденній боротьбі за свободу і права особистості. При цьому Драгоманов радить індивіду орієнтуватися більш на свій власний вільний розум, який покладається тільки на себе і більш ні на що. Адже ніхто так не послужить людині, як вона сама. Щодо суспільства, то йому треба бути більш толерантним до індивідуальної своєрідності і, відповідно, до будь-яких індивідуальних форм діяльності, аби лише вони сприяли справі прогресу. «А те, що одні з нас будуть прогресистами поміркованими, а інші – радикальними, одні демократами індивідуальними, а інші – соціальними – це ми можемо один в одному потерпіти» [1, I, 482].

Ідеал повного, нічим не обмеженого життя і розвитку нації відстоює і І.Франко. Цей розвиток, однак, не є самоціллю. Він має сенс лише у контексті досягнення «свободи і рівності людської одиниці, гарантії її людських прав, і вже на цій основі автономії національності» [4, 446]. Саме в «емансипації людської одиниці» бачив Франко визначальну тенденцію і головне досягнення XIX століття.

Відношення Франка до індивідуалістичних цінностей досить виразно виявилось в його оцінці анархізму. Добре усвідомлюючи утопізм останнього, принаймні в найближчі декілька століть, Франко з великою симпатією відгукується про одне з ключових положень анархізму, згідно з яким «кожна людська особистість сама для себе є цілим світом, і кожна у своїх очах

має право жити як вважає потрібним, розвиватися, як може, і все, що обмежує її в цьому, вважати шкідливим» [4, 332].

Показовими є і сумніви Франка щодо марксистського ідеалу. «Вічного революціонера», як називали Франка його радянські інтерпретатори, вочевидь лякала соціалістична перспектива. Він пророчив, що суспільна власність і соціалістична держава неодмінно перетворяться на непосильну, руйнівну для індивіда ношу, що знищить його власну волю і власне життя. Досягнувши за допомогою людського ентузіазму певних результатів, ця держава почне неодмінно душити в суспільстві будь-які творчі сили, які «штовхають вперед, збуджують його, будять незадоволеність тим, що є, і шукають чогось нового» [4, 342].

Відстоюючи права «людської одиниці», Франко виступає принципово проти будь-яких доктрин і будь-якого доктринерства. Для нього будь-яка доктрина – це формула, для якої живі люди і живі інтереси відходять на задній план, це ворог будь-яких партикуляризмів, це «централіст, який заради абстрактних понять не поміляє конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, українці, бачили до цих пір мільйони прикладів, як знущався над живими людьми і націями абсолютизм, озброєний трьома доктринами: православ'я, самодержавство і обрусіння» [4, 402-403]. На жаль, згубний вплив цих доктрин торкнувся і українського народу, який утратив історичну ініціативу і прагнення до «самовладдя». Відродження цієї ініціативи і «самовладдя» Франко розглядає як найважливішу умову здійснення в Україні загальної історичної тенденції до «емансипації людської одиниці». Здійснення цієї задачі, за Франком, під силу лише «квінтесенції нації» – пасіонарним індивідуальностям, які виступають необхідним своєрідним ферментом – «будителем» дійсно масового націотворчого руху, які ініціюють новачі і «будять» інертні маси в будь-якій сфері людської діяльності, завжди і всюди, незважаючи на майже фатальну приреченість індивіда на відповідні цій подвижницькій праці страждання.

Подвижницька праця «будителів» – національно свідомої інтелігенції не пройшла даремно. Незважаючи на перешкоди і величезні втрати, на рубіж XX століття український народ, насамперед селянство і частина інтелігенції, що репрезентувала його інтереси, вийшов, зберігши свій свободолубивий, індивідуалістично спрямований потенціал, відтворити і посилити який – нагальне завдання сьогодення.

Література:

1. Драгоманов Н.І. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970.
2. Костомаров М.І. Літературно-критичні статті // Твори: У 2-х т. – К., 1967. – Т.2.
3. Костомаров Н.И. Две русские народности // Собр. соч. – СПб., 1903. – Кн.І.
4. Франко І.Я. Філософські праці // Збір творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 45.

М. Є. МАКСЮТА

СІМ'Я ТА РОДИННО-ПОБУТОВА КУЛЬТУРА: ПОВСЯКДЕННІСТЬ І ВІЧНІСТЬ В ЛЮДСЬКОМУ БУТТІ*Максюта Микола Єгорович – завідувач кафедри філософії Київського Національного Агроуніверситету, професор, доктор філософських наук*

Сім'я – складне поєднання духовно-моральних, природно-фізіологічних та господарсько-побутових відносин. На сім'ю, рівень її культури впливають і позитивні, і негативні явища в суспільстві, характер економічного розвитку, політичного життя. Наприклад, удосконалення структури побутових послуг дозволяє звільнити родину від багатьох повсякденних клопотів, збагачується її духовно-культурне життя. Але, рівню мірою, й успіхи чи недоліки сім'ї з необхідністю обертаються здобутками або втратами усього суспільства. Демократичне суспільство, визначальними цінностями якого є суверенність і права особистості, зацікавлене у створенні максимально сприятливих умов для сім'ї. Культурна, забезпечена, щаслива родина – основа-основ благополуччя суспільства.

В сімейному житті активно задіяні внутрішній світ, індивідуальні якості особистості. Ще 40–50 років назад сімейні відносини формувались переважно у відповідності з потребами господарської діяльності, завдяки участі старших поколінь у вирішенні сімейних проблем. Сучасне ж родинне життя відзначається актуальністю інтимних, духовно-моральних відносин між подружжям. За словами відомого соціолога І.С.Кона, нині помітна «інтимізація» сімейних відносин, що значно «підвищує автономію та значимість кожного окремого члена сім'ї» [1, 80], а також здійснюється неухильне підвищення «індивідуального вибору шлюбу» [1, 81]. При вступі до шлюбу все частіше вирішальними є спільність інтересів, діяльності, взаєморозуміння, духовно-моральна близькість, сексуальна гармонія та задоволення, водночас відтворюється установка на «можливу тимчасовість» [1, 81] шлюбу.

В найзагальнішому плані сім'я може розглядатись як соціальне утворення, що відокремлює людське, цивілізоване існування від природного, тваринного, від світу, в якому людина, як вища істота, жити не може. Поява людини означала: суспільство перебирає на себе і здійснює відповідним, саме людським, чином врегулювання найістотніших, найінтимніших відносин. Людиновиважена атмосфера утверджується вирішальним чинником, що заповнює собою ці відносини. Тисячі й тисячі років, мільярди разів повторювався з першого погляду і для кожного нині звичний акт – укладання шлюбу. І все ж це лише на поверхні, бо у дійсності він був і є таїна, завжди – незвичне, уперше і завжди святість. Це життєво значима, неповторна реалізація людини як цілісної істо-

ти. Шлюбно-сімейним життям вона постійно й підносить себе до вищих цивілізованих вимірів та умов існування, що повсякчас відновлює змістовну єдність тіла, душі й розуму. Людина – вище створіння на Землі, у сім'ї вона розпочинає життєвий шлях. Шлюб та сім'я не можуть не бути святістю – без того, щоб людина перестала бути собою.

Сім'я – конкретно-історично визначена форма взаємовідносин між чоловіком та дружиною, батьками й дітьми, що реалізує відповідні кожному її члену права та обов'язки. Наприклад, в соціології, сім'я визначається як мала соціальна група або як соціальний інститут. Члени цієї малої групи – сім'ї – пов'язані між собою родинними (між батьками та дітьми), а також шлюбними, коли йдеться про подружжя, стосунками; обов'язками й відповідальністю – моральною та юридичною; спільністю побуту – повсякденними умовами існування та життєдіяльності. Історичний досвід і сучасна наука незаперечно засвідчують: сім'я виконує вирішальну роль у формуванні людини, вихованні особистості, пробудженні, зміцненні творчих здібностей. Всі людські почуття, внутрішній світ збагачуються, розвиваються величезною мірою завдяки сімейно-побутовій атмосфері.

Сім'я, шлюбно-сімейні відносини є найбільш сприятливою передумовою для морального й фізичного відпочинку, дозвілля. Це неодноразово підтверджувалося й соціологічними дослідженнями. Подружжя, батьки й діти, постійно перебуваючи у повсякденному спілкуванні, у духовній і фізичній близькості, отримують моральне і фізичне задоволення та насолоду, здатні повніше, вичерпніше переживати радість життя, реалізовувати всі його можливості, змістовніше розуміти сенс життя.

Визначальним чинником існування родини, шлюбно-сімейних відносин і родинного побуту завжди була шлюбно-сімейна мораль. Вона є скріплючим, стабілізуючим, гармонізуючим елементом родинної атмосфери, сімейно-побутового життя в цілому, рівня його культури. Як відомо, за складом сім'ї бувають індивідуальні, представлені однією шлюбною парою (нуклеарні), а також розширені (складні), коли в сім'ї, крім дітей та подружжя, живуть також батьки, чи хтось один з батьків, чоловіка або дружини. Розширені родини мають переваги порівняно з нуклеарними, що відбивається на здійсненні усіх її функцій. Але це ґрунтується саме на відповідній шлюбно-сімейній моралі: повага, любов, відповідальність, турбота про батьків,

рівень розвиненості усіх означених факторів родинно-побутового життя – «копія» того, як і до вас будуть ставитися ваші діти. Шлюбно-сімейна мораль може розглядатись також під кутом зору розподілу і здійснення подружжям «влади». У традиційній сім'ї всі життєво важливі проблеми вирішує чоловік, таку сім'ю називають «патріархальною». Інколи зустрічаються також «матріархальні» сім'ї, в яких останнє слово за матір'ю. За сучасних умов звичним явищем є сім'я демократична: сімейні питання вирішуються спільно, на паритетних засадах (біархатні сім'ї). Моральна тактовність, доброзичливе ставлення до членів сім'ї – реальна передумова виважених сімейних рішень, якою б за характером здійснення влади вона не була. Отже, і в цьому аспекті досить важлива цілеспрямовуюча роль цінностей, норм шлюбно-сімейної моралі.

Розвинена шлюбно-сімейна мораль висвітлює найістотніше для людини: вона вказує на найвище, найдовершеніше з людських почуттів кохання, специфічно людське і лише людське, що докорінно відрізняється від простого природного потягу. Статеве життя – життя людини, яка не може при цьому не реалізовувати себе в усьому багатстві спілкування особистостей, які керуються моральними нормами. Людина не може не бути й природною істотою, але вона може бути людиною у першу чергу лише як істота духовна, що по-людськи, в усьому багатстві реалізує природний потенціал. Не просто втілюючи у тій чи іншій мірі привнесене, збагачене культурою, а максимально реалізуючи у собі все людське, вона і є людиною. Інтимна близькість не самоціль, а складовий чинник нормальної життєдіяльності, а як кохання – це справді життєва потреба розквіту індивідуальності. Людина, здатна кохати, морально піднесена, толерантніша, лагідніша, поміркованіша, здатна до глибокого пошанування своїх батьків, старших людей, ширіша, ніж людина, позбавлена цього найдовершенішого, найпрекраснішого з усіх людських почуттів. Як взагалі чоловік ставиться до жінки, здавна відомо, може бути надійним критерієм його морально-інтелектуальної розвиненості, відповідальності. Подружнє кохання торкається почуттів, думок, переживань і чоловіка, і дружини. Інтимна близькість має бути відповідальною, гармонійною, піднесеною. Якими б подружжя не намагались виглядати «сучасними», завжди має залишатись «закритість» певних зон у стосунках, скромність, сором'язливість. Порушення цієї межі, яка швидше відчувається інтуїтивно, ніж чітко усвідомлюється, є завжди певною втратою. Тут, як і в усьому іншому людському, вчинки, поведінку прикрашають природність, невимушеність. І цнотливість: для сімейного життя довічно природно бути скромним, стриманим, добродішним, уважним, обережним, поважати почуття, переживання, настрої

іншого. Інтимна близькість не лише не применшує, а ще більшою мірою потребує цнотливості. Якраз цнотливість інтимного життя і прикрашає, зміцнює сімейні відносини, коли подружжя навіть з роками не втрачає потреби один в одному. Цнотливість – істотна риса справжньої святості шлюбу. За словами В.В.Розанова, цнотливість є «риса саме і спеціально лише статєва: це – не якість ума, не особливість серця, не приналежність характеру; це – повага людини до своєї статі, мовчазне та бережливе відношення до неї, як до непорушно-святого в собі» [2, 451].

У житті кожної сім'ї утверджується її ідеал – сповнений смислу зразок того, якими мають бути взаємовідносини між подружжям. А він може сформуватись лише у життєзначимій для кожного атмосфері кохання. Відсутність останнього свідчить, що індивідуальність чоловіка й дружини реалізовані не повністю, що життя поступово збіднюється, втрачає сенс. Втіленням повноцінності людського буття є любов. Любов почуття, співвіднесене з цілісним життям людини, воно може бути представлено від імені людини як її «візитна картка» – як свідчення потенціалу людяності. Чим досконаліший, довершенийіший внутрішній світ, тим більшою мірою людина здатна на щирі прояви любові – до життя, іншої людини, природи. Любов концентроване відображення індивідуальності, вимагає максимального напруження розуму, почуттів, волі, загальної культури. Здатність на таке піднесене й прекрасне почуття – здатність піднятися над повсякденним. Любов очищає від другорядного, на першому плані – найістотніше для людини. Її існування й набуває сенсу. На основі відносин до іншого, крізь призму цих відносин, кожний глибше, повніше, життєвіше усвідомлює своє призначення, смисл, характер вчинків, радіє життю. Це почуття формувалось поступово протягом всієї попередньої історії людства завдяки успадкуванню одним поколінням від іншого духовно-моральних здобутків, воно привносить з собою цей багатющий досвід: духовно-моральний досвід людства найбільш людинотворчо сконцентрований в доброзичливості та любові. Потенціал любові, добра у першу чергу зорієнтований на облагородження відносин між людьми, у тому числі й сімейних. Щирісередна, вірна любов між подружжям єдине, що спроможне вистояти у стихіях бурхливого часу, зробити родинне життя, атмосферу побуту піднесеною, щасливою, радісною. «Мистецтво жити в сім'ї і полягає в тому, щоб винести і викинути негайно кожну смітину, яка у житейському побуті потрапляє в неї зовні, чи з причини нещастя та гріховності людської природи – зароджується у ній же (сім'ї). Чи провинився – негайно покайся; ослаб, занеміг не шукай десь втіхи. Воістину – «дім божий», де «всі разом». Гідно подиву, найменша тінь

неповаги, що, здавалось би, так мало стосується сутності плоті, негайно її руйнує. Настає вид плотської один до одного огидливості. Сутністю чистого шлюбу є найдовершеніша любов; шлюб «святий», «релігія» – коли він в «істині» і в «любіві», а без любові при обмані – «розпуста» [2, 451].

Культура сім'ї на належному рівні, якщо спілкування між членами родини є і проявами кожного з них як особистості. А це особливо суттєво, коли сім'я постає перед необхідністю вирішення найскладнішої, найвідповідальнішої проблеми – виховання дитини, однієї з найсуттєвіших функцій, що концентрує важливіші складові сімейного життя. Поява дитини зміцнює сімейні відносини, об'єднує подружжя спільними клопотами, переживаннями, батьки впізнають у дитині себе. Природно, що така сім'я більш стабільна порівняно з бездітною.

Для дітей сім'я – місце, де вони формуються як індивідуальності, виховуються, але й для батьків це також надзвичайно складне завдання. Сформовані, виховані в інших умовах, аби бути поєднаними спільною атмосферою, жити й інтересами дітей, батьки постійно повинні бути на рівні нових вимог. Вони вчаться, виховуються разом з виховним процесом, становленням дітей, опановуючи нові знання з етики, педагогіки, психології, сексології. В сім'ї виховуються всі – і діти, і батьки, виховання ж дітей успішне тоді, коли вони цього не помічають, коли найважливіші норми моралі – відповідальність, повага, співпереживання, співучасть, милосердя засвоюються ними завдяки належній сімейній атмосфері – по-іншому просто чинити неможливо. Визначальний вектор процесу сімейного виховання – пробудження органічної потреби діяти у відповідності з вимогами совісті. Кожній сім'ї притаманна своя атмосфера, яка забезпечує нормальний ритм життєдіяльності. І все її «наповнення» визначається характером, духовним, моральним потенціалом, піднесеністю внутрішньосімейного спілкування. Від цього залежить решта складових сімейного життя – надійний побут, матеріальна забезпеченість, виховання дітей, зрештою, настрої, самопочуття і здоров'я усіх членів родини. Спілкування у сім'ї має бути позбавлене нескінченних повчань, необґрунтованих вимог один до одного, примх. Звичайно, внутрішньосімейне спілкування залежить від стану суспільства в цілому. В сім'ї, хоч до певної міри і трансформується, враховуючи потребу виховання дітей, все ж зберігається одна з найістотніших цінностей демократичного та культурного суспільства: не стільки займатись вихованням інших, скільки самому бути вихованим.

Крім того, сім'я має належний культурний рівень, коли сімейна атмосфера сприяє зміцненню здоров'я всіх членів. Здоров'я – найвища цінність, яка забезпечує життєдіяльність

людини. Природно, що і мікроклімат у сім'ї має бути засобом його збереження та зміцнення. Це стосується не лише фізичних, а й інтелектуально-духовних вимірів життя людини: її фізичного та душевного здоров'я.

Утвердженню культурних родинних відносин сприяють побутові звичаї, обряди, ритуали. Зберігаючись протягом багатьох століть, передаючись від покоління до покоління, вони втілюють споконвічне, те, що збагачує в людині справді людське. Але це потребує дотримання закладеного в побутових звичаях змісту норм, зразків, поведінки, звернення конкретних вчинків. Вони узвичаюють перевірені часом, самим життям гуманні норми поведінки, зорієнтовані високими духовними цінностями відносини – між людьми, людини до Бога, до природи, між поколіннями, між батьками та дітьми і т.д. Підтверджена життям не одного покоління мудрість полягає у дбайливому збереженні звичаїв, наповненні їх конкретним змістом. Вони є граничною концентрацією життєвого досвіду, моральних цінностей, правил поведінки, органічно поєднаних, трансформованих кризь призму конкретних умов. Це не може не спричиняти підвищеного інтересу до них національно свідомої людини. Звичаї складаються із побутових обрядів. Обряди супроводжують людину упродовж життя, усіх найважливіших подій – народження, досягнення повноліття, вступу до шлюбу, смерті. Без пов'язаних з цими подіями обрядів побут втратив би свої життєві ознаки, важливіші віхи життя не мали б істинної цінності, глибокого змісту, що надає відповідного сенсу вчинкам і думкам людини, а її існуванню – культуростверджуючої спрямованості. Звичаї, обряди у побуті супроводжуються ритуалами. Ритуал – вироблені часом відповідні конкретним життєвим обставинам дії. У ритуалах безпосередньо оживають культурні здобутки нації, засвідчуючи духовну спадкоємність поколінь. В них життєво втілюється те, що до цього існувало лише як символ, ідеал мудрості, добра. Відтворюючись упродовж століть, звичаї та ритуали набувають стереотипності, традиційності, репрезентують культурно виважені норми, вимоги до відповідних вчинків. Привносячи у побут все краще, чим жило до нас не одне покоління, вони, природно, облагороджують також наше життя.

Культура родинного побуту, з одного боку, змістовне, ефективне використання звичаїв, ритуалів, їх випробуваного часом змісту, а з іншого – наповнення їх матеріалом, що відповідає новим умовам, новим потребам та інтересам. При цьому істотною є роль повсякденної свідомості, здорового глузду, розсудливості – в адекватній, відносно вичерпній реалізації звичаїв та ритуалів, в усвідомленні їх значення для окультурення побуту, збагачення особистості. Зокрема, повсякденна свідомість постає як складне утворення, що органічно поєднує мо-

рально-інтелектуальні, емоційно-вольові норми та вимоги. Вона включає повсякденні переживання, настрої, волю, вірування, почуття, передчуття і неусвідомлювані спонукання, здоровий глузд, елементи наукових знань. У взаємопереплетенні цих чинників, на основі розширення наукових знань, смисложиттєвих роздумів вона постійно збагачується, а отже, є передумовою підвищення культури побуту в цілому.

Сучасний побут перенасичений найрізноманітнішою «розумною» побутовою технікою, використання якої значно полегшує домашню працю. А телета радіоапаратура доносить в дім різнобарвний світ духовної культури. Залишаючись у межах домашнього затишку, ми можемо зв'язатися з будь-якою точкою земної кулі. Адекватним засобом самоусвідомлення та самоствердження людини за цих умов має бути саме повсякденна свідомість. Але вона здатна виконувати дану функцію, лише також будучи відповідним чином підготовлена, «окультурена». Йдеться про необхідність її послідовного змістовного збагачення шляхом вироблення навиків осмислення процесів, що за межами побуту. Повсякденна свідомість – не просто сукупність істин побутового життя, а певною мірою і осмислення людського буття в цілому. Висновок про те, що людське буття в його важливіших культуротворчих можливостях концентрується також у побуті, а побутовій культурі нині притаманна експансія за межі домашнього вогнища, відповідним чином трансформує складові людського існування в побуті, а відтак і повсякденної свідомості, актуалізуючи її сенсожиттєву спрямованість. Сучасний міський побут зростає темпами роз'єднує людей, ізолює від суспільства чи навіть від близьких, родичів. Це стосується й повсякденної свідомості, світорозуміння та світогляду, впливає на формування творчих здібностей. Адже від цього залежить відновлення фізичних і душевних сил, те, як людина почувається у побуті. Тут прослідковується особливо вразливе взаємоопосередкування між культурою побуту і культурою людини. Формування адекватного змісту повсякденної свідомості нині ґрунтується на тому, що культура сучасного побуту не просто «об'єктивний» стан речей. Це мають бути його постійно збагачувані людські виміри, все змістовніша його смислолюдська орієнтація, підпорядкування його людині, її потребам та інтересам. Сучасний побут постійно розширюється, вкорінюючись у суспільних побутових структурах. І водночас все

важче розмістити у «малогабаритних» квартирах те, що об'єднується під назвою «побутова техніка». Але завдання у тому, щоб кожний елемент побуту характеризувався адекватним йому призначенням, тобто наш власний «смісл», наше «Я», наші інтереси, надії, побажання мали завдяки влаштованому, широко механізованому й автоматизованому побуту адекватний простір для збагачення й розвитку; щоб вивільнюваний завдяки побутовій інфраструктурі час використовувався творчо, з користю.

Крім того, повсякденна свідомість – сукупність несистематизованих, розрізнених, неперевіраних знань. А між тим саме вони спонукують до того чи іншого рішення, вчинку. Тому побут культурний, якщо повсякденна свідомість не переобтяжена упередженнями, некритичним сприйняттям інформації. Остання має бути предметом власного осмислення, послідовних, виражених, об'єктивних міркувань, розглядатися крізь призму здорового глузду, розмежування можливого, реального і неможливого, фантастичного. І тим більше культурна поведінка у побуті несумісна з пересудами, марновірством, забобонами, останні не мають нічого спільного зі справжньою вірою. Вони зароджуються, розквітають у стихії необґрунтованої надійними переконаннями, глибокою вірою свідомості. Побут забобонної людини перетворюється у постійне напруження, вона не вільна у вчинках, думках, побажаннях.

Таким чином, сім'я, родинний побут – визначальні чинники людського життя. Щоденно повертаючись додому після виконання своїх обов'язків (праця, навчання, суспільно-політична діяльність), ми не просто повертаємось у своє житло – у більш широкому сенсі це і повернення до вічного. На людину у звичній, неквапливій, вираженій атмосфері домашнього затишку, в оточенні рідних, близьких, дітей чекають відпочинок, відновлення сил. Тут кожний черпає нову енергію, і вже на завтра, оновленим, вступає в життя. В його багатоскладному сучасному ритмі нема і не повинно бути не вартого уваги, коли праця на виробництві чи в установі – це все, а побут – другорядне. Меншоваартість останнього – свідчення деградації суспільно-політичного, духовно-культурного, господарсько-економічного життя. Для людини все має глибокий зміст – і трудова діяльність, і навчання, і побут, і сім'я, бо все це і є людина. Як і вічність – у миттєвості, кожний день у смислі людського: у повсякденності людина спромагається до вічного.

Література:

1. Кон И.С. Сексуальность и нравственность // Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. – М.: Политиздат, 1990.
2. Розанов В.В. Уединенное. – М.: Политиздат, 1990.

О. А. МОРГУН

ДУХОВНО-ЦІННІСНИЙ ЗМІСТ І СТРУКТУРА НАЦІОНАЛЬНОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Моргун Олена Анатоліївна – аспірант кафедри філософії Криворізького технічного університету

В останній час науковий інтерес багатьох дослідників української національної свідомості все більш зміщується з простої констатації особливої ментальності українського народу на витоки національної духовності та її становлення в соціоісторичному аспекті. Звісно, наголос робиться на міфологічних та первісно-релігійних засадах праслов'янства і українства періоду Київської Русі, боротьбі українського народу проти литовсько-польського поневолення в XV–XVII сторіччі, аж до встановлення «Козацької республіки» і з'єднання з Росією.

В той же час друга частина дослідників називають спроби визначення особливостей української ментальності чи української національної ідеї «газетною філософією», «українським бушменством» (на кшталт австралійських аборигенів бушменів) аж до «національного ксенофобства» і українського «автохтонства – хуто-ринства».

Але, на наш погляд актуальність проблематики української духовності у вимірі національної суспільної свідомості має чітко визначене «соціальне замовлення». Українське суспільство все більш хоче знати, а чи є така спільнота як «український народ», якими рисами вона характеризується, під які ознаки і характеристики підпадає «українська нація» і чи є в нашій нації щось таке, що не підпадає під марксистсько-ленінську кваліфікацію поняття «нації»?

Ми все ж один з найпрадавніших народів світу і мали свою прадавню державність, про яку залишилися лише окремі свідчення та апокрифи.

Це далеко не риторичне питання, хоча б в контексті формування наших національних інтересів, про які багато говориться і які до цього часу чітко не визначені. Це також виключно важливо в питаннях соціальної інтеграції нашої країни, тобто – наскільки визначена в Конституції державна «унітарність» України дійсно є «реальною унітарністю» і вона не зруйнується, коли, наприклад, завтра Європа почне заявляти свої претензії на «прихований протекторат» на Західну Україну, Росія – на Східну, США – на індустріальний Центр, а Туреччина – на Крим з його татаро-тюркським угрупованням. І такий економічний розподіл за «зонами впливу» вже негласно почався, а може й не кінчався, як свідчить історія.

Нового розподілу України не відбудеться, коли в поняття «української соборності» ми будемо вкладати не лише державно-територіальну соборність та соборність етно- регіональних спільнот і громад, але й **«соціальну со-**

борність» єдиного інтегрованого суспільства, «духовну соборність» суспільної свідомості українських громадян.

Перш за все потрібно визначити основний зміст національної суспільної свідомості. Це можна зробити тільки на підґрунті української національної ідеї [8, 51–71]. На кафедрі Криворізького технічного університету, де понад двадцять років ведуться культурологічні дослідження з питань суспільних та національних духовних цінностей, зроблені перші наукові розробки в цьому напрямку під керівництвом д.ф.н. професора В.Ф.Капіци. Останнім часом увага зосереджена на питаннях впливу національної ідеї та етно-духовної культури на розвиток національної суспільної свідомості. В цьому контексті видано три збірки матеріалів науково-практичних конференцій: «Суспільне життя Криворіжжя на межі тисячоліть», «Громадянська ініціатива інтелігенції Кривбаса в створенні культурно-індустріального обличчя регіону XXI сторіччя», «Ствердження національної ідеї гуманізму, духовності, злагоди і співпраці в навчально-виховному процесі».

Найяскравіша національна риса української суспільної свідомості – це **культурогенність, здібність до культурної взаємодії з іншими народами, орієнтація свідомості на загальнолюдські цінності**. Це цілком природно, зважаючи на історичність української нації, в силу чого високо розвинулась духовність народу, сформувалась духовна свідомість з яскраво вираженим тяжінням до знань, культури життєдіяльності за рахунок власної праці і зусиль, аграрно-ремісничого господарства «земельного зрощення-плекання» своєї культури в її етимологічному і природному значенні. Як відомо, прото-Україна – одне з яскравих вогнищ неолітичної революції з високою культурою аграрно-земельного господарювання у формі «вільної промислительної діяльності», даної нашим предкам «від Бога» за вищим призначенням протоукраїнства (укроарійства).

На цьому підґрунті можна визначити й іншу помітну рису національної – суспільної свідомості – її **етно-духовні витоки в якості «первенів» української культури**, що своїм корінням заглиблюються в прадавнє утворенні українства в конгломераті індоєвропейських народів. Деякі дослідники ще більш рішучі й стверджують, що прото-Україна в прадавньому утворенні Арати-Аріани (Оріани) була «колискою» як індо-перських, так і індоєвропейських народів [4, 88]. З неї укроарійці пішли в Італію (етруски), Францію (галльські слов'яни), Німеччину

(готські укроарійці), а за часів Київської Русі – на північ (Московія).

Етно-духовний вимір національної свідомості позначається і на сучасній Україні, коли мова йде про її «регіоналізацію». Це «землеутворення» України за її культурно-історичними центрами з відповідним представництвом в політичному центрі. Тоді унітарність держави значно посилюється, тому що різко зростає духовне порозуміння громадян і різних етно-територіальних спільнот. Політики, що цього не розуміють, говорять про загрозу «федералізації» та територіального розколу України. Цього не відбудеться за поваги культурного поліцентризму регіонів, включно з земляцтвами української діаспори. Поступово приходить розуміння, що «буття етносу» – це майбуття нації [9, 13].

Наступна риса – це історична **визначеність суспільної свідомості українства в якості «світової нації»**. Це геополітична складова національної – суспільної свідомості. Її треба розуміти як визначення історичних прав народу України, як **«історичне право» українства на виключні національні інтереси в світі**. Ці інтереси мають визнавати і враховувати всі народи, особливо «великі нації» – об'єднана Західна Європа, США, Росія, Китай та військово-політичні блоки. Соціополітична умова для них з боку України, зважаючи на її історичне право на «сильну» полі культурну державність, – це визнання і повага «сильної» унітарності українського народу і відмова від спроб «федералізації» України, чи встановлення того чи іншого протекторату над її етнокультурними територіями і спільнотами.

Комунікативна відкритість національної свідомості українства. Це здібність до соціального партнерства, до встановлення соціально-партнерських відносин на культурному підґрунті, паритетної партнерської взаємодії в соціокультурних системах спілкування як з іншими націями і народами, так і власним народом. У тих випадках, коли ця здібність нехтується, чи вона робиться підконтрольною якійсь якось бюрократичному кланові, це породжує суспільне обурення, «інформаційний протест» народу, що за своєю культурною спадщиною виник в історичних форма «відкритого» інформаційного суспільства і зараз потребує національного самоствердження в заданій «інформаційній якості». Чи то коли мова йде про засоби масової інформації, чи про проведення народних референдумів, чи про «інформаційний простір» віщання і телекомунікацій.

Така інформаційна особливість національної свідомості часто-густо не враховується як нашими політичними партнерами за кордоном, так і власним керівництвом і гілками влади. Нав'язати той чи інший «інформаційний режим» українському народу просто неможливо. Він, маючи здоровий глузд, здорове розуміння життя

і вищу «народну мудрість», слабо піддається вербальним провокаціям, маніпулюванню суспільною свідомістю та на красиві словесні «обіцянки-цяцянки».

Усна передача інформації, пряма і відверта комунікація з «вуст в уста» набагато більш значить для пересічного українця, ніж непевна писанина заангажованої преси. Навіть за часів радянської влади ця критичність мислення і покладання на власний «інформаційний досвід» і розсудливість українського народу була дуже помітна. За неї «отримали» й вищі «партійні бонзи» П.Шелест, В.Щербицький, М.Підгорний.

Ця «комунікативна ізусність» має свої витoki з прадавньої давнини, коли ще не було «писаного знання». Але «сила слова» неписаного була така, що не втрачала могутності і крізь віки передавалася з покоління в покоління «народними інформаторами» – «віщунами-відунами», «рахманами» [10, 224–293]. А «брахмани-рахмани» з прото-України започаткували в Індії величну прадавню культуру.

Доброзичливість, миролюбність, неагресивність української національної ментальності, що на сучасному тлі виглядає як **конструктивність національної свідомості, позитивність, толерантність і виваженість суспільної думки**.

На Заході це психічне явище відоме як «пацифізм», несприйняття війни, як засобу вирішення розбіжностей, а потім – як «права людини» (70–80 роки) і «захист прав особистості».

На національному терені це дещо інше, враховуючи «волелюбний характер» українського народу і його тисячолітню боротьбу за свої суверенність і відтворення національної державності. Це **«сильне миролюбство»** українського народу, що бачив-перебачив і звитяг і поразок у своїй історичній боротьбі, що він з доброї волі відмовився від атомної зброї задля здобуття статусу «без'ядерної держави», в якій є більш «могутня зброя» – духовна наснага знання, культури, космічної свідомості, нездоланий «суперконструктивізм», що перемагає будь-яку деконструкцію і дезінтеграцію. І він може мати виключне значення, як в налагодженні національної соціальної інженерії, так і в будівництві «європейського дому», єднаючим важелем якого за відомим американським геополітиком З.Бжезинським, будуть Франція-Німеччина-Україна [1, 85].

Є ще одна, дуже важлива особливість національної суспільної свідомості – **це володіння прадавнім ведичним знанням**, яке у філософській думці репрезентується **«філософією серця»**, **«кардіософією»** (Г.Сковорода, П.Юркевич), **позитивістська трансцендентальність** (Г.Челпанов, В.Лесевіч). Риса **«трансцендентального позитивізму»** притаманна, мабуть лише українській свідомості і ментальності українства як світової нації. Це свого

роду інтелігібельна «філософія одкровення», але «позитивного одкровення» за критеріями «позитивної науки», метафізики як наукового знання [5, 88–100]. Перші філософські розробки такого роду з'являються вже і за кордоном [7, 68–134]. Зрозуміло, що тут присутнє протиріччя по типу «гарячий лід». Але в науці стверджується, що за теорією ймовірності є один випадок на мільярд, коли вода у чайнику на вогні замерзне. Трансцендент не може бути «позитивно осмислений» з наукових позицій, тому що він поза межами розуміння і доказів, «незбагнений» і лише «осязний розумом», «розумоосязнений».

Як здається, це все можна зробити, і трансцендент орієнтується. Тому Україна зараз і виступає як космічна держава. А «кантівський трансцендент», як «негативний трансцендент» не вивів Німеччину у Космос, а залишив на рівні руйнівних ФАУ-2. Навіть над розвинена Японія відмовилась від космічних зазіхань, не маючи відповідної риси у своєму національному характері.

На наш погляд, «позитивна трансценденція» суспільного розуму українства і дозволить нації попри усі негаразди, побудувати могутню українську державу і домогтися історичного успіху, стати «сильною серед сильних». Звісно, коли вона не схибить, буде опиратися не на новомодні закордонні моделі розвитку (що терплять крах від своєї космополітичності), а на свій історичний соціокультурний досвід, з його «порівнянням в небуття» (Трипільська культура) і «чудесним воскресінням» в новітнім бутті українства.

З окреслених рис національної суспільної свідомості в аспекті її духовного змісту більш зрозумілим буде духовно-ціннісна структура української ментальності. Її можна визначити як за родовими, так і за видовими ознаками, репрезентуючи у формах суспільної свідомості.

Виходячи з того, що загальна родова ознака людської свідомості це «прирошення свідомості віками» («чоло-вік») у процесі трудової життєдіяльності в матеріальній, соціальній та духовній сферах, а також з того, що цілком чітко можна визначити матеріальні, соціальні та духовні цінності людського буття, то родові форми національної суспільної свідомості можуть бути виявлені на тлі цих цінностей, що «прирошуються», акумулюються від менш розвинутої до більш розвинутої свідомості.

Таким чином, на підґрунті матеріальних цінностей формується «свідомість втілення». Це «втілена свідомість» в матеріальні речі як предмети культури, «речова культура» існування людини і суспільства. За часів античності схоже «культурне уречевлення» нам відоме як «мистецтво техне» (Арістотель), мистецька майстерність, найвища «техніка» і «володіння матеріалом», що дозволяє створювати неперевершені зразки матеріальної культури людства. В

аспекті технічної складової «техне-свідомість», «свідомість митця», вправності, вміння, вишуканості, «арт-свідомість» [6, 79]. Арт-вміння українців зараз простяглося в космічні масштаби, в новітні технології, що дозволяють матеріально опредметнити ноосферні плани буття за В.Вернадським, тобто менталопсихічні енергії в технологіях XXI сторіччя.

Соціальні форми національної суспільної свідомості за ознакою соціальних цінностей культури виявляються на іншому підґрунті. Традиційно виявляються такі рівневі площини за «соціологічним критерієм», як суспільна, колективна (групова) і індивідуальна свідомість, а в ідеологічному плані – правова, політична, етична, естетична, релігійна і філософська форми свідомості. Така класифікація мало що дає для розуміння родових форм української національної свідомості.

Соціоісторичне підґрунтя формування соціокультурних цінностей українського суспільства дозволяє побачити національну соціальну (українського соціуму) в таких формах і вимірах.

1. Соціоісторична (соціогенетична, «соціогенна») свідомість – суспільна свідомість національної самоідентифікації. Саме вона дозволяє ідентифікуватись розпорошеному по всьому світі українству (Європа, США, Канада, Австралія, Аргентина, Ізраїль ...) з його національно-етнічним корінням родовой української плаценти, протослов'янства і протоукраїнства, що не мігрувало за кордон і залишилось на теренах сучасної України.

2. Національна свідомість – етнічна свідомість, що виникла на тлі соціокультурного поліцентризму і привела до самоусвідомлення своєї унітарності; до **«унітарної свідомості українства»** (а не «федералістської роз'єднаності»), до регіонально-інтегруючої суспільної свідомості.

3. Народна свідомість – корпоративна свідомість. Зараз вона репрезентується такими антитезами як «олігархічна – елітна» свідомість, «космополітична – «уніатська» свідомість. «Компрадорська» – в розумінні нехтування національними інтересами, а «уніатська» – в розумінні локальної згоди окремих етносів і етно-територіальних утворень без врахування інтересів іншої частини народу. Історична трагедія о народу – його розподіл на «східняків» і «західняків». Змінити це може лише становлення **«соборної свідомості» народу** як єдиної нації.

4. Особиста свідомість – свідомість колективного визначення, (соціально-організуюча, «громадська свідомість»). Саме вона і в змозі привести українське суспільство до громадянського рівня, створити в Україні єдину «громадянську спільноту», «громадянське суспільство». **«Соціальна соборність»** у цьому плані репрезентується як **«громадська»** і **«гро-**

мадянська свідомість» (характерно, що у культурній традиції інших націй навіть немає поняття «громада», «громадськість»).

На підґрунті духовних цінностей за родовими ознаками виникає **«духовна свідомість українства»** з характерними лише для української нації родовими формами. Ще відомий релігійний філософ В.В.Зеньківський, що дослідив історію філософії східного слов'янства, зазначав творчо-інтуїтивний характер української філософської думки, що віддзеркалила український національний характер [3, 11-14].

Філософський стиль «українського Сократа» – Г.Сковороди – дослідники його спадщини визначають як творчо-алегоричний, творчо-символічний. Синтетично – це **філософсько-творча, творчо-художня складова національної суспільної свідомості** в контексті духовних цінностей української культури. В сучасному вимірі – **творчо-віртуальна форма національної свідомості українства**. Треба сказати, що схожа риса у формах «українського романтизму» пісенної творчості, «духовної злетності», «поетичності», «спірітуальності» (П.Юркевич) певною мірою стали перешкодою створенню «міцної» української державності, дали підстави для твердження, що Україна – «недержавницька нація» [2, 99]. Для державної політики, За думкою Донцова, потрібна не поетичність, а жорсткий раціоналізм, макіавелістська підступність, расистська зверхність, агресивність і т.п. Сучасна поведінка України на міжнародній арені, ейфорія перших років незалежності дали підставу говорити про політичну «поступливість» українців, «слабкість» політичної системи, «невизначеність» політичних орієнтирів, про суперечливу стратегічну «багатовекторність» калаборантів і нехтування національними інтересами, «не патріотичність». Такий «негативний імідж» духовної характерності, духовної стійкості і незалежної духовної міці, «духу опірності».

Інша родова форма національної суспільної свідомості на підґрунті духовних цінностей – це **«науково-пізнавальний дух»** українства, **духовно-практична спрямованість прагматичної суспільної свідомості**. Вона певною мірою антитеза романтично-поетичній, художній свідомості українців. Це той незбагнений «романтичний прагматизм» української нації, що є продовженням філософії позитивної трансценденції. Науковий дух як експлікація прадавнього знання на сучасному підґрунті в значній мірі притаманний нашій суспільній свідомості. Це своєрідна «віра в науку» і в наукове знання, що є продовженням «філософської віри» у краще майбутнє, у велике «історичне призначення» української нації.

У своєму вищому значенні ця віра в науку перетворюється у вищу родову форму суспільної свідомості, як **«інтродюкована духовність»**

«вміщення вищої духовної сутності в національну свідомість українства». В Росії це породило такий модус слов'янської риси як «місіонерна свідомість». Наприклад, у формі претензії на «третій Рим». В українській ментальності це дещо інше – це вище призначення українського народу як спадкоємця протоукраїнства в модусі «оберігаючої сутності», духовної «сутності Берегині», «України-Берегині», «України-Неньки».

Це не холодний гегелівський Абсолют, а «зігріваюча – сутність» у формі абсолютного Добра і Справедливості, Доброї Волі (Г.Сковорода) і Прагнення до Вищої Правди, як космічного Закону для людства.

Якщо інші народи з часів Античності шукають Вищу Істину як онтологічну даність, то «інтродюкована духовність» українства – Вищої Правди як Закону Буття, тобто як «гносеологічну даність». Відтепер зрозуміло, чому у філософському світосприйнятті українська ментальність виходить з «гносеологічної реальності» – «чи можна пізнати те, що перед нами?» Якщо можна – тоді ця реальність дійсно існує як буття і має онтологічний статус, можна створити відповідну картину світу. Бо це світ реальний в аспекті його практичного пізнання, а не маячня, ілюзія чи ефемерність. Але якщо перед нами щось, що пізнанню не підлягає, то воно не існує, є «гносеологічне небуття», бо воно «не вкладає» в духовну сутність.

Таким чином, Вища «абсолютна» свідомість Доброї в ментальності українства – це **Вища воля до пізнання своєї духовної сутності, «сутнісна свідомість, свідомість знання своєї духовної сутності**. І через це духовне знання відкривається шлях до оволодіння вищими духовно-психічними енергіями, що виключно важливо для всього людства і його майбутнього. Це й буде «космічна еволюція» людства за К.Цюлковським, слідування Космічній Волі, що представлена у ноосферному утворенні Землі, як вважав В.Вернадський.

Видові форми мають витоки у трьох головних видах духовних цінностей – **утилітарних, екзистенціональних та морально-імперативних**. Як видно, вони відрізняються і за своїми рівневими вимірами.

Утилітарні цінності лежать в підґрунті **«утилітарної свідомості»**. Національна суспільна свідомість, незважаючи на те, що вона «проста» свідомість, має не менш трьох складових: **«почуттєва свідомість»**, або за Аристотелем «сенса – свідомість», що на національному підґрунті відома як все те, що «має сенс», тобто здоровий глузд; сам «сенс життя» виходить з життєвого досвіду людей, з їх «емпіричного буття», за Аристотелем – «емпейрія – свідомість» [6]; **«прагматична свідомість»**, «прагма – свідомість» утилітарної користі, «свідомість корисності», що вельми притаманна українсько-

му народу, але на жаль, має крайні виміри – або це «корисливість взагалі», бажання зробити «благо для всіх», щоб всім було добре і справедливо, або це крайній «корисливий індивідуалізм», особиста корисливість, що нехтує загальні інтереси і суспільне благо. «Золота середина» утилітарної свідомості – це **«операційна», «інструментальна» свідомість**, що має потяг до ефективності дій в синтезі загального і особистого, в бажанні створити «баланс інтересів» всіх свідомих суб'єктів чи сторін спілкування; тут легко віднайти витоки національної Злагоди і Порозуміння задля блага всіх верств українського суспільства.

«Екзистенціальний вимір» суспільної свідомості відомий як **«смисложиттєва свідомість»**. Вона має багато модусів і відповідає культурному полі центризму української нації, етно-регіональній специфіці соціокультурних спільнот. Це є «життєвий стиль» етнорегіонів, їх життєдіяльнісний уклад.

Імперативна свідомість українства – це, звісно, «народна мудрість», «голос розуму» і «голос совісті», що можуть і не співпадати з пересічною моральною свідомістю, або її соціоідеологічним тлумаченням. Це вже і не вкрай раціоналізована «категорична імперативність» І.Канта. В національній суспільній свідомості – це все те, що слідує за пізнанням, задля чого це пізнання здійснюється і що можна визначити як **«моральна аксіологія», морально-аксіологічна свідомість, практично-ціннісна деонтика, моральна деонтологія, логіка моралі і моральної поведінки**.

Література:

1. Бжезінський З. Велика шахівниця Л., 2000. – 236с.
2. Донцов Д. Історія розвитку української державницької ідеї К., 1991.
3. Зеньковский В.В. История русской философии Л., 1991.
4. Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства К., 2000.
5. Капіца В.Ф. Філософія: духовно-ціннісний аспект.
6. Капіца В.Ф. Философская парадигма духовно-феноменологического познания //Актуальні проблеми духовності III Кр.Ріг, 2000.
7. Корет Е. Основы метафизики. К., 1998.
8. Попович М.В. Нарис історії української культури. К., 1999.
9. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи К., 1998.
10. Шилов Ю.О. Брама Безсмертя К., 1994.

Е. В. ТАРАСОВА

ПРОБЛЕМЫ ТРАНСЦЕНДЕНТНОГО ПОНИМАНИЯ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО САМОПОЗНАНИЯ КУЛЬТУРЫ

Тарасова Е.В. – Криворожский технический университет

При всем многообразии определений того, что такое культура, существуют некоторые устойчивые ее понимания. К их числу относится традиционное представление о культуре как совокупности созданных человеком материальных и духовных ценностей. Наиболее широкие определения культуры рассматривают ее в ди-

Ця риса національної суспільної свідомості має в аспекті політичного державотворення українства як «сильні позитивні», так і «сильні негативні» сторони. Перша сторона очевидна. Друга тісно пов'язана з першою. Вони якоюсь мірою обумовили втрату Україною своєї державності. Моральний підхід в політиці, особливо міжнародній, сприймається як «слабкість», «поступливість», нездатність відповісти силою на силу. Неквапність, неспішність, заспокоєність українського народу в цьому питанні в багатьох випадках призводила до національної трагедії. І це треба враховувати у сьогоденні, коли відбувається Відродження і розбудова української державності, що в значній мірі відбувається на морально-політичних і морально-правових засадах «національної етики», «національно-етичної» свідомості.

Таким чином, можна стверджувати, що духовно-ціннісна структура національної суспільної свідомості достатньо яскраво виявила себе і достатньо чітко окреслена в своїх складових компонентах. Це треба враховувати в самих різних аспектах і контекстах – від формування світогляду молодих українців, яким жити в ХХІ столітті, до формування своїх національних інтересів на міжнародній арені. Але найголовніше, щоб ми краще знали самих себе, і перефразуючи відомий вислів Сократа, – Щоб ми пізнали самих себе раніш, ніж інші пізнають нас, – і не чекали за словами великого Кобзаря «поки німець покаже...»

также творят культуру, создавая новое на основе приобретенных знаний, умений и способностей, усвоенных ими ценностей и т.д., определяющая субъективно освоенное и присвоенное. И хотя подобная информация ничего существенного не говорит о содержании того, что следует разуметь под культурой, тем не менее, она указывает на основное в ее понимании. Очевидно, что культура вообще распознается в отношениях человека к действительности, включая других людей и себя, а отношение человека к тому, что называется культурой, является в конечном счете определяющим не только для культурного развития человека, но и для существования самой культуры.

Всякому пониманию культуры и любому непредубежденному обращению к ее общепринятым образцам и ценностям присуща изначальная мировоззренческая перспектива, входящая в качестве определяющей в само содержание понятия или наличного в повседневности образа культуры. Ведь характеристика какого-либо события, действия, поведения либо предметного артефакта как действительно культурных уже предполагает возможность их соизмерения с определенным представлением о том, что такое подлинно культурное, или вообще с некоторым образом культурного целого, который как предпосылка витает перед умственным взором оценивающего. Если же учесть миро охватывающий масштаб относимого к культурной реальности, то становится ясно, что подобный смысловой вектор выражает не только частную перспективу оценки отдельного явления в рамках культурного целого, но восходит к наиболее общим принципам миропонимания. Как для обыденного сознания область общепринятых ценностей, норм и эталонов задает регулятивный горизонт принципов практического отношения и понимания мира, в том числе и других людей, точно так же теоретическое исследование культурной жизни неизбежно наталкивается на смысловую перспективу постигаемой культурной жизни.

Проблемы трансцендентно смысла культурной истории феноменологически обнаруживают себя не только в официальных версиях общественных идеалов развития, но прежде всего в виде признания некоторых общезначимых ценностей и истин, относимых, как правило, к «высокой» культуры. Традиционно мы сталкиваемся с весьма устойчивой тенденцией, которая выражается в установке на «действительную» культуру как особую реальность, выходящую за пределы того, что непосредственно оценивается на «культурность» или на простую принадлежность определенному культурному миру. Это подразумевает при любом понимании культуры «выходение» за границы непосредственно-жизненного взаимодействия человека с действительностью заключается в сознатель-

ном или неявном полагании трансцендентной (мировоззренческой) перспективы, если употребить забытую в нашем философском лексиконе категорию, наиболее емко и точно выражающую интенциональную суть проблемы культуры.

Само понятие трансценденции непосредственно связано с европейским пониманием культуры в самом понимании в ней человека. Как отмечает М.Хайдеггер, вернувший это изначально теологическое понятие христианской антропологии, а затем одну из центральных категорий философии Канта в современную мысль, – представление о том, что человек есть нечто, выходящее за свои пределы, укоренилось в европейском мировоззрении под влиянием христианской догматики. Она подразумевает, что человек есть всегда нечто большее, чем одаренное интеллигенцией существо. Помимо знания о сущем человеке духовно направлен дальше: бытие человека изначально причастно божественному, что и придает ему трансцендентный характер [5, 33].

Если же обратиться за уточнениями к первоисточкам христианского понимания причастности конечного разума человека бесконечному божественному началу, то мы прикоснемся к фундаментальной традиции толкования человеческого интеллекта в терминах так называемой метафоры света, уходящей в античную культуру и философию. Еще Августин сделал самую решительную попытку христианизировать платонизм, отождествив «умственный свет (Lux intelligibilis) неоплатоников», в котором они видели истоки возможности для человека теоретически (умозрительно) познать мир, «с мистическим евангельским «Светом», «который просвещает всякого человека, приходящего в мир (Иоан. 1.9) [8, 107]. На деле же он добился скорее «платонизации» христианской доктрины, представив «божественный Свет» (Lumen Dei) наук, в других – как условие, делающее эту рациональную истину зримой для человека (озарение) [6, 264–265].

Таким образом, то, благодаря чему человек вообще может выходить за пределы частных обстоятельств непосредственного бытия и сиюминутного действия – человеческая трансценденция с самого начала связывалась с особой просвещенностью человеческого разума. Мы и сегодня привычно воспроизводим это ускоренное в языке и нашем мироведении представление, когда говорим об актах сознания, самосознания, познания – миропонимания вообще: о рассмотрении вопроса, видении проблемы, мировоззрении, о научной картине (образе) мира и т. п. Но самое важное здесь – это дошедшее до наших дней восприятие культуры в основных представлениях метафоры света как процесса человеческого образования и просвещения [10, 176].

Однако, прежде чем дойти до нас, «световое» миропонимание – иллюминационизм христианской версии платонизма – претерпело существенную детеологизацию и своеобразную «секуляризацию», войдя в исходные интуиции новоевропейской философской традиции.

Его философская ассимиляция была в первую очередь связана с так называемым открытием человека эпохи Возрождения – формированием воззрения на человека как на свободную и самостоятельную индивидуальность, наделенную «способностью как бы выходить за свои собственные (физически конечные) пределы [7, 21]», могущую без обращения к божественному ценой собственных телесно-чувственных и умственных усилий строить свою судьбу, формировать свою «натуру» – вообще достигать целостности и универсальности. Именно укрепившиеся понимания человека как естественного существа, которое рождается от природы, послужило отправным пунктом в переосмыслении человеческой способности теоретически созерцать и «умозреть» действительность. Природа не только подарила человеку тело, но и дала разум – «ценнейшее из природных свойств», по утверждению одного из виднейших представителей Ренессанского гуманизма [11, 62].

Научная революция XVII в. и распространение естественнонаучного воззрения на мир в качестве фундаментального ориентира европейской культуры и философии Нового времени окончательно трансформировали исходную «метафору света» в очевидное представление о разуме, сознаний и теоретическом мышлении в целом как прозрачном для себя бытии человека в отношениях к внешнему миру и самому себе. Уже Декарт понимает человеческую способность к актам сознания и самосознания как качество хотя и данное нам Богом, но называемое «естественным светом разума» [2, 439], а к подлинно достоверному знанию относит лишь ясное и отчетливое мышление, расширяя люминистскую терминологию вплоть до масштаба научно-познавательной деятельности человека.

Как раз в происшедшей пере акцентировке в понимании человеческого разума от восприятия его как проявления «Божественного Света» к утверждению за ним статуса основной способности человека, благодаря которой он выделяет и отличает себя от всего остального – природного и животного-мира, разумность стала выражать степень культурной дистанцированности людей от первоначального, естественно данного, животного, а также и варварского состояния. Поэтому понятие культуры в явном виде начиная с эпохи Просвещения и Гердера и вплоть до нашего времени несет в себе мировоззренческую перспективу, которая прежде всего подразумевает степень умственной обра-

зованности, просвещенности (прежде всего научной) человека [3, 18–20].

Так, заостряя дилемму «натура» и «культура» в наиболее антиномичной – по сравнению со своими предшественниками – и простой – в сравнении с более поздними философскими наслоениями – форме, Кант изначально рассматривает сферу подлинно культурной жизни как трансцендентную – выходящую за пределы и естественной необходимости, и естественной пассивности и косности чувственной жизни – в сферу свободы. Культура рассматривается им двояко: как путь культивирования, т.е. способ совершенствования различных человеческих способностей, а также как собственно культура – его конечная цель и возможный результат. В целом культура предстает как деятельное совершенство самого себя. В свою очередь активное культивирование, формирование человеком себя как раз и позволяет избавиться от несовершенств чувственности и стихийной неупорядоченности жизни. «Внутреннее совершенство человека состоит в том, что он распоряжается применением всех своих способностей, дабы подчинить их своему свободному произволу». Однако это не произвол в нашем смысле беспорядочных или своенравных действий, но «культура всех вообще способностей для содействия поставленной разумной цели [4, 356]», ясно формулирует Кант исходное для классического мировоззрения понимания роли культуры в контексте деятельного бытия людей.

Подобное философское представление о генезисе понятия трансценденции дает, на наш взгляд, возможность очертить внутреннюю смысловую связь наиболее фундаментальных принципов, органичных европейскому миропониманию и классическим философским представлениям, неявно вошедшим в наш образ мира.

Культура, по выражению Ю.Н.Довыдова, «возникает там и тогда, где и когда человек получает возможность занять позицию «третьего судьи» и по отношению к «чисто» природному целому, которому он принадлежит своим телесным существом, и «естественно – историческому» организму... которому он обязан своей сущностью, иначе говоря, – когда для него становится возможной «третьейская» позиция в споре его собственной «экзистенции» (в точном смысле: «существования») и эссенции («социальной сущности» [1, 50]). Необходимость свободной инициативы, выходя за пределы и природной естественности натуральных процессов, и естественно – исторической необходимости быть связанным с природными процессами в ходе общественного производства – «вот что выталкивает человека в сферу культуры, заставляя быть ее творцом [12]». Иными словами, культурная трансценденция понимается прежде всего как духовно-практическое про-

изведение — творчество высших культурных ценностей, а его результат — как духовный выход за рамки реального исторического процесса жизни.

Таким образом, культура как естественно — историческое произведение общественной жизни непосредственно сращена с действительностью личностного бытия. Именно особенность индивидуального бытия людей обуславливает всегда уникальный характер бытия культуры, предметную и смысловую неповторимость ее исторических миров [9]. И, наоборот, взаимосвязь особенного бытия культурного мира и личностного действия, поступка, деяния, просто жизни есть реальная предпосылка генезиса человеческой индивидуальности. Культура

возникает и существует там, где есть личность и персональное отношение к миру. В то же время истоки индивидуации человека следует искать за пределами «общественности» его актуальных социальных связей в более универсальном — всем мире культуры. Поэтому знает или не знает об этом человек, именно культура, которой он принадлежит, дает ему возможность измерять меркой собственного существования не только общественную жизнь и общекультурные ценности, но и всеобщие закономерности природного бытия. В свою очередь быть суверенным — это значит естественно совершать глубоко личностное дело, быть «живым бытием» культуры.

Литература:

1. Давыдов Ю.Н. Культура — природа — традиции // Традиция в истории культуры. — М., 1978.
2. Декарт Р. Начало философии.
3. Ильенков Э.В. Философия и культура. — М., 1991.
4. Кант И. Метафизика нравов в двух частях // Соч.: В 6 т. — М., 1965. — т. 4.2.
5. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопр. философии. — 1989. — №5.
6. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. — М., 1979.
7. Межуев В.М. Культура и история.
8. Пролеев С.В. Духовність і буття людини. — К., 1992.
9. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. — К., 1998.
10. Світогляд і духовна культура. — К., 1993.
11. Стам С.М. Ведущие идеи итальянского гуманизма.
12. Франк С. Духовные основы общества. — М., 1992.

С. Е. ЗОЛКИНА

ИСТОРИЯ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ. ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ

(на примере Ф.Ницше)

Золкина Светлана Евгеньевна — председатель правления Гуманитарного фонда «Славянский мир»

Каждому философу (и историку философии в особенности) приходится сталкиваться с не утихающим шквалом самых разнообразных интерпретаций идей и концепций самого яркого представителя неклассической философии Германии XIX века Фридриха Ницше. Даже если исключить все работы, которые можно отнести к жанру «философского эссе», а рассматривать только те, которые претендуют на статус историко-философских исследований или философской критики, то можно обнаружить широчайший спектр как формально заявленных, так и фактически применяемых методов рассмотрения текстов Ницше — от материалистической диалектики и формально-описательного метода до псевдогерменевтических упражнений на материале. Между тем, совместные усилия десятков и десятков авторов и сегодня, через сто лет после смерти немецкого философа так и не привели к сколько-нибудь целостному воспри-

ятию его творчества. Бесконечное многообразие различных «вольных» интерпретаций философского наследия Ф.Ницше скорее свидетельствует о проблемах методологического порядка, чем о «практической неисчерпаемости» текстов немецкого философа.

В связи с этим автором статьи предпринята собственная попытка поиска адекватной методологии для историко-философского исследования, как философского наследия Ницше, так и для экзистенциализма в целом.

Отправной точкой поиска методологии послужила концепция академика А.А.Ляпунова, утверждавшего, что всякую научную теорию необходимо рассматривать в той «внутринаучной» среде, то есть в интертеории, в которой она возникла и развивается. К интертеории относится не вся совокупность человеческих знаний, делает важное уточнение академик Ляпунов, но та, которая существенна для разви-

тия данной теории, и которая существенна для теоретического осмысливания рассматриваемой области науки [2, 45].

Встав на предложенную А.А. Ляпуновым точку зрения, попытаемся вначале рассмотреть, что собой представляла совокупность знаний, составляющая «внутринаучное» окружение, или искомую интертеорию современной для философии Ницше.

Как справедливо подметила еще в 1936 году О.Фрейденберг, с середины XIX века начала формироваться новая, еще даже не имеющая собственного названия обширная научная область, в рамках которой исследования были направлены «на историю представлений, образности, мышления в связи с порождаемыми ими формами бытия, сказаний, религии и мифа» [8, 10]. Сегодня эта обширная область носит общее название – антропология. И все многочисленные ответвления антропологии начинают свои исследования с обращения к мифологии древности.

Именно на родине Ницше уже в конце XVIII века Гердером осуществляется попытка философского осмысления мифологии, которая была поддержана спустя 40 лет Шеллингом. В это же время активно развивается этнология и фольклористика, а так же, возникшие под их влиянием сравнительное индоевропейское языкознание и сравнительное литературоведение. Особое значение имеет развитие, сложившееся в середине XIX века в Германии «мифологического направления» в этнографии, литературоведении и языкознании. Самыми видными деятелями этого направления в Германии были Якоб и Вильгельм Гриммы, А.Кун, В.Шварц, М.Мюллер, В.Маннхардт. К этой германской школе примкнули Э.Бюрнуф и М.Бреаль во Франции; А.Губернатис в Италии. В России приверженцами этого направления были: И.П. Сахаров, Д.М.Щепкин, Ф.Буслаев, А.Афанасьев, Ф.Потебня.

«Мифологиисты» задали принципиально новую тенденцию в сравнительно-исторических исследованиях – изучение обычаев, языка, мифов, религии, фольклора, литературы – всех форм культурного наследия не с формальной стороны, но со стороны их происхождения. История культурных феноменов оказалась тесно увязанной с историей мышления, т.е. историей происхождения и развития представлений и образов их породивших. Именно в недрах этой школы формируются и разрабатываются историко-генетический и структурно-типологический методы исследований.

Справедливым будет утверждение о том, что, во-первых, для «классического филолога» Ницше, именно философия мифа, этнология, фольклористика, сравнительно-историческое литературоведение и языкознание его эпохи представляют собой то «внутринаучное» окру-

жение (интертеорию), тот комплекс знаний, в тесной связи и под воздействием которого формировались его собственные философские идеи. Это также заставляет предположить, что его собственные концепции построены в соответствии с теми методологическими установками, которые господствовали в его «внутринаучном окружении». А это в свою очередь означает, что анализ философского наследия Ницше (внутренний аспект) должен строиться на основании той методологии, на которой оно базируется. Во-вторых, понимание значения философских концепций Ницше для развития философской антропологии (внешний, историко-философский аспект) может быть адекватным также только в случае применения той же методологии к историко-философскому исследованию.

Методы исследований, заложенные «мифологистами» XIX века были уточнены и детально разработаны советскими исследователями – И.Г. Франк-Каменецким, Н.Я.Марром, О.М.Фрейденберг, Н.И.Конрадом, В.Я.Проппом, Е.М.Мелегинским и др.

Значительный вклад в разработку структурно-типологического и историко-генетического методов исследования применительно к гуманитарному знанию внес В.Я.Пропп. Его исследования оказали значительное влияние не только на развитие отечественного литературоведения и фольклористики, но и на структурные исследования в целом, а также применялись в исследованиях по искусственному интеллекту. Наиболее полно методология Проппа представлена в его работах «Морфология [волшебной] сказки» и «Исторические корни волшебной сказки».

Анализ структурно-типологического и историко-генетического методов В.Я. Проппа достаточно представлен в литературе, поэтому опишем этот метод схематично коротко.

Историческое исследование должно начинаться с генетического исследования, указывает В.Я. Пропп: «Генетическое исследование по необходимости, по существу своему всегда исторично, но оно все же не то же самое, что историческое исследование. Генетика ставит себе задачей изучение происхождения явлений, история – изучение их развития. Генетика предшествует истории, она прокладывает путь для истории» [4, 128]. Пренебрежение этим последним обстоятельством приводит к неверной классификации исследуемых объектов. «Правильная классификация – одна из первых ступеней научного описания. От правильности классификации зависит и правильность дальнейшего изучения. Но, хотя классификация и ложится в основу всякого изучения, сама она должна быть результатом известной предварительной проработки. Между тем мы видим как раз обратное: большинство исследователей

начинает с классификации, внося ее в материал извне, а не выводя ее из материала по существу» [4, 7], — подчеркивает Пропп. Поэтому любому диахроническому (историко-генетическому) исследованию необходимо должно предшествовать строгое синхроническое описание предмета. Синхроническое описание требует выявления постоянных элементов (инвариантов) наличествующих в структуре предмета исследования и связанных с между собой постоянными соотношениями.

Единицей текста для Проппа является персонаж — существо (или сказочный предмет) которое способно к проявлению собственной инициативы. (Как можно заметить, аналогия между сказочным персонажем у Проппа и экзистенциальным субъектом в философии Ницше с методологических позиций вполне допустима).

Способ описания такого объекта — предикативный и осуществляется в терминах предикатов состояния (быть кем-то или чем-то) и предикатов действия. Т.о. у объекта описания выявляются или он наделяется определенными свойствами (качествами) и способностью совершать те или иные действия. Предикаты состояния как ядро структуры задают семантические роли объекта, определяют их количество и качество. Это базовое описание задается в рамках первичного фрейма — некоторого ограниченного контекста и является описанием поверхностных структур объекта.

Предикаты действия выражают изменение самого объекта (его внутренних состояний) или изменения обстановки (внешних состояний). В процессе развития сюжета поэтапно выявляется недостаточность объекта путем соотнесения его внешнего и внутреннего состояний. Важно обратить внимание на тот факт, что Пропп трактует недостаточность объекта именно как «недостачу», т.е. обнаружение отсутствия чего-то, что органически присуще природе объекта, но в конкретном контексте не обнаруживается. Восполнение «недостачи» здесь есть не приобретение нового, ранее не присущего, а восполнение утраченного.

С целью достижения полноты объекта производится поэтапный рефреминг — расширение фрейма и тем самым изменение (расширение) границ контекста. В каждом новом контексте выявляются новые предикаты состояния и новые семантические роли, а также и новые предикаты действия. Это приводит к увеличению семантических ролей объекта и появлению их новых качеств. Таким путем происходит постепенное раскрытие глубины структуры объекта — раскрытие ранее скрытых поверхностной структурой «возможностей». Как можно заметить, такой же методологический прием присущ экзистенциализму.

Этот поэтапный процесс носит кумулятивный характер и продолжается до тех пор, пока

не достигается полнота состояния — максимальное раскрытие глубинной структуры объекта. Финальная фаза — развязка — знаменует возвращение объекта (персонажа) в контекст, близкий базовому. Однако он оказывается значительно расширенным, а поверхностная структура объекта оказывается обогащенной принципиально новыми семантическими ролями. После чего весь процесс может повториться вновь.

В.Я.Проппу удалось убедительно доказать генетическое происхождение волшебной сказки из мифа. Используя метод Проппа, попытаемся наметить основные моменты, указывающие на генетическую связь философских концепций Ницше (и современного экзистенциализма) с мифологией, а точнее с тем пониманием мифологии, которое начало складываться уже при жизни немецкого философа и имеет место сегодня.

Категориальная сетка, отражающая тот способ мировосприятия, который репрезентует как философия Ницше, так и современный экзистенциализм, сформировалась еще в эпоху первобытности. Можно утверждать, что она древнее той сетки категорий, которая представлена в метафизике. Поясним это на примерах.

1. Экзистенциальная философия не оперирует категорией «ничто» как противоположностью категории «бытие». Базовой (первичной) категорией для экзистенциализма является категория «инобытие», которая логически предшествует бытию. Инобытие отличимо от бытия, но ему не противопоставлено. Сакральный мир — инобытие (Единое, Абсолютное, Всеединство и т.д.) и мир профанный — бытие являются продолжением друг друга. Они взаимно пронизываемы.

Как отмечает И.М. Дьяков, так как представители сакрального мира — разнообразные божества первобытных культур имеют не духовную, а телесную природу, то среди божеств одно поколение сменялось другим, подобно смене поколений у людей. Поэтому на ранних ступенях развития повсеместно у всех культур распространены представления о «старших» и «младших» богах, так же как и о «прежних» и «нынешних» людях, причем, боги и люди прежних поколений представлялись более могучими. «Естественно, что понятие полного небытия — это такая разреженная абстракция, которую не мог никем образом представить себе первобытный человек. Поэтому смерть для первобытного человека никогда не небытие, а всегда инобытие. Так и погибшие боги старшего поколения не исчезали, а где-то существуют, но не действуют (например, кастрированные, как греческий бог неба Уран). Но отсюда же следует и другое: всякое инобытие есть смерть и рождение в ином месте или в ином облике» [1, 19]. Отсюда представление о том, что в жизни человека есть три глав-

ных перехода: из инобытия в жизнь, из детства в зрелость, из жизни в инобытие.

«Представители» инобытия не действуют в обычной ситуации. Но в особых случаях, при обращении к ним непосредственно или при помощи посредника (шамана) они способны оказать существенное влияние на жизнь человека. Таким образом может быть даже ссылка на авторитет предков.

Древние представления о «прежних людях», как о более могучих и более мудрых, характерны не только для мифологических систем (в т.ч. и греческой), но получили свое дальнейшее воплощение в более поздних идеологиях. Это представления о пророках в иудаизме, христианстве и исламе; представление Ренессанса о людях Античности как о более старших и более близких к богам. Эти представления в разных культурах воплотились в общую для всех концепцию «Золотого века» — существования более ранней, давно прошедшей, но более плодотворной и совершенной эпохи в истории человечества.

2. Отсутствие категории «небытие» влечет за собой отсутствие категории «несуществование». Категория существование оказывается равносопряженной с категориями «инобытие» и «бытие». Отсюда вытекает основной тезис современного экзистенциализма — «существование предшествует сущности».

В соответствии со схемой инобытие-жизнь-инобытие сущее (существующее) сначала наделяется теми характеристиками существования, которые наличествуют в инобытии, а лишь за тем, теми, которые характерны бытийному уровню и подпадают под категории количества и качества.

3. Важно отметить, что в экзистенциальной философии «инобытийные характеристики» субъекта фактически охватывают область его внутреннего самобытия и выражаются предикатами состояния (быть кем-то или чем-то). Именно внутреннее самобытие человека является предметом экзистенциальной философии. Концентрируясь на внутренних состояниях субъекта, экзистенциализм рассматривает любые явления статично — в форме события, а не в форме процесса. Отсюда вытекает специфичность и ограниченность категорий «пространство» и «время».

4. На бытийном уровне «инобытийные параметры» экзистенциального субъекта, определяющие его ментальные характеристики присутствуют в потенциальном состоянии, открывая практически неограниченную область для реализации категории «возможность». Этот факт задает еще один базовый тезис современного экзистенциализма, утверждающий, что сущность человека не в том, что он представляет собой в действительности, а в том, что он может представлять собой в возможности.

Особенности функционирования категории «возможность» в экзистенциализме свидетельствуют о том, что экзистенциальная философия как таковая зиждется на системе логики отличной от двузначной логики аристотелевского типа.

5. Важной отличительной особенностью в такой системе категорий обладают и категории «причины» и «следствия». Все события, которые имеют значимость и исследуются в рамках экзистенциализма — это события внутреннего бытия субъекта. События и процессы внешнего бытия, представленные, как правило, предикатами действия, образуют лишь общий контекст. Так как все мыслимые свойства субъекта уже изначально наличествуют в нем потенциально и лишь проявляются в «процессе причинения». Следствие и причина фактически меняются местами: следствие, представленное предикатом состояния, по сути, является причиной, обеспечивающей возможность действия самого процесса причинения.

Идея позаимствовать тот методологический подход, который применен В.Я. Проппом в «Исторических корнях волшебной сказки», для исследования экзистенциальной философии и, в частности текстов Ницше обусловлена так же еще вот каким фактором. Единицей текста для Проппа является некий персонаж, *который способен к проявлению собственной инициативы*. В нашем случае таким «персонажем» является так или иначе понимаемый (как тип, или как отдельный индивидуум) экзистенциальный субъект.

Следуя методу Проппа, структуру любой философской концепции, которую следует отнести к экзистенциальному направлению, можно представить следующим образом.

1. Экзистенциальный субъект осознает свою неполноту. Эта неполнота понимается им как недостака, как обнаружение отсутствия чего-то, что должно присутствовать, так как имелось в наличии ранее.

2. Экзистенциальный субъект определяет тот источник, где имеется наличие полноты — инобытие (для Ницше — это Древняя Греция и Европа эпохи Ренессанса) и обнаруживает факт разорванности двух миров. Для восполнения собственной недостаточности он должен «проникнуть» в инобытие и тем самым преодолеть образовавшийся разрыв.

3. Для этого ему необходимо овладеть соответствующими поставленной задаче средствами и преодолеть препятствия — овладеть иной логикой мышления и отказаться от привычных, ограничивающих представлений (в случае Ницше — снова стать ребенком, как в концепции «Трех превращений» и произвести «переоценку ценностей»).

4. «Проникновение» в инобытие означает обретение полноты (полноты экзистенции) и ликвидацию разрыва миров. Экзистенциальный

субъект может удовлетвориться достигнутым (как это происходит, например, в деволюционных концепциях гностиков) или, вооружившись недостающими возможностями, возвратиться в бытие (например, в ипостаси Сверхчеловека или в любой концепции основанной на идее «вечного возвращения»).

Такова в целом абстрактная структура любой философской концепции экзистенциальной направленности – тот инвариант, который, репрезентует экзистенциализм как тип философии. Можно заметить, что структура экзистенциального текста достаточно близка к структуре волшебной сказки, которую выявил В.Я. Пропп. Он же доказал генетическое происхождение волшебной сказки из мифа. Учитывая указанное сходство структур, логично было бы исследовать экзистенциальную философию не предмет близкого генетического родства с мифологией.

Нужно сказать, что экзистенциализм рубежа XIX–XX веков дает для такого подхода дополнительные основания. Освоение национального фольклора и его мифологического субстрата (в частности немецким романтизмом и близко примыкающими к нему направлениями мысли) провоцировало стремление собственному «искусственному» мифотворчеству. Эта тенденция ярко выражена уже у позднего Гете. На рубеже XIX и XX веков она приобретает характер методологического приема при разработке антропологической проблематики. Встреча естественной, спонтанной мифологии с искусственной породила стремление к искусственной достройке действительности до так или иначе представляемой целостности и полноты. Наиболее характерные примеры проявления такой тенденции среди немецкоязычных авторов можно обнаружить именно – у Ницше и Фрейда, которые сконструировали собственные мифологические модели культуры – «дионисийско-аполлоническую» и «эдипову».

Особый интерес в качестве примера нового мифотворчества представляет собой самое популярное творение Ф. Ницше «Так говорил Заратустра». Конечно, нужно сразу оговориться, что «Заратустра» представляет собой искусственную мифологическую конструкцию, а поэтому его структура не может совпадать с естественной структурой мифа или народной сказки. Между тем, обращение к тексту позволяет обнаружить устойчивые, характерные для мифов и сказок мотивы и функции персонажей «Заратустры».

Объем настоящей работы не позволяет провести подробный анализ этого произведения,

поэтому укажем лишь на основные моменты, свидетельствующие о сознательной или неосознанной попытке Ницше мифологизировать своего героя.

Заратустра является персонажем для мифологической схемы с одной стороны типичным, с другой – необычным. Типичность его состоит в том, что он наделен многими особенностями, присущими посреднику (шаману или святому) между миром здешним (бытием) и нездешним (инобытием). Об этом свидетельствует не только его образ жизни, но и его «волшебные» помощники – змея и орел, распространенные в мифологии посланцы подземного и небесного миров. Необычность его состоит в том, что его эпопея большей частью разворачивается в пограничье между двумя мирами. Он относительно мало времени проводит среди людей, но и в пределы инобытия проникает лишь во время необычного сна.

В произведении Ницше присутствуют многие мотивы и персонажи, ключевые для любого мифопостроения, такие как загадывание загадок, постановка «трудных» задач, пребывание в «большом доме» в компании «братьев-разбойников» (пещера Заратустры). Необычные «женские» персонажи произведения – Вечность, Жизнь и Тень несут в себе характерные черты древних хтонических божеств. Важнейшим мифологическим мотивом, который в этой работе Ницше лишь обозначен, но получает интенсивное, хотя и латентное развитие в других его работах является мотив змееборства (в мифе о трех превращениях).

Мифология порождает фольклор, фольклор – литературу. Но та же мифология порождает религию и философию, а последняя – науку. Методы исследований, созданные и применяемые в культурной антропологии, фольклористике, сравнительном и историческом литературоведении и языкознании – это методы работы с текстами, и, прежде всего, с историческими текстами. Поэтому целесообразно попытаться применить их при исследовании и философских текстов. В частности для исследования экзистенциализма как современного, так и исторического. Особенно это актуально для современной экзистенциальной философии, в рамках которой грань между философским и литературным текстом, как мы наблюдаем это у того же Ф. Ницше, Вл. Соловьева, Вяч. Иванова, или у французских экзистенциалистов – Ж.-П. Сартра и А. Камю, часто оказывается достаточно размытой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дьяконов И.М. Введение // Мифологии Древнего мира. М.: Наука, 1977. – С. 5–54
2. Ляпунов А.А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания. // Вопр. философии. – М., 1966, – №5. – С. 39–50.
3. Ницше Фридрих. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого. (Пер. с нем.) – М.: Интербук, 1990. – 301 с.

4. Пропп В. Я.: (Собрание трудов) Т.2: Морфология [волшебной] сказки. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт- МП, 1998. – 511 с.
5. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М.: Наука 1984.
6. Рафаева А. В. Методы В. Я. Проппа в современной науке // Пропп В. Я.: (Собрание трудов) Т.2: Морфология [волшебной] сказки. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт-МП, 1998. – С. 467–484
7. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605 с.
8. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1977. – 448 с.

Е. А. ИРДИНЕНКО

ФОРМАЛИЗМ В ИСКУССТВЕ XX ВЕКА

Ирдиненко Екатерина Александровна – аспирант Луганского государственного педагогического университета им. Тараса Шевченко

На рубеже веков человечество стало свидетелем невероятного всплеска идей в области искусства. Успешность критического анализа формализма во многом определяется правильным пониманием причин появления и существования этого феномена в сфере эстетики и художественной культуры. Поэтому задача художественной критики формализма заключается в том, чтобы понять его как художественное явление, то есть определить предпосылки, которые при известных социальных условиях порождают формализм и служат источником появления его новых форм.

Цель статьи состоит в том, чтобы дать анализ этим формам, которые обнаружили себя лишь в Новое время одновременно с появлением теории искусства. На наш взгляд, это во многом обусловлено тем фактом, что искусство в основе всякого развития обнаруживает противоречия двух взаимоисключающих тенденций: тенденцию к наследованию имеющихся признаков, а с другой – развитие немислимо без изменения, появления нового. Задача художника состоит в том, чтобы выразить новое понимание мира, используя сложившуюся в разных видах искусства систему канонов.

Формализм в искусстве и эстетической теории представляет собой концепцию, полагающую в качестве коренного принципа самоценность формы художественного произведения. Произведения искусства есть автономная «новая реальность», самоценная структура, «чистая форма», не терпящая нагрузки содержания. Проблема формы и формообразования в искусстве – одна из древнейших в эстетике. Само возникновение искусства связано с интенсивным осмыслением формы как в искусствоведческом, так и философском, эстетическом аспектах. Достаточно сослаться на опыт древневосточной и античной эстетики, чтобы представить себе всю сложность и масштабность этой категории. Проблема формы в искусстве – одна из центральных философско-эстетических, искусствоведческих проблем. С момента появления этой проблемы вокруг нее ведется ост-

рая теоретическая борьба, в основе которой стоят вопросы отношения формы к содержанию, художника к действительности и общезначимой роли искусства. В свете теоретических задач, которые стоят перед современной эстетикой, очень важным и актуальным является теоретическое исследование проблемы формы в искусстве. Идеи современного формализма уходят в XIX в. Утверждая, что форма есть сущность искусства, один из первых представителей эстетики формализма Эдуард Ганслик характеризовал музыку как «движущиеся звуковые формы». Вслед за Германией, Австрией, Швейцарией, где формализм делал первые шаги во второй половине XIX века, его идеи находят значительную поддержку в Англии в работах таких теоретиков как К.Белл, Р.Фрай. Указанные выше положения дополняются понятием о «самовыразительности» формы утверждением об обратной зависимости художественных произведений от их социальной ценности и популярности, что характерно для элитарной концепции искусства. Идея автономности, самоценности художественной формы стали популярны в Америке (С.Лангер, С.Поппер). Что же касается Франции, то формалистическая эстетика сформулировалась здесь относительно поздно (между 20–40 гг. XX в).

Рассматривая связь эстетики с теми или иными доминантами, мы должны помнить, что они усваивались обычно через философию. Во Франции эта связь усиливалась благодаря широкому интересу к эстетике таких философов как А.Бергсон, Ж.Маритен, Ж.-П.Сартр, Г.Башляр.

Исследования специфики искусства большей частью теоретиков ведется, главным образом, в плане выявления своеобразия формы. Взять хотя бы известнейших наших эстетов и искусствоведов в выявлении художественной формы, в работах В.В.Ванслова, К.Гаранова, М.С.Кагана, Ю.Е.Виноградова, М.Ф.Овсянникова, О.А.Кривцуна. Вся история искусства демонстрирует фанатическое стремление к осознанию и рассудочно-рефлексному выражению

бесконечного многообразия форм эстетической деятельности. Особенно характерно в этом отношении современное изобразительное искусство.

Европейское искусство нашего века отмечено интенсивными формально-техническими поисками. Установленные тенденции обнаружили проявление в запрете объективных источников художественного образа, в усложнении формы, в символике цвета, звука – в разрешении традиционной гармонии искусства. В пестрой палитре искусства образовались новые нити идей, которые следовало бы связать между собой от натурализма итальянского Ренессанса до ведущих авангардных течений – фовизма, кубизма, футуризма, экспрессионизма, абстракционизма, метафизического направления и дадаизма. Начало XX века было периодом великих надежд. Художники новой эпохи хотели совершить революцию посредством искусства. Открытие ими новых дверей познания стало революционным шагом в истории современного искусства. Но этот процесс был ни простым, ни прямолинейным. В конце 19 века молодые, радикально настроенные художники по всей Европе объявили, что их творчество и идеи являются закономерным шагом развития творческой мысли предыдущей части столетия. Среди не реалистических художественных направлений, которые образовались в начале XX века и оказали влияние на развитие искусства, нужно отметить прежде всего фовизм, футуризм, кубизм, сюрреализм [1]. Эти направления представлены в живописи, скульптуре, поэзии, музыке большинства стран Европы и частично на Украине.

Развитие эстетики в XX в. представляет сложный, противоречивый процесс. Общая ее черта данного периода – стремление лишить искусство познавательного, идеологического и морально воспитательного значения, доказать, что оно является не отражением действительности, а вымыслом художника, продуктом воображения, чистой формой, знаковой структурой, одним словом, чем угодно, но только не познанием и оценкой общественной жизни. Рассмотрение основных течений европейской эстетической мысли XX в. показывает, что от общего ее ствола отходят две ветви, которые, в свою очередь, ветвятся на множество побегов. Две главные тенденции заключаются в том, что отрицание оценочно познавательного содержания искусства в одном случае ведется под флагом формализма, защиты «чистого искусства», а в другом, казалось бы, с диаметрально противоположных позиций – под флагом борьбы против художественной формы, за полное слияние искусства в жизни. Первая тенденция в большей степени характерна для первой половины и середины XX столетия. Формалистические поиски эстетики обосновывались не-

обходимостью борьбы за чистоту художественной формы, самого искусства в век, когда художественная культура поставлена на конвейер, производится промышленным путем, в результате чего общество наводняется суррогатами, служащими заменой художественных ценностей. Сторонники этого направления выступали как искренние борцы с техницизмом, все более распространяющимся в духовной сфере. В век художественных подделок происходит призыв искусству не прятаться за театральным занавесом, в залах музеев и библиотек, а идти в жизнь. Искусство сливается со средой обитания, окружающей человека, с трудом, техникой, политикой, моралью. Обе тенденции в эстетике представляют собой разные варианты обоснования модернизма в художественной культуре, включая и ту форму его проявления, которую определяют как «массовое искусство», и ту, которую называют искусством авангарда [4].

XX век является бесконечным экспериментом в области форм, бесконечным блужданием без социального ориентира. Такими формами в европейской культуре XX века были футуризм, кубизм, абстракционизм и т.д. Тенденция, которая определяет направление развития современного искусствоведения, обусловлена необходимостью осмысления логики взаимосвязи теории и практики искусства. Рамки статьи не позволяют дать анализ всем вышеперечисленным направлениям. Особый интерес, на наш взгляд, вызывают кубизм, сюрреализм и экспрессионизм.

Феномен сюрреалистического искусства всегда привлекал внимание исследователей, был объектом многочисленных теоретических интерпретаций (Л. Андреев, Ф. Рековский, П. Вальдберг, Н. Браун и др.). Повышенный интерес искусствоведов и эстетов к сюрреализму, с одной стороны, объясняется талантом художников, которые создавали это направление: С. Дали, П. Элюар, Р. Магритт, М. Рей, Л. Бунюэль, Бретон и др.), с другой стороны, обуславливалась полной сенсационностью и скандальностью сюрреализма, которая провоцировалась, прежде всего, его теоретиком А. Бретоном. А. Бретон в «Манифесте сюрреализма» 1924 г. писал: «Сюрреализм есть чистый физический автоматизм, посредством которого мы стремимся выразить в слове или в живописи истинную функцию мысли. Эта мысль продиктована полным отсутствием всяческого контроля со стороны рассудка и находится за пределами всех эстетических и моральных норм» [7]. Применительно к живописи Бретон выделял в сюрреализме следующие базовые приемы (или принципы): автоматизм, использование так называемых обманок и сновидческие образы [7]. Он утверждал, что сюрреализм является явным и непосредственным детищем психоанализа,

отсюда его обращение к сновидению, к бессознательному и к технике свободных ассоциаций [6]. Литературные и поэтические опыты также отличает автоматизм сцепления свободных ассоциаций, констелляция образов. Вот пример сюрреалистического стихотворства:

Свисают бесцветные газы
Щепетильностей три тысячи триста
Источников снега
Улыбки разрешаются
Не обещайте как матросы
Львы полюсов
Море море песок натурально
Бедных родителей серый попугай
Океана курорты
7 часов вечера
Ночь страны гнева
Финансы морская соль
Осталась прекрасная лета ладонь
Сигареты умирающих

(Филипп Супо)

Сюрреалистическая поэзия проигрывает. Проигрывает, прежде всего, отсутствием юмора, самоиронии, напыщенной серьезностью, что, впрочем, не было характерно для сюрреалистического кинематографа. В 1926 и 1928 гг. испанские сюрреалисты – будущий великий художник Сальвадор Дали и будущий великий режиссер Луис Бунюэль – создали два знаменитых скандальных киношедевра: «Андалузская собака» и «Золотой век». Помимо того, что в этих фильмах представлена обычная для сюрреализма техника свободных ассоциаций, образов бессознательного и т. д. эти фильмы задали особую традицию сюрреалистического киноязыка. В конце 20-х годов сюрреализм претерпел кризис. Основная художественная проблема, которую решают поздние сюрреалисты, это проблема соотношения иллюзии и реальности и поиски границ между ними.

Один из первых теоретиков и практиков кубизма Ж. Брак (1882–1963) писал «Искусство призвано тревожить, наука внушать чувство уверенности». Машины, техника, захлестнувшие Европу с начала века, делают жизнь монотонной, одноцветной, неприветливой. И такую же «серую актуальность» рисует первая «аналитическая» фаза кубизма: инертные предметы геометрические конструкции современности. Этой «толпой предметов абсурда» типа деталей различных механизмов и машин, которые художники и скульпторы вводят в мир искусства, художники-кубисты стремились перенести в искусство «объективный», «аналитичный» метод исследования мира, каким пользуется наука. Следует отметить, что кубизм толкал творцов к эксперименту, к поиску новых формально-технических способов обогащения художественной формы. Появляется понятие «чистого» искусства

ва в отличие от «коллажей», «рельефных» произведений, смонтируемых из разных материалов. Кубизм возник во французском искусстве 1900–1910 гг. Его основателем был П. Пикассо. В истории кубизма принято выделять три периода: так называемый, сезанновский, аналитический и синтетический. В картинах сезанновского периода геометризация форм подчеркивает устойчивость, предметность мира, массивные объемы как бы раскладываются на плоскости холста, цвет выделяет отдельные грани предмета. В следующем аналитическом периоде предмет дробится на мелкие грани и сходящиеся под углом плоскости, которые четко отделяются друг от друга, используется ограниченный набор красок. Изображение одного и того же предмета показывается с разных сторон одновременно во многих ракурсах. Это приводит к ритмической игре форм, плоскостей, объемов. Изображение словно расплывается на холсте. В последний синтетический период предпочтение отдается декоративному началу; картина превращается в красочное плоскостное панно. Объект как бы собирается, синтезируется из разнообразных фрагментов или знаков – слов, цифр, нот, обрывков газет, цветной бумаги, обоев, схематических рисунков и красочных мазков. Отказ от изображения пространства и объема как бы компенсируется прикладыванием реальных объемных конструкций к плоскости холста. В то же время появляется кубическая скульптура с геометризацией и сдвигами форм, деформированием фигур, обозначением металлическими полосами только их внешние контуры и др. Кубизм ставил целью познание реальности, раскрытие внутренней, философской сущности предметов с помощью новых средств. Он знаменовал собой отказ от реализма и вызов стандартной красоты официального салонного искусства. В начале века кубизм задал ритм многому из того, что считалось искусством модерна.

В отличие от других художественных направлений XX столетия, экспрессионизм проявился практически во всех видах искусства. Так, литература была представлена поисками Г.Гейма, Ф.Кафки, Г.Бенна; живопись – работами Е.Мунка, Е.Хеккеля, Е.Нольде, Ж.Руо и др; музыка – работами А.Шенберга, Р.Штрауса; театр –художественными экспериментами М.Рейнхарда и его учеников; кинематограф – фильмами Ф.М.Бергмана, А.Тарковского.

Экспрессионизм возник в середине 90-х годов. Его родиной была Германия, хотя некоторое распространение он получил в Австро-Венгрии, а отчасти и в Бельгии, Румынии, Польше. В России с экспрессионистической эстетикой принято связывать творчество Леонида Андреева, но гораздо заметней его сходство с русским футуризмом. Экспрессионисты видели своих предшественников в Ван-Гоге,

Гогене, Руо, Мунке (Норвегия). В Бельгии им близка живопись Энсора. Отрицая пассивность и эстетизм 90-х годов, экспрессионизм начал с того, что счел себя в ответе за действительность. Он отодвинул все частное, пренебрег деталями, полутонами и нюансировкой, ибо видел свою обязанность в обнаружении главного, существа и сути жизни, скрытой поверхностным слоем «видимостей». Среди всех авангардистских течений начала века именно экспрессионизм отличается истовой серьезностью своих намерений. В нем меньше всего от того шутовства, формального трюкачества, эпатажа, которые свойственны, например, дадаизму. За наслоениями цивилизации, начавшейся вскоре при всенародном ликовании в Германии мировой войне, экспрессионисты пытались увидеть первичный смысл вещей. Тут и проясняется смысл того тяготения к абстракции, которое присуще течению в целом. На мировоззрение, а значит, и эстетику экспрессионистов существенное влияние оказали философы разных школ и направлений. Экспрессионисты были восприимчивы к интуитивизму А. Бергсона, учившему воспринимать мир вне анализа, целиком и сразу. Некоторые их идеи будто заимствованы из теории познания Э. Гуссерля, выступившего в своих «Логических исследованиях» (1900) с идеей редукции, абстрагирования, обнажения закона и «идеальных сущностей». Некоторым экспрессионистам близок и витализм «философии жизни», но эти и многие другие учения воспринимались экспрессионистами неполно, частично и, так сказать, в своих интересах. Гораздо существенней было другое. На глазах экспрессионистов рушилось старое и начиналось новое время. Новый жизненный материал требовал осмысления. Свои представления о действительности экспрессионисты пытались выразить в обобщенных абстрактных образах. «Не падающий камень, а закон тяготения!» – вот формулировка одного из главных эстетических принципов экспрессионизма.

В противовес сюрреализму, объявившему общим для всех только область бессознательного, экспрессионизм хотел сломать всякие (в том числе и социальные) перегородки между людьми, найти общее для всех в сфере духовной и общественной жизни. Формирование экспрессионизма началось с объединений художников. В 1905 г. в Дрездене возникла группа «Мост». В нее вошли Эрнст Людвиг Кирхнер, Эрих Хекель, Карл Шмидт-Ротлуф, а позднее Эмиль Нольде, Отто Мюллер и Макс Пехштейн. В 1911 г. в Мюнхене было создано второе объединение экспрессионистов – группа «Голубой всадник» (Франц Марк, Август Маке, Василий Кандинский, Лионель Фейнингер, Пауль Клее и др.). Важнейший документ этой группы альманах «Голубой всадник» (1912). В соответствии с интернациональными интересами «Голубого

всадника» характеризовался французский кубизм и новые тенденции в искусстве России (статья Бурлюка). На обложке – изображение Голубого Всадника работы Кандинского; ему же принадлежала программная для группы статья о новых формах в живописи. С 1911 г. в Берлине стал выходить журнал «Акцией» («Действие»), сплотивший силы левого экспрессионизма, так называемого «активизма» (Иоганнес Бехер, Эрнст Толлер, Рудольф Леонгард, Альфред Вольфенштейн и др.). Именно здесь наиболее ярко выразился социально-бунтарский дух направления. В ранней экспрессионистической поэзии, графике и живописи большое место занимает пейзаж. Однако природа перестает восприниматься как надежное убежище для человека. В экспрессионизме она больше, чем в каком-либо другом искусстве, выведена из положения кажущейся изоляции от мира людей. Однако ощущение внутреннего трагизма не только «переносится» на природу извне, не только приписывается ей воображением поэта: трагизм обнаружен и в ней самой. Современная жизнь понималась как неестественная и потому неединственная, необязательная форма человеческого существования. Возможно было перевоссоздание жизни, новые пути эволюции, которые найдет для себя не только человеческое общество, но и сама природа, «Спящие формы», «Борющиеся формы», «Играющие формы» – так подписал художник Франс Марк последние рисунки, сделанные им во фронтовом блокноте незадолго до гибели. Если судить экспрессионизм, вникая в смысл его поисков, надо признать, что трагическое воспринявшего войну Марка занимали не формальные изыски, а мысль о множественности путей, которые может проложить себе жизнь, мысль о возможности перевоссоздания мира. В том же далеко не формальном смысле «играл формами» и Пауль Клее: на его гораздо более абстрактных, чем у Марка, рисунках изображаются «формы», каждый раз напоминающие реально существующие, но чем-то отличные, новые.

В конце XX века стало очевидным, что экспрессионизм сломал рамки традиционного понимания искусства, выразив специфическое восприятия мира. «Экспрессионизм – это целостный, единый микрокосмос, который познается через собственную философию, через свой способ существования в мире» [6, 61].

Рассмотренные направления в искусстве стали важным поворотным моментом в историческом развитии формы [3]. Был поднят новый вопрос: что является наиболее важным в искусстве, форма или содержание? Прежде рассматриваемые одинаково необходимыми и взаимодополняющими, форма и содержание, в двадцатом столетии начали конкурировать друг с другом [14, 254]. Дебаты были усилены радикальными сторонниками «чистой» формы. Уме-

ренное утверждение формализма появляется в формулировке Корбуса: « В истинном произведении искусства наиболее важная вещь – форма». Для настоящего формализма важна только форма, или говоря другими словами, содержание не имеет значения. [8, 232]. Глубокое представление подразумевает, что предмет, рассказ, соответствие действительности, идея, вещь, представленная произведением искусства, и даже то, что оно выражает, все незначительно. Глубокое содержание формализму не нужно, необходима только форма; содержание не поможет, но может навредить искусству. Согласно А.Фосийона [8, 232] формы не являются ни символами, ни образами, они показывают и выражают только себя. С другой стороны, Василий Кандинский написал: «Форма без содержания – не рука, а пустая перчатка, заполненная воздухом. Художник любит форму так же неистово, как он любит свои инструменты или запах скипидара, потому что все они являются мощными средствами для выражения со-

держания». Кандинский, расценивал абстрактную форму не более, чем крепкую связь в непрерывной цепи форм, истинных представителей абстракции. Не сказать ничего относительно того, что различные абстрактные формы вдохновлены реальными объектами, и что влияние абстрактной формы на зрителя часто проявляется через ассоциаций с реальными объектами [2, 34].

Таким образом, двадцатое столетие отводило форме первостепенное место в теории искусства. Подобное развитие закономерностей строения художественной формы оправдано лишь в той мере, в какой оно способствовало осуществлению подлинно художественных замыслов художника. Направление эволюции искусства определяется не только логикой развития материала, но и в первую очередь закономерностями социального развития, отражаемого в искусстве. Принципиально новые формы появляются в связи с развитием самого искусства в целом.

Литература:

1. Западное искусство XX века: Классическое наследие и современность. М., 1992.
2. Кандинский В. В. О духовном в искусстве. – М., 1992–320с.
3. Кривцун О.А. Эволюция художественных форм. Культурологический анализ – М.:Наука, 1992 – 298с.
4. Миргунов А. С. Эстетика и искусство во второй половине XX века. М., 1991.
5. От конструктивизма до сюрреализма. М., 1996.
6. Осьмак О.О. Экспрессионизм: проблема терминологии и постановка проблематики.
7. Breton A. Manifeste du surrealisme .- P., 1929.
8. Focillon H. La vie des formes, Paris 1934.
9. Daix P., Rousselet J. Le Cubisme de Picasso. – Neuchantel, 1979.–P.28,30.

О. А. ОСЕТРОВА

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ О МЕТАФИЗИЧЕСКИХ ПРИЧИНАХ САМОУБИЙСТВА

Осетрова Оксана Александровна – преподаватель кафедры философии Днепропетровского национального университета, кандидат философских наук

В романе «Весы» Достоевский излагает чрезвычайно сложный факт самоубийства. Речь идет о Кириллове, о чьем самоубийстве нельзя судить однозначно, слишком много различных типов оно в себе совмещает.

Кириллова можно отнести к разряду логических самоубийц, исследующих обозначенный психологический феномен. Липутич отмечает, что Кириллов уже начал изучение и составляет статью о причинах самоубийства в России и вообще о причинах, участвующих или задерживающих распространение самоубийства в обществе. В ходе исследования герой делает выводы: «Есть два рода [самоубийц]: те, которые убивают себя или с большой грусти, или со злости, или сумасшедшие, или там **все равно...** те вдруг... А которые с рассудка – те много думают» [1, с.93]. Сам же он относится ко второй категории.

А. Камю квалифицирует действие Кириллова как высшее самоубийство («ради идеи мышление готовит себя к смерти» [2, с.296]). Получается: с одной стороны, со штирнеровской точки зрения, идея стала **над** Кирилловым и он ее раб; с другой же стороны, снова со ссылкой на Штирнера, выходит, что Кириллов, не признавая Бога, осознал себя как Я, которому все дозволено: ведь если Бога нет, то Я – это Бог – такова идея Кириллова. В этом раскрывается **эгоизм** Кириллова. Если бы Штирнер анализировал данный образ, то наверняка бы отнес его к разряду **возмужалых** людей: возмужалый человек находит себя как духа во плоти и при этом имеет плотские, личные, **эгоистические** интересы. Кириллов же и возмнил себя таковым духом во плоти, подчеркивая, что для него нет выше идеи, что бога нет.

Однако это так для героя с одной стороны; с другой же, бог необходим, а следовательно, должен быть. Эти две противоположные мысли не могут ужиться в одном человеке, хотя и обе присущи ему. Кириллов пожелал стать человеком и заявить неверие. Как отмечает А. Камю, Кириллов решает присвоить себе роль Христа. Его глубочайшая ошибка заключается в том, что он низводит Христа с его божественного пьедестала и очеловечивает его (таким образом Кириллов развенчивает единственный, с точки зрения Достоевского, идеал, существующий у человечества): «Слушай большую идею, — говорит Кириллов: был на земле один день, и в середине земли стояли три креста. Один на кресте до того веровал, что сказал другому: «Будешь сегодня со мною в раю». Кончился день, оба померли, пошли и не нашли ни рая, ни воскресения» [1, 471].

Следовательно, христианская религия, проповедуя воскресение, ложна, а значит, ложь таится и в самом образе Христа. С другой стороны, Кириллов хоть и решил, что нет ни рая, ни воскресения, все же отмечает, что после смерти люди пошли и не нашли ни рая, ни воскресения. Если же последнего нет, то умершие не могли **пойти** на поиски рая (одно из многочисленных противоречий, встречающихся в данной теории).

Отрицая роль христианства и Бога, Кириллов, с другой стороны, признает, что «этот человек [Христос] был **высший** на всей земле, составлял то, для чего ей жить. Вся планета, со всем, что на ней, без этого человека — одно сумасшествие. Не было ни прежде, ни после **Ему** такого же, и никогда, даже до чуда. В том и чудо, что **не было и не будет** [а сам он со своей теорией?] такого же никогда» [1, 471], — это что ни на есть самая искренняя вера во Христа и Его признание.

Однако: «если законы природы не пожалели и **Этого...**, а заставили и **Его** жить среди лжи и умереть за ложь, то, стало быть, вся планета есть ложь и стоит на лжи и глупой насмешке. Стало быть, самые законы планеты ложь и диаволов водевилей. Для чего же жить, отвечай, если ты человек?» [1, 471]. Приведенное рассуждение по сути своей отражает мировосприятие эгоистов, ушедших в «подполье», однако показывает, что Кириллов идет гораздо дальше и логических самоубийц, и Ипполита, и Ивана Карамазова.

Признавая важность и обязательность существования Христа в жизни как отдельных людей, так и человечества в целом, Кириллов при этом осознает иллюзорность Христова образа. Низводя Христа с божественного пьедестала, Кириллов на последний воздвигает себя. «Сознать, что нет бога, — утверждает он, — и не сознать в тот же раз, что сам богом стал — есть нелепость, иначе непременно убьешь себя

сам» [1, 471]. Значит, развенчивая Христа, Кириллов показывает, что его отсутствие или смерть — смерти подобно всему человеческому, потому что лишает человека всего самого ценного и дорогого в жизни (мысль самого Достоевского).

При этом герой страдает от человеческого непонимания собственной значимости в случае утери Бога: ведь независимо от существования Бога, которое постигается только верой, а не знанием, люди все же существуют. Если знаешь, продолжает Кириллов, ты царь и уже не убьешь себя сам, а будешь жить в самой главной славе. Как эгоист, Кириллов желает по праву первенства окружить такой славой себя. В этом и состоит его трагедия [и вообще трагедия первого]: «Но один, тот, кто первый [в данном случае он], **должен** убить себя сам **непременно...** Это я убью себя сам, непременно, чтобы начать и доказать. Я еще только **бог поневоле** и я несчастен, ибо обязан заявить **своеволие...** Я ужасно несчастен, ибо ужасно боюсь. **Страх** есть проклятие человека...» [1, 471–472].

В данном случае наблюдается тесная связь воззрений Кириллова и Штирнера: оба они выступают в качестве отрицателей святости. Более того, Штирнер, как и Кириллов, подчеркивает, что человек как таковой и есть нынешний Бог, при этом мыслитель отмечает следующую важную деталь: прежняя богобоязненность теперь сменилась страхом человеческим.

Последний тезис можно трактовать двояко:

1) если раньше человек боялся Бога, то теперь он боится человека, потому что последний, утерев нравственный ограничитель с забвением Бога, произвел переоценку ценностей, при которой «+» сменился «-»: то, что раньше считалось преступлением и порицалось, теперь трактуется, как геройство (Достоевский неоднократно иллюстрировал эту мысль (Иван Карамазов, Смердяков, Верховенский и т.д.));

2) человек боится преступлений против себя самого (как убийства, так и самоубийства).

Последний страх и решается упразднить Кириллов, что должно повлечь за собой утверждение и признание абсолютной свободы самого героя (вспомним: Штирнер признавал **только** абсолютную, полную свободу). При этом Кириллов желает не только доказать свою свободу от Бога, но и свободу от самого себя, а это, по Фромму, — «новое рабство» [3, 214]. И действительно, Кириллов — раб как собственной идеи, так и Верховенского с кружком Наших.

Однако, с одной стороны, желая утвердить «атрибут божества моего — Своеволие!» [1, 472], то есть иными словами, будучи эгоистом, Кириллов, с другой стороны, старается на благо всего человечества: «... Но я заявлю своеволие, я обязан уверовать, что не верую [Значит

все же Кириллов верует, несмотря на все свои атеистические рассуждения, и от этого ему невыносимо тяжело]. Я начну, и кончу, и **дверь отворю. И спасу**. Только это одно спасет всех людей и в следующем же поколении переродит физически [здесь просматривается идея Фр.Ницше о рождении Сверхчеловека]; ибо в теперешнем физическом виде, сколько я думал, **нельзя быть человеку без прежнего бога никак**» [1, 472].

Таким образом, Кириллов желает в какой-то мере **пострадать** (физически и морально) за всех людей, а это уже элемент прямо противоположный эгоистическому – альтруистический.

Интересно отметить, что оба этих противоположных элемента кирилловской природы воплотила подпись в его предсмертной записке – **«русский дворянин – семинарист и гражданин цивилизованного мира!»** [1, 473]: первая часть подписи представляет собой конкретизацию (эгоистическая радость от осознания того, кто он на самом деле), вторая отражает значимость его поступка для всего мира, развившегося до забвения Бога и породившего такую феноменальную личность как он сам.

Неслучайно Э. Дюркгейм пришел к убеждению в том, что «эгоизм и альтруизм, две полные противоположности, могут скрещиваться в своем воздействии на человека» [4, 145], хотя и обозначил их различия: эгоист отказывается от жизни, потому что не видит в ней для себя никакой цели и считает свое существование бессмысленным и бесполезным, альтруист же – убивает себя потому, что его цель лежит вне этой жизни, и последняя служит для него как бы препятствием.

В мировоззрении Кириллова просматривается синтез двух обозначенных выше, различных по своей сути качеств: он поставил перед собою цель, которая довлеет над ним, при этом все остальное выступает для него бессмысленным – он даже не занимается своим непосредственным занятием, являясь по специальности инженером.

Таким образом, самоубийство Кириллова можно определить, по Дюркгейму, как **эгоистично-альтруистическое**, при котором «весь смысл жизни [вкладывается]... в свой идеал [человекобог]» [4, 146].

Однако, по Дюркгейму, индивиды, склонные к эгоистично-альтруистическому самоубийству, являются индивидуалистами по отношению ко всему, что касается реального мира, и безграничными альтруистами по отношению к идеальному объекту. В Кириллове же гораздо более сложное сплетение эгоизма и альтруизма: стараясь для других (альтруизм), Кириллов все же желает заявить своеволие, а это уже элемент эгоизма. С другой стороны, уединяясь от общества, Кириллов не является крайним инди-

видуалистом по отношению ко всему реальному, его окружающему: он следит за своим здоровьем и физической подготовкой, любит играть (и вообще любит) детей, помогает, как может, нуждающимся в помощи (случай с Шатовым). Кириллов противоречив до того, что в нем чрезвычайно сложно отделить эгоизм от альтруизма.

Более того, самоубийство Кириллова не просто альтруистическое в определенной мере, но и по определению Камю **педагогическое**, потому что должно собою научить человечество действительной истине, заключающейся в своеволии и победе над страхом.

Однако в данном случае присутствует и момент **аномического** самоубийства (**пассивного подтипа**): всем все дозволено, в обществе личность конкретного человека не представляет собой никакой ценности, как подчеркивает П.С.Верховенский, в обществе «все одни и те же, ... нет ни лучше, ни хуже, а только умнее и глупее, и ... если все подлецы..., то, стало быть, и не должно быть неподлеца» [1, 468].

Кириллов же не желает мириться с чудовищными законами природы и общества, свою большую сущность вливающего в отдельных своих представителей, поэтому он подчеркивает: «Я не отложу [самоубийства]; я именно теперь хочу умертвить себя: **все подлецы!**... я тоже такой подлец..., как все, а не порядочный. Порядочного нигде не было» [1, 468]. Много справедливого в данной самохарактеристике: порядочный человек не будет проповедывать своеволия, понимая, какими будут результаты его реализации.

Более того, трагедия и для самого Кириллова, и для общества заключается в том, что, исповедуя своеволие и логически приблизившись к самоубийству как проявлению своей личной, даже абсолютной (эгоист, по Штирнеру, если и может стремиться к свободе, то только к абсолютной) свободы, он, как это ни парадоксально, действует под принуждением. Вследствие затмившей его идеи, Кириллов превращается в безвольную игрушку Петра Степановича Верховенского: слишком часто повторяющиеся слова «все равно» свидетельствуют о том, что инженеру вовсе не все равно.

Более того, говоря выше о кирилловском альтруизме, я вела речь об альтруизме вообще, касательно всего человечества, однако в данном случае имеют место и частности. Так, Кириллов отмечает: «В обществе [Наших] произошла мысль, ... что я могу быть тем полезен, если убью себя, и что когда вы что-нибудь тут накутите и будут виновных искать, то я вдруг застрелюсь и оставлю письмо, что это я все делал, так что вас целый год подозревать не могут». [1, 290-291]

Однако в таком альтруизме нет ничего героического, а лишь **преступное**. Желая послу-

жить как человечеству в целом, так и обществу наших (правда, здесь более желания общества, а не его личного), Кириллов ничего не изменил; а только усугубил преступность и трагизм общественной ситуации. Как справедливо отмечает А. Камю, такие, как Ставрогин и Иван Карамазов «были освобождены смертью Кириллова, они пытаются стать царями» [2, 298].

Таким образом, Ф.М. Достоевский показал всю неестественность идеи Кириллова, в которой понимание свободы сводится к своевольному уходу из жизни. (Всякий, кто хочет главной свободы, тот должен смочь убить себя). Не может познание (глубокое, философское) человеческой свободы, ее места и роли в жизни индивида быть тождественным отрицанию самой жизни, как таковой. Кириллов пытался до-

казать абсурдность смерти (жизнь есть, а смерти нет совсем) и абсурдность мира и общества, устроенных по неумолимым законам, однако в результате была доказана лишь абсурдность самой идеи самоубийства.

Необходимо отметить, что в данном факте самоубийства имеют место метафизические элементы, которым Достоевский в отличие от Дюркгейма придавал чрезвычайно важное значение. (Кириллов **«метафизически обижен»**) (выражение А. Камю) одновременно, как и логический самоубийца, на законы мира и общества).

Заслуга Достоевского в том, что наряду со значимостью социальных причин он показал огромную роль метафизических при анализе проблемы самоубийства.

Литература:

1. Достоевский Ф.М. Бесы// ПСС: в 30 т. - Л.: Наука, 1974. - Т.10. - 520 с.
2. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде// Сумерки богов. - М.: Политиздат, 1990. - С. 222-319.
3. Фромм Эрих. Бегство от свободы. - М.: Прогресс, 1990. - 272 с.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство // Суицид. Хрестоматия по суицидологии: А.Л.Д. - С. 104-148.

С. И. ПОДМАЗИН

ВОСХОЖДЕНИЕ К ЛИЧНОСТИ В ФИЛОСОФИИ

Подмазин Сергей Иванович — заведующий научно-методическим центром психологии и социологии образования Запорожского областного института последипломного педагогического образования, кандидат психологических наук, доцент.

Проблема человека всегда занимала центральное место в философии. Сократовское обращение к человеку «Познай себя» многократно повторяли философы всех времен. Так, И. Кант полагал что, цель философия сводится к поиску ответа на вопрос: «Что такое человек?». Довольно давно стало понятно, что ответ на данный вопрос невозможен без определения того, что представляет собой человек как единичный, уникальный микрокосм — конкретный человек, «человек как личность». Как ни парадоксально это звучит, но последовательное соблюдение методологии гуманизма, основным принципом которой является возведение человека в высшую цель и ценность всего, обязательно приводит нас к выводу, что человек прежде личность — уникальный и бесценный Микрокосм, а уж только потом человек. И если мы не усматриваем в человеке личность, то и сам он практически «ничто» — индивид, мельчайшая частичка огромной массы, по отношению к которому возможно все, вплоть до решения за него — для чего ему жить, как ему жить и вообще жить ли ему. Тем самым, общество вырождается в режим.

Из этого следует, что полагать личностью, воспринимать личностью должно каждого чело-

века, в том числе и ребенка, в том числе и младенца, в том числе и еще не рожденного ребенка, что только такое понимание человека является истинным, что только такое понимание человека делает возможной перспективу раскрытия его сущностных сил. Не то что уничтожение хотя бы одного человека, а как писал Ф.М. Достоевский, даже одна безвинно пролитая детская слеза лишает смысла все. Примерно так можно сформулировать нравственный императив стремление, к воплощению которого дает человечеству перспективу выживания.

В философии, начиная с ее зарождения как особой формы общественного сознания, происходило как «восхождение к личности», так и «обоснование» утилитарного использования личности в соответствии с потребностями социума и государства. Это представляется вполне естественным в движении человечества от бытия биологического вида к духовному бытию. Естественно, на этом пути лучшие умы человечества проникали в «смысл истории» — полное раскрытие человеком своей родовой, прежде всего — духовной сущности. Именно поэтому Великие Идеи открывались мыслителям разных эпох — от Сократа до наших современников. Конкретные исторические условия накладыва-

ли существенные ограничения на глубину проникновения мыслителя в категорию личности, в категорию гуманизма, а тем более на попытки локальной практики в соответствии с этими идеями. Категорию гуманизма, наиболее всеобъемлюще, по нашему мнению, определяет уже знакомое нам выражение И. Канта: «...в ряду целей человек (а с ним и всякое разумное существо) есть цель сама по себе, т.е. никогдa никем (даже Богом) не может быть использована как средство, не будучи при этом и целью, что, следовательно, само человечество в нашем лице должно быть для нас святым, так как человек есть субъект морального закона, стало быть того, что само по себе свято, ради чего и в согласии с чем нечто вообще может быть названо святым» [7, 465-466].

И хотя гуманизм до сих пор не стал реальностью социального бытия, очевидно следующее: каждая последующая эпоха «сняла» противоречия в диалектической системе «личность-социум», увеличивая при этом «часть» «частичного» гуманизма. Развитие науки и общественной практики снимало ограничения в понимании сущности личности и возможностях построения, хотя и локальных, единичных, но личностно-ориентированных, гуманистических социальных практик.

Сегодня возможно очередное «снятие» таких ограничений, что обусловлено феноменом «глобализации» — все больше людей осознает общность интересов и проблем всех людей планеты Земля, все очевиднее становится тот крайне неприятный факт, что основные идеи, лежащие в основе современной цивилизации — идея приоритета материального производства и возрастающей в геометрической прогрессии экспансии на природу неизбежно подводят человечество к возможности самоуничтожения. Поэтому необходимо найти новые стратегии общественного развития, а это невозможно без нахождения и новых ответов на вопрос «Что есть человек?».

Понятие личности в философии пережило достаточно долгий путь трансформации своего содержания. Так, ЛИЧНОСТЬЮ, персоной (от лат. *persona* — маска, роль актера) уже на закате античности называют индивида, поскольку он не является лишь природным организмом, а проявляется в своем человеческом качестве. Так, представляя перед судом, античный человек определялся тремя понятиями: «*һотю*, которое обозначало его как экземпляр некоего вида, наряду с *сарүт*, схватывающим его как единицу, подлежащую сбору податей или военной обязанности, получил право на обозначение *persona* — человек как конкретный индивидум со своей единичной историей, будь он гражданином или рабом» [10, 54]. Все, что относится к личности, персоне, называют персональным.

Со сменой взглядов, а особенно с накоплением знаний о человеке, изменяется и понятие личности. В процессе исторического развития, в особенности с начала нового времени, многие интерпретации личности выступают в философском обличье. Почти все эти интерпретации сводятся к декартовскому дуализму тела и души, к религиозному (христианство) его источнику — будь то дуализм между Я и не-Я (Фихте); дуализм природы и духа (Гегель); воли и представления (Шопенгауэр); жизни и духа (романтизм, в последнее время — Клягес), сознательного и бессознательного (романтизм, Э.Гартман, психоанализ), или наличного бытия и существования (Кьеркегор, современный экзистенциализм).

«Личность — этический феномен. Она представляет собой содержание, центр и единство актов, интенционально направленных на другие личности. Подобно тому, как каждому субъекту принадлежит объект, так и каждой личности принадлежит «вторая личность»: всякому «Я» принадлежит «Ты». Под личностью мы понимаем человеческий индивид, поскольку он, как действующий, наделенный волей и стремлениями, как представитель своих мыслей, взглядов, суждений, как существо с претензиями и правами, настроениями и оценками — предстает соединенным с другими такими же индивидами. Он узнает об их манере обращения, высказываниях, воле и стремлениях, встречается с их мыслями, взглядами, суждениями и занимает какую-то позицию по отношению к их претензиям, настроениям и ценностям (Н. Гартман). Кроме того, личность является объективным носителем духа. С XVIII века (особенно начиная с Канта и Герднера) личность начинают отличать от индивидуальности» [18, 244].

Приведенное нами полностью определение личности ясно отражает ситуацию неоднозначности в подходах к определению личности в современной философии. Тем не менее, сегодня уже очевидно, что личность не есть «совокупность общественных отношений».

При этом во всех подходах звучит мысль о генетической зависимости личности от общества. Сегодня не вызывает сомнений тезис о том, что в генетическом плане личность — это особый способ бытия общественного (общества, человечества в целом) в человеке и способ бытия человека в обществе. Даже бессознательное представляет собой, скорее всего, «снятый» в процессе исторического развития и сконцентрированный в генотипе опыт общественного бытия. Однако, если рассматривать личность в онтогенетическом аспекте (как развитие конкретной личности), а тем более в функциональном аспекте — как способ актуального бытия конкретной личности, то мы неизбежно приходим к необходимости поиска определен-

ной субстанции, на основе которой личность сохраняет самоидентичность и благодаря которой является причиной самой себя. Другими словами, в личности присутствует нечто неизменное в противоположность меняющимся состояниям и свойствам личности; то, что существует благодаря самому себе и в себе самом, а не благодаря другому в другом. Именно в отношении этой исходной субстанции до сих пор нет достаточной определенности.

Возможно, такое состояние дел во многом определяется тем, что до сих пор в философских построениях понятия личности доминирует атрибутивный подход. Другими словами, философы, решая проблему сущности личности (сущего в личности), всегда рассматривали ее как нечто «частное» по отношению к «общему». Именно то, что каждый философ понимал под «общим» и определяло его видение «существенного» в личности — ее атрибутов. Общим же почитали самые разные вещи, которые, с точки зрения разных философов, составляли, естественно, разные предмет философии.

Споры о предмете философии продолжают и сегодня, более того, отражая переломность, «межэпохальность» нашего времени, эти споры принимают все более ожесточенный характер. Мы более всего согласны с определением, согласно которому философия есть «теоретически сформулированное мировоззрение, система самых общих теоретических взглядов на мир, место в нем человека, уяснение различных форм отношения человека к миру. Это теоретическое мировоззрение выступает в понятийной, категориальной форме и обладает определенной мерой логической доказательности» [5, 6]. По крайней мере, придерживаясь иной точки зрения, трудно объяснить тот факт, что философия, находясь в диалектическом взаимодействии с наукой, «сублимирует» все научные достижения каждой исторической эпохи, поднимается «над наукой», а затем посредством системы понятий и категорий выступает «преднаукой» — методологической основой дальнейшего развития науки. Другими словами, философия «пронизывает» науку, поднимается «над наукой», превращается в «преднауку» — методологию. Подобное непрерывное движение философии по спирали отражает и одновременно обеспечивает поступательное движение познающего мир и себя человечества, обуславливает смену различных времен процесса социально-исторического развития человечества.

Однако вернемся к тому, что мы определили как атрибутивный подход к понятию личности. Все философские направления и школы, делая шаг, приближающий нас к пониманию сущего, выстраивали определенные мировоззренческие системы, в которые «встраивали» человека, личность. Личность рассматривалась как «необходимый элемент» системы, векторно

направленной к Богу, Абсолюту, идеальному духу, экзистенции, всеединству, необходимости, свободе и другому, всему тому, что отражало дух времени. Каждая такая система отражала не только стремление к истине, но зачастую несла на себе и конъюнктурный, определяемый господствующей идеологией отпечаток определенной «направленности» философских учений. Исходя из этой направленности, личности приписывались (атрибутировались) те или иные свойства, отражающие конкретную историческую эпоху в системе координат «личность-средство личность-цель». Эти различия вполне сопоставимы с различиями в атрибуциях (приписывании «существенных» свойств), которые реализуют по отношению к личности различные философские учения, независимо от того — обслуживают ли они действующую политическую власть или находятся по отношению к ней в оппозиции. В удивительном «отстоянии» от «конъюнктуры» расположены философско-этические воззрения И.Канта и Ф.М.Достоевского (а также всех, кто разделяет их мировоззрение). Как мы полагаем, их анализ направлен на выявление неизменной основы личности — ее сущности. Очевидным является так же то, что оба Мыслителя были равно независимы от «государства», «экономики» и «политики». Зависимость же мыслителя от оных прекрасно описана А.В.Кукаркиным в работе «Буржуазное общество и культура»: «Мыслитель с равным успехом может объяснить казначею Древнего Египта, «почему он должен собирать налоги», а женщине Древнего Египта «почему она не должна их платить». И тут мыслитель обнаруживает, что обладает талантом, который может приносить ему доход. Более того, казначей делает ему предложение: «Что, если я предложу тебе с их денег десять процентов?» Более того, казначей угрожает мыслителю: мыслителю можно отказать в признании, как Моисею, бросить в тюрьму, как Галилея, уничтожить, как Сократа. Но чаще всего на него натравливают других мыслителей, нанятых для этой цели казначеем» [9, 7–8]. По нашему мнению, «политические идеи» или реальная политическая заангажированность философов является одной из важных причин постоянно повторяющегося «ухода» от решения проблемы онтологии личности, превращение ее сущности в «вечную гипотезу».

В контексте восхождения философии к личности особую значимость приобретает «прорыв», который совершили в этом направлении И.Кант, определивший человека, прежде всего как субъекта, способного «начинать ряд событий из самого себя», и И.Фихте, утверждавший, что личность как «Я» всегда является своим собственным творением, и рассудок человека реализует возможность выбора в самосозидании личности, в преодолении всего того, что навязывается снаружи.

Выдающийся философ, родоначальник немецкой классической философии, создал этическую систему, в основе которой лежат две основные идеи — безусловной самоценности человеческой личности и долга. Сформулированный им нравственный закон (знаменитый категорический императив Канта) гласит: «поступай только согласно такой максиме, руководствуясь которой ты можешь пожелать, чтобы она стала всеобщим законом [6, 260]. Другая формула того же самого нравственного императива гласит: «поступай так, чтобы ты всегда относился к человечеству и в своем лице, и в лице всякого другого так же, как к цели и никогда не относился бы к нему... как к средству» [6, 270]. Так, именно у Канта обнаруживается очень важная тенденция освобождения человеческого бытия от потустороннего метафизического (как идеалистического, так и материалистического) объективизма. «Все успехи в культуре, которые являются школой для человека, — писал он, — имеют своей целью применить к жизни приобретенные знания и навыки. Однако, самый главный предмет в мире, к которому те познания могут быть применены, — это человек, ведь он для себя — своя последняя цель» [7, 531].

В философии И.Канта утверждается абсолютное достоинство и ценность каждой личности. Всякая личность в этом смысле — самоцель и ни в коем случае не должна рассматриваться как средство для осуществления, каких бы то ни было задач, хотя бы это были задачи всеобщего блага. Тем самым, утверждается принципиальная недопустимость, какого бы то ни было доминирования внешних сил над человеком, превращения его в объект. Все это делает философию Канта краеугольным камнем современной гуманистической методологии.

Так, даже теологи (хотя и с опозданием на восемьдесят лет — в 1965 г.) признают абсолютную ценность личности. Второй Ватиканский Собор принимает решение о свободе вероисповедания. То, что произошло, очень точно описал Бернхард Сутор: «В то время, как ранее право истины казалось настолько важным, что полагалось возможным и даже должно было запрещать заблуждение, но теперь право личности стало важнее права истины» [10, 55]. Подобный подход, признающий верховенство личности над истиной (поскольку любая познанная человечеством истина не является абсолютной — П.С.), распространяется в современной науке как принципы плюрализма и гуманизма.

Весьма плодотворное развитие гуманистической методологии И.Канта совершил И.Фихте. По мнению И.Фихте возникновение сознания предполагает неосознаваемую творческую деятельность «Я». Причем, активно-творческое «Я» как изначальная деятельность и чистая активность сначала полагает себя, а затем, чтобы раскрыть и утвердить свою сущность, полагает

и творит, конституирует и упорядочивает «не-Я» [17, 20]. Другими словами, личность (активно-творческое Я) существует изначально, и сама наполняет себя определенным содержанием (образует себя), творчески взаимодействуя с окружающим миром (не-Я).

Естественно, взгляды Фихте легко подвергнуть критике, указав, что и полагание себя активно-творческим Я, и потребность в деятельности возникает у личности при взаимодействии Я с миром, с другими людьми в контексте тех или иных общественных отношений. На эту критику можно ответить следующим образом: да, включение в общественные отношения обязательно для формирования, существования и развития личности, но, несмотря на обязательность такого взаимодействия Я с миром, не оно составляет субстанциональную основу личности — того, что существует само по себе и благодаря чему существует личность.

Опираясь на подобные положения субстанциональной основой личности, мы полагаем субъектность — как изначальную, заложенную в «Я» самопричинную активность, которая и обеспечивает взаимодействие «Я» с миром.

Философия Г.Гегеля соединяет идеи кантовско-фихтеанского трансцендентального субъекта-сознания и Спинозовской субстанции. «На мой взгляд, — писал он, — который должен быть оправдан только изложением самой системы, все дело в том, чтобы понять и выразить истинное не как субстанцию только, но, равным образом и как субъект: живая субстанция есть бытие, которое поистине есть субъект или, что то же самое, которое поистине есть действительное бытие лишь постольку, поскольку оно есть движение самоутверждения, или поскольку оно есть опосредование становления для себя иного» [3, 9]. В этом положении Гегель утверждает субъекта и как субстанцию, и как бытие, и как личность — «поскольку она есть опосредствование становления себя иного». Другими словами, Гегель подтверждает тезис И.Фихте о том, что личность сама является причиной своего развития (образования).

Вклад Гегеля в философию, «восходящую к личности», состоит, прежде всего, в том, что он впервые попытался представить дух не как неизменную субстанцию только, но и как процесс его субъектного самораскрытия в миротворчестве и истории человечества: «Природа духа состоит в том, что он сам производит себя таким образом, что способ наличного бытия создается субъектом в виде овнешнения, положенного им самим» [2, 44-45]. Тем самым, Г.Гегель создает все предпосылки для возможности рассмотрения субъектности личности как ее субстанциональной основы. Однако у самого Г.Гегеля субъектность конкретного человека не обладает самостоятельной «субстанцией». Ее «субстанция» — это логическая идея, которая «поло-

жена» в основание всего. Дух есть предмет созерцательного познания и одновременно – абсолютный субъект спонтанного развития. Абсолютная духовная сущность мира определяется как деятельный и подвижный субъект, заключающий в себе возможности подъема на все более высокие ступени развития. При этом субъектность личности подавляется всеобщим, что проявляется в принижении роли чувственно-единичного, в изначальной «внедренности», «положенности» всеобщего духа, логической идеи в мире и в индивидуальном.

В итоге Гегель делает колоссальный шаг назад в реально обозначившемся «восхождении к человеческой личности» в философии. Авторитет его учения вынуждает к «откату» от личности и его многочисленных последователей, и его многочисленных критиков. Так, экзистенциалисты в противовес гегелевской «философии истории» создают «философию жизни», отвергнув при этом и диалектику Гегеля.

Тем не менее, в гегелевской концепции наиболее существенным мы полагаем утверждение субъектного, авторского, самодетерминирующего начала в развитии человека и общества. Г.Гегель в своих трудах развивает, по сути, субъектно-деятельностную парадигму познания и самопознания человеком своей сущности. Задача, по словам Г. Гегеля, состоит в том, чтобы «чувствующий индивидуум свою субстанциональность: положил как субъективность, овладел собой и стал для себя властью над самим собой» [2, 132].

Одним из наиболее ярких представителей левого гегельянства и основных оппонентов Г.Гегеля в истории философской мысли традиционно считается Л.Фейербах, попытавшийся «атеистической философией религии» осуществить материалистическое отрицание гегелевской объективно-идеалистической парадигмы. По его мнению, гегелевское домировое существование «абсолютной идеи», «предсуществование логических категорий» до возникновения мира есть не более, как фантастический остаток веры в потустороннего творца. Л.Фейербах утверждал, что он хочет превратить человека из теолога в антрополога, из «кандидата потустороннего мира в исследователя этого мира». Бог, по его мнению, является проекцией страха смерти и доброй воли людей в бесконечность. Религия есть иллюзия, продиктованная, с одной стороны, сознанием своей смертности и вообще тленности, с другой же стороны, бессознательным чувствованием человеком своего высокого предназначения. Поэтому наивысшим существом является не мнимый Бог, а само Человечество, которое, достигнув зрелой стадии своего развития, отринет Бога, и та духовная, благодатная энергия, которая уходила до сих пор бесполезно в Ничто, обратится теперь на людей как царей земли [11, 423].

Таким образом, свою философскую задачу Л.Фейербах видел, по сути, в том, чтобы восстановить реального конкретного человека в статусе субъекта независимо от некоторой метафизической силы, навязывающей ему извне свою волю. Человеческий индивид как реальное пространственно-временное существо, не мыслимый, а действительный субъект, то самое Я, которому противостоит не менее реальное Ты, – становится центральным пунктом его философии.

Возможно, именно субъектный аспект фейербаховской философии в наибольшей степени заинтересовал К.Маркса, который в результате смог гениально предвидеть возможность осуществления диалектического синтеза учения Г.Гегеля (тезис) и учения Л.Фейербаха (анти-тезис), а следовательно, возможность построения своей собственной философской концепции, призванной не столько объяснять, сколько преобразовывать мир.

Как известно, сам К.Маркс утверждал, что его учение является «прямой противоположностью немецкой философии». Но это не дает оснований для слишком свободных интерпретаций этой «противоположности». «Самым распространенным заблуждением, – отмечал, в частности, Э.Фромм, – является идея так называемого «материализма» Маркса, согласно которой Маркс якобы считал главным мотивом человеческой деятельности стремление к материальной (финансовой) выгоде, к удобствам, к максимальной прибыли в своей жизни и жизни своего рода. Эта идея дополняется утверждением, будто Маркс не проявлял никакого интереса к индивиду и не понимал духовных потребностей человека: будто его идеалом был сытый и хорошо одетый «бездушный» человек» [20, 376].

В действительности приписываемый К.Марксу «материалистический» подход в значительной мере примитивизирует его учение. Для К.Маркса, как и для Г.Гегеля, человек живет лишь потому и до тех пор, пока он творит, пока он преобразует свой внутренний и внешний мир своими собственными силами.

Основная проблема, стимулирующая научную деятельность К.Маркса, всю его творческую жизнь, была (впрочем, как и для Г.Гегеля и Л.Фейербаха) – проблема освобождения человека от внешней зависимости, поиска такой модели общественного устройства, при которой была бы достижима духовная эмансипация человека, было бы возможным восстановление его личностной целостности, единения с природой и другими людьми. «Какое-нибудь существо является в своих глазах самостоятельным лишь тогда, когда оно стоит на своих собственных ногах, а на своих собственных ногах оно стоит лишь тогда, когда оно обязано своим существованием самому себе. Человек, живущий

милостью другого, считает себя зависимым существом» – писал он [12, 125].

И все же, как бы мы ни оценивали наследие К.Маркса, наиболее истинным, думается, будет утверждение о том, что К.Маркс не «преодолел» вслед за Л.Фейербахом, а именно попытался «снять» в своей гуманистической концепции человека гегелевскую философию духа.

Таким образом, Гегель подчинил личность Абсолютному духу, Маркс подчинил личность обществу, далее Ницше подчинил личность стремлению к власти и вообще отказал современному человеку в праве считаться личностью, предоставив это право «сверхчеловеку» будущего.

То, как повлияли эти идеи на судьбы человечества, хорошо известно; и из этого следует только один вывод: личность может подчиняться только себе самой, любой другой взгляд не только неистинен, но и опасен. Не случайно, осознав это, современные философы все чаще обращаются к учению И.Канта.

Философские учения И.Канта, И.Фихте, Г.Гегеля, Л.Фейербаха, К.Маркса, при всем различии присущих каждому из них принципов и подходов к объяснению природы человека, оказываются внутренне связанными друг с другом определенной логикой восхождения к человеческой личности и ее субстанциональной основе – субъектности. Если для И.Канта, И.Фихте и Л.Фейербаха человек, по сути своей, есть существо «самосущностное», «для себя – своя последняя цель», самоцель, то для Г.Гегеля и К.Маркса ценностью конкретного человека как субъекта своей жизнедеятельности, своей персональной истории «безвозвратно снимается» в ценности исторического процесса самопознания Идеи, или в ценности самоосуществления Общества. В результате конкретный индивид как живая самоценная и самодостаточная «единица бытия» обезличивается, деиндивидуализируется, низводится до уровня средства, орудия, инструмента. Его роль – роль исполнителя предначертанного, предзаданного, необходимого. В этом он должен обнаружить и свою свободу.

Таким образом, до тех пор, пока речь идет о функциональных аспектах бытия человека, его сущность обнаруживается мыслителями в нем самом, он мыслится целью и ценностью для себя, субъектом своей жизни и деятельности. В случае если предмет исследования смещается на генезис, историю развития личности вообще и на онтогенез – историю развития конкретной личности, то этими же мыслителями субъектность личности начинает существенно трансформироваться в свою противоположность, личность низводится до объекта, который должен логически «встроиться» в ту или иную объяснительную систему.

Нетрудно усмотреть одну из причин таких трансформаций, в основе которых лежит... умы-

сел самих мыслителей. Возводя в Абсолют Бога, общество, государство, нацию, класс и т.п., одни люди под прикрытием абсолютов используют других людей, а философы обслуживают интересы правящей элиты, подводя под эти интересы научную основу.

По мнению К.Поппера, подобная ситуация начала складываться именно с эпохи Г.Гегеля, который, по мнению первого, стал первым официальным государственным (прусским) философом, живущим на содержании власти [16, 36]. К сожалению, советский период отечественной философии подтвердил опасения К.Поппера о готовности к конъюнктуре философов, находящихся на «государственной службе».

Последовательный марксист Э.В.Ильенков полагает, что К.Маркс ставил и решал вопрос о сущности человека – о конкретно всеобщем определении человеческого индивида, личности как совокупности (ансамбле) всех общественных отношений. «Сущность» каждого индивида, относящегося к данному «роду», заключается, согласно логике Маркса, в той совершенно конкретной системе взаимодействующих между собой индивидов, которая только и делает каждого из них тем, чем он есть [4, 325].

Тем не менее, представители марксистской философии предпринимали определенные попытки к «разъяснению» Марксова определения личности. Так, И.Т.Фролов убедительно доказывал, что нельзя природное бытие человека выводить за пределы его сущности [20, 88–89]. М.С.Каган считал, что под «ансамблем общественных отношений» нужно иметь в виду не все общественные отношения, а только часть, те, которые способны персонифицироваться и интериоризироваться. В этой связи В.С.Барулин задается вопросом: «Как корректно определить эту часть?» [1, 95].

Сегодня философы уже открыто говорят о некоторых глубинных противоречиях понимания сущности человека Марксом, пытаются определить, в чем же конкретно заключаются эти противоречия (там же):

* «Во-первых, в том, что сущность человека как бы выводится за пределы человека. У Маркса... – человек и общественные отношения расщеплены, а сами общественные отношения конституировались в нечто самостоятельное, вне и отдельно от человека существующее. Поэтому в таком контексте трактовать общественные отношения как сущность человека – значит, вольно или невольно, выводить эту сущность за пределы человека. Человек оказывается вне своей сущности, а его сущность – вне человека».

* «Во-вторых, сведение сущности человека к общественным отношениям абсолютно выводит человеческую духовность (разумность, сознательность, нравственность, веру и т.д.) за пределы его сущности, сущностных определе-

ний. ...Выведение духовности вообще за пределы человеческой духовности ошибочно. Оно противоречит как всей истории человечества, так и многовековым философским поискам в области постижения человека».

Действительно, даже Гегель, который не очень-то считался с человеческими индивидами, признавал духовность как нечто вечное и неотделимое от человека: «Хотя ... индивидуумы вообще подводятся под категорию средств (!?), однако в них есть и такая сторона, которую мы не решаемся рассматривать только с той точки зрения даже и по отношению к высшему началу (Абсолюту, Богу –П.С.), потому что она есть нечто безусловно независимое, само по себе вечное в них. Это моральность, нравственность, религиозность [2, 32].

* «В-третьих, если уж общественные отношения рассматривать как сущность, то это сущность не человека, а общества».

Тем не менее, В.С.Барулин приходит к выводу, что на базе социальной философии К.Маркса могли с одинаковым основанием развиваться два течения: одно – устремленное к человеку и углубляющее его познания, другое – пренебрегающее конкретно реальным его бытием, которое, к сожалению, и возобладавало [1, 99].

Вершиной восходящей к личности философии стала французская школа «философия личности», основоположником которой является Эманюэль Мунье.

В поисках сущности человека Мунье обращается к практической стороне его жизнедеятельности и пытается определить роль труда в его жизни, пользуясь понятием «вовлечение». Мунье и его единомышленники диалектически понимали взаимодействие духа и материи и в нем видели главное условие для самоосуществления человека как личности. В работе «Персоналистская и общностная революция» Мунье пишет о трех основных измерениях личности: призвании, воплощении и сопричастности, где акцент делается на «воплощение в труде» [15, 59].

Труд для Мунье есть, прежде всего, творчество, в процессе которого человек выступает законодательным, целеполагающим существом. Одним из наиболее существенных моментов трудовой деятельности, считает Мунье, является опыт человеческой самоотверженности: человек, творчески осуществляя себя в труде, отрекается от самого себя и делает это не столько ради производимого им продукта, сколько ради другого человека, которому он посвящает свой труд. Таким образом, труд выступает изначально условием подлинно человеческого общения и инструментом воспитания: дух товарищества и любви, господствующий в процессе совместного труда, – вот та основа, на которой создается истинно человеческое, личностное сообщество.

Признавая влияние марксизма на формирование идей персонализма о «вовлеченном» существовании, Мунье вместе с тем стремится, по его словам, включить марксистский гуманизм в более широкую перспективу, считая, что он игнорирует внутреннюю жизнь человека, его индивидуальное и коллективное предназначение. Основное, что отличает персоналистскую концепцию деятельности от марксистской, – это попытка связать труд с целостным самопроявлением личности, осуществляющей себя в качестве субъекта не только производственной деятельности, но и деятельности нравственной, эстетической, религиозной, в терминологии персоналистов – духовной. В персоналистской концепции внутреннего мира личности большое значение придается проблеме бессознательного; именно бессознательная деятельность обеспечивает связь человека с целостным миром – дочеловеческим и сверхчеловеческим – и открывает особые связи между Я и не-Я. Мунье говорит о «разомкнутости» человека: он открыт некоей реальности, более обширной, чем мир, в котором протекает его сознательная жизнь, реальности, с одной стороны, предшествующей человеку, с другой – превосходящей его. Именно бессознательное позволяет человеку общаться с этой реальностью: через бессознательное человек соединяется с той частью самого себя, которая превосходит его собственное сознание.

Э.Мунье следующим образом формулирует кредо личностного существования: «...Я существую в той мере, в какой я существую для «другого», и в конечном итоге существовать – значит любить. Такова изначальная истина персонализма». Под любовью он понимает не природное (сексуальное, родственное) отношение, а отношение сверхприродное, новую форму бытия: она даруется человеку по ту сторону его естества, требуя от него возможно полной самореализации в свободе. Акт любви, по Мунье, это неопровержимое свидетельство существования человека: «Я люблю – значит и существую, и жизнь стоит того, чтобы ее прожить» [15, 479-481].

Особую актуальность на исходе XX века философское учение французского персонализма приобретает благодаря понятию личности. Это понятие более перспективно, чем такие понятия, как сознание, субъект, человеческое Я; именно оно выступает сегодня в качестве основы всемирной гуманистической стратегии, нацеленной на отстаивание и укрепление общечеловеческих ценностей.

Предлагаемая постмодернистской тенденцией картина мира тяготеет к «изначально человеческому» слою мировосприятия и миропонимания, в ней усиливается влияние антропологических философских концепций – философии жизни, феноменологии, экзистенциализ-

ма, персонализма. Большое место в постмодернистских исследованиях отводится проблемам духовной наполненности экономической и социальной деятельности человека, сдерживания его чрезмерно растущих потребностей и ориентации на «этику хозяйствования» и «культуру потребления», подвергающих моральной коррекции представления о целях, путях, средствах и методах экономического развития, анализирующих хозяйственную жизнь общества в глобальной перспективе.

Постмодернизм объявляется эпохой открытия человеческого Я, осуществляющей переход от эмпирической и объективирующей трактовки личности к ее истолкованию как «трансцен-

дентного ядра» – самотождества, открытого переменам, когда в качестве основного фермента развития и саморазвития человека выступает глубинное, имманентно присущее его душе беспокойство о собственной и всеобщей судьбе. В постмодернистских философско-социальных концепциях речь также идет о становлении нового, «персоноцентристского», этноса, где существует равноправие и равноценность индивидов, социальных групп, человеческих сообществ. Именно эти концепции и должны составлять, на наш взгляд, мировоззренческую основу социальной практики, прежде всего – образования.

Литература:

1. Барулин В.С. Социальная философия. Ч.2., М.: Изд-во Моск ун-та. 1993.
2. Гегель Г. Сочинения, т.8. – М.-Л.: Госиздат, 1935.
3. Гегель Г. Сочинения, Т.4, «Феноменология духа» – М., Наука, 1959.
4. Ильенков Э.В. Что же такое личность? // С чего начинается личность. – М., 1984
5. История философии. Конспект лекций – под редакцией доктора философских наук, профессора Воловика В.И. – Запорожье, 1994.
6. Кант И. Соч. в 6-ти томах. Т.4 часть 1. М., 1965.
7. Кант И. Соч. в 6-ти томах. Т.4 часть 2. М., 1965.
8. Кант И. Соч. в 6-ти томах. Т.6, М., Мысль, 1966.
9. Кукаркин А.В. Буржуазное общество и культура. – М.: Политиздат, 1970.
10. Лобкович Н. Что такое «личность»? «Вопр философии». №2, 1998, С.54-65.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. Т.3. М.: Политиздат, 1974.
12. Левицкий С.А. Очерки по истории русской философии. Т.2 – М., 1996
13. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. Т.42. М.: Политиздат, 1974.
14. Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1994.
15. Мунье Э. Манифест персонализма. – М.: Республика, 1999.
16. Поппер К. Відкриті суспільство і його вороги. У 2-х томах. К.: «Основи», 1994, Т.2.
17. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. –К., 1996
18. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997.
19. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме. М.: Политиздат, 1989.
20. Фромм Э. Кто есть человек. С.511-521 // Психоанализ и этика. М.: Прогресс: 1988.

В. А. ВЕДЕНЕЕВ

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ДИНАМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Веденеев Виталий Алексеевич – преподаватель кафедры философии Криворожского технического университета

Переживаемые современными посттоталитарными обществами глубокие структурные изменения приводят к коренным изменениям в политической сфере. В современных условиях, когда детерминирующее влияние не обретших определенности социально-экономических отношений проявлено недостаточно, доминирующую роль в реформировании политических отношений начинают играть политические традиции, обеспечивающие социокультурную стабильность и поступательность в развитии общества. Таким образом, можно констатировать, что в условиях переходного общества изучение традиций имеет особую теоретическую и практическую актуальность, так как позволяют определить факторы и границы возможного в

процессе реформирования политической системы постсоветских государств (России и Украины).

О степени научной разработанности проблем, связанных с изучением традиций свидетельствует высказывание известного польского историка общественной мысли Е.Шацкого, который утверждает, что сам по себе интерес к проблеме «не принес плодов в виде развитых теорий традиций» [30, 207].

(В отечественной и зарубежной научной литературе этимология понятия «традиция» имеет несколько значений. Для нас важны все эти значения традиции в комплексе. Все то, что позволяет рассматривать традицию без ее отрыва от реального политического бытия, сре-

ды ее существования. В контексте политического процесса традиция как сложное социокультурное образование предстает перед нами, во-первых, в своем содержательном аспекте как факт, которому имманентны передаваемые модели (матрицы) мышления и поведения и, во-вторых, в процессуальном аспекте (как трансляция), который характеризует процесс передачи информации от одного поколения к другому [3, 225]. Такая трактовка традиции как факта (содержательная сторона) и как процесса (формальная сторона) одновременно, позволяет в данном случае избежать условности, которой изобилуют сугубо аналитические конструкции, неспособные, по мнению Р.Бендикса, отражать реальной целостности исследуемого объекта.

Не последнюю роль, в формировании общей концепции (или общего содержания понятия) традиции, имеет решение вопроса, связанного с потенциальной (латентной), актуальной и спорадической формами её проявления [22]. Такая точка зрения правомерна потому, что, во-первых, позволяет подчеркнуть историческое измерение традиций, так называемую темпоральную характеристику исследуемого феномена в политическом процессе, а во-вторых, объяснить природу таких явлений, к существованию которых все явно (актуально) существующие традиции отношения не имеют. (

Традиция – это сложное внутренне противоречивое социокультурное образование. Этой внутренней противоречивостью и порождаются различные интерпретации роли традиций в политическом процессе. С одной стороны, некоторые исследователи, в основном зарубежные [2;17;25], определяют традицию как «исторический тормоз», ликвидация которого автоматически обеспечит поступательный ход истории. С другой стороны, Э.Шизлом была высказана мысль о том, что «традиция – это не мёртвая рука прошлого, она скорее подобна руке садовника, питающей и выявляющей духовные стремления, которые сами по себе не могли появиться. В этом отношении традиция является скорее поддержкой для зарождающейся индивидуальности, чем её врагом... Она устанавливает связь между воспринимающим индивидуумом и священными ценностями его жизни в обществе» [32, 156]. Нам также представляется, что традиция – это скорее своеобразный механизм развития, основу которого и составляет стабилизация изменений общественных отношений в их исторической инерции (инерции как особом отрицательном проявлении движения) [33, 1-2].

С точки зрения теории самовоспроизводящихся систем [9, 84], к которым принадлежит и традиция, в рамках аналитической модели традиции можно выделить три структурных элемента. Два из которых – это сонаправленные

составляющие движения информации, опосредованно связанные между собой третьим элементом – непосредственным носителем политических традиций, субъектом политики.

Рассматривая первый элемент – составляющую движения, направленную вдоль координаты времени (темпоральная характеристика), следует отметить, что она представляет собой вектор передачи генетической информации от поколения к поколению. В контексте политического процесса (т.е., при рассмотрении традиций в динамике) эта составляющая традиции представляется нам как единство двух начал: содержательного и процессуального. Иными словами она олицетворяет собой, во-первых, саму транслируемую информацию как факт, содержащий матрицы мышления и поведения, а, во-вторых, сам процесс трансмиссии (передачи) информации в политическом пространстве. Таким образом, эта составляющая движения реализует внутренние связи системы и выражает наследственность как природный диалектический механизм стабилизации развития, механизм упорядочения и систематизации транслируемой информации во времени и пространстве. Согласно исследованиям А.И.Ракитова [24, 15] данное явление (наследственность) может присутствовать в особой разновидности кибернетических систем с наследственностью, получивших название динамических или развивающихся. В широком смысле под наследственностью понимается совокупность: 1) отношений порождения одного объекта другим; 2) отношений контруктентности (подобия) между порождающими объектами; 3) отношений, удовлетворяющих требованиям стабильной системы St.

Упомянутые требования, в общем сводятся к следующему. В идеале элементы St системы обладают относительной устойчивостью, а сама St система представляет собой субстанциальный регулятор, однотипный в субстанциальном плане с порождающей и порождённой системами. Наследование есть определённое взаимодействие St системы (субстанциального регулятора) с порождающей и порождёнными системами. Следовательно, St система несет в себе «целостное свойство самого объекта» [1, 178] и на основе этого определённым образом (генетически) детерминирует основные особенности систем с наследственностью.

В нашем случае идеальный вариант St системы несколько изменён реальными условиями политического процесса. Адаптированная к реальным условиям политического процесса, идеальная St система подобна (близка) к первой составляющей движения традиции, где роль субстанциального регулятора выполняет образование, включающее в себя, с одной стороны, матрицу-информацию об идеальной неменяющейся аутентичной традиции как таковой

(Tr St) и, с другой стороны, матрицу-информацию об этой традиции, но уже субъективно воспринятую конкретным человеком ($S1; S2; S3...S_n$) и воплощённую им же в реальной политической жизни и для последующих поколений, представляющую некий политический опыт ($Tr St; Tr1; Tr2... Tr_n$). В результате можно говорить о том, что совокупность матриц поведения и мышления, увеличивающаяся в геометрической прогрессии по мере включения в политическую жизнь новых субъектов политики, и составляет интериорную сторону сущности феномена поливариантности в рамках одной традиции. На этот феномен впервые обратил внимание специалист по истории Китая Б.Шварц: «Чем внимательнее мы изучаем... традиции, тем больше нас поражает широта набора и разнообразие альтернатив внутри их...» [31, 74].

Второй элемент – составляющая движения информации, направленная вдоль обобщённой координаты, так называемых векторов среды, представляет собой вектор экологических (в широком смысле) сдвигов. А так как динамические «...системы являются открытыми; процессы их самоорганизации определяются... внешними факторами» [20, 3], то эта составляющая воплощает связи со средой и выражает внешние взаимодействия, тенденции к изменению и, таким образом, объясняет экстериорную сторону природы феномена поливариантности в рамках одной традиции. Понятие «векторы среды» адекватно экономическому, политическому, культурному и другим факторам общественного бытия. Влияние этих вышеперечисленных факторов на человека как субъекта политики, фактического носителя традиций ($S1; S2; S3... S_n$) – это суть, причина поливариантности в рамках одной традиции. Таким образом, предлагаемая модель включения политической традиции в политический процесс раскрывает, во-первых, неразрывную связь внутренней динамики традиции с динамикой политического процесса; во-вторых, говорит о том, что движение традиции в рамках политического процесса обеспечивается не только собственным процессом изменения, но и процессом сохранения – такова диалектика. Традиция в этом плане может быть охарактеризована как одна из составляющих движения общественной системы, как «средоточие... важного социального и культурного опыта, накопленного обществом, как... устойчивый элемент в коллективном социальном и культурном построении реальности» [9, 84], придающий «политико-культурным явлениям свойства континуальности, межсубъективности и временной транситуативности» [35, 10]. Обеспечивая преемственность политических отношений, традиция, благодаря своей информационной природе, способна играть роль регулятора (в качестве социальной нормы), детерминируя вид и

содержание всей системы общественных отношений.

Третий – связующий элемент (социокультурный фактор) в аналитической модели традиции, придающий ей, во-первых, логическую целостность и оформленность, а, во-вторых, социокультурное содержание – это человек, субъект политического процесса, непосредственный носитель традиций, обладающий определённым своеобразием. В рамках социальной психологии Э.Фромм определил это своеобразие как «...противоречия, имманентные человеческому бытию...» [27, 88], которые проявляются в альтернативности социальных действий человека [27, 89–90]. На особое место социокультурного фактора в жизни политической культуры в своё время указывали ещё американские учёные Г.Алмонд и С.Верба [3]. В настоящее время эта тематика разрабатывается в отечественной политологии и социологии [4, 51–64; 11, 6–14; 12, 26]. Так как социальные явления многомерны (обладают множественностью значений), то человек, будучи включённым в работу такого сложного образования как традиция, не только избирательно воспринимает ту или иную информацию, воплощённую в «длительный социальный опыт группы» [14, 52], но и наделяет её понятным для себя смыслом. «Более того, как действующему субъекту человеку важны не только сами по себе... факты, сколько приписываемые им значения, которые, сплавляя чувственное и логическое начала, и создают ему систему ориентаций, внутренний план переработки информации...» [26, 11]. Избирательное восприятие человеком, с одной стороны, воздействия экономических, политических, социальных и других факторов, детерминирующих политическое бытие, и, с другой стороны, социального опыта (информации, заключённой в матрицах-образцах мышления и поведения) приводит или к поливариантности, или к инновациям при воплощении этого опыта в жизнь. Как само явление поливариантности, наблюдаемое в рамках одной традиции, так и инновационность, это лишь следствие, причину следует искать в социокультурных качествах человека, получившего определённое воспитание, разделяющего соответствующие нормы и ценности, обладающего определённым уровнем самоорганизации и гражданской активности [18, 134], которая представляет собой, собственно говоря, своеобразный культурный потенциал, реализуемый человеком в ходе политической деятельности. Следует отметить, что социокультурные качества человека – основа его индивидуальности, которая детерминирует процесс идентификации личности в политическом пространстве, определяя человека в те или иные политические группы и общности. При этом традиция, как объективно существующая ин-

формация или не имеющий персонального авторства актуализированный политический опыт прошлых поколений, обретает вновь некий «курс социальности» (И.В.Ватин) в лице человека – субъекта политики, носителя традиций. Человек, самовыражаясь в ходе своей деятельности, разрешает противоречивое единство прошлого, настоящего и будущего, придавая посредством традиций целостный, трансвременной характер политическому процессу.

Изучение традиции в реальном политическом процессе, то есть в динамике (этот подход пришёл на смену статичному рассмотрению традиции, существовавшему в рамках концептуальной модели традиции Вебера – Парсона) существенным образом изменило представление о такой стороне этого явления, как форма проявления традиции. Относительная устойчивость традиции, бесспорно, является её отличительным признаком. Однако, дело в том, что этот формальный признак традиции абсолютизировался и был приемлем в рамках теории модернизации, базирующейся на упрощённо-схематической концепции развития. В рамках этой теории традиция понималась как сугубо устойчивое образование, не подверженное существенным изменениям и не способствующее им по своей сути. В этом своём качестве традиция противопоставлялась современности и инновациям. Американский социолог Л.Козер, оценивая социологические представления о соотношении традиции и современности в рамках теории модернизации 50 – 60-х годов, отмечал несовместимость этих понятий: «Как было показано... такими в иных отношениях различными мыслителями, как К.Керр, У.Ростоу, Д.Лернер и Т.Парсонс... современность должна подорвать традицию во всём мире...» [15, 742].

Современная интерпретация формы традиции (как и процесса модернизации) несколько иная. Работы 70-х годов в области исследования динамики культурной традиции позволили существенно расширить и обогатить научные представления о границах устойчивости традиции. Среди отечественных учёных, исследующих эти проблемы можно назвать А.Г.Бельского, В.В.Власову, Ю.И.Игрицкого, А.И.Першица и других [5;6;13;23]; среди зарубежных учёных – Дж.Гасфилда, У.Мура, С.Хантингтона, Б.Хиггина, Ш.Эйзенштадта и других [8;21;28;29;34].

В отношении формы традиция может быть охарактеризована нами как подвижное образование, подверженное изменениям [10, 32]. Результаты изучения истории южно-азиатских стран американскими социологами говорят о том, что «в ходе... исторического развития традиция действовала как проводник политических изменений» [21, XXII] (особый акцент делается на идейно-политическое содействие традиций процессу преобразований). Более того,

по словам С.Хантингтона, «тот взгляд, что традиция и инновация... находятся в противоречии друг с другом, стал казаться чересчур абстрактным и не соответствующим действительности» [28, 41]. Так как в реальной жизни современность (инновация) дополняет, а не вытесняет традицию. О чём, собственно говоря, свидетельствует политическое бытие любого из современных государств, которые не могут быть отнесены в «чистом» виде ни к традиционным, ни к современным типам обществ, а скорее являются смешанными. Весьма существенным является замечание о том, что «...смесь современности (инновации – прим. В.В.) с сохранением традиции... будет различной в разных странах, находясь в зависимости от исторических и культурных условий» [29, 101].

Таким образом, динамическая модель традиции, сменившая статическую модель Вебера – Парсона, наиболее адекватно отражает подвижность формы традиции, изменения, происходящие с традицией в политическом процессе.

В заключении следует сказать, что традиция, как сложное социокультурное образование, является неотъемлемым, реально существующим атрибутом общества. Как социокультурная категория она обладает пространственно-временной характеристикой, т.е. односторонне выражена во времени от прошлого к настоящему и будущему, имеет процессуальный, непрерывный характер, который находит своё проявление в актуальной (явной), потенциальной (латентной) и спорадической формах существования, а также территориально (пространственно) локализована в пределах сообщества (группы, коллектива, общества), наделённого общей культурой. По форме традиция относительно устойчива и в то же время потенциально динамична, т.е. обнаруживает способность к существенной перестройке. Социальная природа традиции проявляется в том что она, будучи коллективной формой адаптации человеческого сообщества к окружающей среде, активизируется посредством субъективной деятельности человека, которая в свою очередь объясняет избирательный характер традиции (т.е. то, что она наследуется избирательно) и то обстоятельство, что она (традиция) осваивается сознательно или бессознательно. Передаётся традиция различными способами, отличными от генетических: устным или письменным, посредством примера или наставления. Социальное бытие традиции определяется как нормативным (юридическим), так и неюридическим (т.е. силой общественного мнения) факторами. Традиция – это сложное образование, имеющее целостный характер и охватывающее открытый (устойчивые формы поведения) и скрытый аспекты эмоциональной и рациональной сторон (повторяющиеся, устойчивые спо-

собы мышления и чувствования, символы, совокупность кодов, стандарты, нормы, правила поведения, нормы, ценности, модусы оценки и т.д.).

Литература:

1. Агошкова Е.Б., Ахлибининский В.В. Эволюция понятия система // Вопросы философии. 1998. №7.
2. Almond G. and Coleman Y. The Politics of Developing Areas. Princeton, 1960.
3. Almond G., Verba S. The Civil Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton, 1963.
4. Ахиезер А.С. Социокультурная динамика России. К методологии исследования // Полис. 1991. №5.
5. Бельский А.Г. Кризис западнцентристских концепций модернизации и «социология развития» освободившихся стран // Исследования социологических проблем развивающихся стран. М., 1978.
6. Власова В.Б. Традиция как социально-философская категория // Философские науки. 1980. №4.
7. Власова В.Б. Об исторических типах традиционной ориентации // Советская этнография. 1981. №2.
8. Gusfield J. Tradition and Modernity: Conflict and Congruence // Journal of Social Issues. 1968. Vol. XXIV. №4.
9. Геодокян В.А. О структуре эволюционирующих систем // Проблема кибернетики. М., 1972. Вып.25.
10. Heesterman J.C. Power and Authority in Indian Tradition // Tradition and Politics in South Asia. New Delhi, 1979.
11. Драгунский Д.В., Цымбурский В.Л. Генотип европейской цивилизации // Полис. 1991. №1.
12. Зубов А.Б. Христианство и «дух феодализма» // Народы Азии и Африки. 1989. №1.
13. Игрицкий Ю.И. Познание России: мучительный поиск истины // Россия и современный мир. М., 1993. №1. Сер.1.
14. Иконникова С.Н. Диалог о культуре. Л., 1987.
15. Casparis De I.G. Inscriptions and South Asian Dynastic Traditions // Tradition and Politics in South Asia. New Delhi, 1979.
16. Coser L.A. Review of «Tradition, Change and Modernity» by S.N. Eisenstadt. Science, 1974. Vol. CLXXXVIII. February 22.
17. Lerner D. The Passing of Traditional Society. Glencoe, 1958.
18. Levine D. N. The Flexibility of Traditional Culture // Journal of Social Issues. 1968. Vol. XXIV. №4.
19. Маркарян Э.С. О значении междисциплинарного обсуждения проблем культурной традиции // Советская этнография. 1981. №3.
20. Моисеев Н.Н. Логика динамических систем и развитие природы и общества // Вопросы философии. 1999. №4.
21. Moor R.J. Introduction // Tradition and Politics in South Asia. New Delhi, 1979.
22. Обсуждение статьи Э.С.Маркаряна «Узловые проблемы теории культурной традиции» // Советская этнография. 1981, №2-3.
23. Першиц А.И. Традиция и культурно-исторический процесс // Народы Азии и Африки. 1981. №4.
24. Ракитов А.И. Системно-логический анализ понятия наследственности // Вопросы философии. 1974. №10.
25. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960.
26. Соловьев А.И. Культура власти. М., 1992.
27. Фромм Э. Духовная сущность человека // Философские науки. 1990. №8.
28. Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development and Politics // Analyzing the Third World. Essays from Comparative Politics. Boston, 1978.
29. Higgins B. Economic Development and Cultural Change: Seamless Web or Patchwork Quilt? // Essays on Economic Development and Cultural Change in Honor of Bert F. Hoselitz. Chicago, 1977.
30. Шацкий Е. Утопия и традиция. М., 1981.
31. Schwartz B. The Limits of «Tradition Versus Modernity» as Categories of Explanation: The Case of the Chinese Intellectuals. Daedalus, 1972. Vol. CI. №2.
32. Shils E. Tradition and Liberty: Antinomy and Interdependence. Ethics, 1958. Vol. XLVIII. №3.
33. Shils E. Tradition // Essays on Modernization of Underdeveloped Societies. N.Y., 1972. Vol.1.
34. Eisenstadt S. N. Tradition, Change and Modernity. N.Y., 1973.
35. Eisenstadt S. N. Socialism and Tradition (Socialism and Tradition). Jerusalem, 1976.

О. В. ЦЫГУЛЬ

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В МЕЖЛИЧНОСТНОМ ОБЩЕНИИ (ЯЗЫКОВЫЙ АСПЕКТ)

Цыгуль Оксана Владимировна – старший преподаватель кафедры философии Криворожского технического университета

В настоящее время в работах по философии, социологии, психологии часто употребляются сочетания «искусство общения», «роскошь человеческого общения», «мастерство общения». Понятие искусства общения, как и культуры, включает в себя «...мастерство, красоту,

необычность, способность оставлять большое впечатление, возвышенность, утонченность, изощренность, манипуляцию, лицедейство» [5, 232].

Можно говорить о нескольких сферах проявления искусства общения, в том числе соб-

ственно в искусстве как феномене эстетических отношений, в повседневном общении людей, в различных сферах человеческих отношений: педагогических, идеологических, политических, управленческих, научных и т.д.

Речь идет о коммуникации не просто как о процессе механической передачи информации от одного субъекта к другому, а о межличностном общении, которое позволяет достигать наиболее высокого уровня сочувствия, соучастия, сопереживания и взаимопонимания между партнерами. По мнению главного героя романа современного английского писателя Дж.М.Кутзее «Бесчестье» мысль о том, что «человеческое общество создало язык для того, чтобы мы могли передавать наши мысли, чувства и намерения, нелепа. Происхождение речи коренится в пении, а происхождение пения в потребности дополнить звуками непомерно большую и несколько пустоватую человеческую душу» [4, 5].

Эта идея особенно важна сейчас, когда человечество до предела рационализировано, когда оно пожинает «плоды» научно-технического прогресса, такие как колоссальная эмоционально-психическая и умственная перегрузка человека, связанная с усложнением и непрерывным увеличением ежедневных производственных задач, которые необходимо решать незамедлительно, изолированность личности, переход в виртуальное общение, общение с техникой, с информационным полем, а не с живыми людьми.

Процесс межличностного общения многогранен, имеет много форм, направлений, включает в себя решение многих проблем. Затронем некоторые из них, в частности, языковую компетенцию субъектов общения. Под языковой компетенцией следует понимать владение стилем общения, необходимым в данной обстановке, с одной стороны, и умение правильно построить фразы, употребить наиболее эффективные для достижения цели конструкции, слова, с другой стороны. Последний аспект связан не столько с лингвистическими навыками говорящих, сколько со знанием психологического, эмоционального влияния определенных слов и фраз на собеседника.

Так, например, исследуя особенности диалогической речи, Т.Н.Скат указывает на следующие принципы построения такого общения. Повтор, короткая ответная реплика выполняют функцию управления в диалоге. Слушание должно быть рефлексивно, собеседник должен употреблять междометия (да-а, ага, угу, правда?, неужели?). Обрыв обратной связи служит психологическим барьером в диалоге. Автор статьи отмечает структурные особенности «жесткого» и «мягкого» спора. Если в установках доминирует потребность самоутверждения, дискутирующий ведет «жесткий» диалог. Такая

личность использует высказывания с четкой позитивной или негативной коннотацией, употребляя фразы «Я считаю», «Я думаю». Одна и та же мысль подается различными способами, используются пословицы, афоризмы, интерпретируется стратегия оппонента с целью её дискредитации. В таком диалоге присутствует апелляция к авторитету, к знаниям, он динамичен и эмоционален.

Диалог «вежливости» менее динамичен, подразумевает обратную связь, включает в себя конструкции «Как скажите...», «Пожалуй...», «Если я не ошибаюсь...», слова-связки «значит», «следовательно» [6, 23].

П.Серно анализируя язык власти, советской бюрократии и управленческой верхушки, указывает на некое «двуязычие», присущее советским и современным постсоветским людям. Семантика слов у «верхов» и «низов» различна. Так, многие фразеологические сочетания, например, «цветущая Украина», «солнечная Грузия», «братский союз» имеют только риторическую или поэтическую окраску, эти словосочетания никак не соотносятся с реальностью, поэтичность имеет абсолютный приоритет над информацией.

Есть некое своеобразие в домашнем и официальном употреблении слов (например, «энтузиаст», «демократия», «миротворчество» и т.д.). Человек-герменевт может переводить с одного языка на другой. Чрезмерное употребление таких слов в деловом общении между людьми с различными социальными статусами усиливает напряженность отношений, подчеркивает поляризацию интересов собеседников, ведет исподволь к конфликту. Еще одной синтаксической особенностью языка управленцев советской эпохи является чрезмерная номинализация, т.е. использование вместо глаголов однокоренного имени, например, вместо участвовать – принять участие, вместо бороться – вести борьбу. «Таким образом, теряется субъект действия, конструкция обезличивается, а говорящий становится свидетелем, а не активным участником событий» [7, 5].

Витиеватый, лживый язык позволяет управленцу снять с себя ответственность за действия и поступки, мимикрировать. Социологический аспект использования языка, язык делового общения, язык бюрократии, особенности строения языка (синтаксические конструкции, мелодика, темп, лексические единицы) человека в повседневном общении (домашнем, семейном) общении и употребление языковых единиц в деловой среде – изучение двух этих планов в сравнительном аспекте – перспективное направление развития современной лингвистики, социолингвистики и социальной философии.

Современные западные ученые в области лингвистики и социальной психологии уделяют большое внимание использованию слова как

психологического воздействия на собеседника, с помощью которого можно изменить его отношение к действию, факту или другому человеку. «С помощью слов человек может подарить другому величайшее счастье или ввергнуть его в отчаяние. Слова являются средством, с помощью которого мы оказываем влияние на наших близких» [1, 21].

Цель разрабатываемой на Западе методики нейролингвистического программирования – научить людей с помощью языка находить те ценности и критерии, которые помогут человеку разрешить конфликтную ситуацию, прийти в гармонию с самим собой, найти точки соприкосновения с другими людьми, с их жизненным пространством. Авторы теории указывают на то, что любой, даже незначительный на первый взгляд, элемент языка может служить не только для воспроизведения нашего опыта, но и поместить высказывание в целом в своеобразную «рамку», в которой одни аспекты выдвигаются на передний план, а другие служат им фоном. Например, соединительные слова «но», «и/а», «даже если». Фраза «Сегодня светит солнце, но завтра будет дождь» вызывает в нас озабоченность завтрашним дождем, при этом мы практически не учитываем тот факт, что сегодня солнечно. Если связать эти же утверждения словом «а», то смысловое ударение падает в равной степени на оба события. Если же сказать «Сегодня светит солнце, даже завтра будет дождь», то наше внимание будет сфокусировано на первом утверждении, а второе останется на заднем плане. Даже порядок следования частей предложения может повлиять на общую психологическую установку человека. К примеру, утверждение «Ты сможешь делать все, что захочешь, если готов хорошенько потрудиться для этого» способно внушить человеку уверенность в себе, в своих силах. В ней соединены в причинно-следственную цепочку два значимых элемента нашего опыта: «делать все, что хочешь» и «хорошенько потрудиться». «Делать все, что хочешь» – вещь безусловно привлекательная. Не настолько желанной кажется вторая часть – «хорошенько потрудиться». Тем не менее, связывая их так, чтобы «делать все, что хочешь» оказалось на переднем плане, мы создаем предпосылки для сильнейшей мотивации, ведь мечта или желание соединяются с ресурсами, необходимыми для его осуществления. Попробуем теперь изменить порядок слов. Что же произошло?

«Если ты готов хорошенько потрудиться ты сможешь делать все, что захочешь». Несмотря на то, что утверждение состоит из тех же самых слов, его воздействие стало слабее, т.к. «готовность хорошенько потрудиться» закономерно выдвинулась на передний план. Теперь фраза напоминает скорее попытку уговорить кого-то не лениться, чем позитивное утверждение

«ты можешь делать все, что захочешь». Во втором варианте возможность делать все, что хочется, кажется наградой за усердный труд. В первом утверждении готовность потрудиться помещена в рамки внутреннего ресурса, необходимого для того, чтобы делать все, что хочется». Эта незначительная разница может оказать существенное влияние на то, как будет воспринято и понято сообщение.

Важным инструментом общения, данным нам от природы, является голос. Невербальные компоненты коммуникации – интонация голоса, его тембр, темп и высота относятся к области паралингвистики.

Исследователи Г.Вилсон и К.Макклафлик указывают некоторые средства совершенствования неязыковых средств сообщения. К ним относятся следующие рекомендации:

1. Никогда нельзя кричать, чтобы подчеркнуть наиболее важные пункты сообщения и привлечь к ним внимание, рекомендуется слегка повысить голос.

2. Относительно негромкая речь, когда другие должны прислушиваться, чтобы уловить каждое слово, обеспечивает максимальное внимание аудитории. Голос, звучащий тихо, – признак нервозности и мягкотелости.

3. Идеальным является говорить достаточно быстро, но внятно, поскольку такая манера ассоциируется у многих людей с умом и компетентностью. Необходимо свести до минимума паузы и междометия типа «хм» и «э-э-э». С одной стороны, будет гораздо меньше шансов перебить оратора до окончания выступления, а с другой – сделает речь более весомой и убедительной.

4. Следует избегать употребления большого количества вежливых фраз и слов, способных ослабить эффект речи. Слишком частое употребление вежливых слов сводит одного из участников диалога с равной позиции «партнер – партнер» или «коллега – коллега» на позицию «родитель – ребенок», которая заведомо конфликтна.

5. Необходимо избегать в ответных репликах отрицательных конструкций, т.к. они психологически, эмоционально и нравственно унижают собеседника, уничтожают равноправные межличностные отношения в общении [2, 159].

Рассмотрим следующий способ использования языка в области социально ориентированного общения. В социально ориентированном взаимодействии отчетливо выражен обслуживающий характер речи – она направлена на организацию совместной деятельности людей. Эта особенность предопределяет значительно более строгую регламентацию речевого поведения. Основные правила речевой коммуникации (кооперации) гласят:

1. Высказывание должно содержать ровно столько информации, сколько требуется для

выполнения текущих целей общения; излишняя информация иногда вводит в заблуждение, вызывая не относящиеся к делу вопросы и соображения.

2. Высказывание должно быть по возможности правдивым; нельзя говорить о том, для чего нет достаточно оснований.

3. Нельзя отклоняться от темы, высказывание должно соответствовать предмету разговора.

4. Высказывание должно быть ясным, следует избегать непонятных выражений, неоднозначности, ненужного многословия.

Для адекватного понимания речевого сообщения участники коммуникации стараются различными способами обозначить социальные отношения, в структуре которых предполагается развернуть общение. К средствам демонстрации социального статуса и ролевых репертуаров общающихся относятся:

1. Выбор формы обращения. Меняя форму обращения можно подчеркнуть формальность или неформальность отношений, задать социальную дистанцию.

2. Намеренная имитация произношения. Замечено, что мы «приспосабливаемся» к языку партнера, если собеседник нам нравится. Подобное можно наблюдать, когда профсоюзные или партийные лидеры, прекрасно владеющие русским (украинским) языком, отвечают с сильнейшим акцентом.

3. Выбор стиля речевого поведения. Выделяет высокий и низкий, влиятельный и невлиятельный стили.

Для высокого стиля характерны подчеркнута правильное употребление слов и построение предложений, он воспринимается как официальный, дистанцирующий. Для низкого стиля характерны разговорная речь, насыщенная жаргонными словами, использования сленга, он воспринимается как неформальный, дружеский. К формам невлиятельного сообщения относятся интенсивные слова «великолепно», «замечательно», вежливые формы, уклончивые фразы «я полагаю», вопросы-концовки «Здесь жарко, правда?»

Показателем высокой коммуникативной компетенции руководителя является умение делать замечания, показывающие, что и как следует изменить в работе, одновременно отмечая, что данный сотрудник уже сейчас делает хорошо. Решение о наказании следует выражать просто, делая акцент на понимании и правильной оценке случившегося, например, «Выговора Вам не избежать. Понимаю, что это радости Вам не прибавит, но каковы бы ни были Ваши другие заслуги, иначе поступить не могу».

Авторы учебника «Межличностное общение» В.И. Куницына и И.В. Казаринова отмечают основные принципы такого важного способа об-

щения руководителя с подчиненными, как беседа. «Основная задача беседы – установить контакт с собеседником, создать атмосферу взаимопонимания, пробудить интерес к разговору» [3, 142].

Эффективные приемы беседы:

– метод снятия напряженности, использование теплых слов, личного обращения, комплиментов, шуток для установления более тесного контакта с собеседником;

– метод «зацепки», т.е. использование какого-либо события, сравнения, личного впечатления для образного представления сути проблемы;

– метод стимулирования игры воображения, постановка множества вопросов по ряду проблем;

– метод «прямого подхода», т.е. непосредственный переход к делу без какого-либо обсуждения.

Откровенной, конструктивно-критической атмосфере деловой беседы противоречат: бестактное обрывание на полуслове, навязывание мнения ведущего беседу, игнорирование или высмеивание аргументов собеседника, подтасовка фактов, давление на собеседника голосом, манерами.

Чтобы понять и принять к сведению смысл сказанного следует анализировать информацию собеседника, по возможности игнорируя отношение к его внешнему виду, особенностям характера и нравственным установкам. Не следует отвергать сходу принципиально новые идеи, вызывающие, как правило, эмоциональный протест. Практически не поддаются убеждению люди, испытывающие чувства бесполезности, одиночества, отчужденности.

Существует еще много направлений исследования языковой компетенции в деловом общении. Например, умелое использование синонимических выражений, замена и использование коннотативных значений слов и выражений, полисемии слов и конструкций, разделение в сообщении фактов и оценок, наблюдений.

Если же рассматривать не только языковой аспект коммуникации, то глобальными направлениями также являются исследования манипуляций в общении, методов презентации и самопрезентации, эффективное использование невербальных средств коммуникации, изучение специфики группового общения, проблема лидерства, специфика делового общения в разных странах в сопоставительном плане с целью снятия барьеров, связанных с культурой, бытом, идеологией стран-партнеров или отдельных предприятий-партнеров.

Однако основой любого из этих направлений является понимание коммуникации как информационного обмена, поиска идентификации, точек соприкосновения, стремление к гармонии

отношений, равенству партнеров и взаимном уважении. Язык как очень гибкий и универсальный для всего человечества инструмент играет важную, решающую роль в этом процессе.

Литература:

1. Дильс Р. Фокусы логика. П., 2000
2. Вилсон Т., Макклафлик К. Язык жестов.
3. Куницына В.Н. Межличностное общение П., 2001
4. Кутзее Дж.М. «Иностранная литература» 2001. №1
5. Парыги Б.Д. Анатомия общения. СПб. 1999
6. Скот Т.Н. Метакоммуникация в диалоге: теоретический аспект // Структуры языкового сознания. М.1990
7. Серно П. О языке власти. Критический анализ // Философия языка. Х.1993

СОЦІОЛОГІЯ

П. О. КУДЕЛЯ

ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Куделя Павло Олександрович – заступник міського голови м. Дніпропетровська

Кожна країна, незалежно від її географічного положення, політичної системи, зацікавлена у постійному примноженні свого багатства в усіх сферах життєдіяльності. Для цього вона повинна вирішувати цілий комплекс соціально-економічних, політичних, соціальних та інших завдань, які спрямовані на створення необхідних умов для реалізації та самореалізації кожного громадянина як особистості, суб'єкта та об'єкта суспільних відносин. Загальновідомо, що з 1985 року практично в усіх республіках колишнього СРСР, а сьогодні в суверенних країнах, проходять неоднозначні процеси зламу і формування якісно інших державних, політичних, економічних, юридичних систем, принципово нових соціальних відношень. У цій ситуації людина, як правило, потрапляє у некомфортні умови, які не дозволяють їй більш-менш успішно реалізувати себе, свої потенційні можливості у сферах освіти, праці, дозвілля тощо.

Слід зазначити, що друга половина XX і початок XXI століття характеризуються збільшенням у всьому світі уваги до молоді та її проблем як з боку громадськості, так і з боку наукових кіл. І це є закономірним, оскільки відповідно до розрахунків демографів молоді люди у віці до 30 років скоро будуть складати 60% населення планети, а до 25 років – біля 50%. Що ж стосується України, то молодь, яка складає 20% її населення, є тією силою, що визначає майбутнє країни. Саме від молоді залежить те місце, яке зможе зайняти Україна у XXI віці серед інших держав. Однак слід відзначити, що соціальні наслідки негараздів в економіці, різка поляризація і розшарування суспільства, безробіття, серйозні проблеми із здобуттям освіти, різке погіршення матеріального стану безпосередньо впливають на молодь, її якісні характеристики, соціальне самопочуття, життєві стратегії, ціннісні орієнтації, а в цілому – на спосіб життя.

Ми розуміємо, що місце освіти у суспільстві визначається тією роллю, яку відіграють у суспільному розвитку знання людей, їх досвід,

уміння та навички, можливості розвитку своїх професійних і особистісних якостей. Тому, не випадково, що проблеми молоді, особливо її освіти, є першорядними в системі місцевого самоврядування. Зусилля місцевої влади спрямовані на забезпечення конституційних прав громадян України відносно освіти, реалізацію та захист прав людини, визначених міжнародними і державними правовими документами, вирішення соціальних проблем, формування й виховання свідомої, гармонійної, розвинутої особистості, що має здібності до саморозвитку і самовдосконалення. У місті Дніпропетровську є розгалужена соціальна структура, яка дозволяє молоді задовольняти свої потреби у здобутті вищої освіти – 13 державної і 3 недержавної форми власності навчальних закладів (в них навчаються майже 40000 чол.).

Перехід до побудови нових соціально-економічних умов вимагав корінних змін у системі освіти як у плані розвитку, стабілізації її інфраструктури, так і в плані поліпшення змісту освіти. У зв'язку з цим у місті починає активно впроваджуватися програма структурного системного реформування всіх ланцюгів освіти. Масштабність галузі освіти, її значна залежність від процесів, що відбуваються в інших галузях, вимагали поетапного впровадження розробленої ідеології реформування освіти, головною метою якої є збереження здобутків минулого і національних традицій; приведення системи освіти у відповідність з новими науковими досягненнями та життєвими реаліями, інтеграція освіти України в міжнародну систему. Сьогодні реформування вищої освіти знаходиться на початковому етапі, але вже є перші позитивні зрушення, а саме:

1. Впроваджується сформована нормативна база вищої освіти, визначена у відповідності з Конституцією України, Законом України «Про освіту», правові засади її функціонування і розвитку.

2. Студенти навчаються за принципово новими навчальними планами, які відповідають

світовим стандартам і національним традиціям народу України.

3. Переглянуто структуру підготовки фахівців з вищою освітою, запроваджено систему багаторівневої освіти, що дає широкі можливості для задоволення різноманітних освітніх потреб особистості і суспільства.

4. У відповідності з системою багаторівневої освіти розроблено освітньо-професійні програми, які забезпечують отримання наступних професійно-кваліфікаційних рівнів: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

5. Розроблено нові підходи до вирішення, з урахуванням сучасних реалій, проблеми працевлаштування молоді після закінчення навчального закладу.

Важливою складовою реформування вищої освіти є встановлення так званого «зворотного зв'язку» з основними учасниками навчального процесу – викладачами та студентами. Це дає змогу, по-перше, дослідити особливості нових умов освіти, що впроваджуються, визначити їх спрямованість та ефективність; по-друге, отримати реальну характеристику навчального процесу, з'ясувати успішність освіти. Важливими сьогодні є дослідження студентства, оскільки саме студентська молодь – майбутні спеціалісти в різних сферах та галузях господарства, майбутня еліта, творчий потенціал – повинна зіграти найважливішу роль у здійсненні економічних і політичних перетворень нашого суспільства, саме її інтелект спроможний вирішити важливі соціальні, економічні, енергетичні, медико-соціальні, духовні проблеми, які визначають майбутнє нашої держави.

Слід зазначити, що останнім часом значна кількість українських вчених звернулася до вивчення молодіжних проблем і провела серйозні дослідження процесів і явищ, характерних для молодіжного середовища. У першу чергу, слід назвати праці О.М.Балакіревої, І.Є.Бекешкіної, О.В.Вакулєнко, О.І.Вишняка, Є.І.Головахи, І.О.Мартинюка, В.Л.Оссовського, Н.В.Паніної, Н.Й.Черниш, О.О.Якуби, О.О.Яременка та інших. Однак, у цих працях найчастіше молодь розглядається як єдина соціально-демографічна спільність з притаманними їй освітніми, культурними, пізнавальними особливостями, соціально-психологічними характеристиками і, тому не відокремлюються та не аналізуються деякі молодіжні прошарки – шкільна молодь, робітнича молодь тощо. Малодосліджуваним залишається такий значний за кількістю й таким важливий за своїм призначенням прошарок як студентство. Майже нерозробленою є проблема життєвих стратегій, цінностей студентської молоді, її соціокультурних орієнтацій, механізмів їх формування в умовах сучасного українського суспільства.

Як показав аналіз, у науковій літературі запропоновано ряд понять, які можна застосувати

для характеристики ставлення особистості до свого майбутнього: життєва орієнтація, життєва програма, життєвий план. Кожне з цих понять розкриває певний аспект системи уявлень щодо майбутнього. На наш погляд, за допомогою вищеназваних понять визначаються окремі складові ставлення людини до свого майбутнього, описуються фрагментарні уявлення щодо формування життєвого шляху молоді. Більш високий рівень узагальнення, на нашу думку, пов'язаний із застосуванням поняття «життєва стратегія», яке сьогодні досить активно використовується провідними спеціалістами України та Росії й окреслює ту сферу відображення світу людиною, яка пов'язана зі сприйняттям та усвідомленням часу як простору для розвитку і самореалізації.

Вивчення наукової літератури дає підставу стверджувати, що поки відсутнє чітке визначення поняття «життєва стратегія», не можуть бути виявленими й окресленими структура та зміст життєвих стратегій. Робляться перші кроки у напрямку вивчення механізму формування життєвих стратегій молоді України, факторів, що впливають на їх побудову та реалізацію.

Певною мірою вищеназвані проблеми знайшли місце у соціологічному дослідженні «Соціальна адаптація та життєві стратегії студентської молоді м. Дніпропетровська», яке було проведено в 2001 році виконкомом міської ради та Дніпропетровським національним університетом у межах програми наукового співробітництва. У ході цього дослідження за спеціально розробленою квотною вибіркою було опитано 420 студентів других та четвертих курсів вищих навчальних закладів міста.

Метою його було дослідити зміни, які відбуваються у студентському середовищі, особливості поведінки та свідомості студентської молоді, специфіку життєвого самовизначення і соціальної адаптації до умов суспільства, яке трансформується, що дало, з одного боку, науково обґрунтовані засади для проведення соціальної роботи з різним контингентом студентської молоді, розробки щодо неї державної молодіжної політики, а, з другого – дозволило отримати реальну характеристику навчального процесу, дослідити формування професійних якостей, які необхідні сучасному спеціалісту в нових умовах. Ця інформація якісно доповнить кількісні показники щодо реформування вищої школи і дозволить зробити більш об'єктивні висновки відносно її успішності.

Проаналізуємо отримані дані. І почнемо з розгляду точки зору щодо характеристики соціального середовища, в якому відбувається вироблення життєвих стратегій, що міститься в оцінках, прогнозах студентської молоді і є дуже важливою, оскільки розуміння того, що відбувається сьогодні у світі, країні, розробка певних рекомендацій, технологій неможли-

во без дослідження саме суб'єктивного світу людей.

Як же оцінюють молоді люди ситуацію, що склалася сьогодні в Україні? Відповіді респондентів свідчать, що сучасне студентство непокоять наступні суспільні проблеми: зниження рівня життя (61%); безробіття (50%); падіння моралі (29%); алкоголізація і наркоманізація населення (28%); порушення прав людини (26%). Мало хвилюють молодь такі проблеми, як націоналістичні прояви (5%), загроза тероризму (2%), імовірність стихійного лиха (4%), протистояння у владних структурах держави (7%). Стосовно останньої проблеми слід відзначити, що відповіді респондентів на питання щодо їх ставлення до діючих у країні суспільних організацій та інститутів влади показують непрості взаємовідносини молоді та владних структур держави. Так, відповіді, що «мають довіру»: Президенту України – 18%; Уряду України – 16%; Верховній Раді – 9%; керівникам регіонів – 18%; прокуратурі – 29%; суду – 35%; міліції – 16%; армії – 36%; політичним партіям – 9%; профспілкам – 35%; засобам масової комунікації – 49%; церкві – 50%; директорам, керівникам підприємств – 33%; банківським, підприємницьким колам – 31%. Як бачимо, міра довіри суспільним організаціям і соціальним інститутам українського суспільства з боку молоді невелика. Ця недовіра, зрозуміло, породжує недовіру й до цінностей, норм, взірців поведінки, моделей життєвого успіху й засобів його досягнення, які офіційно пропагуються в суспільстві. Таке становище породжує також невпевненість у своєму майбутньому, песимістичні настрої щодо сенсу свого життя, місця у суспільстві тощо.

Дослідження показало, що студентська молодь має надто песимістичні настрої відносно соціально-економічного майбутнього України. Так, тільки 15% опитаної молоді вважають, що Україна вийде з кризи через 5-10 років. Кожний четвертий вважає, що це відбудеться через 15-20 років, 14% відповіли, що цього не станеться ніколи. Кожний третій респондент не висловив думку з цього приводу. Ці відповіді свідчать про значну невизначеність опитаних студентів стосовно майбутнього українського суспільства, яка є характерною для молодіжної масової свідомості. Зрозуміло, що й ці обставини негативно впливають на механізм вибору та побудови стратегії життя, оскільки відсутність бачення дальньої життєвої перспективи ускладнює процес життєвого планування, робить його схожим на сюжет відомої дитячої казки: «підітуди – не знаю куди».

Аналіз отриманих відповідей показав, що студентство має серйозні власні проблеми особистого характеру, які її непокоять. Це проблеми, пов'язані з навчанням у ВНЗ – 49%; з необхідністю знайти підходящу роботу – 59%; про-

блеми здоров'я – 48%; стосунків з друзями – 12%; з батьками – 15%; вільного часу – 17%; відсутності або нестачі грошей – 57%; проблеми сексу – 9%; кохання – 34%; невпевненості у своєму майбутньому – 31%; матеріальної залежності від батьків – 42%; купівлі речей – 10%; релігійного характеру – 4%; майбутнього сімейного життя – 22%.

У п'ятірку найважливіших особистих проблем, які непокоять студентство, увійшли проблеми, пов'язані з пошуками роботи після закінчення закладу, власним здоров'ям, матеріальною залежністю від батьків, відсутністю або нестачею грошей. Звертає на себе увагу той факт, що майже кожний третій опитаний виявив занепокоєність відносно свого майбутнього життя.

Що ж стосується рівня матеріального забезпечення студентів, то, виходячи з їх самооцінки, він є невисоким. Так, 9% студентів відповіли, що грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти харчування; 43% відповіли, що всі гроші витрачаються на продукти харчування та придбання необхідних недорогих речей; 37% констатують, що в основному грошей вистачає, але з придбанням коштовних товарів – труднощі. 10% опитаних в цілому живуть забезпечено, але купівля певних речей – автомобіля, квартири – є неможливою. І, нарешті, 1% респондентів зазначив, що може дозволити собі купити практично все, що забажає.

Цікава інформація стосовно джерел прибутків студентів. Ними є: матеріальна підтримка батьків, інших родичів – 86%; власний постійний заробіток – 6%; власний випадковий заробіток – 4%; стипендія – 3%; прибутки з присадибних ділянок, городів – 0,5%; інше джерело доходів – 0,7%. Як видно з відповідей, власний заробіток має тільки кожний десятий опитаний. В основному, студентська молодь живе за рахунок матеріальної допомоги батьків, інших родичів.

Екстремальні ситуації, пов'язані з різким погіршенням матеріального стану, студенти переживають по-різному: 61% обмежують себе у харчуванні, лікуванні, придбанні речей, проведенні вільного часу, тобто виходять з цієї ситуації шляхом обмеження духовних і соціальних потреб, що є дуже несприятливим для молодого організму, який тільки формується. 40% починають шукати підробіток, 18% респондентів воліють нічого не робити, 11% віддають перевагу займанню грошей, 5% шукають перші-ліпші, в тому числі й незаконні, шляхи отримання грошей, 2% «тікають» від реальності за допомогою вживання алкоголю, наркотиків тощо.

Зрозуміло, що низький матеріальний рівень життя впливає й на інші сфери життєдіяльності. Наприклад, на проведення вільного часу, який є важливою складовою молодіжного способу життя. Тільки 13% студентів відповіли, що проводять свій вільний час у відповідності зі свої-

ми потребами та бажаннями. Кожний третій, в цілому, задоволений змістом свого вільного часу. Кожний четвертий респондент відповів, що бажав би проводити свій вільний час зовсім інакше. Основною причиною такого стану, на думку респондентів, є фінансові обмеження, яких вони зазнають, а також відсутність достатньої кількості вільного часу.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновки, що вибір і формування молодіжних життєвих стратегій відбувається у досить несприятливих умовах. Невипадковими тому є відповіді на питання щодо задоволеності життям. Відповіли, що повністю задоволені життям – 20% респондентів; не зовсім задоволені – 63%; зовсім незадоволені – 8%; не змогли відповісти на це питання – 9%.

На думку опитаних студентів їх майбутнє життя залежить від наступних чинників: подій, які відбуваються у світі (14%); ситуації, яка буде характерною для України (45%); ситуації, яка складеться у сім'ї (24%); від самого респондента (84%); від допомоги батьків (16%); від випадкових чинників (28%); від допомоги Господа (15%); від везіння (48%). Як бачимо, основна кількість опитаних студентів своє майбутнє пов'язує із самим собою, не покладаючись на поміч батьків. Але кожний другий респондент сподівається на везіння в житті, більш як кожний четвертий – на щасливу випадковість. Тобто, відповіді респондентів свідчать про значну роль у структурі життєвих стратегій таких факторів як удача, везіння, випадок. Майже половина опитаних справедливо вказує на значну залежність їх майбутнього від подій, які будуть відбуватися в Україні.

Що ж саме, на думку студентів, необхідно для досягнення життєвого успіху? Це, насамперед, здібності й таланти – 36%; працьовитість – 40%; освіта – 46%; поміч батьків – 11%; удача, везіння – 30%; зв'язки з потрібними людьми – 51%; чесність, принциповість 4%; ініціативність, наполегливість – 29%; добре здоров'я – 29%; гроші – 34%; уміння пристосовуватися – 29%; чіткі життєві цілі – 18%; уміння використовувати інших людей – 14%; високий професіоналізм у роботі – 30%; сильна воля щодо реалізації поставленої мети – 36%; віра в себе, у свої сили – 28%; сім'я – 11%; готовність порушувати закони – 6%; активна діяльність у політичній сфері – 1%; віра в Бога – 7%.

Приведені дані дозволяють констатувати, що найважливішими для досягнення життєвого успіху є наступні умови: зв'язки з потрібними людьми; освіта; працьовитість; здібності й таланти; сильна воля щодо реалізації поставленої мети; гроші; високий професіоналізм в роботі. Отже, ядро найважливіших умов, необхідних для досягнення життєвого успіху, утворили чотири умови, що характеризують особистість студентів як з боку психологічних якостей (здібності, таланти,

сильна воля), так і з боку соціальних якостей (освіта, працелюбство, професіоналізм), і дві умови, які характеризують специфіку сучасної української соціальної реальності (зв'язки з потрібними людьми та наявність грошей). Звертає на себе увагу також той факт, що тільки 4% респондентів вважають, що для досягнення життєвого успіху важливими є чесність, принциповість. Отримані дані дозволяють припустити, що в умовах невдоволеності матеріальним становищем, страхом перед безробіттям, криміналізацією суспільства, невпевненості у завтрашньому дні, відбувається злам моральних орієнтирів. Девальвуються доброта, чесність, порядність, їм на зміну приходять жорсткий прагматизм, прагнення до збагачення, уміння пристосовуватися до будь-яких умов. Можна припустити, що саме ці ціннісні установки будуть спрямовувати життєве самовизначення студентської молоді, а потім впливати на неї під час практичної реалізації життєвих цілей і планів.

Так, на питання «Якою людиною Ви би хотіли себе бачити через 10-15 років?», респонденти відповіли таким чином: майже всі опитані хочуть мати через 10-15 років добру сім'ю та дітей – 78%, бути матеріально забезпеченими – 73% та здоровими – 60%. Половина респондентів (55%) бажає мати добрих друзів та зробити кар'єру (42%), 39% бачать себе професіоналами у своїй справі. Звертає на себе увагу той факт, що тільки 24% опитаних бачать себе освіченими, культурними людьми, 12% – людьми з чистим сумлінням, а 11% – справедливими людьми, котрі можуть стати на захист інтересів інших людей. Як не прикро, але молоді українці найменше хочуть бути патріотами, достойними громадянами своєї країни – 9%. Цікавим є також той факт, що багатство приваблює тільки 13% студентів, влада – тільки 7% з них. Ці показники демонструють характерні риси життєвого самовизначення молоді – орієнтацію на вирішення суто особистих проблем та невисоку активність молодих людей щодо вирішення суспільних проблем, певну інертність та відстороненість від усього, що відбувається у суспільстві. Напевне, в умовах сьогодення, коли панує девіз «виживає сильніший» – значна кількість молодих людей здебільшого переймаються вирішенням своїх власних проблем, а не країни загалом. Як бачимо, освіта, сім'я, здоров'я, професійна кар'єра, гроші – основні цінності сучасної молоді і водночас основні складові процесу її життєвого самовизначення.

Як показало дослідження, студенти розуміють, що їх майбутнє життя не є гладким «кашфальтованим» шосе, навпаки, це шлях труднощів, певних обмежень, боротьби за здійснення своїх мрій, бажань, життєвих цілей та планів, і готові реалізувати свої стратегічні наміри навіть за несприятливих умов життєвої ситуації (Див. табл. 1).

Таблиця 1 Розподіл респондентів у залежності від відповідей на питання «Які труднощі ви готові переборювати для досягнення своїх життєвих планів?» (у % до загальної кількості опитаних)

Труднощі, які респонденти готові переборювати для досягнення своїх життєвих планів	Кількість відповідей у %
1. Працювати у шкідливих умовах	13 %;
2. Працювати, надовго розлучуючись з сім'єю	31 %;
3. Виконувати роботу, пов'язану з частою зміною місця проживання	32 %;
4. Виконувати фізично тяжку роботу	27 %;
5. Працювати в умовах несприятливого клімату	31 %;
6. Виконувати роботу з підвищеною відповідальністю	73 %
7. Виконувати одноманітну роботу	39 %;
8. Виконувати інтересну, але малооплачувану роботу	43 %;
9. Приносити у жертву вільний час і відпочинок	67 %;
10. Виконувати небезпечну роботу	37 %;
11. Виконувати роботу низької кваліфікації	33 %;
12. Старанно вчитися у "важкому" інституті	53 %;
13. Відкласти створення сім'ї до моменту досягнення певного рівня освіти і матеріального стану	72 %;
14. Перенавчатися, оволодівати новою професією	78 %.

Таблиця 2 Думка опитаних стосовно засобів виживання, що є розповсюдженими у студентському середовищі, та тих, що вони особисто використовують у своєму повсякденному житті. (у % до загальної кількості опитаних)

п/п	ЗАСОБИ ВИЖИВАННЯ	Розповсюджені, на думку респондентів, у студентському середовищі		Ті, що використовують респонденти особисто у своєму повсякденному житті	
		Кількість відповідей (%)	Ранг	Кількість відповідей (%)	Ранг
1.	Човникова торгівля	12	8	2	16-17-18-20
2.	Праця на дачі, присадибній ділянці	5	13-14	13	8
3.	Вирощування продуктів на продаж	1	19-20	2	17-18-19-20
4.	Спекуляція валютою	4	16-17	2	17-18-19-20
5.	Шахрайство	11	9	5	12
6.	Підробітки	89	1	47	2
7.	Перекваліфікація, перенавчання	10	10	11	9
8.	Шлюб з матеріально забезпеченою людиною	44	4	20	6
9.	Обмеження власних потреб	43	5	37	3
10.	Своє діло у сфері бізнесу	12	7	18	7
11.	Робота у фірмах	42	6	23	4
12.	Досягнення професіоналізму в роботі	5	13-14-15	20	5
13.	Звертання до інстанцій за допомогою	7	11	4	13-14-15
14.	Виконання некваліфікованої, низькооплачуваної роботи	48	3	9	11
15.	Організація актів Протесту	5	13-14-15	4	13-14-15
16.	Матеріальна допомога батьків	80	2	65	1
17.	Виїзд за кордон	6	12	10	10
18.	Процентні вклади в комерційні банки	3	18	4	13-14-15
19.	Віра в Бога	4	16-17	3	16
220.	Інше	1	19-20	2	17-18-19-20

Тяжке становище в економічній, соціальній і політичній сферах, недовіра державним структурам влади, зрозуміло, стимулюють молодих людей до вироблення способів, методів виживання в умовах боротьби за існування. Вивчення цих способів є дуже важливим для характеристики життєвих стратегій, оскільки показує напрями, види адаптаційних моделей, які вибирають сучасні студенти у процесі освоєння нової соціальної реальності (Див. табл. 2).

Аналіз одержаних даних показує, що найбільш поширеними засобами виживання названі ті, які потребують активності, ініціативності, пов'язані з певним ризиком («підробітки», «робота у фірмах», «своя справа»). Окремі засоби виживання, які респонденти оцінили високо, мають більш-менш виражений кримінальний характер («шахрайство», «човникова торгівля»).

Мало розповсюдженими, на думку респондентів, є такі традиційні засоби виживання як «праця на дачі, присадибній ділянці», «праця за сумісництвом в декількох місцях». Разом з тим слід відзначити, що значна частина студентської молоді в числі ефективних та розповсюджених назвала засоби виживання, які є відносно новими для українського суспільства, це – «шлюб з матеріально забезпеченою людиною», «виїзд за кордон». Популярність такого засобу як «добиватися максимального професіоналізму у своїй роботі» як джерела матеріального забезпечення, незначна. Непопулярні у молодіжному середовищі також, «організація актів соціального протесту», «процентні вклади в комерційні банки». Приведені дані свідчать, що є певні розбіжності між засобами виживання, сформованими в масовій свідомості і конкретними засобами виживання, які використовують респонденти у своїй повсякденній реальності. Так, поширеність деяких засобів виживання, особливо, тих, що мають криміногенний характер, є більш вираженою у масовій свідомості (човникова торгівля, спекуляція валютою, шахрайство). До десятки основних засобів виживання, які молодіжна свідомість вважає найбільш прийнятими у молодіжному середовищі, увійшли: підробітки; матеріальна поміч батьків; виконання некваліфікованої, низькооплачуваної роботи; шлюб з матеріально забезпеченою людиною; обмеження власних потреб; робота у фірмах; своя праця у сфері бізнесу; човникова торгівля; шахрайство; перекваліфікація, перенавчання. Реальні ж засоби виживання, по-перше, мають дещо іншу ієрархію (перше місце посідає поміч батьків), по-друге, деякі засоби виживання, особливо ті, що мають криміногенний характер (човникова торгівля, спекуляція валютою, шахрайство), взагалі не увійшли до десятки найважливіших засобів виживання, по-третє, до цієї десятки увійшли такі засоби як робота на дачній, присадибній ділянці, виїзд за

кордон.

Безумовно, ринок праці сьогодні – об'єктивна реальність і стосується практично всіх, оскільки відбувається зміна суспільного ладу. Сучасна ситуація у сфері праці й зайнятості ставить студентську молодь у дуже складні умови. Якщо раніше система розподілу випускників вищих навчальних закладів гарантувала їм зайнятість за спеціальністю, то зараз розподіл проводиться у різко обмеженому масштабі, що створює молодим спеціалістам необхідність включатися у систему жорсткої конкуренції з людьми, які вже мають значний досвід роботи і опанували свою професію. Випускник повинен бути готовим до такої конкуренції, готовим довести, що він володіє відповідними знаннями, уміннями, може працювати у ринкових умовах.

У зв'язку з цим у системі життєвих стратегій все більшого значення набуває професійне самовизначення, у тому числі вибір місця роботи, реалізація фахових знань. Щоб з'ясувати думку студентської молоді стосовно цієї проблеми, опитаним було задано питання: «Чим ви плануєте займатися після закінчення ВНЗ?». Були отримані наступні відповіді: працювати за своєю спеціальністю – 36%; за суміжною спеціальністю – 18%; придбати нову спеціальність – 14%; займатися діяльністю, що не потребує глибокої освітньої підготовки – 2%; взагалі не працювати – 0,5%; інше – 4%; не змогли відповісти – 26%. Звертає на себе увагу те, що тільки кожний третій респондент збирається працювати за спеціальністю, яку він отримав у ВНЗ; по-друге, четверта частина опитаних зовсім не визначилася з тим, що вона буде робити, отримавши диплом з вищої освіти; більш як кожний десятий респондент збирається придбати іншу спеціальність.

Вивчення питання щодо можливого місця роботи показало, що респонденти мають наступні наміри стосовно майбутнього працевлаштування. Найбільш прийнятною галуззю майбутньої роботи вони назвали: державний апарат (16%), промисловість (9%), сферу послуг (9%), освіту (7%), торгівлю (5%). Відзначається зниження інтересу студентської молоді до таких галузей матеріального виробництва як будівництво, транспорт, комунально-побутовий сектор. Звертає увагу на себе також той факт, що певна частина респондентів (6%) орієнтується на «інші» галузі, але оскільки у списку представлені всі основні сфери, які складають структуру господарювання України, то це примушує припустити, що «інші галузі» можуть бути пов'язані з комерційними структурами або зі структурами кримінального характеру. Майже кожний третій респондент не назвав галузь, у якій би хотів працювати.

Яку ж роботу прагнуть отримати студенти після закінчення вищого навчального закладу?

- напружену, з високими вимогами до працівника, з високим заробітком	- 42 %
- спокійну, хоч і не з високим заробітком працю, але з гарантією стабільної зайнятості	- 12%
- таку, де праця оцінюється суто індивідуально й кожний відповідає сам за себе	- 31%
- таку, де заробітна плата кожного працівника залежить від результатів роботи всього колективу	- 3 %
- з поганими умовами праці, але з високим заробітком	- 1 %
- з комфортними умовами праці, але з невисоким заробітком	- 1 %
- інша відповідь	- 4 %
- не змогли відповісти	- 5 %

Проаналізувавши відповіді студентів відносно характеру майбутньої роботи, можна зробити висновок, що основна кількість студентів (73%) віддає перевагу роботі напруженій, з високими вимогами, де праця оцінюється індивідуально, кожний відповідає за себе. Обов'язковою умовою цієї роботи є високий заробіток. Це говорить про принципову згоду молоді працювати в умовах ринкової економіки, її готовність будувати моделі професійної поведінки, які є адекватними новим економічним умовам. Однак, на питання «Якій моделі соціально-економічного розвитку країни ви віддаєте перевагу?», тільки 9% респондентів назвали ринкову модель, за якої держава забезпечує права особистості і правовий захист підприємницької діяльності, а соціальна допомога населенню є мінімальною. 37% вважають, що оптимальною моделлю розвитку української держави є така, за якої держава регулює певні сектори економіки та захищає прошарки населення, які найбільше мають нестатки; 31% віддає перевагу патерналістській моделі, яка передбачає, що держава регулює більшу частину економіки та здійснює підтримку всім прошаркам населення. Значна частина респондентів (24%) не змогла відповісти на це питання.

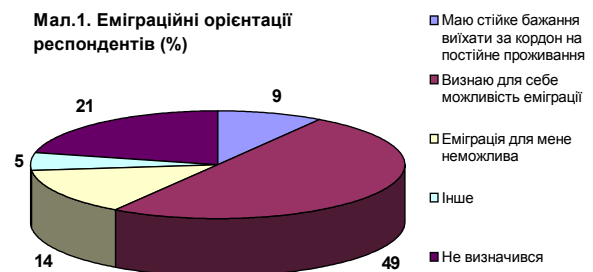
Вибір місця й характеру майбутньої роботи перш за все пояснюється тими можливостями, які, на думку опитаних, може дати їм майбутня робота. Розглянемо, як же мотивують респонденти свої професійні стратегії. Так, вони очікують, що майбутня робота допоможе їм реалізувати наступні можливості: застосовувати і розвивати свої здібності – 30%; приносити користь людям – 16%; займатися творчою працею – 13%; користуватися повагою людей, які оточують – 14%; добре заробляти – 72%; зайняти високий статус у суспільстві – 24%; спілкуватися з людьми – 13%; мати багато вільного часу впродовж робочого дня – 10%; самостійно приймати рішення – 9%; уникати фізичної втоми – 3%; займатися цікавою справою – 45%; бути за кордоном – 13%; не шкодити здоров'ю – 9%; бути керівником – 8%; займатися бізнесом – 8%; інше – 1%.

Отримані дані дозволяють констатувати, що майбутні молоді спеціалісти орієнтовані на ро-

боту, яка перш за все повинна забезпечувати високий заробіток. Майже кожний другий респондент вважає, що майбутня робота повинна бути цікавою, кожний третій буде шукати роботу, яка дозволяє розвивати і застосовувати свої здібності, а кожний четвертий буде за допомогою роботи добиватися високого статусу в суспільстві. На превеликий жаль тільки незначна частина опитаних вважає, що майбутня робота повинна мати творчий характер, приносити користь людям.

Наше дослідження також передбачало вивчення еміграційних настроїв та орієнтацій студентства. Так, на питання «Чи вважаєте ви для себе можливим виїзд за кордон?» були отримані наступні відповіді (Див. мал.1)

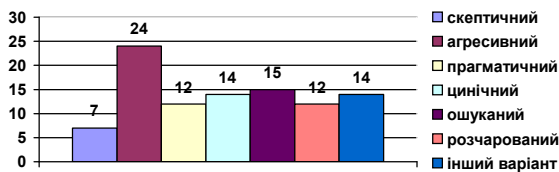
Мал.1. Еміграційні орієнтації респондентів (%)

Як видно з приведених відповідей, тільки 14% респондентів з упевненістю виключають еміграцію зі своїх життєвих стратегій. Майже кожний десятий респондент заявив щодо своїх намірів поїхати з України і зв'язати своє подальше життя, власну долю з долею іншої країни. Половина опитаних припускає для себе можливість еміграції. Зрозуміло, що життя внесе свої корективи в ці плани і у багатьох молодих людей поступово бажання назавжди поїхати за кордон може пропасти, або значно послабнути. Але, як свідчать отримані дані, у певній частині студентства сформовані явно виражені еміграційні настрої, з усіма наслідками, які з цього виходять. У цілому, причин для появи бажання емігрувати у молодих громадян України достатньо. Проте, дія цих причин може послабнути, якщо громадські настрої оптимістичні і мають

тверду упевненість у поліпшенні стану. Нажаль, це не зовсім так. Дослідження зафіксувало ознаки невпевненості, невизначеності і навіть соціальної апатії в молодіжному середовищі. Так, значна кількість респондентів, характеризуючи своє покоління, вибирає песимістичні відтінки (Див. мал.2)

Мал.2. Визначення респондентами емоційного стану свого покоління (%)

Отже, підсумовуючи приведені у статті емпіричні факти, які виходять з осмислення конкретної соціальної ситуації, характерної для сучасного життєвого устрою в студентському середовищі, ми можемо характеризувати її процес як складний, строкатий, у багатьох випадках невизначений.

Загальна картина досліджуваної проблеми має принаймні дві визначальні риси: 1 – вона є суперечливою, що зазвичай зумовлюється суперечливістю самої життєвої ситуації; 2 – складові життєдіяльності мають тенденцію до погіршення (за низкою важливих параметрів), спричинену характером і спрямованістю суспільних перетворень.

Щодо першої риси зауважимо, що, з одного боку, дослідження показало готовність студентської молоді будувати свої життєві стратегії, моделі професійної поведінки, адекватні новим соціально-економічним умовам, а, з другого – зафіксувало наявність у значної кількості молоді патерналістських орієнтацій, які, безумовно, не сприятимуть реформаційним новаціям в економіці, політиці тощо.

Висновки відносно другої риси було зроблено на підставі аналізу показників, що демонструють характерні риси життєвого самовизначення молоді – орієнтацію на вирішення суто особистих проблем та невисоку активність молодих людей щодо вирішення суспільних проблем, певну інертність та відстороненість від усього, що відбувається у суспільстві. Загалом, незажаданими в життєвих стратегіях студентства виявилися патріотичні орієнтації, що на нашу думку є не випадковим, оскільки сьогодні відсутні зразки патріотичної діяльності, несформований образ патріота нової незалежної держави, нецілеспрямованим є патріотичне виховання молоді.

Важливим результатом дослідження стало визначення ролі загальносоцієтальних чинників, які обумовлюють реальну ситуацію, в якій відбувається вироблення і реалізація студентських

життєвих стратегій. Мова йде, передусім, про наступні чинники – зниження рівня життя; безробіття; падіння моралі; алкоголізація і наркоманізація населення; порушення прав людини; страх перед майбутнім, які в потенціалі містять серйозну конфліктну енергію. Натомість, такі конфліктогенні за інших умов ознаки, як націоналістичні прояви, загроза тероризму, протистояння у владних структурах держави не є актуальними чинниками, що викликають занепокоєння студентської молоді.

У свідомості сучасних студентів поступово формується системне уявлення про здібності, здатності, характерологічні риси людини, які відповідають вимогам часу (ініціативність, наполегливість, працьовитість, здібності й талан, професіоналізм, освіта тощо). Однак, на думку опитаних студентів першорядними сьогодні для реалізації поставлених цілей і життєвих планів все ж таки є зв'язки з потрібними людьми та наявність грошей.

Характеризуючи сучасні засоби виживання, ми дійшли висновку, що є істотні розбіжності між соціальними уявленнями щодо останніх та їх проявом у реальному повсякденному житті студентів. Кожна людина має власні уявлення про сучасні засоби виживання, проте молодіжна масова свідомість – не механічне узагальнення особистісних поглядів та оцінок студентства, вона утворює нову специфічну сутність, яка відображає стійкі тенденції, що характеризують рівень осягнення суспільною свідомістю соціального буття. Ця масова свідомість утворює суб'єктивний соціальний простір, в якому сконцентровані суспільні норми, ціннісні орієнтири, стереотипи, як вияви типових соціальних уявлень. Між тим, реальні засоби, які використовують опитані студенти у своєму повсякденному житті, мають дещо інший характер, що можна пояснити певним розривом індивідуальних і соціальних траєкторій життя.

Дослідження виявило досить песимістичні настрої молоді щодо часових перспектив виходу країни з суспільної кризи і поліпшення життя (тільки 15% опитаної молоді вважають, що Україна вийде з кризи через 5-10 років), що свідчить про значну невизначеність опитаних студентів стосовно майбутнього українського суспільства.

Враховуючи все вищевикладене, ми можемо зробити висновки, що на процес життєвого вибору сучасної студентської молоді, вироблення життєвих стратегій, залучення її до суспільних відносин впливають дві протилежні тенденції, які є характерними для сучасного українського суспільства. Перша тенденція пов'язана з розглядом молоді як важливої соціальної сили, розширенням її соціальної самостійності й ініціативи, з розумінням того, що перехід від старих до нових форм суспільної системи може бути завершений лише юними членами сусп-

ільства, зламом понять про заданість життєвого шляху, що мали місце в системі тоталітарної держави, та розширенням діапазону можливостей її життєвого самовизначення.

Друга обумовлена тим, що економічна криза, нестабільність практично всіх сфер суспільства, різке зниження життєвого рівня призвели до появи обставин, які ще більше ускладнили процес самовизначення молоді як у плані розробки життєвих стратегій (вибір професії, впровадження професійних задумів, створення сім'ї, побудова планів на майбутнє), так і у плані їх практичної реалізації. Тобто, на зміну заданості життєвого шляху приходить конкурентна боротьба за досягнення життєвого успіху, завоювання певної соціальної ніші. Все це відбувається тоді, коли молодь має незначний життєвий досвід і мінімальні стартові можливості, та призводить до якісних змін у молодіжному середовищі від невпевненості у своєму майбутньому, соціальної напруги та зниження соціального самопочуття, які стають провідною прикметою її повсякденного існування, до появи хибних шляхів життєвого самовизначення – злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо.

Загалом проведене дослідження дозволяє констатувати, що проблема життєвого стратегічного планування є актуальною, продуктивною

в науковому плані і потребує подальшого наукового пошуку із застосуванням якісних соціологічних методів для отримання глибинної інформації, яка б дала змогу одержати не тільки емпіричні дані, загальну картину життєвого устрою, а й визначити механізми, які лежать в основі цього процесу, розробити прогнози щодо його подальшого розвитку.

Ми також вважаємо, що дослідження цієї проблеми має значну практичну спрямованість, оскільки дає певну інформацію щодо реальної ситуації процесу реформування вищої освіти, одержану від безпосередніх її учасників, і може бути використана для корегування і вдосконалення цього вельми складного процесу. Крім того, вивчення стратегічної побудови життя, як ми вже зазначали, є серйозним підґрунтям для розробки молодіжних програм як на державному, так і на міському рівнях. Тому, ми вважаємо доцільним ще раз наголосити на необхідності проведення досліджень життєвих стратегій як молоді в цілому, як певної соціальної спільноти, так і окремих її прошарків – студентства, молодих робітників, школярства. Понад усе, для більшої ефективності, на нашу думку, ці дослідження повинні бути не епізодичними, а моніторинговими.

Е. Р. БОРИНШТЕЙН

ЭВОЛЮЦИОННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ УКРАИНСКОГО СОЦИУМА

Боринштейн Евгений Русланович – кандидат философских наук, докторант кафедры философии и социологии Южноукраинского государственного педагогического университета им. К.Д.Ушинского.

Социальные изменения, произошедшие в последнее время в украинском обществе, привели к масштабным трансформациям не только в сфере ценностных ориентаций, но и в области эволюционирования сознания украинского социума. Огромное преобразование социальных структур коренным образом модифицировало жизнь людей. Поэтому можно смело говорить, что в Украине совершилась не просто трансформация, а эволюционная трансформация украинского социума.

Под эволюционной трансформацией я подразумеваю коренные, необратимые изменения социальных институтов и социальных структур путём превращения одних социальных форм в качественно другие в результате их адаптации к непрерывно меняющимся социальным условиям существования.

Эволюционная трансформация включает в себя преобразования, происходящие при обязательном влиянии внешних факторов, как то: конфликты, войны, социокультурные флуктуации, социальные и языковые изменения и т.д. Причём, чем ниже уровень структурной орга-

низации социума (и корреспондирующий с ним эволюционный уровень), тем однозначнее программа генезисной развёртки, тем более ограничены пределы автоморфных преобразований, тем быстрее и отчётливее объект завершает как период полного автоформирования, так и периоды регенерационных восстановлений.

Однако если объект рассматривать не в самодовлеющем плане, а по отношению к другим структурным уровням, то картина становится несколько иной. Внешние для объекта данного уровня структурной организации преобразующие воздействия становятся внутренними автоморфными явлениями для охватываемого его объекта с более высоким уровнем структурной организации. Охватываемые эволюционные объекты должны проявлять черты открытых, разомкнутых систем, в то время как для охватывающих это условие не является обязательным по отношению к объекту ещё более высокого структурного уровня.

Рассматривая социум как объект высшего доступного непосредственному изучению струк-

турного уровня, мы, на данном этапе его существования, не можем отличить его автоморфных влияний на низшие структурные образования от проявлений их собственных эволюционных преобразований. Иными словами, в отношении конкретного явления мы оказываемся неспособными (по крайней мере, без исторической ретроспективы и дистанцирования) дать ответ на вопрос, диктуется ли это явление автоморфными требованиями социума, или оно является естественным проявлением эволюционного процесса «снизу», результатом генезисного развёртывания объектов низших уровней и их взаимодействия. Однако, с учётом ретроспективного и сравнительного анализа, можно методологически опираться на автоморфную модель процессов в социуме.

Как мне кажется, социальный автоморфизм представляет собой структурно-генетическое воспроизводство сообществ, где существующая, исторически отработанная модель социогенеза внедряется в новое социальное или географическое пространство и начинает развёртываться в новых для неё условиях.

Социальный автоморфизм позволяет более точно осуществлять прогнозное социальное проектирование последствий эволюционных трансформаций посредством углублённого изучения коренных изменений в системе «человек – жизненная среда». При том, что сущность управляемых объектов может различаться по своей природе и относиться к элементам социокультурной и социально-институциональной организации общества, основной единицей наблюдения для социальных проектантов всегда является, прежде всего, человек. Человек не только познаёт, но и творит окружающий его мир.

Учёным же важно выявить типичные способы «преломления» внешних условий жизнедеятельности личности, которые обусловлены типом индивидуального менталитета, ценностными ориентациями и установками. А факт принадлежности человека к той или иной объективно фиксируемой социальной группе окажется в этом случае одним из параметров условий жизнедеятельности личности, фактором, в определённой мере детерминирующим как состояние сознания человека, так и специфику структуры и содержание его деятельности; элементом, опосредующим его взаимодействия с обществом.

Следовательно, возможности прогнозирования жизнедеятельности личности при эволюционных трансформациях улучшаются благодаря углублённому анализу способности социальных элементов структуры общества замещать друг друга в аналогичных соединениях, что особенно важно для нашего общества, учитывая изменения, произошедшие в ценностно-нормативной базе украинского социума.

Новые условия существования Украины как независимого демократического государства, ориентирующегося на такие ценности, как: свобода личности, либерализм, права человека и т.п., привели не просто к трансформации общества, а к эволюционной трансформации украинского социума. Произошли изменения в сфере смысло-жизненных ориентации. Многие социальные образования претерпели коренные перемены. О.Куценко справедливо замечает, что «важнейшим результатом трансформационного процесса и реформистской политики в украинском обществе последних лет стала институционализация элементов рыночных отношений и формирование на этой основе специфических социальных ресурсов и социально-экономических позиций» [3, 26].

Однако при формировании новой социокультурной среды, выявились проблемы, ранее на первый план не выдвигавшиеся. Образувавшаяся национально-территориальная автономия Украины подвергается довольно большим испытаниям как извне, так и изнутри. И если проблемы, пришедшие извне (например, претензии некоторых российских политиков на Крым), решаются на негосударственном уровне с помощью договоров достаточно успешно, то внутренние разногласия грозят перерасти в антиномии. З.Сикевич, анализируя особенности формирования единой украинской идентичности, правильно отмечает, что «прежние государственные границы между Востоком и Югом Украины, с одной стороны, и Западом, – с другой, различимы до сих пор: именно они превращают Украину из единого государства в политическое «сообщество регионов» [6, 95].

Различия в менталитете жителей Украины Киевской, Харьковской, Львовской, Одесской, Днепропетровской, Донецкой областей, Республики Крым настолько очевидны, что придётся приложить немало усилий, чтобы объединить их на некоторых единых ментальных автоморфных и изоморфных началах. Национально-языковое и социокультурное многообразие и непохожесть регионов Украины настолько бросаются в глаза, что не заметить их просто невозможно. Поэтому позволю себе не согласиться с А. Миллером, который анализирует Восток и Юг Украины как похожие, «проросшие «друг в друга» экономически и политически» [4, 86]. Общим для них является только статус русского языка как основного средства общения. А в вопросах ценностных ориентации, согласно данным социологических исследований [7, 110-114], разногласия у этих регионов достаточно значительные. Так в Донецке больше приветствуются порядок (33,2%) и равенство (18,6%), а в Одессе – свобода (18,2%) и права личности (17,8%), чувство собственного достоинства (16,8%) [1, 43].

Современная Украина как сообщество регионов, а не государство в подлинном смысле слова, продолжает оставаться весьма уязвимой системой с ограниченным запасом прочности. Конечно, достигнутая, можно даже сказать «выстраданная», социально-политическая автономия укрепила этот запас. Однако он ещё весьма хрупок. Увеличить его может более глубокое познание процессов эволюционной трансформации украинского социума.

Эволюционная трансформация украинского социума может осуществляться более болезненно, на мой взгляд, за счёт конгломерирования специализированных элементарных образований (т.е. собственно создания новых систем и структур и объединения всех уже существующих социокультурных и национально-языковых образований на основе общечеловеческих и общегосударственных ценностей). Для социума элементарным образованием является индивидум. Эволюция сообщества требует смены ментальных характеристик индивидумов. Изменение данных характеристик может достигаться благодаря эффективной работе следующих структур: информационной (СМИ способствуют получению, обработке и использованию информации индивидумом); регенерационной (имеется в виду обновление и возрождение украинского социума); обеспечения жизнедеятельности в кризисных ситуациях; мобилизационных (во всех областях). Кроме того, эволюционная трансформация интенсифицирует преобразования всех социальных структур.

Обращаясь к целостному эволюционному процессу в социуме, можно отметить особую роль трансформаций в следующих аспектах: в динамической иерархизированной балансировке сети автономных социальных образований (государств); в интенсивной наработке межгосударственных и общесоциумных структур, регулирующих и регистрирующих изменения в обществе (в этом вопросе крайне важно такое направление как прогнозирующее социальное проектирование, «представляющее собой социальную технологию» (комплекс взаимосвязанных операций), нацеленную на диагностику актуальных и перспективных социально значимых проблем совместно с механизмом обеспечения согласованных действий по их реализации» [5, 3]; в передаче социогенных структурных наработок от одних государств другим, выявлении их положительных и отрицательных качеств, в повышении динамики социогенных преобразований.

Необходимо учитывать, что эволюция сама по себе является мощным трансформирующим фактором, уничтожая и разрушая при этом отжившие и нежизнеспособные социальные конструкции, и преобразуя жизнеспособные, потенциально значимые инфраструктуры, социальные нормы и ценности.

При эволюционной трансформации украинского социума, прежде всего, нужно привлечь внимание к процессам социализации и адаптации, протекающим в данный момент в обществе.

В социализации специфическое значение приобретают интегральные потребности личности в ценностном отношении к действительности и свободном выявлении своей индивидуальности в обществе. При демократическом устройстве государства индивид активно взаимодействует со средой, подразумевая свои возможности изменения среды, когда в этом есть необходимость и целесообразность.

Так как сообщество заинтересовано в эффективности социальных структур, возникающих в процессе воспроизводства населения, то управление процессами социализации индивидов приобретает стратегическую значимость. Последнее обстоятельство связано с тем, что эффективность социализации определяет социальное качество народонаселения страны, а основой динамики социальных систем служит интеграция ценностных стандартов со структурой усвоенных личностью потребностей и установок. От степени интеграции личности в изменившееся общество зависит устойчивость любой социальной системы.

Успех социальной адаптации обусловлен принятием индивидом той новой социальной роли, которую предлагает ему общество и социум в процессе эволюционной трансформации. Эффективность адаптации существенно зависит от того, насколько адекватно индивид воспринимает себя и свои социальные связи: искажённое представление о себе ведет к нарушениям адаптации.

Проблемы, возникающие при социализации и адаптации личности к изменившейся социальной среде, являются одними из главных в современном украинском обществе. От их успешного решения зависит динамика позитивного развития нашего государства.

Отмечу, что и индивидум, и сообщество, и социум особым образом периодически испытывают глубочайшую потребность в сверхсоциализированных состояниях (резонансных, когерентных), когда всё существование подчиняется единственному сверхаспекту. Для личности такие состояния могут быть состояниями высочайшего вдохновения, раскрытия сверхспособностей. Для сообщества, помимо коллективно-резонансных воплощения грандиозных общественных замыслов (например, перестройка), таковыми моносостояниями являются желание благополучия, чувство социальной защищённости. На данных смысло-жизненных ориентирах в принципе и возможно объединение украинского социума в условиях эволюционной трансформации.

При адаптации (социокультурной, языковой и т.п.) речь идёт не только и даже не столько о

фізическому, скільки о духовному, нравственому, менталітетному, культурному виживанні. С.Карташєв підкріплює, що тут на перший план виходить не особисте, а соціально-структурне, інтегральне виживання [2, 397]. Но я позволю собі з ним не погодитися. Вже соціальне і громадське взаємодіють одне з одним, а значить, в даному випадку можна говорити про взаємодії особистих і соціальних структур. На нинішній момент це безцінний досвід людства, накоплена варіативність підготовленості до різноманітних трансформацій.

При напрацьованих схемах соціальної адаптації, під якою звичайно розуміється пристосування особистості або групи до умов, норм, цінностям змінюваної соціальної середовища, громада виробляє об'єктивні критерії оцінки свого руху, одержуючи додаткові стимули розвитку нормативних шкал статусів і позицій. Під впливом зіткнення з іншою культурою можуть бути ініційовані модернізаційні зусилля, виходячі з управлінських або аналітичних центрів, що також неминемно відображається на соціальної структурі. В результаті створюються нові норми, більш відповідні сучасному розвитку громади і його соціокультурній середовищі.

Особливу роль в еволюційній трансформації українського соціуму грають деформації

моральних норм, коли в більшості своїй одні і ті ж представлення в результаті змін системи ціннісно-мовних орієнтацій громади трансформуються в протилежно напрямлене поле моральних і духовних установок. В цьому випадку важливо, щоб швидкість еволюції особистості відповідала швидкості еволюції громади, а відповідно практиці багатьох громад навіть опережала її.

Замічу, що еволюційна трансформація українського соціуму може мати як позитивний, так і негативний характер. Оцінка характеру трансформації залежить від результатів. Удасть громаді позитивно для себе і особистості вирішити виниклі в ній проблеми – честь їй і хвала; не удасться – роз'єднательні процеси можуть мати необоротний характер, і негативний результат може змінити знак оцінки будь-якого аспекту ролі еволюційних трансформацій в житті соціуму. В той же час позитивний результат може перетворити представлення людей про значущий більшістю негативних факторів.

В висновку підкреслюю, що процеси еволюційної трансформації українського соціуму викликані самою життям і наша задача – постаратися розробити такі варіанти адаптації і соціалізації особистості, щоб вона могла як можна більш безболісно увійти в трансформуючу соціокультурну середовищу.

Література:

1. Вербовий М. Дезінтеграційні процеси в Україні // Студії політологічного центру Генеза. – 1996. – № 4.
2. Карташєв С. Конфліктологія. – Кишинів, 1996.
3. Куценко О. О деяких соціоструктурних наслідках інституційних змін в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2.
4. Міллер А. Україна як націоналізуюче держаство // Pro et contra. Розпад і народження держав. – М., 1997.
5. Прогнозне соціальне проектування: теоретико-методологічні і методичні проблеми. – М., 1994.
6. Сікевич З.В. Case-study: український «разлом» // Соціологія і психологія національних відносин. – СПб., 1999.
7. Шілов В. Становлення української державності і відносини між Україною і Росією // Україна і Росія в новому геополітичному просторі: Матеріали «Круглого столу». – К., 1995.

Ю. Ф. ПАЧКОВСКИЙ

МОТИВАЦІЙНЕ ПОЛЕ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пачковський Юрій Франкович – доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

Проблема мотивації в соціології розглядається як одна з центральних у визначенні механізмів і факторів, що здійснюють регулюючий вплив на діяльність і поведінку в сфері праці, економічних відносин, навчання. Це стоїть і підприємства, якому відводиться провідна роль в економічному зростанні країн, реалізації трудової потенціалу і подоланні низької кризової явища, обумовлених незадоволенням населення та безробіттям.

Мотивація – не одночасний акт, а розгортається у складну послідовність дій протягом усього життя людини. Її специфіка значною мірою визначається ситуацією, яка складається у даний проміжок часу. Залежно від обставин (зовнішніх і власне внутрішніх, суб'єктивних) ситуацію наповнюють різноманітні мотиви, але такі, що визначають стійку спрямованість дій суб'єкта у певній площині діяльності. Скупність таких ситуацій формує мотиваційне

поле підприємницької діяльності, що обумовлює присутність та задіяність спонукальних мотивів різної сили дії та спрямованості у чітко визначеній системі вимірів та координат. Мотиваційне поле – це простір, в якому розгортається діяльність (активність) діючого суб'єкта, проходячи у своєму розвитку низку послідовно змінюючих одна одну мотивуючих ситуацій.

Аналізуючи феномен підприємництва з позицій мотиваційного поля, можна виділити три групи мотивів, пов'язаних з підприємницькою діяльністю. Перша група мотивів описує ситуацію залученості (включення) у підприємництво, друга група мотивів – це ситуація вибору напрямку підприємницької діяльності, третя група мотивів описується ситуацією безпосередньої реалізації підприємницького починання, тобто специфікою виконуваної діяльності.

Перша група мотивів спрямована на визначення тих спонукальних причин, що змушують людину займатися підприємництвом. Саме визначення спонукальних мотивів за даних обставин є тією ситуацією, яка дає змогу найбільш повно охарактеризувати психологічну природу підприємця, який свідомо приймає рішення кардинально змінити свою економічну поведінку. Усю сукупність мотивів, що має місце у регулюванні поведінки потенційного підприємця можна розділити на такі три підгрупи:

1) мотиви, спрямовані на отримання певних матеріальних благ для себе і для своєї родини. Передбачають націленість підприємця на заробляння грошей для задоволення як матеріальних, так і духовних потреб;

2) мотиви, спрямовані на задоволення потреби у самоактуалізації, самовираженні, самореалізації. Людина не бездіяльна за своєю природою, вона не лише споживач, але й творець. Підприємництво розглядається сьогодні як один із різновидів творчої діяльності, тому створюючи нові товари, пропонуючи нові послуги, підприємець дуже часто віднаходить смисл свого існування, реалізує себе як особистість, як творець. До цієї групи мотивів належить і мотив, пов'язаний із задоволенням потреби у громадському визнанні, у повазі з боку інших;

3) мотиви суспільного характеру передбачають усвідомлення підприємцем необхідності допомагати іншим, займатися благодійною діяльністю, принести користь суспільству, а також готовність нести відповідальність за наслідки своїх дій та вчинків.

Мотиви вибору напрямку підприємницької діяльності описують ситуацію прийняття рішення підприємцем щодо практичної реалізації своїх намірів у тій чи іншій сфері підприємництва. Основними сферами діяльності підприємця можуть виступати виробництво; торгівля, комерція; туризм, комунальне та готельне господарство; засоби масової інформації, реклама; транспорт та зв'язок; кому-

нальні послуги; будівництво; фінансові послуги; сервісне обслуговування та інше. Дана мотиваційна ситуація передбачає дію «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників (мотиваторів), які впливають на процес прийняття рішення, що в кінцевому випадку зводиться до того, «як краще реалізувати свій особистісний і фінансовий потенціал (за умови, що такий у даний момент часу є наявним)». Мотивація вибору напрямку діяльності охоплює такі підгрупи мотивів, які пов'язані з:

1) оцінкою зовнішньої ситуації в категоріях «сприятлива», «несприятлива», що передбачає визначення величини ризику, стану галузі і політико-економічної ситуації в країні, аналіз нормативної бази підприємництва, присутність пільг в обраній сфері діяльності і оцінка характеру можливих санкцій, штрафів, доступність за ціною матеріальних ресурсів, обладнання, засобів виробництва, наявність транспортного сполучення і т. п.;

2) оцінкою своїх можливостей: стан здоров'я, наявність здібностей до даної праці і професійно важливих якостей, рівень освіти, схильність до діяльності в умовах значних емоційно-нервових навантажень і стресів, підприємливість і ділова спрямованість у поведінці;

3) оцінкою перспектив розвитку діяльності в обраній сфері підприємництва, що зумовлює прогнозування можливих результатів, наслідків дій, а також визначення шляхів розвитку започаткованого бізнесу з урахуванням змін кон'юнктури, проявів особистісної ініціативи і творчості, особливостей інноваційного процесу тощо. Важливим мотивуючим чинником тут є не лише очікування прибутку, але й власне професійне самовдосконалення, набуття нових знань і навичок у процесі аналітичної діяльності та обґрунтування свого вибору.

Мотиви безпосередньої реалізації підприємницької діяльності визначають ситуацію її конкретного втілення у виробництві чи наданні послуг населенню. Значною мірою дана мотиваційна ситуація визначається змістом виконуваної діяльності. У загальних рисах вона передбачає присутність наступних підгруп мотивів, що регулюючим чином впливають передусім на:

1) організацію діяльності самого підприємця, що передбачає окреслення режиму праці та відпочинку, визначення кола власних професійних обов'язків та пріоритетів діяльності, планування і цілепокладання в межах виконуваної роботи, турботу про фінансове, матеріальне та людське наповнення обраної для бізнесу сфери діяльності;

2) організацію спільної підприємницької діяльності, що стосується реалізації менеджерських навичок, вміння підприємця розподілити обов'язки і функції всередині організації, побудувати управлінську вертикаль, сформувавши життєздатні виробничі групи та композиції,

забезпечити сприятливий соціально-психологічний клімат тощо;

3) організацію зв'язків із зовнішнім середовищем. Даний аспект мотивації охоплює систему мотивів, спрямованих на побудову взаємодій з партнерами по бізнесу, взаємодію з контролюючими і регламентуючими державними органами, споживачами продукції, послуг. Не меншого значення тут надається роботі з формування сприятливого іміджу підприємницької організації (фірми, підприємства тощо), проведенню рекламних кампаній і заходів з паблік рілейшенз.

Таким чином, поняття «мотиваційне поле підприємницької діяльності» дає змогу розглянути мотиваційну сферу підприємця як багатовимірне явище, аналіз якого передбачає не лише дослідження безпосередньо спонукальних дій до підприємництва, але й повинен розглядати їх у розвитку. Це обумовлює розгляд мотиваційного поля через систему мотивуючих ситуацій, що фіксують реальні процеси як у самій підприємницькій діяльності, так і за її межами, зокрема за умов взаємодії з зовнішнім середовищем (конкурентами, споживачами, іншими державними та приватними інституціями).

Н.С. УДРІС

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ СТАТИЧНОЇ РЕКЛАМИ ПЕРЕДСТАВНИКАМИ РІЗНИХ СФЕР ЗАЙНЯТОСТІ

Удріс Н.С. – аспірант кафедри соціології КДПУ

Спеціальна література та науково-методичні рекомендації з практики ведення рекламної справи, які можна знайти сьогодні в Україні, розглядають різні проблеми цієї діяльності, зокрема: розробка стратегій, особливості створення різних видів рекламної продукції, психологія їх сприйняття глядачами, прогнозування їх поведінкової реакції та інше. Дуже детально висвітлюються механізми привертання уваги потенційних споживачів та впливу на їх бажання. Проте, в більшості вказаної літератури споживацька аудиторія в плані сприйняття реклами розглядається як цілісне утворення, яке не передбачає внутрішнього розподілу. Звісно, іноді зустрічаються зауваження щодо залежності реакції від статі, віку, матеріального стану, але тенденцією це назвати не можна. В соціології ж ці особисті ознаки часто є визначальними у вирішенні деяких проблем. Ще рідше зустрічається в літературі характеристика реагування на рекламні повідомлення людей різної професійної спрямованості. Хоча відомо, що різними видами статичної реклами (а нас цікавить саме вона) користуються представники різних сфер зайнятості, так само як і друковані ЗМІ, в яких розташовується реклама, розраховані на певні трудові верстви населення.

Отже, з метою виявлення особливостей сприйняття та взагалі ставлення представників різної професійної спрямованості до продукції статичної реклами, її місця в їх житті, авторкою було проведено соціологічне опитування трудового населення Дніпропетровської області. Були виокремлені основні сфери зайнятості: держпідприємства, обслуговування, освіта й культура, охорона здоров'я, банківські установи, комерційні структури, органи МВД та охорони, приватний бізнес, студентство та домогосподарки. Запитання будувались з метою з'ясування наступних проблем: звертання уваги на рек-

ламні носії, залежність духовної та матеріальної культури респондентів від рекламної інформації, рівень національної самосвідомості населення та можливості реклами в її зміцненні. Отримані результати дозволяють зробити психолого-соціальний портрет представників кожної сфери зайнятості. Ці висновки можуть бути корисною інформацією для соціологів та практикуючих рекламистів як Дніпропетровської області, так і всієї Східної України.

Перше, що привертає увагу при отриманні результатів опитування, це переважна більшість (або меншість) тих чи інших відповідей, тобто сформованість цілісної думки соціального прошарку щодо певного соціального явища. Так, респонденти сфери обслуговування виявили непослідовність в своїх відповідях, що свідчить про несформованість чіткого ставлення до інституту реклами та його діяльності в Україні. Пов'язано це з тим, що вказаний фаховий напрям передбачає наявність робітників різного віку та освіти. Матеріальний стан, якого досягають ці працівники, також неоднаковий, хоча треба відзначити, що сьогодні робота в сфері обслуговування є однією з найвірніших засобів збагачення. Анкетовані виявляють неабиякий інтерес до статичної реклами на вулиці та в пресі і естетичне сприйняття у них переважає над практичним. Можливо тому вони, не усвідомлюючи цього, дуже підвладні впливу побаченої реклами і підсвідомо користуються нею як практичним порадищем при конструюванні повсякденності. Працівники цієї сфери є прихильниками українських національних тенденцій в рекламній справі, хоча створювання її не довіряють своїм співвітчизникам. Не створивши своїми відповідями враження носіїв високої духовної культури власного життя, респонденти цієї професійної спрямованості виявились сприйнятливими до рекламних ідеологій та образів. Вони дос-

татньо підвладні впливу статичної реклами з метою формування національного колориту їхньої побутової культури.

Представники банківської сфери, навпаки, виявили переважну стійкість голосів та єдину сформовану позицію щодо функціонування статичної реклами в українському суспільстві. Це генерація нового світогляду, ціннісно-нормативних орієнтацій та форм стосунків з оточенням. Вони пов'язані із стабільним матеріальним станом, постійним «спілкуванням» з фінансами, а через це – з відповідальністю та раціональним типом мислення, нарешті, – з вимогами діяльності рівня світових стандартів. Через свій переважно молодий вік банківські працівники часто категоричні в своїй думці. Вони звертають увагу на рекламу лише через необхідність, хоча, як і багатьох інших. Їх можна привабити чимось дуже оригінальним. Вони користуються рекламою практично, хоча як розвинуті, освічені сучасники цінують професійність створення її форм (тобто оригінальність рекламної ідеї та художні якості). Працівники банківських установ розуміють, що реклама частково впливає на їх споживачі пристрасті, проте право вибору життєвих орієнтацій залишають за собою. Прагнучи до культури європейського рівня ці респонденти помилково асоціюють його із художніми традиціями європейського зразка. Тому багато з них негативно або байдуже ставиться до українських мотивів, розцінюючи це як архаїку та повернення до минулого, віддаленого від Заходу ХХІ століття.

Близькими за деякими характеристиками до банківської сфери можна вважати *комерційні структури та сферу підприємницької діяльності*. Проте існують й певні відміни. Передусім, це різномірний склад представників двох останніх галузей за віком, освітою та матеріальним станом. Багато серед них людей середнього віку (яких в банківській сфері набагато менше). Багато таких, чие матеріальне забезпечення дуже хороше, хоча є й такі, хто ледве зводить кінці з кінцями (серед приватних підприємців їх більше). Це в більшому чи меншому ступені впливає на неоднотайність думок. Працівники комерційних структур, попри свій переважно середній вік, доволі активно цікавляться, сприймають та користуються рекламою. Це, звісно, пов'язано з характером їх діяльності, оскільки часто їм доводиться знаходити вигідних партнерів для бізнесу (і реклама грає в цьому не останню роль), підбирати потенційну клієнтуру. Тому серед робітників цієї сфери зайнятості найбільш розвинуто прагматичне ставлення до рекламної інформації. І саме тому вони, як практики-користувачі, найменше розцінюють її як предмет міжособистісного спілкування. Паралельно вони часто стикаються із замовленням одиначної реклами або цілої рекламної кампанії своєї фірми. І вони, як потенційні замов-

ники, розмірковують про неї як відносно компетентні знавці. Через часте спілкування з рекламою, звичкою працівників комерційних структур і поступово їх життєвим кредо стає слідування рекламним пропозиціям. Принаймні, це стосується вибору предметів повсякденності та його зовнішнього оформлення.

Активне співробітництво з іншими українськими фірмами та організаціями посприяло розвитку позитивного ставлення та поваги до діяльності вітчизняних фахівців. Саме ця професійна верства населення висловила найбільшу довіру та усвідомлення необхідності роботи українських спеціалістів-рекламістів. До розвитку національного характеру культури нашої держави в галузі реклами вони ставляться загалом позитивно, хоча й не дуже уважно.

Трохи іншу позицію виявили приватні підприємці. В першу чергу це пов'язано з більшою потребою в рекламі, що презентувала б національні особливості буття. Крім цього, вони в більшій мірі, ніж попередні респонденти, сприйнятливі до естетики рекламного зображення. Характерною тенденцією для них є (у єдиних серед представників інших сфер зайнятості) високе усвідомлення впливу реклами на їхні життєві прагнення та принципи. Певною мірою це можна пояснити тим, що масштаб їх діяльності вужчий, ніж в комерційних структурах, вона не така структурована та не має таких жорстких механізмів функціонування. Часто приватний підприємець є «сам собі хазяїном», а реклама впливає на прийняття рішення в його житті комерційному, яке пов'язано і з особистим.

Суворими у ставленні до реклами виявилися представники *органів МВД та охорони*. Користуються вони нею лише за необхідністю, що пов'язана в більшості не з професійною діяльністю, а з приватними особистими потребами. Дуже часто присутність реклами в життєвому просторі їм просто заважає. І тут не може бути й мови про отримання естетичного задоволення від образотворчих якостей рекламного зображення. Це в принципі підтверджує спостереження повсякденної практики про незацікавленість зазначеної професійної групи художньою культурою та іноді нерозуміння її творів. Інколи вони використовують рекламу як зразок для конструювання свого предметного середовища, але в цілому ці респонденти продемонстрували свою байдужість до процесу рекламотворення в Україні. Це стосується й того, хто над нею працює, й того, що вона презентує, й того, в яких формах це подається глядачу.

Робітники *держпідприємств* Дніпропетровської області не виявили якихось характерних особливостей в ставленні та сприйнятті статичної реклами. За напрямком своєї діяльності вони професійно не часто стикаються з рекламою. Тому позиція щодо функціонування в Ук-

раїні реклами формується головним чином шляхом індивідуальних життєвих висновків. Склад представників цієї категорії неоднорідний за віком та освітою. Через це відповіді часто поділяються приблизно однаково, важко визначається більшість. В багатьох робітниках розвинута практичність, що базується на власному життєвому досвіді, який є єдиним вирішальним орієнтиром вибору. Це можна пояснити тим, що дуже багато з них є вихідцями, так би мовити, «з народу», із селян, де частіше користуються тим, до чого звикли та що перевірено, а не тим невідомим, що пропонує реклама. Робітники держпідприємств середнього віку надають більш консервативні відповіді, ніж молоді, які звикли до її наявності. Зробимо припущення, що важка фізична праця, з якою пов'язана більшість цих респондентів та переважно середній, якщо не низький, матеріальний рівень життя сприяють розвитку певного скепсису у ставленні до реклами, яка презентує легке безтурботне існування. Хоча відверто негативної чи байдужої думки в результаті анкетування не виявилось.

Згадані корені походження представників держпідприємств, близькі до української природи, землі, істинно природного існування, обумовлюють високий показник потреби та зацікавленості в наявності національних мотивів в творах вітчизняної реклами. Тут треба відзначити, що в побутовій культурі цих респондентів часто присутні українські традиції, що йдуть з сучасного села. Але вони, з одного боку, занадто традиційно-канонічні, з іншого – інколи позбавлені ліризму та краси, а натомість грубі та вульгарні. І в цьому випадку завдання статичної реклами в естетизуванні цих надбань. Шляхом ознайомлення кожного громадянина України з сучасними світовими тенденціями оформлення інтер'єру, моделювання зовнішнього вигляду, стосунків в сім'ї та колегами треба піднести його існуючі звички та потреби до світового культурного рівня.

Працівники сфери охорони здоров'я не вважають вплив статичної реклами на світогляд оточуючих вагомим. Можливо, така думка формується через призму їх власного ставлення до неї. Адже самі вони не часто обирають рішення про придбання певної речі з врахуванням побаченої реклами. Щодо орієнтування на неї при виборі стилю та елементів інтер'єру, цим респондентам дуже важко було відповісти. Певним чином це можна пояснити тим, що медики через специфіку їх праці приділяють увагу не декору та естетичному оформленню свого помешкання, а його чистоті та охайності. А от використання поліграфічної реклами в прикрашанні робочого місця чи житла є, як з'ясувалося, тенденцією. Це пов'язано з тим, що сьогодні сфера медицини та фармакології приділяють багато уваги рекламі. Виробництво ліків супровод-

жується широкою рекламною кампанією, розробкою серій рекламних плакатів, буклетів, листівок та формуванням розгалуженої системи їх розповсюдження. Аптеки та медичні кабінети постійно забезпечуються новою продукцією поліграфічної реклами медичного змісту. Отже, лікарі та фармакологи пов'язані з нею, так би мовити, професійно. Щодо уваги та потреб в відтворенні національного колориту в творах реклами, то кількість байдужих та зацікавлених поділилися порівну. Під час опитування підтвердились висновки повсякденної практики про виявлення раціонально-конкретного типу мислення медиків в ставленні та сприйнятті різних художніх форм статичної реклами. Більшість відзначила байдужість до художньо-фантазійного типу рекламного зображення. Втім, як й до перегляду рекламного каталогу взагалі. Майже половина представників сфери охорони здоров'я не розглядають побачену статичну рекламу як можливу тему спілкування з колегами, друзями чи родичами.

Домогосподарки презентують собою своєрідну аудиторію глядачів та споживачів реклами. Перш за все, треба відзначити, що при опитуванні обиралися ті жінки, що займаються домашніми справами за власним бажанням, а не через безробіття. В більшості випадків матеріально вони забезпечені або нормально, або дуже добре. З одного боку, ця форма зайнятості не передбачає постійного використання рекламної інформації, пов'язаного з характером діяльності. З іншого, – домогосподарки є активними її глядачками, оскільки саме вони часто купують та читають так звану «жіночу пресу», яка насичена зразками статичної реклами. Їм подобається її розглядати. Хоча запам'ятовують вони майже однаково і семантичну, і естетичну інформацію (остання трохи переважає), на практичний вибір товарів та предметів повсякдення вона не дуже впливає (порівняно з представниками інших сфер зайнятості). Натомість, активно виявилась інша залежність. Жінки, що займаються домашнім господарством, присвячують багато часу устрою та оформленню свого побуту. Переважна більшість їх (три чверті) поряд з іншими джерелами в якості зразка можливого моделювання свого інтер'єру чи зовнішнього вигляду використовують вторинний зміст рекламних макетів. Це є важливим висновком, оскільки, по-перше, вони підвладні впливу статичної реклами в напрямку формування національних ознак побутової культури України. Тим більше, що вони поважають та прагнуть бачити їх навколо себе. По-друге, і це найважливіше, вони завдяки постійному спілкуванню із своїми дітьми мають на них величезний вплив. І якщо вони самі будуть сприймати та запроваджувати українські традиції в свій побут, до цього вони прилучать й своїх нащадків. А це нове покоління, на яких, власне, ми й по-

кладаємося в процесі формування національного самовідчуття.

В контексті останнього твердження дуже важливими є результати анкетування студентської молоді. Як і передбачалось, вони активно спостерігають та цікавляться розвитком та функціонуванням реклами в нашій країні. Це обумовлюється, з одного боку, постійною участю студентів Дніпропетровської області в суспільно-культурному житті. Молодіжна громадська діяльність характеризується підвищеною темпоральністю, швидкою зміною подій. Бути в курсі справ сьогодні можна лише через постійне користування повідомленнями рекламних плакатів, листівок, щитів. Крім цього, багато сучасних фірм та організацій роблять великі ставки на студентів як на потенційних покупців предметів модного та престижного споживання. Часто студентам надаються пільги та знижки на товари і послуги. Все це також доходить до молоді через рекламні засоби. Відбувається міцний, атакуючий пресинг уваги та психіки молодого покоління. Але воно не нищиться перед цією хвилею інформації, адже особистісне формування теперішніх студентів відбувалося під час зародження в нашій країні інституту реклами. Вони сприймають та ставляться до неї як до необхідного атрибута їхнього сучасного життя.

Ще одним характерним фактом є те, що багато студентської молоді залучається до всіляких рекламних акцій. Під час розгортання будь-якої рекламної кампанії, де потрібна численна кількість робітників, що роздавали б рекламні листи та буклети, відвідували б потенційних покупців за їхньою домашньою адресою, проводили б опитування населення про ставлення до певного товару, – обов'язково залучають студентів, які завжди «легкі на підйом» та охочі підзаробити грошей і розважитись. Вони стають співучасниками розвитку рекламної діяльності в нашому суспільстві. Таким чином, студенти, представники нового покоління, що зросло вже в умовах ринкових відносин, постійно знаходяться в коловороті рекламної інформації. Вони визнають її вплив на них в матеріальному та духовному плані, але не так активно, як, наприклад, представники комерційних структур чи підприємці.

Студенти інтенсивно споживають естетичний бік рекламного макету. Як і працівники банків, що певною мірою є їх ровесниками, студенти найбільшу увагу приділяють оригінальності рекламної ідеї, незвичному поєднанню художніх форм, образів, засобів. Так, звісно, молоді потрібна новизна, нестандартність, щось, що перевертає їхні стереотипи та стереотипи їх батьків. Вони найбільше цікавляться художньою рекламою, де використовують декоративні елементи та створюється нереальна фантазійна ситуація. Але такий творчий підхід рекламиста, який хоче привернути увагу та спровокувати дію

молодої людини не повинен виключати аспект національного забарвлення. Характерно, що українські студенти найбільше серед іншого населення висловили незадоволення недостатнім використанням етнічних мотивів. Можна припустити, що на таку точку зору певною мірою вплинуло україномовне викладання в багатьох школах та вузах, патріотичне забарвлення масових молодіжних культурно-розважальних акцій. Тобто, в свідомості студентства вже існують паростки національного самоусвідомлення. Статична реклама має величезні шанси, з одного боку, зміцнювати ці паростки, з іншого – популяризовувати себе серед молодого глядача. Останнє можна здійснити шляхом адаптування українських національних образотворчих мотивів до сьогоднішніх світових художніх тенденцій, оскільки студенти прагнуть споживати модну, «стильну» рекламу, яка відтворює всі напрямки сучасної молодіжної культури світу.

Представники культури та освіти виявили трохи скептичний настрій в ставленні до статичної реклами. З одного боку, це пояснюється низькою та не завжди своєчасною заробітною платнею, а через це і труднощами в придбанні навіть життєво необхідних речей, не кажучи вже про ті, що презентуються в рекламі. З другого, – їх високий рівень духовних потреб не припускає думки про отримання естетичної чи будь-якої іншої насолоди від рекламної продукції. Вони вважають статичну рекламу складовою комерційної масової культури, що не має нічого спільного з елітарним мистецтвом. Інколи їхня думка схиляється до твердження руйнуючої культури ролі реклами. Тому в їхньому сприйнятті рекламної інформації в більшому ступені розвинуті практичні цілі. Як спеціалісти й митці, від яких залежить процес формування нормативно-ціннісних орієнтирів суспільства кожної конкретної доби, вони усвідомлюють здатність реклами робити свій внесок в цей процес. Вони відчують та аналізують її вплив і на себе, і на оточуючих. Але оцінити цей вплив, як і багатьом іншим категоріям населення, освітянам й культурним діячам важко. Ті ж, хто визначився, знаходять його в цілому позитивним. Ідеологічна програма відродження національних традицій України та необхідність впроваджувати її в процес виховання української молоді сформувала певну громадську позицію освітян. Тому майже половина з них вважає презентацію національного колориту в сучасних рекламних зображеннях недостатньою.

В результаті аналізу опитування можна зробити наступні висновки:

– тенденція активної зацікавленості рекламними повідомленнями спостерігається у представників сфери обслуговування, комерційних структур, приватних підприємців, студентів. Пасивну зацікавленість виявили представники

охорони здоров'я, держпідприємств, освіти й культури та домогосподарки;

– тенденція практичного застосування побаченої статичної реклами в придбанні речей повсякденного користування спостерігається у представників сфери обслуговування, комерційних структур, охорони здоров'я, держпідприємств, освіти й культури приватних підприємств, студентів. Працівники всіх сфер зайнятості є потенційними користувачами первинної інформації рекламного повідомлення (тобто використовують її в залежності від нагоди);

– підвищення зацікавленості до реклами та повагу до рекламуемого об'єкту шляхом використання елементів української національної культури можна здійснити серед представників

сфери обслуговування, охорони здоров'я, держпідприємств, освіти й культури, органів МВД та охорони, приватних підприємств, студентів та домогосподарок. При цьому сам факт їх наявності викличе естетичне задоволення у представників сфери обслуговування, держпідприємств, домогосподарок. У всіх інших – за умови відповідності використання національних атрибутів об'єкту, що рекламується. На необхідність трактовки українських символів згідно із світовими стилістично-художніми напрямками звертають увагу представники сфери обслуговування, держпідприємств, органів МВД та охорони, приватні підприємці, студенти та домогосподарки.

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. В. ТРОШИНА

ДИНАМИКА ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Трошина Александра Витальевна — выпускница Днепропетровского Национального Университет, специалист-политолог

В настоящее время процессы демократизации затронули практически весь мир. Это позволило ряду исследователей говорить о некоей глобальной «демократической волне».

Всего, как правило, выделяют три волны демократизации. Первая волна — длинная: с 20-х годов XIX века по 20-ые годы века XX, Вторая волна приходится на конец 40-х — начало 60-х годов 20 века. Третья волна началась в 1974 с падением диктаторского режима в Греции и продолжается по сей день. Из всех трех волн она является наиболее глобальной, она затронула почти все регионы мира. Следом за двумя первыми волнами демократизации следовали откатные волны.

Следует ли нам ожидать в ближайшее время очередную откатную волну? Этот вопрос волнует всех исследователей, занимающихся этой проблемой. Наступление очередной откатной волны прогнозировалось неоднократно. О ней говорили ещё в начале 90-х. Причиной пессимизма послужило то, что процессы демократизации начали сворачиваться в Латинской Америке — основном районе демократической волны в 80-ые годы. К возможности распространения демократии на новые регионы в то время относились скептически. События 90-х показали, что этот скепсис не был оправданным: пусть иногда поверхностная, демократия продолжает распространяться в мире, охватывая новые регионы. Встаёт вопрос: насколько динамика процессов демократизации совпадает в отдельных регионах? Насколько политические процессы в регионах соотносятся с глобальной демократической волной?

Исследованием распространения демократии в мире занимается организация Freedom House. Эта организация начиная с 72-го года публикует ежегодные отчеты о состоянии свободы в мире. Все страны были разделены на три категории: свободные, полусвободные, несвободные.

Опираясь на эти данные Freedom House автор статьи попыталась проследить динамику

процессов распространения демократии в отдельных регионах, в наибольшей степени затронутых Третьей волной демократизации. А именно: Южная Европа, (Греция, Испания, Португалия), Восточная Европа (постсоветские страны кроме СНГ), Латинская Америка, Ближний и Средний Восток (кроме стран СНГ), Южная и Юго-Восточная Азия, Африка. (кроме Северной), отдельно — СНГ.

Было подсчитано количество «свободных», «полусвободных» и «несвободных» в каждом из регионов через определенные промежутки времени.

В основном подсчеты производились с интервалом в пять лет. Для большинства регионов это были годы 1972 (первый год за которые есть данные), 1975, 1980, 1985, 1990, 1995 и 2000. Исключение составили страны Восточной Европы и СНГ. Подсчеты для стран СНГ производились с 91-го по 95-й годы за каждый год и, а также за 2000 год. Для Восточной Европы — за 1972, 1988, 1990, 1991, 1995 и 2000-й годы.

На основании произведенных подсчетов были составлены таблицы приведенные в конце статьи. По ним мы можем проследить динамику распространения демократии в каждом из регионов. Рассмотрим каждый из регионов в отдельности в порядке распространения на них Третьей волны демократизации.

Третья волна началась в Южной Европе падением диктатуры «черных полковников» в Греции. Затем демократическая революция охватывает Португалию, в Испании также происходит демонтаж франкистского режима.

Если обратиться к данным Freedom House то мы увидим, что в 70-ые годы почти все страны региона переходят из категории «несвободных» в категорию свободных (см. табл. 1). В 72-м году все три страны были несвободными, 75 — две полусвободные и появляется одна свободная — Греция. К 1980-му году все страны региона становятся свободными и остаются таковыми по сегодняшний день.

Грані 5-6 (19-20) жовтень-грудень 2001

Следующим регионом, который, который охватила глобальная демократическая волна стала Латинская Америка (см. табл. 2). Здесь также происходит замена военных диктатур относительно демократическими политическими режимами. При этом в первой половине 70-х здесь можно наблюдать некоторый упадок свободы: количество свободных стран сокращается, количество как полусвободных, так и несвободных увеличивается. Подъём демократической волны приходится 80-ые годы. Количество свободных стран увеличивается почти вдвое за счет полусвободных и вновь возникших государств. Во второй половине 80-х происходит уменьшение числа именно несвободных стран, несвободной остаётся одна — Куба. 90-ые годы характеризуются незначительными колебаниями. При этом ни одно из государств не возвращается в категорию несвободных, несвободной стабильно остаётся только Куба. В целом, относительно 90-х годов говорить о волне в сторону демократизации или об откатной волне, пожалуй, не стоит. Таким образом, наиболее динамичные процессы в регионе происходят именно в 80-ые годы, именно в эти годы можно говорить о «демократической волне» в рамках региона. Следует заметить, что значительной откатной волны в рамках региона не последовало.

В начале 90-х процессы демократизации затронули страны так называемого соцлагеря — главным образом, СССР и государства, образовавшиеся после его распада и страны Восточной Европы. В 89-91 годах произошел стремительный демонтаж коммунистических режимов одновременно на значительном пространстве. Если исходить опять же из данных Freedom House (см. табл. 3) в конце 80-х Восточной Европе появляются первые свободные государства, их количество в начале 90-х увеличивается. В 72-м году ни одна из социалистических стран не была отнесена не только к числу свободных, но даже полусвободных. В 88-м в Восточной Европе было зарегистрировано 6 несвободных, 2 полусвободные и ни одной свободной страны. Как уже упоминалось, наиболее динамичные процессы происходят именно в конце 80-х — начале 90-х. К 90-му году количество несвободных стран сокращается до двух, при этом появляются и две свободные страны (Польша и Чехословакия). В 91-м году уже 7 стран квалифицируются как свободные, 3 — как полусвободные, и одна — несвободная (Албания). Стремительный характер распространения демократии в данном регионе позволяет говорить чем-то больше, чем «демократическая волна». Здесь представляется целесообразным ввести термин «демократический взрыв». «Демократический взрыв» можно определить как стремительное и одновременное распространение демократии в значительном числе стран. В последствии, хотя темпы распростра-

нения свободы уже не столь динамичны, общая тенденция сохраняется.

Анализ состояния демократии позволяет выделить в рамках региона два субрегиона: Центрально-Восточную и Юго-Восточную Европу. К первой можно отнести Польшу, Чехию, Словакию, Прибалтийские страны и др.. Здесь можно говорить о консолидации демократии. Большинство стран субрегиона в начале 90-х переходят в число «свободных» и стабильно сохраняют этот статус. Исключение составляет Словакия, которая в 1993 и в 1996-97 годах квалифицировалась как «полусвободная».

В Юго-Восточной Европе картина существенно отличается. Сюда можно отнести Албанию и бывшую Югославию. Здесь на протяжении 90-х годов стабильно остаётся свободной одна Словения. Хорватия, Албания и Македония — полусвободные. СРЮ и Босния и Герцеговина в течении длительного времени квалифицировались как несвободные.

«Демократический взрыв» затронул и территорию СССР (см. табл. 4). В 1990-м году Советский Союз переходит в разряд полусвободных стран. После распада в 91-м году среди вновь образовавшихся государств несвободной оказывается одна Грузия. В число свободных попадают только Прибалтийские государства. Остальные 11 государств квалифицируются как полусвободные. Здесь «демократический взрыв» оказался не столь сильным и не привел, за исключением стран Балтии к появлению «свободных государств».

Более того в первой половине 90-х в ряде стран СНГ произошло ухудшение состояния свободы. К 95-ому 5 из них квалифицируются вновь как несвободные. К 2000-му году ситуация не изменилась. Таким образом, первую половину 90-х можно рассматривать на территории СНГ как «откатную волну». При этом в ходе неё также очерчивается два субрегиона: восточный (мусульманский) и европейский (включая Россию). Если среди европейских стран СНГ в категорию несвободных возвращается одна Беларусь, то среди мусульманских из 6 стран в 1995 году 5 квалифицировались как несвободные. Правда, Азербайджан в 97-м году возвращается в число полусвободных. Стабильно полусвободной остаётся одна Киргизия.

Таким образом, «демократический взрыв» на территории СНГ не привел к появлению свободных стран, дальнейшего улучшения состояния свободы не последовало. Напротив, в мусульманском субрегионе можно говорить об откатной волне.

В 90-ые годы происходит также распространение демократии в регионе, где казалось бы к этому нет никаких предпосылок — в Экваториальной Африке (см. табл. 5). На протяжении 70-х и 80-х годов здесь увеличивается число государств в целом. При этом доля свобод-

ных стран в общем количестве даже уменьшается: их число остается на уровне 2–3 при общем росте численности независимых государств. С началом 90-ых ситуация изменяется: начинается увеличение числа как свободных так и полусвободных государств за счет несвободных. Особенно значительной для распространения демократии оказывается первая половина 90-х. С 1990-го по 1995 количество свободных стран возрастает с 4 до 10-ти, а количество несвободных уменьшается с 30-ти до 24-х. Во второй половине 90-х количество несвободных стран продолжает уменьшаться. К 2000 году их осталось 19. Но они пополняют в основном категорию полусвободных. Количество свободных увеличивается только на одну страну. Таким образом, 90-ые годы стали периодом «демократической волны» для Африки. При этом большей динамичностью отличались политические процессы первой половины десятилетия. Во второй половине десятилетия демократическая волна пошла на спад.

Последним регионом, который затронула глобальная волна демократизации стала Южная и Юго-Восточная Азия. До середины 90-х в большинстве государств региона существовали недемократические режимы. Они выступали в различных формах. Либо это была монархия, во многом опирающаяся на традицию (Непал, Бруней), либо коммунистический режим (Вьетнам, Камбоджа, Северная Корея), либо модернизированный военно-бюрократический режим (Южная Корея, Индонезия). В 1972 и 1975 годах несвободные страны составляли ровно половину: 11 из 22-х. С середины 70 до начала 90-х количество «несвободных» стран несколько сокращается. Но одновременно сокращается и количество свободных. Можно сказать, что с 70-х по середину 80-х идет усреднение общего уровня: рост числа полусвободных стран в первую очередь за счет как несвободных, так и свободных стран. К 85 году в регионе насчитывается 12 полусвободных стран при 3-х свободных и 7 несвободных. В первую половину 90-х происходит частичный откат (число несвободных стран увеличивается с 7 до 9). С середины 90-х начинается рост числа свободных стран. К 2000-му году к этой категории относят 7 стран региона. Правда, это происходит в основном за счет полусвободных стран, количество государств, относимых к категории несвободных остается прежним. То есть, именно с этого момента мы можем говорить в данном регионе о демократической волне.

Таким образом, можно сделать вывод, что процессы демократизации в различных регионах не всегда совпадают по времени, в каждом регионе они обладают собственной динамикой и конечный результат оказывается различным.

В связи с этим можно выделить несколько этапов глобальной Третьей волны демократизации:

1. 70-ые годы – распространение демократии в странах Южной Европы и частично Латинской Америки.

2. 80-ые – в Латинской Америке.

3. Конец 80-х – начало 90-х «демократический взрыв» в странах соцлагеря.

4. 1-я половина 90-х частичный откат в Латинской Америке и в Азиатских странах СНГ и одновременное распространение в Африке.

5. 2-я половина 90-х – начало демократической волны в ЮВА.

В каждый из этих периодов «демократическая волна» затрагивала различные регионы, иногда откат в одном регионе совпадал с демократизацией в другом.

Различная и степень интенсивности процессов демократизации в различных регионах. В Восточной Европе и СНГ имело место явление, которое мы определили как «демократический взрыв». При этом он оказался менее сильным в СНГ – здесь он привел к появлению не свободных, а полусвободных государств. В Латинской Америке и в Африке демократическая волна заняла около десяти лет (возможно, в Африке еще не закончилась). В обоих случаях большее значение имела первая половина десятилетия. В Латинской Америке демократическая волна оказалась более интенсивной: здесь количество «свободных» стран за пять лет (1980–85 гг.) почти удвоилось.

Можно сказать, что политические процессы в отдельных регионах обладают определенной автономией по отношению друг к другу и к общемировым процессам в целом. Демократические волны и откаты существуют в первую очередь на уровне регионов, при этом, возможно также состояние застоя.

В течении 90-х годов неоднократно делались прогнозы относительно начала глобальной откатной волны. Несмотря на негативные тенденции в отдельных регионах, например, в Латинской Америке, они не сбывались. Это связано с тем, что, идя на спад в одних регионах, процессы демократизации охватывают другие регионы.

В связи с этим правомерно поставить вопрос: а существует ли глобальная волна демократизации как единое явление? Может, мы имеем дело просто с совпадением региональных волн или с отдельными региональными волнами достаточной силы, способными повлиять на мировую ситуацию? В последней четверти XX века мы можем наблюдать ряд последовательных сменяющихся и частично накладывающихся друг на друга региональных волн. При этом процессы демократизации затрагивают всё новые и новые регионы. Демократизацию в целом можно считать одной из ведущих современных мировых тенденций, но волны демократизации существуют в первую очередь на уровне регионов.

ТАБЛИЦЫ :

Таблица 1. Южная Европа

	1972	1975	1980
Свободные	-	1	3
Полусвободные	-	2	-
Несвободные	3	-	-
Всего	3	3	3

Таблица 2. Латинская Америка

	1972	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Свободные	14	12	12	21	20	18	20
Полусвободные	8	11	13	8	12	14	12
Несвободные	4	5	5	4	1	1	1
Всего	26	28	31	33	33	33	33

Таблица 3. Восточная Европа

	1972	1988	1990	1991	1995	2000
Свободные	-	-	2	7	9	10
Полусвободные	-	3	3	3	4	5
Несвободные	8	6	2	1	2	-
Всего	8	8	7	11	15	15

Таблица 4. СНГ

	1991	1992	1993	1994	1995	2000
Свободные	-	-	-	-	-	-
Полусвободные	11	9	8	7	7	7
Несвободные	1	3	4	5	5	5
Всего	12	12	12	12	12	12

Таблица 5. Африка

	1972	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Свободные	2	3	3	2	4	10	11
Полусвободные	14	13	18	16	17	17	22
Несвободные	26	25	24	29	30	24	19
Всего	42	42	45	47	51	51	52

Таблица 6. Юго-Восточная Азия

	1972	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Свободные	5	3	3	2	4	3	7
Полусвободные	7	8	11	13	9	10	6
Несвободные	11	11	8	7	8	9	9
Всего	23	22	22	22	22	22	22

Т. В. БРЕЖНЕВА

ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ НАТО: ВІД КООРДИНАЦІЇ ДО ІНТЕГРАЦІЇ (1950–1952)

Брежнева Тетяна Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

Темою тривалих консультацій на оттавській сесії було питання про вступ в НАТО Греції і Туреччині, яке вже розглядалося Радою в 1950 р. У травні 1951 р. уряди Греції і Туреччини виявили повторне бажання вступити в Альянс. З одного боку, приєднання цих країн до Альянсу несло очевидні переваги, з іншого боку, це накладало би стратегічні зобов'язання на Альянс, який розширювався у відношенні, як Близького Сходу, так і Кавказу. Крім того, деякі уряди країн-членів боялися, що вступ Туреччини, яка мала загальний кордон з СРСР і Болгарією, міг би посилити і без того напружене міжнародне становище. Однак, після детального вивчення всіх політичних і військових аспектів проблеми, результат виявився сприятливим для Греції і Туреччини. Згідно Статті 2 «Протоколу Організації Північноатлантичного Договору про вступ Греції і Туреччини», були внесені поправки в текст Статті 6 Північноатлантичного Договору: «При застосуванні Статті 5 збройним нападом на одну або більше Сторін слід вважати збройний напад, здійснений:

* на територію будь-якої із Сторін у Європі чи у Північній Америці, на алжирські департаменти Франції, на територію Туреччини чи на острови під юрисдикцією будь-якої із Сторін, розташовані в зоні північної Атлантики на північ від Тропіка Рака.

* На збройні сили, кораблі чи літальні апарати будь-якої із Сторін, які перебувають в межах цих територій або в якомусь іншому регіоні Європи, де на момент набуття цим Договором чинності були розміщені окупаційні війська будь-якої із Сторін, а також у Середземному морі чи в зоні північної Атлантики на північ від Тропіка Рака» [7, 1–2].

Вступ Греції і Туреччини знову порушив конституційний принцип Північноатлантичного Договору, оскільки НАТО вийшов за межі первинної концепції регіонального союзу, заснованого згідно статті 51 Статуту ООН, союзу, який об'єднує тільки північноатлантичні держави.

Як вже було сказано вище, нова Стратегічна концепція і Стратегічне керівництво для груп планування повинні були врахувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх чинників в зв'язку з міжнародною ситуацією, яка змінилася і положенням справ всередині Альянсу. Оскільки ці чинники впливу діяли одно- і різнонаправлено, необхідна була більш детальна інформація про стан у всіх сферах діяльності держав-членів, які стосувалися їх союзної відповідальності.

Таким чином, в зв'язку з початком створення ОЗС НАТО і відповідно збільшенням витрат на

озброєння виявилися економічні проблеми в країнах Західної Європи, які ще не відновили свою економіку після другої світової війни. У той же час напружений міжнародний стан вимагав все більших зусиль відносно колективної оборони. Основні протиріччя, які намітилися серед членів НАТО перебували саме в необхідності збільшення витрат на озброєння. Це положення, а також розширення Альянсу спричинило за собою структурні зміни керівних органів: з'явилася потреба в постійній роботі керівних органів НАТО.

У свою чергу назріла насущна необхідність перегляду Стратегічної Концепції і Стратегічного керівництва для груп планування, як практичного її застосування, під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Зовнішні чинники впливу перебували в: змінах в міжнародному стані у зв'язку з війною в Кореї і появи у військовій теорії нових стратегічних концепцій; аналітичних оцінках відповідних військових органів про співвідношення сил між СРСР (і його сателітами) і НАТО не на користь останнього; а також проблемах створення ОЗС, які спричиняли перехід Альянсу від координаційного союзу до інтеграційного.

Внутрішні протиріччя, які виявилися в цей період між членами НАТО обумовили внутрішні чинники впливу: невідповідність економічного розвитку європейських членів потребам у витратах на оборону; суперечності у відношенні ремілітаризації Західної Німеччини і її внеску в оборону НАТО; необхідність постійної роботи керівних органів НАТО, централізованого керівництва ОЗС і прийняття статусу про розташування іноземних армій на території іншої держави, а також розширення Альянсу, які спричинили структурну реорганізацію.

Протиріччя, які виявилися внаслідок впливу цих чинників, були дією їх одно- і багатовекторності. З одного боку, як зовнішні, так і внутрішні чинники діяли в одному напрямі: внесли конституційні зміни в Північноатлантичний Договір (ст. 5 і ст. 6 Договору). З іншого боку, якщо чинники зовнішні посилювали згуртованість союзу перед зовнішньою загрозою і вимагали більш дієвих зусиль на оборону, то внутрішні чинники спровокували основні протиріччя всередині Атлантичного союзу і викликали гостру кризу всередині блоку і неспроможність стратегії Альянсу.

Перейдемо безпосередньо до розгляду нової Стратегічної концепції.

Осінню 1952 Постійна Група ухвалила рішення про реформування загальної стратегічної концепції, яке було зумовлено вищевказаними

Грані 5-6 (19-20) жовтень-грудень 2001

чинниками. Результатом стало ухвалення 6 листопада 1952 документа S.G. 1/7 – «Стратегічна Концепція для Оборони Північної Атлантичної Договірної Області». Документ S.G. 1/7 запропонував «незначні фактичні поправки» до існуючої концепції (DC 6/1).

Запропоновані поправки до DC 6/1 були прийняті Військовим Комітетом, як М.С. 3/5 і схвалені Радою НАТО 3 Грудня 1952р*.

МС 3/5 (Заключний) «Стратегічна Концепція для Оборони Північної Атлантичної Області», був тепер офіційною стратегічною концепцією НАТО, замінюючи DC 6/1 і SG 1/7**. Документ М.С. 3/5 був ідентичний D.C. 6/1, тільки його редакція містила всі зміни, які були внесені за минулий час. М.С. 3/5 відобразив прийняття португальських пропозицій відносно параграфу 8 (g), а також структурні зміни в Альянсі в зв'язку з створенням ОЗС (заміна європейських груп регіонального планування на Командування НАТО) [8, 7].

Оскільки Стратегічна Концепція вимагала перегляду, в зв'язку з прийняттям нових членів Альянсу і зміною організаційної структури, Постійна Група переглянула Стратегічне Керівництво М.С. 14, з'єднавши його з інформацією, яка містилася у Середньостроковому плані, інформацією, яка надала розвідка, а також відобразив ті зміни, які відбулися за цей час. Військовий Комітет 9 Грудня 1952 схвалив Стратегічне Керівництво М.С. 14/1. Перегляд стратегії був зумовлений наступними чинниками:

* З'явилася необхідність, щоб стратегічні плани НАТО базувалися на даті більш пізній, ніж 1954 р. Веручи до уваги реалістичну оцінку ситуації і розвідувальну інформацію, були внесені зміни, щоб надати Стратегічне Керівництво для головних командувань НАТО протягом періоду включаючи 1956р.

* потреба продовження правого флангу Командування ОЗС НАТО в Європі внаслідок вступу Греції і Туреччини, і зобов'язання по обороні території Німеччини, внаслідок створення Європейського Оборонного Співтовариства [9, 3-4].

У документі «Розвідувальні дані для Постійної Групи і Керівництва для Головних Командувань НАТО і Командувань, пов'язаних з НАТО», який був включений до Керівництва, розглядалася ситуація війни з СРСР в період до 1956 р. включно.

Політика оборони вимагала розвиток і підтримку відповідної військової потужності, ретельну координацію політичних, економічних і психологічних зусиль держав-членів. Принци-

пи політики оборони залишилися незмінними від колишніх планів оборони: переконати СРСР не починати війну і забезпечити успішну оборону зони відповідальності НАТО.

Змін зазнала «політична розстановка сил». Вже не викликало сумніву, що в коаліцію з СРСР увійде Китай. До тих країн, які згідно D.C.13 складали «радянський блок» додався В'єтнам. Передбачалося, що СРСР окупє або буде мати бази в Східній Австрії, Поркале (Фінляндія) і Порт Артурі (Китай). До Західних сил відповідно додалися Греція і Туреччина (союзники по НАТО). Також до своїх союзників зараховували: Австралію, Цейлон, Японію, Латинську Америку, Нову, Зеландію, Південну Африку, націоналістичний Китай, Західну Німеччину. Вважалося, що західні сили будуть мати доступ, принаймні спочатку, до територій і ресурсів окупованих зон Трієста і Західної Австрії, а також права на розміщення баз в Єгипті, Іраку, Йорданії, Лівії, Лівії, о. Рюкю, Саудівській Аравії і на Філіппінах. Позиції інших країн залишалися незмінними.

Оцінки ступеня загрози противника були засновані на визначальних положеннях, що в зв'язку з тим, що СРСР і його сателіти складають величезний енергетичний і територіальний комплекс, який не залежить від морських ліній комунікацій, то їх збройні сили можуть підтримуватися внутрішніми лініями комунікацій. Радянський союз, завдяки населенню і громадській організації, може надати численні людські ресурси для військових цілей. До того ж, СРСР, який істотно не вразливий до морської дії; буде мати перевагу в сухопутній війні. Передбачалося, що якщо СРСР буде готовий до стратегічної повітряної атаки із зброєю масового знищення, він ймовірно завдасть удару тільки тоді, коли буде переконаний, що він здатний як до окупації Західної Європи, так і до ослаблення атомної вражаючої сили і мобілізації потенціалу НАТО. Якщо такі дії принесуть успіх, СРСР потім фактично буде невразливий для сухопутної атаки, і менш уразливий для атаки з повітря. Щоб зайняти таку вигідну позицію СРСР і його сателіти, захищаючи свою територію і берегові води, ймовірно спробують: окупувати Західну Європу; захопити ключові точки або всю Скандинавію; нейтралізувати сили Великобританії або захопити її; захопити Південну Європу і деякі області Середнього Сходу; зруйнувати військовий потенціал Північної Америки і нейтралізувати стратегічні повітряні бази. А також отримати вихід для своїх флотів з Балтійського і Чорного морів, ввести морські і повітряні дії з метою розриву морських комунікацій Альянсу, створити підводну і мінну блокаду важливих портів союзників. Для підготовки військових дій СРСР буде вести підривну діяльність проти інтересів союзників у всіх частинах світу. У цьому він буде мати активну підтримку, відкриту або таємну, комуністичних партій у всьому світі.

* Виправлений документ не був названий DC 6/2, так як Комітет Оборони вже не існував, в 1951р. його поглинула Рада. Всі військові документи стратегії тепер мали номери М.С.

** Документ SG 1/7, він же МС 3/5 (Заключний), ніколи не був окремим документом стратегії, а являвся модифікацією DC 6/1.

Щодо застосування зброї в майбутній війні, військові теоретики НАТО прогнозували, що всі типи зброї, без виключення, можуть використовуватися будь-якою стороною. Однак, якщо під «всіма видами без виключення» передбачалася ядерна зброя, то також в Стратегічному Керівництві вказувалося, що «в період 1953–54гг. зброя масового ураження не буде надавати великого впливу на керівництво війною, отже, не можна допустити зменшення поточних планових цілей НАТО відносно конвенціональних видів озброєнь» [9, 9]. Оскільки конвенціональні сили НАТО в той час були недостатні, не повинно було бути допущене їх ослаблення, поки прогрес в розвитку зброї не виправдає переоцінку, особливо в резерві і побудові сил.

Основні зусилля в «попереджувачому періоді» повинні були бути направлені на розвідувальні операції і отримання розвідданих про передбачуваний напад на країни НАТО в зв'язку з тим, що на мобілізацію і розгортання сил прикриття буде потрібні багато часу. Передбачався також і «найгірший випадок», коли «попереджувачого періоду» перед початком ворожих дій не буде.

Загальна стратегічна Концепція передбачала в першій фазі стримування Радянського наступу, захищаючи і зберігаючи цілісність союзницьких територій. Оскільки Європа, ймовірно, є головною метою Радянського наступу і її окупація буде мати значення в більш пізніх фазах, оборона Європи була першочерговою задачею. По закінченні Першої фази зусилля, насамперед, повинні були бути направлені на стримування головного удару противника.

Для досягнення цілей, поставлених в Стратегічній Концепції, в Стратегічному Керівництві вказувалося, що на початку агресії, Альянс повинен прагнути до наявності максимальних сил, доступних або, принаймні, готових до дії в перші декілька тижнів, якщо це не включає ризик відносно резервів обладнання, або в затримці прибуття більш пізніх формувань. «Очевидно, – затверджувалося в Керівництві, – що можливий вплив цієї концепції на національні угоди для підготовки, обладнання і мобілізації других лінійних формувань» [9, 12–13]. Також наказувалося забезпечити переважаючі сили, які завдадуть головного удару в початковій атаці і що мають «найбільшу зупиняючу потужність» [9, 13]. Одночасно необхідно було завдати стратегічного повітряного удару і, по можливості, підготувати другу атаку з повітря. Забезпечити постачання головних населених, промислових і мобілізаційних центрів країн-членів, разом з їх лініями комунікацій, від втручання або знищення.

Керівництво загальною обороною передбачало, що всі реальні методи і технології, розроблені, щоб відвернути і затримати противника, включаючи диверсії і руйнівні дії, на цій фазі будуть призначені для виграшу максималь-

ного часу для розгортання достатніх сил, щоб стабілізувати наступ противника.

Вести наземну оборону слідувало наступальними діями, використовуючи всі місцеві можливості для наступу і підтримки руху скрізь, де можливо, включаючи використання команд морських флангів. Для відбиття повітряного наступу противника, керованих ракет і повітряних десантів атаки повинні були бути прийняті заходи в тих областях, де вони могли очікуватися.

Загальний план для застосування НАТО військово-повітряних сил передбачав наступальні дії. Спочатку цей план був націлений на досягнення повітряної переваги, з метою підтримки переважно союзницькими військово-повітряними силами сухопутних, морських і стратегічних повітряних боїв, а також оборони ліній комунікацій і ключових областей. Контроль і інші заходи треба було об'єднати з гнучкістю військово-повітряної сили, щоб гарантувати максимальний ефект мінімумом сил.

Військово-морські сили повинні були служити передусім для оборони морських комунікацій, з їх головними портами і базами. Це включало оборону берегових вод і морських/повітряних підходів. Области, з яких противник міг би діяти, повинні були бути ізольовані, щоб не допустити використання морських маршрутів, необхідних для його стратегії. Вважалося, що військово-морські сили Альянсу можуть також бути потрібні для підтримки операцій сухопутних військ, і повинні бути готові провести операції вторгнення і повномасштабні повітряні удари або десантні операції в підтвердження повної стратегії.

Була встановлена система конвою, включаючи постачання протичовнових ударних сил і сил для збільшення ескортів в фокусних зонах також як і прямих ескортів для конвоїв. Крім того, для гарантії безпеки нейтральних перевезень була потрібна служба морського контролю.

На відміну від Середньострокового плану, який розглядав основні задачі для тоді існуючих Регіональних Груп планування, Стратегічне керівництво М.С. 14/1 виявляло стратегічні цілі для зони відповідальності НАТО по географічному признаку. Територія зони відповідальності НАТО охоплювала Континентальну Європу (Західна Європа, фланги: Скандинавія і Південна Європа), Англійські Острови і Північну Америку. Оборона також включала прилеглі морські області, і зокрема Північну Атлантику, протоку Ла-Манш, Північне і Середземне моря. Крім того, окремо розглядалися території НАТО: Континентальна Португалія і Алжир.

Концепція оборони кожної з цих областей брала до уваги стратегічну важливість всередині Північноатлантичного оборонного комплексу, а також стратегічні чинники, що впливають на оборону. І хоч більшість положень залишилися незмінними, однак структурна реорганіза-

ція, створення ОЗС, ЕОС і інші події, які відбулися за два роки зумовили істотні поправки.

Стратегічне Керівництво було затверджене Радою НАТО на десятій сесії Ради в Парижі 15-18 грудня 1952.

Також Рада розглянула проміжний звіт, підготовлений Військовим Комітетом. Військовий Комітет інформував Раду, що перші тренувальні сухопутні, повітряні і морські маневри показали прогрес в подальших удосконаленнях в області навчання, ефективності, стандартизації міжнародних військових процедур різних національних військ, які входили в ОЗС НАТО.

Угода була досягнута відносно фінансування третього плану створення інфраструктури для аеродромів, зв'язку і постачання реактивного палива, на суму приблизне \$ 80 мільйонів.

Рішення Ради свідчило: «Рада рекомендує, щоб в майбутньому більше значення вдавалося до збільшення ефективності сил союзу і підтримуючих частин, а не збільшення їх чисельності» [10, 5].

Таким чином, можемо зробити ряд висновків.

1. На розвиток Стратегічної концепції впливали як зовнішні, так і внутрішні чинники.

* зовнішні чинники: зміни міжнародного стану внаслідок війни в Кореї, відмінності в співвідношенні сил між СРСР (і його сателітами) і НАТО не на користь останнього, вплинули

на відродження теорії «balanced military force» (збалансованих збройних сил) і необхідність збільшення ролі сухопутних військ і військово-морських сил в концепції майбутньої війни. Наслідком з'явилося створення ОЗС НАТО, яке міняло характер цієї організації, перетворивши її з організації координаційного в організацію інтеграційного типу. Створення ОЗС спричинило створення об'єднаних командувань НАТО і здійснення програми створення військової інфраструктури. Північноатлантичний пакт вийшов за рамки традиційної системи військового союзу, перетворившись в об'єднану коаліційну армію.

* внутрішні чинники: невідповідність економічного розвитку європейських членів Альянсу потребам у витратах на оборону, необхідність постійної роботи керівних органів НАТО, розширення Альянсу спричинили протиріччя всередині союзу і структурну реорганізацію.

2. Вплив цих чинників і напрями цього впливу, обумовили зміни в Стратегічній концепції Альянсу і остаточне затвердження концепції «щита і меча»: «щит» – сухопутні конвенціональні війська на західноєвропейському континенті, які підтримувались тактичною авіацією і військово-морським флотом, повинні були зв'язувати противника доти, поки не ударить «меч» – стратегічна бомбардувальна авіація США, оснащена ядерною зброєю.

Джерела:

1. The North Atlantic Treaty, Washington D.C., 4 April 1949.
2. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area MC 3 19.10.1949 //NATO International Staff Central Archives. Brussels, no date.
3. Final Communiqué of the North Atlantic Council, 15-18 May 1950 //NATO Information Service. Text of Final Communiqué 1949-1974. Brussels, no date.
4. Final Communiqué of the North Atlantic Council, 16-18, September 1950 //NATO Information Service. Text of Final Communiqué 1949-1974. Brussels, no date.
5. Final Communiqué of the North Atlantic Council, 26 September 1950 //NATO Information Service. Text of Final Communiqué 1949-1974. Brussels, no date.
6. Final Communiqué of the North Atlantic Council, 15-20 September 1951 //NATO Information Service. Text of Final Communiqué 1949-1974. Brussels, no date.
7. Protocol to the North Atlantic Treaty on the Accession of Greece and Turkey. London, 22 October 1951 // NATO International Staff Central Archives. Brussels, no date.
8. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area MC 3/5 (Final) 03.12.1952 //NATO International Staff Central Archives. Brussels, no date.
9. Strategic Guidance [supersedes DC 13 and MC 14] MC 14/1 (Final) 9.12.1952 //NATO International Staff Central Archives. Brussels, no date.
10. Final Communiqué of the North Atlantic Council, 15-17 December 1952 //NATO Information Service. Text of Final Communiqué 1949-1974. Brussels, no date.
11. Ismay L. NATO. The First Five Years: 1949-1954. Utrecht, 1954.
12. Ismay L. The Lisbon Reorganization. London, 1958.
13. Montgomery V. The Memories. London, 1958.

Література:

14. Галлуа П. Стратегия в ядерный век. – М., 1962.
15. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
16. Finletter T. K. Power and Policy. NY, 1954.
17. Hilsman R. NATO: The Developing Strategic Context. Princeton, 1959.
18. Kingston – McCloughry J. Defence Policy and Strategy, London, 1960
19. Kingston – McCloughry J. The Direction of War. London, 1955.
20. Kingston – McCloughry J. The Spectrum of Strategy. London, 1964.
21. Kingston – McCloughry J. The Global Strategy. London, 1957.
22. Liddell Hart B. H. Deterrent or Defence. London, 1960.
23. Moor. NATO and the Future of Europe. NY, 1958.

24. Osgood R. Limited War. The Challenge to American Strategy. Chicago, 1957. .
25. Osgood R. NATO: Problems of Security and Collaboration. «America Political Science Review», March, 1960.
26. Osgud R. NATO. The Entangling Alliance, Chicago, 1962.
27. Slessor J. Strategy of the West. NY, 1954.
28. Taylor M. Swords and Plowshares. N. Y., 1972.
29. Taylor M. The Uncertain Trumpet. NY, 1960.

Р. Б. ХОМЕЦЬ

ІНСТИТУЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Хомець Роман Божеславович – завідувач юридичним відділом Болехівського міськвиконкому Івано-Франківської області, магістр права

Найважливіше завдання будь-якої науки полягає в тому, щоб всебічно вивчити, а потім виразити в поняттях і наукових визначеннях свій предмет. Поняття і їх наукові визначення – це своєрідні згустки людської думки, які увібрали в себе знання про явища, їх властивості і ознаки.

В юридичній науці актуальними є питання стосовно змістовного наповнення категорій і понять, які відображають явища правової дійсності. Беззаперечним є те, що ці поняття повинні бути змістовними науковими абстракціями, а правильне їх визначення має велике значення як для теорії, так і для правозастосовчої практики.

Розглянемо порушену проблему на прикладі одного з найважливіших понять науки конституційного права, – поняття, означеного терміном «місцеве самоврядування», яке міститься в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також в наукових працях окремих правознавців.

Одним з найважливіших джерел місцевого самоврядування в Україні є Європейська Хартія місцевого самоврядування [1, 33–39]. Сьомого листопада 1996 року міністр закордонних справ України поставив свій підпис під цим документом, а в липні 1997 року, після прийняття нового Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», її було ратифіковано Верховною Радою України.

Однак між офіційним перекладом Європейської хартії українською мовою, що здійснений С.М.Вишневським і затверджений керівником юридичного відділу МЗС України О.Чалим, та її англomовним оригіналом помічені суттєві невідповідності. В.Прошко, зокрема, відзначає, що в офіційному перекладі українською деформоване саме сучасне поняття місцевого самоврядування. Так, оригінальний англomовний текст Хартії стверджує (див. ч.1, ст.3): Concept of local self-government. 1. Local self-government denotes the right and the ability of local authorities, within the limits of the law, to regulate and manage a substantial share of public affairs under their own responsibility and in the interests of local population [2, 33].

В офіційному перекладі українською мовою це подано так: Місцеве самоврядування озна-

чає право і спроможність місцевих властей, в межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною державних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення [1].

Таким чином, В.Прошко вважає адекватним такий переклад визначення місцевого самоврядування, поданого в Європейській Хартії: «Місцеве самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, в межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною громадських справ на свою відповідальність та в інтересах місцевого населення [2, 34].

Даючи такий переклад поняття «місцеве самоврядування», що містить Хартія, В.Прошко виходить з наступного. Оригінальний англomовний термін «public affairs», перекладений в офіційному тексті як «державні справи». Проте слово «public» в англійській мові має значення «громадський, державний», тобто такий, що стосується громади або народу в цілому [3]. Тому правильним є переклад цього терміну як «публічні справи» або «громадські справи». Крім того, ключовий вираз «under their own responsibility» має перекладатися не «які належать до їхньої компетенції», а «на власну відповідальність» [3]. Різниця, як видно, суттєва.

Російська версія перекладу Європейської Хартії сформульована так: «Под местным самоуправлением понимаются право и эффективная способность местных органов власти регулировать и управлять в рамках закона и под собственную ответственность важной частью публичных дел в интересах своего населения.» [5, 10].

Відповідно до ст.140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Зрівнявши дане визначення із визначенням, яке містить Європейська Хартія місцевого самоврядування побачимо, що в ньому відсутнє одне з ключових словосполучень – «реальна здатність». Однак, цей недолік уже виправле-

ний у визначенні даного поняття, яке міститься в ст.2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Тут зазначено, що місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [4].

Недоліком визначення, яке містить і Конституція і Закон є те, що тут, на відміну від Європейської Хартії місцевого самоврядування, не вказано, що місцеве самоврядування здійснюється в інтересах місцевого населення. Тим самим Верховна Рада України, як вважає А.Афонін, звільнила органи і посадових осіб місцевого самоврядування від обов'язку вести справи виходячи, перш за все, з інтересів місцевого населення [6, 39-40].

Ще одна суттєва різниця полягає в тому, що згідно з Європейською Хартією «місцеве самоврядування – це право і спроможність місцевих властей...», а згідно Конституції і Закону, «місцеве самоврядування – це право і реальна здатність територіальної громади...» Європейська Хартія вважає суб'єктом самоврядування «місцеві власті», а в Конституції і Законі цим суб'єктом є, насамперед, «територіальна громада.» Такий підхід створює проблеми відносно визначення форми і міри відповідальності територіальної громади. А тому, недоліком визначення поняття «місцеве самоврядування», що містить офіційний переклад українською мовою, Конституція і Закон є те, що тут, на відміну від перекладу даного поняття, який дає В.Прошко, не визначено під чію відповідальність воно здійснюється. Здійснюючи місцеве самоврядування самостійно, як це передбачено Конституцією і Законом, територіальна громада, як основний суб'єкт місцевого самоврядування, не несе ніякої юридичної відповідальності. Адже чинним законодавством юридична відповідальність такого суб'єкта права як територіальна громада – не передбачена.

У зв'язку з цим, позбавлене будь-якого юридичного і логічного змісту положення Закону, за яким місцеве самоврядування територіальною громадою здійснюється самостійно, а відповідальними за це здійснення визнаються органи та посадові особи місцевого самоврядування:

Література:

1. Віче. – 1993. – №6.
2. Пархоменко В. Проблеми місцевого самоврядування в Україні 1990-х років. – К., 1999.
3. Українсько-англійський та англо-український словник. Укладач д-р В.Ніньовський. Друге виправлене видання. – Едмонд, Алберта. – Українська книгарня. – 1990.
4. Офіційний вісник України. – 1997. – №25.
5. Шургина Е.С. Муниципальное право: Учебное пособие. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995.
6. Афонін А. Закони слабкі без звичаїв // Місцеве самоврядування. – 1998. – №1-2.
7. Ковальчук В. Громадяни і законодавець: проблеми взаєморозуміння. Самоврядування та самоорганізації територіальних громад // Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 24-15 червня 1999 року). – Львів, 1999.

«Місцеве самоврядування – це право та реальна здатність територіальної громади...під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення...»

Недоліком визначення поняття «місцеве самоврядування», яке містить Конституція і Закон, є також його переобтяження. Лишнім, на нашу думку, є такі словосполучення: «гарантоване державою», адже хіба можливі «гарантовані державою права» поза межами Конституції і законів України?; «жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста». Виходить ситуація, в якій одне поняття, будучи частково позбавленим логіки і правового змісту, містить в собі інше поняття, причому неповне і фрагментарне, – поняття «територіальної громади», яке повністю містить ст.1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні».

В юридичній науці існують інші визначення поняття «місцеве самоврядування». За Б.Ковальчуком місцеве самоврядування – це (суспільно-політична і господарська) діяльність територіальної громади і сформованих нею представницьких та виконавчих органів, спрямована на вирішення питань місцевого (територіального) значення в межах Конституції і законів України. Неточністю в даному визначенні є те, що виконавчі органи місцевого самоврядування формуються не територіальною громадою, а її представницькими органами [7, 185-196].

В.Пархоменко вважає, що місцеве самоврядування є забезпеченою у правовому і матеріальному розумінні функцією територіальних громад (або органів місцевого самоврядування, як у Хартії) здійснювати регулювання і управління суттєвою частиною громадських справ на свою відповідальність та в інтересах місцевого населення [2, 36].

Як бачимо, в одному нормативно-правовому акті одне визначення з одним змістом, в іншому нормативно-правовому акті – інше з іншим змістом. Одні автори говорять про самоврядування одне, інші автори – цілком інше.

Логічна недосконалість та нечітка визначеність такого важливого поняття як «місцеве самоврядування» зі сторони законодавця сприяє тому, що на практиці воно розуміється неоднозначно і внаслідок цього може застосовуватись навіть у спекулятивних цілях.

Н. Г. МОСЮКОВА

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА УКРАИНЫ (1990–1998)

Мосюкова Наталья Геннадиевна — ассистент кафедры украинской истории и украиноведения Днепропетровской национальной металлургической академии

В ст. 1 Конституции Украины записано, что Украина является суверенным и независимым, демократическим, социальным, правовым государством [43, ст.1], но правовое государство еще не построено, оно лишь формируется. Важнейшим элементом правового государства является парламент — высший представительный орган власти, функционирующий в условиях демократического правления и имеющий свои главные полномочия в сфере законотворчества [53, 88; 54, 4]. Д. Локк отмечал, что «действия людей — лучшие переводчики их мыслей» [55, 169]. Парламент же состоит из людей, имеющих свои экономические, политические и другие интересы. Этот фактор оказывает влияние на деятельность высшего органа представительной власти, на содержание принимаемых им законов. Следовательно, определение качественного состава Верховного Совета имеет важное значение для оценки его деятельности.

Анализ состава Верховного Совета УССР, избранного в 1990 г., проведенный по данным Н.Михальченко и В.Андрущенко [47, 331] позволяет сделать вывод о значительной однородности политического состава данного парламента (большинство — члены КПСС, более половины депутатов — представители партийно-хозяйственной номенклатуры). В названный Верховный Совет были избраны и представители антикоммунистических сил, они составляли меньшинство в парламенте. Слабо были представлены в Верховном Совете кресты и экономисты. Состав высшего законодательного органа ХП созыва позволяет отметить, что он был предназначен в большей степени для политических и идеологических баталий, чем для законотворческой деятельности.

Законодательная деятельность Верховного Совета осуществлялась по следующим направлениям: 1) экономическая политика и финансы; 2) труд и социальная защита населения; 3) развитие отдельных отраслей и видов деятельности; 4) государственное строительство, законность и правовая политика; 5) национальная безопасность и оборона.

Одним из важнейших направлений законодательной деятельности Верховного Совета Украины было экономическое, в результате осуществления которого должен был произойти переход от командно-административной системы хозяйствования, характеризовавшейся огосударствлением экономики, неразвитым товарным производством, централизованным планированием всей социально-экономической жизни к рыночной экономике. Переход к рыночной экономике должен был способствовать улучше-

нию жизненного уровня народа, без перехода к рыночным отношениям невозможен был выход на мировой рынок с последующей интеграцией в мировую экономику.

Для осуществления указанных целей Верховный Совет Украины ХП созыва принял 122 закона и 196 постановлений [38, 33, 34]. Важнейшими из них являлись: Закон о собственности, признавший существование в Украине кроме коллективной и государственной, существовавших ранее, еще и частную собственность [4], законы о приватизации [14], иностранных инвестициях [7], фермерских хозяйствах [11], предприятии [5]. Закон о предпринимательстве предусматривал такие формы предпринимательства как индивидуальное мелкое предпринимательство, система коллективных предприятий (коллективное, акционерное общество, кооператив и т.д.), государственное предприятие, а также определял общие правовые, экономические и социальные начала предпринимательства, устанавливал гарантии свободы предпринимательства [2].

Принятые законы способствовали продвижению Украины к рыночной экономике. Так, по данным Минстата «в Украине негосударственными предприятиями выработано 29% общего объема продукции... В 1993 г. вдвое выросло количество фермерских хозяйств, составив 27,7 тысяч. В строительстве негосударственными предприятиями выполнено 48% общего объема работ» [39]. Но, как считает А.Заяц «принятые рыночные законы не составляли единой системы, не содержали эффективных механизмов введения, были внутренне противоречивы, из-за чего рыночные реформы блокировались» [40, 16]. Кроме того, «не было обеспечено финансовое обоснование принятых законов» [48, 161]. Одной из трудностей, тормозивших развитие украинской экономики, по мнению Л.Кучмы было то, что «она была фрагментом общесоюзной экономики: московское руководство сделало все, чтобы хозяйство УССР даже теоретически нельзя было представить отдельно от общесоюзного. Украина выпускала на своих предприятиях лишь 20% конечного продукта..., лишь около 10% производств, находящихся на территории Украины были республиканского подчинения. Остальные 90% подчинялись союзным министерствам и ведомствам» [46, 55]. Ю.Костенко основную причину данной ситуации видит в том, что «в 1991 г. не произошло смены власти, ее сути и вчерашние коммунисты стали проводить так называемые демократические реформы, в которых они не разбирались...» [44].

Грані 5-6 (19-20) жовтень-грудень 2001

Таким образом, принятые Верховным Советом в 1990–1994 гг. законы в области экономики и сельского хозяйства были шагом на пути к рыночным отношениям, но не смогли остановить спад производства и снижение жизненного уровня граждан. Экономические реформы «не удалось продвинуть до такой степени, чтобы экономический рост динамично продолжался бы сам по себе» [52, 61]. Объяснить это можно причинами как объективного (зависимость экономики Украины от общесоюзной), так и субъективного характера (неспособность оставшейся у власти номенклатуры к эффективному реформированию общества).

Изменение политической, экономической ситуации в Украине требовало обновления законов, регулирующих вопросы трудовых отношений, рабочего времени и отдыха, нормирования труда и его оплаты, охраны труда.

В 1990–1994 гг. в области социальной защиты населения и труда было принято 44 закона и 71 постановление Верховного Совета Украины, а также 49 законов и 105 постановлений, касающихся отдельных отраслей и видов деятельности [38, 33, 34].

Были приняты законы о труде [3], о социальных гарантиях [6] и другие. Особые льготы были установлены для ветеранов труда, участников и инвалидов Великой Отечественной войны, граждан, пострадавших в результате Чернобыльской катастрофы.

Принятые законы не могли в полной мере быть реализованы, так как не имели достаточной материальной базы из-за сложившейся в Украине экономической ситуации.

Верховный Совет Украины XII созыва принял 21 закон и 52 постановления, определяющих принципы построения Вооруженных Сил, организацию обороны Украины, прохождения военной службы, национальной безопасности [38, 33, 34]. Среди них: Закон о пограничных войсках [8], о милиции [1], о службе безопасности [15], о Вооруженных Силах [10], об обороне [9].

Указанные выше законы заложили основу обеспечения государственной безопасности и обороны государства.

Наибольшее количество законов – 162 и постановлений – 223 [38, 33, 34] было принято Верховным Советом XII созыва по вопросам государственного строительства, законности и правовой политики.

Необходимо было осуществить переход к правовому государству, принцип разделения властей, четко разграничив круг прав и полномочий каждой из них, определить форму правления в государстве. Сложность осуществления этих задач состояла в том, что Верховный Совет до 1990 г. был органом законодательной власти лишь на бумаге и послушно выполнял указания Политбюро ЦК КПСС. Кроме того, су-

ществовал Президиум, выполнявший часть функций, присущих органу законодательной власти. Так, Президиум имел право в межсессионный период издавать указы, вносящие изменения и дополнения в действующие законодательные акты (данное полномочие действовало до 14 февраля 1992 г. [12]), координировал деятельность постоянных комиссий [42, ст.106]. В условиях отсутствия новой Конституции Украины происходила борьба между законодательной и исполнительной ветвями власти. Углубление социально-экономического кризиса, поляризация политических сил, противостояние между ветвями власти привели к парламентско-президентскому кризису в середине 1993 г. 24 сентября 1993 г. было принято решение о досрочных выборах Верховного Совета и Президента Украины [16]. Закон Украины «О названии, структуре и количественном составе нового парламента Украины» предусматривал сокращение срока полномочий Верховного Совета с 5 до 4 лет и работу на постоянной основе [17].

На протяжении 1990–1994 гг. парламент Украины принял 398 законов и 1134 постановления [38, 33, 34]. Приоритетным было направление, касающееся государственного строительства, законности и правовой политики. Количественный аспект законотворчества определялся ежегодным ростом числа принимаемых законов. Небольшое уменьшение количества принятых законов отмечалось лишь в 1994 г., что можно объяснить проведением избирательной кампании [18]. Анализ содержания принимаемых ежегодно законов позволяет отметить, что в 1992 г. было принято много законов, касающихся приватизации: «О приватизации имущества государственных предприятий», «О приватизации небольших государственных предприятий (малой приватизации)», «О приватизационных бумагах» [13]. Этот факт, на наш взгляд, свидетельствует о начале перераспределения собственности и стремлении его узаконить.

Верховный Совет Украины XII созыва не смог остановить экономический кризис, падение жизненного уровня в стране, рост преступности и т.п. Причины следующие: 1) в силу своего состава Верховный Совет, избранный в 1990 г., не способен был принять более радикальные экономические законы и вывести экономику из кризиса; 2) недооценила важность экономических проблем, увлекшись политической борьбой и оппозиция в парламенте. Как отмечал В.Яворивский «было много парадного шума, была определенная недооценка экономических проблем, была несогласованность» [56]; 3) высокий уровень зависимости украинской экономики от общесоюзной; 4) довольно весомые отличия в целях, стремлениях, уровне национального самосознания жителей Восточной и Западной Украины; 5) отсутствие четкой политичес-

кой структуризации парламента, что замедляло принятие законов.

Несмотря на перечисленные выше трудности и недостатки, Верховный Совет 1990–1994 гг. провозгласил Украину независимым государством, проделал значительную работу по укреплению ее государственности, в области международных отношений. Украина осуществляла переход от тоталитарного к правовому государству, но завершен он не был, так как процесс демократизации был половинчатым (не были приняты законы о партиях, о фракциях, в Верховном Совете существовала такая структура, как Президиум и т.д.), а экономические законы хоть и способствовали продвижению Украины к рыночной экономике, но не привели к появлению большого числа частных собственников.

Политические, экономические, социальные изменения в обществе отразились и на составе высшего представительного органа власти. Так, в Верховном Совете XIII созыва, избранном в 1994 г. были представлены партии различной политической направленности. Социальная структура пополнилась таким слоем, как предприниматели, часть которых включилась в политическую борьбу и получила депутатские мандаты. Указанные изменения способствовали образованию в парламенте депутатских групп и фракций, среди них: 1) «Коммунисты Украины за социальную справедливость и народовластие», 2) Народный Рух Украины, 3) Социалистическая фракция, 4) «Центр», 5) «Аграрии Украины», 6) «Реформы», 7) «Единство», 8) «Государственность», 9) МДГ [51].

Основная масса депутатов Верховного Совета Украины XIII созыва не была заинтересована в восстановлении СССР. Большинство представителей Руха и группы «Государственность» выступали за независимость Украины еще до принятия Акта о независимости. Представители парламентских групп «Единство», «Центр», МДГ, «Реформы» в большинстве своем занимали определенные посты в независимой Украине и не имели желания делиться властью с кем-либо, но часть из них, главным образом «Единство» и МДГ, были заинтересованы в тесном сотрудничестве со странами СНГ и прежде всего с Россией. Большая часть депутатского корпуса не была заинтересована в проведении реформ, направленных на значительное увеличение числа частных собственников, так как «левые» отдавали предпочтение государственной собственности, а представителей властных структур и связанных с ними предпринимателей устраивала и существовавшая ситуация. Указанные факторы оказывали влияние на характер принимаемых парламентом законов.

Сравнивая направления законотворческой работы Верховного Совета XII и XIII созыва можно отметить, что центр тяжести деятельно-

сти Верховного Совета XIII созыва сместился из области государственного строительства в область экономической политики. Так, в 1990–1994 гг. наибольшее количество законов – 162 и постановлений – 223 касались вопросов государственного строительства, а в 1994–1998 гг. – экономической политики – 194 закона и 385 постановлений [38, 33, 34]. Активизировалась законотворческая деятельность Верховного Совета XIII созыва и по вопросам социальной защиты населения, развития отдельных отраслей и видов деятельности. Если Верховный Совет XII созыва принял 44 закона и 71 постановление, касающееся социальной защиты, то Верховный Совет XIII созыва – 61 закон и 126 постановлений. В 1994–1998 гг. было принято меньше законов и постановлений – 9 и 21 по направлению национальной безопасности и обороны (в 1990–1994 гг. их было принято 21 и 52) [38, 33, 34].

Верховный Совет Украины в 1990–1994 гг. принял 398 законов и 716 постановлений, в 1994–1998 гг. – 466 законов и 930 постановлений [38, 33, 34]. Сохранилась тенденция ежегодного роста числа принимаемых законов. Небольшое уменьшение количества принятых законов отмечалось в 1997 и 1998 гг., что можно объяснить избирательной кампанией. В законах, принимаемых после 1994 г. силен был внешнеполитический аспект [37]. Очевидно, украинские предприниматели активно стремились к сотрудничеству с иностранными фирмами.

Отмеченные выше факторы позволяют сделать вывод о том, что Верховный Совет XIII созыва меньше времени уделял вопросам государственного строительства, национальной безопасности и обороны, а также политическим дебатам (больше было принято законов и постановлений).

В работе Верховного Совета XIII созыва экономическое направление было приоритетным. В этот период корректировалось законодательство в сфере экономики, имущественных отношений, приватизации, предпринимательской деятельности, бюджетное, налоговое, антимонопольное законодательство [20, 23, 19, 22, 25, 27, 28, 31, 32, 36].

Основными недостатками правового регулирования в сфере экономики А.Мороз назвал «отсутствие единой концепции реформирования хозяйственного механизма, а также неопределенность роли государства в управлении экономическими процессами...» [49]. Ю.Костенко считал, что Верховный Совет принимал законы, которые «не реформируют, а фактически разрушают экономику, постоянно увеличивая государственные затраты за счет предоставления различного рода льгот и дотаций, не создают условий для организации эффективного производства...» [44]. Некоторые авторы писали о больших масштабах коррупции в Ук-

раине, о противоречивой законодательной базе [41, 110]. Развитию коррупции способствует и то, что «из 30 тысяч нормативно-правовых актов, действующих в Украине, только 4,6% составляют законы и страна живет не в соответствии с Конституцией и законами Украины, а в поле ведомственных нормативных актов и инструкций» [50, 45].

Выход из создавшейся ситуации авторы работы «Коррупция в Украине» видят в том, чтобы «радикально сократить количество лицензий, разрешений и других бюрократических ограничений для частного бизнеса, количество исключений...» [41, 57].

В 1994–1998 гг. были приняты законы о пенсионном обеспечении, о статусе ветеранов войны, социальном страховании, благотворительности, охране окружающей среды и т.п. [24, 21, 26, 29, 30, 33, 34, 35]. Несмотря на это А.Мороз отметил, что «на сегодняшний день нет целостного законодательного акта, который бы определял основные положения правового регулирования социальной защиты граждан» [49].

За время работы Верховного Совета XIII созыва субъектами права законодательной инициативы было внесено 2024 законопроекта, из них принято 753. Наибольшее количество законопроектов – 932 было внесено Кабинетом Министров Украины, 727 – народными депутатами, 170 – Президентом Украины, 151 – Комиссиями Верховного Совета. Из внесенных Кабинетом Министров законопроектов было принято 415 законов, народными депутатами – 117, Президентом – 122, Комиссиями Верховного Совета – 87 [38, 37].

Таким образом, около 72% поданных Президентом законопроектов стали законами. Это самый высокий показатель. Меньшее количество законопроектов, поданных Комиссиями Верховного Совета стало законами – 58%, Кабинетом Министров – 44%. Низок процент законов, принятых по предложению народных депутатов – 16%. Очевиден авторитет Президента в Верховном Совете, подготовленность поданных им законопроектов. То же можно сказать о законопроектах Комиссий Верховного Совета и нельзя сказать о проектах законов народных депутатов. В целом же представителями исполнительной власти было подано на рассмотрение 1102 законопроекта, из них принято – 537, что составляет 49%. Представителями законодательной власти было подано на рассмотрение 878 законопроектов, из них принято – 204, что составляет 23%.

В 1990–1994 гг. Верховный Совет Украины, как уже отмечалось, провел большую законодательную работу по вопросам государственного строительства. Но, по мнению О.Кулика «он уклонился от доработки и рассмотрения наиболее сложных в содержательном и юридическом плане законопроектов» [45].

Не была принята и Конституция – важнейший атрибут независимого государства, который должен был окончательно утвердить полномочия законодательной и исполнительной власти. Это было сделано Верховным Советом XIII созыва. 28 июня 1996 г. парламент принял новую Конституцию Украины.

Оценивая работу Верховного Совета Украины в 1994–1998 гг. следует отметить, что улучшения социально-экономической ситуации в стране не произошло: не возрос уровень жизни большинства населения, не заработало на полную мощность отечественное производство, не понизились налоги, не была ликвидирована задолженность по зарплате, не был остановлен рост преступности, безработицы и т.д. Перечисленные факторы способствовали падению авторитета Верховного Совета.

На протяжении 1990–1998 гг. украинским парламентом были сделаны шаги на пути реформирования экономики, экономическое направление было приоритетным в законотворчестве Верховного Совета XIII созыва, ежегодно росло количество принимаемых законов. Несмотря на это, реформы в экономике не привели к значительному увеличению количества предпринимателей, законы содержали множество подзаконных актов, что способствовало увеличению масштабов коррупции. В силу своего состава Верховный Совет XII и XIII созывов не был заинтересован в проведении кардинальных экономических преобразований, что, в свою очередь, привело к ухудшению социально-экономической ситуации в стране.

За 1990–1998 гг. была проделана значительная работа по демократизации политической системы: переход к многопартийности, усиление влияния партий на политическую жизнь общества, проведение выборов по смешанной системе, переход депутатского корпуса на постоянную основу, образование фракций в парламенте и законодательное их утверждение, ликвидация Президиума Верховного Совета. При этом следует отметить, что политические реформы носили незавершенный характер.

Наиболее значительными в указанный период были успехи в области государственного строительства. За сравнительно небольшой промежуток времени Украина превратилась из провинции СССР в независимое государство, международный авторитет которого возрастал (международное признание Украины, подписание ею договоров с другими странами, Украина была принята в Совет Европы).

Несмотря на то, что на высших постах в государстве в рассматриваемый период находились люди, занимавшие высокие посты и в СССР (Л.Кравчук, Л.Кучма, А.Мороз, И.Плющ и другие), происходило воспитание нового человека, который имел право выбора – политического, экономического, религиозного и т.д., имел

возможность изучать традиции своего народа, его историю, в том числе и те моменты истории, которые ранее считались «белыми пятнами». С другой стороны, мирный характер перехода Украины из тоталитарного в посттотали-

тарное политическое состояние (у власти осталась номенклатура) не позволил завершить экономические и политические реформы, создать правовое государство.

Источники и литература:

1. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №4. - ст.20.
2. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №14. - ст.168.
3. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №15. - ст.180.
4. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №20. - ст.249.
5. Ведомости Верховного Совета Украины. 1991. - №24. - ст.272.
6. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №42. - ст.549.
7. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1991. - №46. - ст.616.
8. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №2. - ст.7.
9. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №9. - ст.106.
10. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №9. - ст.108.
11. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №14. - ст.186.
12. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №20. - ст.271.
13. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №24. - ст.348, 350, 352.
14. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №24. - ст.350.
15. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1992. - №27. - ст.382.
16. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1993. - №40. - ст.338.
17. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1993. - №42. - ст.395.
18. Ведомости Верховного Совета СССР. - 1990 г.; Ведомости Верховного Совета Украины 1991-1994 гг.
19. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №24. - ст.183.
20. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №24. - ст.185.
21. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №24. - ст.190.
22. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №28. - ст.246.
23. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №34. - ст.322.
24. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1994. - №44. - ст.400.
25. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1995. - №7. - ст.47.
26. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1995. - №8. - ст.54.
27. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1995. - №14. - ст.90.
28. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1995. - №26. - ст.195.
29. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1995. - №44. - ст.329.
30. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №6. - ст.47.
31. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №21. - ст.156.
32. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №30. - ст.196.
33. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №36. - ст.229.
34. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №37. - ст.238.
35. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №46. - ст.292.
36. Ведомости Верховного Совета Украины. - 1997. - №48. - ст.295.
37. Ведомости Верховного Совета Украины 1995-1998 гг.
38. Верховна Рада України. Інформаційний довідник. - К., 1998.
39. Дымовский А. Взгляд // Финансовая Украина. - 1994. - 2 февраля.
40. Заець А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення // Віче. - 1999. - №2. - с.13-31.
41. Камлих М., Невмержицький Є. Корупція в Україні. - К.: Знання, 1998.
42. Конституция (Основной Закон) Украины. - Харьков, 1995.
43. Конституція України. - Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 1996.
44. Костенко Ю. Після виборів... // Голос України. - 1999. - 7 грудня.
45. Кулик О. Парламент України: уроки чи пороки? // Юридичний вісник України. - 1998. - №21.
46. Кучма Л. Про найголовніше. - К.: Преса України, 1999. - 351с.
47. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л.Кравчук. Украина 1991-1995. - К.: Украинский Центр духовной культуры, 1996. - 512с.
48. Мороз О. Виступ на урочистому засіданні IV сесії Верховної Ради України ХП скликання / В кн. Мороз О. Куди йдемо? - К.: Поступ, 1993.
49. Мороз О. У складних умовах домінувала тенденція зростання кількісних та якісних показників роботи парламенту // Голос України. -1998. - 14 травня.
50. Полохало В. Структурирование политических элит в процессе избирательных кампаний в Украине и России // Політична думка. - 1999. - №3. - с.43-47.
51. Председатели фракций и депутатских групп // Голос Украины. -1994. - 10 ноября.
52. Симон Г. Крах парламентаризма в Белоруссии, России и Украине // Політична думка. - 2000. - №2. - с.60-66.
53. Словник соціологічних і політологічних термінів. - К.: Вища школа, 1993. - 141с.
54. Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. - К.: Основи, 1993. - 143с.
55. Энциклопедия мысли. - СПб.: Кристалл, 1997. - 592с.
56. Яворівський В. Час думати, час вирішувати як зробити Україну сильною і багатою // Народна газета. - 1993. - №46.

С. В. ШУЛЯК

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ АРМИЙ В ГОСУДАРСТВАХ АРАБСКОГО МИРА*Шуляк Сергей Викторович — аспирант кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины (Днепропетровск)*

Одной из характерных черт политического развития многих государств Азии, Африки и Латинской Америки во второй половине XX века стало активное вмешательство их армий в политическую жизнь, что проявилось в многочисленных военных переворотах и установлении военных режимов. Одним из регионов мира, где данная тенденция проявилась особенно ярко, является Ближний Восток.

50–60-е годы стали «золотым веком» военных переворотов на Ближнем Востоке, когда практически каждый офицер мог надеяться в один прекрасный день стать во главе государства. Только в Сирии и Ираке — государствах, где армия вела себя наиболее активно — в период с 1949 по 1970 годы, произошло 12 военных переворотов. И это, не считая неудачных попыток. Последствия переворотов были различны. Некоторые из них влекли за собой серьезные социально-экономические и политические изменения и представляли, по существу, социальные революции (антимонархические перевороты в Египте в 1952 г., Ираке в 1958 г., Ливии в 1969). Другие — просто приводили к власти на более или менее длительный срок ту или иную офицерскую группировку, которую затем сменялась следующей. Однако все они отражали одну общую тенденцию — выход армии на политическую арену в качестве самостоятельной политической силы. Обусловлено это было, прежде всего, слабостью и нестабильностью государственных и политических структур в арабских странах, большинство из которых сравнительно недавно вступили на путь независимого развития, что объективно делало армию наиболее действенным инструментом государства и эффективным средством завоевания власти. Неспособность гражданских политиков решить такие общенациональные задачи, как преодоление отсталости, освобождение Палестины и достижение арабского единства, также подталкивала офицеров к захвату государственной власти.

Главная задача для любого правительства — обеспечить собственное выживание. В арабском мире это означает — найти средства для удержания вооруженных сил, которые фактически превратились в главный источник опасности для большинства арабских режимов, от захвата власти. Анализ событий последних тридцати лет свидетельствует, что решить эту проблему в значительной степени удалось. В период 1970–2000 гг. политическая активность армий в ближневосточных государствах заметно снизилась. После того, как в Сирии в 1970

году в ходе военного переворота к власти пришел Хафез Асад, в арабском мире в целом больше не было случаев, когда армия захватывала власть для себя. Более того, те арабские режимы, которые были установлены в результате военных переворотов и носили, в первые годы своего существования, ярко выраженный военный характер, постепенно утрачивали его и переходили к гражданским формам правления. Примерами могут служить Египет, Ирак, Сирия, Ливия. Причем это стало результатом сознательной и целенаправленной политики их руководителей, которые сами, придя к власти с помощью армии, прекрасно понимали, что их может ожидать, если они не сумеют отдалить ее от политики.

Исключением из этой общей тенденции являются два наименее развитых государства, находящиеся на периферии арабского мира — Судан и Йемен. Последние военные перевороты произошли здесь, соответственно, в 1989 и 1978 годах, в результате чего были установлены военные диктатуры, близкие по характеру к диктатурам 50–60-х годов. Одной из причин этого является слабая развитость здесь гражданских институтов в сравнении с другими арабскими государствами [7, 48].

Каким же образом правительствам арабских государств удается нейтрализовывать политические амбиции своих военных. Известный израильский специалист по политическим отношениям на Ближнем Востоке Барри Рубин выделил несколько методов, используемых для решения этой задачи. Это — мощные материальные стимулы для военнослужащих; создание разветвленной сети спецслужб и, альтернативных регулярной армии, элитных военных формирований; продвижение по службе и назначения на важные должности на основе политической лояльности; регулярные ротации высшего командного состава вооруженных сил; периодические чистки офицерского корпуса; поощрение недоверия и подозрительности во взаимоотношениях между офицерами [7, 49–53]. Рассмотрим применение этих методов на примере некоторых арабских государств.

Мощные материальные стимулы для военнослужащих. С целью обеспечения лояльности вооруженных сил правительства расходуют на их содержание огромную часть национального бюджета, зачастую в ущерб другим сферам. Офицеры получают высокие зарплаты и пользуются различными льготами и привилегиями. Так, в Сирии они имеют право заниматься контрабандой, используя присутствие

сирийского военного контингента в Ливане [7, 49].

Создание разветвленной сети спецслужб, контролирующей ситуацию в армии, и альтернативных регулярной армии, элитных военных формирований. Элитные войска играют роль противовеса регулярной армии на случай ее выступления против правительства. Они лучше вооружены и укомплектованы выходцами из наиболее лояльных существующему режиму слоев населения.

Данная стратегия особенно характерна для Ирака и Сирии, где сразу несколько спецслужб контролируют деятельность армии и созданы разнообразные элитные формирования, размещенные внутри и вокруг столицы страны таким образом, чтобы всегда находиться между правительством и частями регулярной армии [2, 12]. В Ираке элитные части Республиканской гвардии, Особой республиканской гвардии и Президентской гвардии укомплектованы выходцами из племен и районов, расположенных вблизи Тикрита – родного города президента С.Хусейна, что обеспечивает их личную верность ему. В Сирии элитные войска комплектуются преимущественно из алавитов – религиозной общины, к которой принадлежит президент страны Б.Асад [8].

Продвижение по службе и назначения на важные должности в арабских армиях производятся на основе, прежде всего, политической лояльности, а уже затем профессиональных способностей. Кроме того, ключевые посты в армии часто предоставляются лицам, которые имеют особые связи с руководителями страны – семейные, племенные, этнические, конфессиональные или региональные. В Саудовской Аравии высшие командные посты в армии предоставляются принцам из королевской семьи. В Ираке – родственникам и землякам Саддама Хусейна. В Сирии ключевые посты в армии занимают представители алавитской общины, составляющие к тому же подавляющую часть офицерского корпуса [1, 298].

Регулярные ротации высшего командного состава вооруженных сил. Высокопоставленные офицеры часто перемещаются с одного места на другое, чтобы не дать им возможности установить прочные связи с подчиненными им войсками и, таким образом, создать себе базу для реализации своих политических устремлений [7, 52].

Периодические чистки офицерского корпуса. Чисткам подвергаются военнослужащие, заподозренные в приверженности к политическим силам оппозиционному режиму или просто в чрезмерных амбициях.

Подобные мероприятия стали практически обычным делом в Ираке, где за раскрытием очередного заговора (реального или мнимого) против С.Хусейна или других видных деятелей

режима, как правило, следуют масштабные чистки во всех звеньях государственного аппарата и особенно в силовых структурах. Они имели место, например, в 1996 году после раскрытия заговора в рядах Республиканской гвардии, а затем покушения на жизнь старшего сына С.Хусейна.

В Сирии президент Х.Асад (умерший в июне 2000 года) в последние годы своей жизни также предпринял беспрецедентную чистку высших эшелонов сирийской армии. Из армии удалялись те, кто был противником передачи президентских полномочий его сыну (нынешнему президенту Башару Асаду), а на их места были назначены его сторонники. Благодаря этим мерам переход власти прошел на удивление спокойно [3, 97].

Особую актуальность для большинства арабских государств имеет проблема очищения вооруженных сил от исламских экстремистов. В последние десятилетия исламистские организации резко активизировали свою деятельность, используя растущую популярность исламских идей среди широких слоев населения. В ряде государств (Алжир, Египет, Сирия) они приобрели столь сильное влияние, что представляют серьезную опасность для существующих там режимов. Не имея возможности законным путем прийти к власти, так как авторитарные режимы в арабских странах стремятся всеми средствами пресекать деятельность оппозиции, исламские экстремисты делают ставку на насильственные методы борьбы, и с этой целью пытаются заручиться поддержкой как можно большего числа сторонников среди военнослужащих. Неспособность воспрепятствовать проникновению исламистов в армию может иметь самые серьезные последствия, о чем свидетельствует печальный опыт египетского президента А.Садата, убитого в 1981 году военнослужащими – членами одной из исламистских группировок.

Поощрение недоверия и подозрительности во взаимоотношениях между офицерами. Данное явление в значительной степени носит объективный характер и коренится в различной этнической, конфессиональной, региональной принадлежности военнослужащих. Однако правящие круги сознательно способствуют этому, рассчитывая, что атмосфера подозрительности будет препятствовать возникновению антиправительственной оппозиции в армии [7, 52].

Следует отметить, что применение указанных методов контроля над армией в каждой конкретной стране имеет свою специфику. Так архитектор нынешнего сирийского режима Х.Асад вместо ротации высшего командного состава позволял высокопоставленным офицерам занимать свои посты в течение очень долгого срока (по десятилетиям и более) в результате

чего, подчиненные им воинские части превращались в своего рода феодальные владения, обеспечивающие своим командирам, кроме политического веса еще и существенные экономические доходы [9, 5–6]. Их лояльность при этом обеспечивалась принадлежностью к общей с президентом религиозной конфессии (алавитам) и сложной сетью патронажно-клиентельных и семейно-родственных отношений.

Большое значение в обеспечении лояльности вооруженных сил правительствам имеет тесная личная связь арабских лидеров со своими армиями. Многие из них являлись в прошлом кадровыми военными (президент Египта Х.Мубарак, ливийский лидер М.Каддафи, король Иордании Абдаллах, президент Алжира Л.Зеруаль и другие), и в значительной степени сохранили связи со своей профессиональной средой. Даже некоторые гражданские лидеры, такие как С.Хусейн и Я.Арафат, не связанные в прошлом с армией, стремятся подчеркнуть свою связь с ней: носят униформу, имеют воинские звания.

Наиболее показательным в этом отношении является пример нынешнего президента Сирии Башара Асада. Будучи врачом по образованию, он не собирался делать политическую карьеру. Но когда в 1994 году погиб его старший брат, официально считавшийся будущим преемником отца на посту президента, именно Башар занял его место. По решению отца, прекрасно сознававшего, что позиция офицерского корпуса будет иметь решающее значение в вопросе о передаче власти, Башар был вынужден начать военную карьеру с целью приобретения друзей и сторонников в армии. С 1994 по 2000 год он поднялся по служебной лестнице от капитана до генерал-лейтенанта (высшего звания в сирийской армии) и на следующий день после смерти отца (10 июня 2000 года) был назначен главнокомандующим сирийской армией [3, 96].

Успешное применение арабскими правительствами рассмотренных выше способов установления контроля над политической активностью военных способствовала кардинальному изменению роли армии в политической жизни арабских стран. Из самостоятельной политической силы и главного источника опасности для правящих кругов она превратилась в важнейший инструмент обеспечения безопасности и стабильности существующих режимов. Причем, как замечает Б.Рубин, достигнутая политическая лояльность военных относится скорее не к определенному государственному строю или нации, а именно к существующему режиму [7, 55]. Развивая эту мысль можно сказать, что армия верна конкретным лицам, в которых персонифицируется политический режим в той или иной стране, прежде всего — главе государства.

Роль армии как гаранта стабильности существующих режимов в арабских странах чаще всего проявляется в вооруженном подавлении различных антиправительственных выступлений, вспыхивающих на политической, экономической, этнической, конфессиональной или иной почве. Ярким примером может служить использование иракской армии в борьбе с курдскими сепаратистами на севере страны и шиитскими повстанцами на юге. В Сирии армия была использована для подавления восстания, организованного исламистской группировкой «Братья-мусульмане» в 1982 году. В Йемене армия пресекла в 1994 году попытку южной части страны вернуть себе статус независимого государства, каковым она была до 1990 года. Кроме названных государств, регулярная армия использовалась для подавления антиправительственных выступлений в Ливане, Саудовской Аравии, Египте, Судане, хотя постепенно подобные функции все чаще выполняют особые силы безопасности, специально предназначенные для подобных мероприятий [7, 55].

Пожалуй, наиболее заметно в деле сохранения существующего режима проявила себя алжирская армия. В декабре 1991 года Исламский фронт спасения (ИФС) одержал победу в первом туре парламентских выборов и во втором туре мог получить более 2/3 депутатских мандатов, что дало бы ему возможность конституционным путем ввести в стране исламскую форму правления. Чтобы предотвратить изменение государственного строя армия совершила государственный переворот. Результаты выборов были отменены, а ИФС запрещен. Действия военных спровоцировали кровавую гражданскую войну, но им все же удалось взять ситуацию под контроль. К 1997 году они постепенно восстановили гражданскую форму правления, хотя сопротивление исламистов окончательно подавить так и не удалось. Примечательно, что подобную роль сыграли в 1997 году и турецкие военные, заставив уйти в отставку премьер-министра Н.Эрбакана, намеревавшегося реализовать широкую программу исламизации общественной жизни.

Кроме средства обеспечения внутренней стабильности, вооруженные силы в некоторых арабских государствах являются важным инструментом удовлетворения внешнеполитических амбиций существующих там режимов, средством их «power projection» (термин, весьма часто употребляемый западными аналитиками для обозначения воздействия режима на внешнее окружение страны, своего рода проекции на него своей мощи и влияния). Примерами могут служить нападение Ирака на Иран, переросшее в широкомасштабную войну (1980–1988), а затем агрессия против Кувейта (1990–1991); военное вмешательство Сирии в Ливане; интервенция ливийских войск в Чаде.

Однако на внешних фронтах армии арабских государств действуют гораздо менее успешно, чем на внутренних. Достаточно вспомнить хотя бы их неудачи в войнах с Израилем. Существенным моментом здесь является то, что между успешным решением внутривнутриполитических задач и провалами при попытке применить силу против внешнего противника существует прямая связь. Низкий профессионализм и боеспособность арабских армий в значительной степени является следствием тех мероприятий, с помощью которых правительства пытаются обеспечить лояльность армий и свой контроль над ними. Таким образом, боеспособность вооруженных сил приносится в жертву внутривнутриполитической стабильности.

Наличие у ряда государств (Ирак, Сирия, Ливия) серьезных внешнеполитических амбиций, стремление некоторых из них к гегемонии в регионе и в то же время невозможность, в силу указанной выше причины, эффективно использовать для достижения этой цели свои вооруженные силы, вынуждает их прибегать к иным средствам «power projection». К таким средствам можно отнести, например, государственный терроризм, получивший широкое распространение на Ближнем Востоке. Сирия, в период правления президента Х.Асада (1970–2000), для достижения своих целей в регионе активно использовала террористические методы, начиная с поддержки различных террористических группировок, заканчивая прямым участием агентов сирийских спецслужб в подготовке терактов, направленных против государств, организаций или отдельных лиц, чья деятельность шла вразрез с интересами сирийского руководства [5]. Не случайно, Сирия, Ирак, Ливия, наряду с некоторыми другими государствами, постоянно упоминаются в чис-

ле государств, поддерживающих терроризм [6, 33–37].

В качестве эффективного средства оказания давления на соседей, помимо государственного терроризма, в арабских странах все чаще начинают рассматривать оружие массового поражения. Некоторые из них уже обладают значительными запасами бактериологического и химического оружия (а Ирак уже успел применить его) и стремятся приобрести ядерное. Ведущий специалист вашингтонского Центра стратегических и международных исследований А.Кордесман отмечает, что одной из причин стремления ближневосточных государств к обладанию оружием массового поражения является их неспособность удовлетворить свои внешнеполитические амбиции традиционными (дипломатическими или военными) средствами, недостаточная эффективность обычных вооружений [4, 3].

Таким образом, в последние десятилетия в арабских государствах наметилась устойчивая тенденция к снижению политической активности армии, ее роли в качестве самостоятельной политической силы, хотя нельзя утверждать, что эта тенденция необратима (о чем свидетельствует опыт Алжира). Лидерам арабских государств удалось установить эффективный контроль над вооруженными силами и превратить их в важный инструмент обеспечения стабильности существующих режимов. Вместе с тем, используемые при этом средства негативно влияют на боеспособность армий и делают их неэффективными при решении внешнеполитических задач, что заставляет некоторые государства прибегать к крайне опасным средствам реализации своих внешнеполитических амбиций.

Литература:

1. Классы, партии и политика в развивающихся странах Востока. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 388 с.
2. Baram A. Saddam Husayn Between his Power Base and International Community // Middle East Review of International Affairs. – Volume 4, No. 4 (December 2000). – P. 9–21
3. Bronson R. Syria: Hanging Together or Hanging Separately // Washington Quarterly. – Autumn 2000. – Volume 23, Number 4. – P. 91–105.
4. Cordesman A.H. Weapons of Mass Destruction in the Gulf : A Graphic Analysis. Regional Trends, National Forces, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects. – Washington, DC: Arleigh A Burke Chair for Strategy, Center for Strategic and International Studies, October 2000. – 112 p.
5. Ehrlich R. Terrorism as a Preferred Instrument of Syrian Policy (The International Policy Institute for Counter-Terrorism Internet website: http://www.ict.org.il/inter_ter/st_terror/syrian_terror.htm)
6. Patterns of Global Terrorism: 1999. U.S. Department of State, April 2000 (U.S. Department of State Internet website: <http://www.state.gov/www/globalterrorism/1999report/patterns.pdf>)
7. Rubin B. The Military in Contemporary Middle East Politics // Middle East Review of International Affairs. – Volume 5, No.1 (March 2001). – P.47–63
8. Syria's Praetorian Guards: A Primer // Middle East Intelligence Bulletin. – Vol. 2, No.7 – 5 August 2000 (http://www.meib.org/articles/0008_s2.htm)
9. Zisser E. The Syrian Army: Between the Domestic and the External Fronts // Middle East Review of International Affairs. – Volume 5, No.1 (March 2001). – P.1–12.

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Н. С. ЮЗІКОВА

НОВИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС — НОВА СТОРІНКА ПРАВОВОГО ПОЛЯ ДЕРЖАВИ

*Юзікова Наталля Семенівна — завідувача кафедрою кримінального права та процесу
Дніпропетровського національного університету, кандидат юридичних наук*

Прийняття 5 квітня 2001 року сьомою сесією Верховної Ради України Кримінального кодексу стало кроком у формуванні правового поля демократичної держави.

Політика держави, що спрямовується на боротьбу зі злочинністю повинна базуватись на кримінально-правовому законодавстві, яке б відповідало міжнародним нормам та стандартам по захисту прав людини.

За сорок років дії Кримінального кодексу 1960 року у науково-практичному співтоваристві склалося певне відношення до окремих положень закону, утворилися правові школи. Накопичена практика застосування кримінального закону сприяла написанню наукової літератури, коментарів, роз'яснень. Окремі статті Кримінального кодексу 1960 року навіть використовувались як професійний жаргон.

Для з'ясування різниці між кримінальними законами необхідно звернутись до історії. Після перемоги Жовтневої революції закони Російської імперії було відмінено, у тому числі і кримінальні. Радянське кримінальне законодавство створювалося двома шляхами. По-перше, це видання декретів радянської влади. По-друге, це правотворча діяльність судових органів (судів та революційних трибуналів). До 1919 року в Україні існувала різноманітна кількість законодавчих актів (декрети, постанови, накази), які видавалися Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом від Ради Народних Комісарів, а іноді від окремих народних комісарів. Усі вони відповідали духу революційного часу та відповідали завданням, що стояли тоді перед Радянською соціалістичною державою.

Наприкінці 1919 року вдалося сформулювати більшість норм Загальної частини кримінального права і були прийняті Керівні начала з кримінального права Російської Федерації. На Україні вони були введені в дію урядом республіки у 1920 році. А у 1922 році було прийнято Кримінальний кодекс Української РСР. Головним чином боротьба велася з бандитизмом та контрреволюційними проявами, але у першому

кримінальному кодексі приділялась увага захисту радянської власності та навіть положенням Ради народних Комісарів 1921 року велася боротьба з посяганням на діяльність приватного підприємця, як що він не порушував радянські закони.

У 20-ті роки склалася певна система кримінального законодавства: Головні начала, Положення про державні та військові злочини (загальносоюзні закони). На їх ґрунті було прийнято Кримінальний кодекс УРСР у 1927 році.

У 30-ті роки встановлюється домінуюче положення законодавства Радянського Союзу. Верховний Суд СРСР отримав право відмінити будь який вирок Української РСР. Такі безмежні можливості по виданню окремих кримінальних законів для республіки надавались СРСР протягом 60 років. Тільки після прийняття незалежності Україна почала створювати власне правове поле. Кримінальний кодекс 1960 року зазнав багатьох змін протягом сорока років.

Новий Кримінальний кодекс в значній мірі відрізняється за своєю структурою, порядком викладення кримінально-правових норм, побудовою диспозиції та санкції окремих норм закону.

Правові новачки Кримінального кодексу дають можливість сподіватись на більш ефективну кримінально-правову політику.

Незважаючи на суттєву відмінність нового Кримінального кодексу, в ньому зберігається головна система розподілу на Загальну частину і Особливу. Загальна частина складається з 15 розділів, що містять 108 статей (у старому кодексі було 5 розділів і 55 статей). Особлива частина містить 20 розділів та прикінцеві положення, 447 статей (старий кодекс складався з 11 розділів 263 статей).

Таким чином порівняно з Кримінальним кодексом 1960 року кількість розділів і статей значно збільшилась. Це можна пояснити тим, що за термін дії кодексу тенденції судової практики, досягнення науки показали необхідність подальшої деталізації положень Загальної та Особли-

вої частини. Крім того, з'явилися нові інститути, які потребують окремого регулювання, виникла необхідність формулювання нових норм (виконання наказу або розпорядження, уявна оборона, діяння пов'язані з ризиком).

У першому розділі «Загальні положення» на відміну від Кримінального кодексу 1960 року, яким, перш за все, передбачався захист суспільного устрою, політичної та економічної системи країни, перевага надається захисту прав людини, а потім конституційного устрою. Так, завданням Кримінального кодексу України є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ст. 1 КК України).

Друга стаття визначає підстави кримінальної відповідальності, до яких належать: відповідальність настає тільки за суспільно небезпечне діяння, що містить склад злочину, передбаченого Кодексом; особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. І остання підстава, індивідуалізуючи кримінальну відповідальність, законодавець встановив, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності двічі за той самий злочин. Положення цієї статті відповідає нормам Конституції України, яка у ч.1ст.61 встановила «Ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення».

Другий розділ «Закон про кримінальну відповідальність» встановлює, що належить до законодавства України про кримінальну відповідальність, межі дії закону у часі, просторі за колом осіб. Визначаються правові наслідки засудження особи за межами України та порядок видачі осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочину, та особи, яка засуджена за вчинення злочину і питання міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю.

Третій розділ «Злочин, його види та стадії», дає визначення поняття злочину, як передбаченого Кодексом суспільно небезпечного винного діяння (дії або бездіяльності), що вчинено суб'єктом злочину. У визначенні поняття злочину зберігається традиційний матеріально-формальний зміст. Класифікація злочинів, яка визначається цим же розділом, має наскрізне значення і впливає на структуру санкцій статей. Особливої частини, на конструкцію норм і диференціює кримінальну відповідальність залежно від стадії злочинної діяльності (готування та замах на злочин).

Четвертий розділ «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)»

вирішує питання осудності та неосудності, у тому числі за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, встановлює вик, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Новий кодекс зберігає загальний 16-річний вік з якого може наставати кримінальна відповідальність за більшість злочинів і 14-річний вік, з якого настає відповідальність лише за вичерпний перелік злочинів (міститься у цій же статті). На відміну від Кодексу 1960 року визначається поняття обмеженої осудності особи, як особливого стану пов'язаного з психічними розладами, що заважають певною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення злочину.

П'ятий розділ «Вина та її форми» дає визначення вини, як психічного ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, яка передбачена Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Дається конструктивне визначення умислу (прямого і непрямого) та необережності (злочинної самовпевненості і недбалості).

Шостий розділ «Співучасть у злочині» включає поняття співучасті, як умисної спільної участі декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину; види співучасників та добровільну відмову співучасників. На відміну від попереднього кодексу чітко визначається поняття організованої групи або злочинної організації, та вчинення злочину за попередньою змовою. Нові за змістом норми, що передбачають відповідальність співучасників, відповідальність організаторів групи чи злочинної організації та особливості відповідальності при добровільній відмові співучасників.

Сьомий розділ «Повторність, сукупність та рецидив злочинів». У цьому розділі характеризується три частини інституту злочину: повторність злочинів, сукупність злочинів та рецидив злочинів. Новий кримінальний кодекс не містить поняття особливо небезпечного рецидивіста, яке було передбачено Кодексом 1960 року.

У восьмому розділі «Обставини, що викликають злочинність діяння» значно розширює перелік таких обставин, поповнюючи його додатково до необхідної оборони, крайньої необхідності і затримання особи злочинця, положення уявної оборони, фізичного або психічного примусу, виконання наказу або розпорядження, виправданого ризику та виконання спеціального завдання попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

Дев'ятий розділ «Звільнення від кримінальної відповідальності» вперше включений до Кодексу. Він передбачає правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, з примирен-

ням винного з потерпілим, з передачею особи на поруки, із зміною обстановки, із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Десятий розділ «Покарання та його види» зазнав суттєвих змін на відмінність від 4 розділу «Про покарання» Кодексу 1960 року. Встановлюються наступні види покарань: штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Міри покарання, на відміну від старого Кодексу, розташовані від менш суворого до більш суворого у єдиній «площині», то б то безвідносно до того, чи належать вони до основних чи додаткових, загальних чи спеціальних покарань.

Новація серед видів покарань – громадські роботи, які виконуються засудженим у вільний від роботи час, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Вони встановлюються на термін від 60 до 240 годин і відбуваються не більше як 4 години на день, а для неповнолітніх вони складають – від 30 до 120 годин і їх тривалість не може перевищувати 2 години на день. Крім того застосовується таке покарання, як довічне позбавлення волі. Зокрема, довічне ув'язнення встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе призначити позбавлення волі на певний строк. Ця сувора міра покарання не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб віком понад 65 років, до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент вироку.

Одинадцятий розділ «Призначення покарання» передбачає загальні засади призначення покарання, обставини, які пом'якшують чи обтяжують покарання, особливості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, порядок призначення покарання за сукупністю злочинів і сукупністю вироків.

Дванадцятий розділ «Звільнення від покарання та його відбування» регулює питання, що стосуються звільнення від відбування покарання з випробуванням, звільнення від виконання покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, звільнення від покарання внаслідок спливу строків давності виконання обвинувального вироку, умовно-дострокового звільнення від відбування покарання та зміни невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від покарання на підставі амністії чи помилування.

Тринадцятий розділ «Судимість» містить усі норми, що стосуються інституту судимості. У новому Кримінальному кодексі розрізняються поняття погашення та зняття судимості. Погашення судимості відбувається автоматично у відповідності з нормою статті 89, а зняття судимості допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості і тільки на підставі рішення суду.

Чотирнадцятий розділ «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування» містить нові положення, які стосуються поняття та мети примусових заходів. До речі, стаття не лише відмежовує примусові заходи від заходів покарання але й відображає особливості мети порівняно з метою покарання.

І нарешті, останній розділ Загальної частини «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» є новим. Він зосереджує в одній главі всі положення, що стосуються особливостей відповідальності та призначення покарання неповнолітнім, з урахуванням їх вікового розвитку. Навіть, окремо передбачені види покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину.

Особлива частина Кримінального кодексу 2001 року містить 20 розділів. Система побудови розділів пов'язана, перш за все, із необхідністю розподілу та розташування у певному порядку залежно від соціальних цінностей, що склалися в Україні за роки незалежності.

Норми особливої частини можна умовно розподілити на три блоки. До першого блоку увійшли норми, які раніше не були передбачені Кодексом 1960 року. Це – «Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей», «Незаконне проведення дослідів над людиною», «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканини людини», «Експлуатація дітей», Легалізація (відмивання) коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» та інші.

До другого блоку можна віднести статті, що замінюють норми попереднього Кодексу, але з суттєвими змінами та доповненнями – «Контрабанда», Фіктивне банкрутство», Ухилення від сплати податків» та ін. До третього блоку – статті, які теж змінюють норми Кодексу 1960 року але уведені без суттєвих змін. Це – «Зайняття заборонними видами господарської діяльності», «Протидія законній господарській діяльності».

Загалом треба визнати, що Кримінальний кодекс 2001 року відображає досягнення науки і практики, ґрунтується на позиції захисту особи, стверджує принципи законності та гуманізму.

Можна сподіватися, що новий закон стане сильною зброєю у боротьбі зі злочинністю.

В. Г. ДОЛГОПОЛІЙ

ПЕРШІ ПІДСУМКИ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ОБЛАСТІ

Долгополій Володимир Григорович – начальник управління освіти і науки обласної державної адміністрації

Значною подією в житті нашого суспільства став II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, який відбувся 8 – 9 жовтня цього року. З'їзд відбувся після події великої історичної ваги – десятої річниці незалежності України. В освіті, як і в країні в цілому, сталися значні зміни. Зберігаючи кращі здобутки української педагогіки, вітчизняна освіта продовжує набувати нових рис. При всій суперечливості цього процесу все ж переважає динамізм і тенденція до осучаснення.

Цілком зрозуміло, – підкреслив у своєму виступі на з'їзді Президент України Леонід Данилович Кучма, – що від нинішнього стану освіти і особливо від її майбутнього вирішальною мірою залежить, куди і як рухатимуться наші держава та суспільство і чого досягнуть на цьому шляху.

Президент вивів з кожного аспекту державного життя зв'язок з освітою, її завданнями.

Перший аспект – економічний. Освіта, як жодна інша сфера, і залежить від суспільства, і так само великою мірою його визначає. Нам вдалося, нарешті, вийти з найтяжчої фази затяжної економічної кризи, коріння якої сягає ще в радянський період. З початку цього року темпи зростання валового продукту та промислового виробництва перевищують відповідно 10 і 16 процентів. А в аграрному секторі цей показник зріс на 30 процентів. І це за умов, коли протягом усього цього періоду не було фінансових запозичень, а у світі намітилася тенденція до сповільнення темпів економічного розвитку. Однак майбутнє нашої економіки визначатиметься інноваційною моделлю розвитку, яка у розвинених країнах забезпечує до 90 відсотків економічного зростання. У тому числі більше половини – за рахунок нарощування інтелектуального ресурсу.

Другий аспект – внутрішньополітичний. Його Президент оцінив як достатньо стабільний і прогнозований для суспільства, яке перебуває в транзитному стані, радикально переглядає систему усталених цінностей та орієнтирів свого розвитку. Хоча не можна не бачити, що наше політичне життя позначене падінням моральності, толерантності, політичної культури, прагненням прорватися до влади будь-якою ціною. Виховання у молодого покоління вміння жити у демократичному суспільстві з високою політичною культурою – це теж важливе завдання освіти.

І, нарешті, третій, соціальний аспект. Треба визнати, що суспільне визнання професії педагога не співвідноситься з матеріальною оцінкою

його праці. Бідний викладач, учитель – це сором для держави, – підкреслив Президент Урядові, місцевим органам влади пора вже перейти від констатації цієї гіркої даності до енергійного її подолання.

За роки незалежності України зроблено суттєві кроки в розбудові національної системи освіти та демократизації освітянської діяльності. До них треба віднести розробку нової законодавчої бази галузі; створення вітчизняних підручників і педагогічної преси, оновлення змісту освіти, насамперед в соціогуманітарній сфері, варіативність «Мережі навчальних закладів та освітньо-професійних програм.

Чимало зроблено також і для утвердження гуманістичних цінностей освіти, її спрямованості на розвиток особистості. Істотної оптимізації набула мережа навчальних закладів, передусім у вищій школі, з'явилися навчальні заклади нових типів та форм власності, розпочато підготовку фахівців із багатьох нових спеціальностей. Надзвичайно важливе значення для національного розвитку має розширення масштабів україномовної освіти, підвищення уваги до вивчення української мови в навчальних закладах з іншими мовами викладання.

Зроблено вагомі кроки щодо входження української освіти в європейській і світовий освітній простір. Приведено у відповідність до міжнародних вимог освітньо-кваліфікаційні рівні та ступеневість освіти, триває робота над державними стандартами, що наблизить вітчизняну освіту до освітянських систем найбільш розвинутих країн, укладено угоди про співпрацю з більш як п'ятдесятьма країнами світу.

Ці та інші позитивні зміни стали можливими завдяки виконанню багатьох указів Президента України, реалізації законодавчих актів Верховної Ради та постанов Кабінету Міністрів України, що регулювали розвиток освітньої діяльності в країні. Важливу роль у становленні національної системи освіти відіграли рішення Першого з'їзду працівників освіти, який відбувся в 1993 році, та Державна програма «Освіта. Україна XXI століття».

Однак, щиро дякуючи освітянам країни, які виявляють не тільки високу професійну майстерність, зрілу громадянську позицію, а й високе подвижництво, треба відверто сказати, що стан справ в освіті у багатьох вимірах не може нас задовольнити.

На якості освіти негативно позначаються задоване недофінансування галузі, низький рівень заробітної плати освітян, брак у багатьох містах і селах необхідної уваги до освіти і

працюючих в освіті, недостатня забезпеченість підручниками, навчально-методичною літературою та інформаційними матеріалами, низький рівень матеріально-технічної бази навчального процесу, незабезпеченість енергоресурсами. Матеріальна скрута в багатьох сім'ях, де є діти, перешкоджає їх повноцінному навчанню, а то й просто відвідуванню школи.

У цих умовах складно говорити про нововведення в освітній галузі, які потребують від педагога додаткових зусиль, а тим більше здійснювати їх. Але не робити цього також не можна. Інакше держава опиниться на узбіччі прогресу і назавжди втратить історичну перспективу.

Розвиток у національному і світовому контекстах обумовлює зміни в освіті. Світ на початку ХХІ століття не просто змінюється. Його змінність перетворилася на константу історичного процесу. Тепер навіть у вимірах повсякденного людського життя зміни починають переважати над спадкоємністю та сталістю. Вперше в історії людства покоління ідей і покоління речей змінюються у часі швидше, ніж покоління людей.

Але справа не тільки в цьому. У міру наростання глобалізаційних процесів та пов'язаного з ними переходу до нових науково-інформаційних технологій відбувається зміна самої парадигми людського прогресу. Його сутність, основним виміром і разом з тим основним важелем стає розвиток особистості, власне **людський** розвиток. Саме ця обставина буде визначати конкурентоспроможність кожної країни.

Ось чому сфера освіти, що найбільшою мірою визначає рівень розвитку людини, стає загальнонаціональним пріоритетом у все більшому числі країн світу. У нашій країні це ще не відбулось. І тому першим нашим завданням має стати утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці **справжньої пріоритетності сфери освіти** як необхідної умови національного розвитку і національної безпеки. Нам потрібно згуртувати українську націю навколо проблем освіти, об'єднати зусилля не лише освітян, а й усього суспільства.

Другим ключовим завданням має стати **модернізація освіти** відповідно до викликів ХХІ століття і вимог української державності. На виконання Указу Президента України Леоніда Кучми з метою визначення стратегічних напрямів розвитку освітянської сфери Міністерством освіти і науки разом з Академією педагогічних наук, провідними науковцями, педагогами України розроблено **проект Національної доктрини розвитку освіти України**.

Доктрина – документ особливого жанру. Це політичний і водночас науковий документ, в якому держава і суспільство окреслюють тривалі пріоритети та гарантії щодо освіти, визначають основні шляхи їх досягнення.

Цей документ визначатиме напрями подальшого розвитку освіти впродовж близько 25 років – тобто на час природної зміни поколінь. Тому цілком зрозуміло, що текст доктрини має узагальнюючий характер.

Для її поетапної реалізації будуть розроблятися документи, що визначатимуть відповідні конкретні дії щодо розвитку кожного рівня освіти. Підготовку проекту програми таких дій до 2004 року буде завершено відразу після з'їзду.

Зупинимося на **основних змінах**, які треба здійснити в сфері освіти.

За великим рахунком, доктрина передбачає поступовий перехід **від репродуктивної, авторитарної освіти до освіти інноваційного, гуманістичного типу**. Цей перехід є віддзеркаленням глибинних процесів, які зумовлені цивілізаційними змінами – переходом від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства. Зберігаючи кращий досвід вітчизняної освіти, треба здійснювати стратегію випереджувального розвитку освіти, забезпечувати її цілісне, системне оновлення, осучаснення в контексті тих змін, які відбуваються в політичному, економічному, екологічному, культурному, правовому просторі нашої держави, враховуючи загальноосвітні тенденції.

Основна мета здійснюваних і майбутніх перетворень – **якість освіти**. Якісна освіта в сучасному розумінні має задовольнити ті вимоги, які ставить до кожної особи швидко змінюване суспільство.

По-новому треба розв'язувати проблеми основних складових розвитку освіти. Чого, як і скільки вчитися? Яким має бути навчально-методичне забезпечення цих змін? На перше запитання: **«Чого вчитися?»** традиційна відповідь – знань, умінь і навичок. Однак це певною мірою данина репродуктивній системі навчання.

Сучасний зміст – багатокомпонентний. Він має охоплювати не лише знання, а й способи практичної діяльності, творчий досвід, ціннісні орієнтації особистості.

В умовах інформаційного суспільства самотні знання як таких змінюється. З одного боку, вони стають більш доступними, а з іншого – одержання нових знань, умінь стає обов'язковим для людини впродовж усього життя. Тому неможливо в школі чи в іншому навчальному закладі дати освіту на все життя.

Звідси висновок: зберігаючи наші досягнення у фундаментальності шкільної й професійної освіти, ми повинні переорієнтувати навчальний процес на формування в учнів, студентів бажання і уміння самостійно оволодівати знаннями з різних джерел інформації. Не менш важливо навчити застосовувати набуті знання для практичного життя, виробити уміння критично мислити.

Друге запитання: **«Як вчити?»**. Стисла відповідь: гуманно й ефективно. Діюча система

освіти залишається значною мірою авторитарною. Нам треба постійно пам'ятати, що десять і більше років, проведених в умовах педагогічного авторитаризму, часто формують людину-конформіста, пристосованця, деіндивідуалізовану особу, яка не здатна до самостійної та відповідальної поведінки на основі свідомого ставлення до дійсності.

Ось чому, тільки змінивши систему стосунків у навчальних закладах, побудувавши їх на взаємній повазі всіх учасників навчального процесу, ми зможемо мати справді демократичне суспільство й ефективну ринкову економіку. Бо і перше, і друге неможливе без самодостатньої, індивідуально розвиненої особистості.

Це тим більше важливо для українського суспільства, де традиції протистояння, антагонізму, поділу людей на протилежні групи, на превеликий жаль, заважають рухові вперед, знижуючи рівень цивілізованості суспільства. Освіта повинна усувати, а не продукувати конфлікти, утверджувати толерантні відносини в суспільстві.

Не тільки гуманна педагогічна етика має утвердитись у навчальних закладах. Не менш важливим є застосування **особистісно орієнтованих педагогічних технологій**, їхніми сутнісними ознаками є навчання і виховання особистості з максимально можливою індивідуалізацією, створенням умов для саморозвитку і самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей. Такий тип навчання ґрунтується на діалозі, моделюванні ситуацій вибору, вільному обміні думками, авансуванні успіху.

Третя складова якості освіти – технічна і технологічна забезпеченість навчального процесу. Школа, де є лише стіни, парти, дошка і крейда, відходить в минуле. На часі – школа не тільки із звичним навчальним обладнанням – фізичні і хімічні лабораторії, лінгафонні кабінети та інші, а й із малозвичними для багатьох комп'ютерами.

Мусимо визнати, що за останні роки ми тут не тільки істотно не просунулись вперед, а й маємо серйозні втрати. В багатьох школах, професійно-технічних училищах через фінансову скруту вийшло з ладу навіть найнеобхідніше навчальне обладнання, бракує елементарних речей для проведення уроків.

Суттєво відстаємо від інших країн світу в комп'ютеризації та застосуванні сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі. Скажімо, в Республіці Корея, де дещо менша кількість населення, ніж в Україні, – 25 мільйонів користувачів мережі Інтернет, а у нас лише 0,5 мільйона. То як ми будемо з ними конкурувати в майбутньому, якщо негайно не буде вжито необхідних заходів? В Україні, в тому числі освітянами, не повною мірою усвідомлено, що **комп'ютер – це справді революція в освіті.**

По-перше, це засіб оволодіння комп'ютерною грамотністю, без якої людина є неконкурентоздатною у більшості сфер життєдіяльності. По-друге, комп'ютер – це засіб здійснення споконвічної мрії педагогів щодо індивідуалізації навчального процесу. Сьогодні в кращих школах світу вивчення жодного предмета – від математики до історії – не відбувається без використання комп'ютера. По-третє, комп'ютер, під'єднаний до Інтернету, – це можливість спілкуватися з світом, формувати планетарну свідомість, що так важливо для повноцінного життя у все більш глобалізованому світі. І насамкінець, комп'ютер відкрив шлях до нового типу навчального процесу – дистанційної освіти, що розширює національний освітній простір, зумовлює жорстку конкуренцію за вплив на світовому ринку освітніх послуг, сприяє перетворенню професійно-освітньої діяльності на фінансово-прибуткову.

З цього зрозуміло, що **комп'ютеризація та інформатизація освіти є пріоритетним і невідкладним завданням країни.** За останні роки завдяки зусиллям Президента України Леоніда Кучми, уряду, місцевих органів влади розпочалось активне оснащення закладів освіти комп'ютерною технікою. Але до завершення цієї роботи ще дуже далеко. В державному бюджеті на наступний рік передбачається на цю програму 30 мільйонів гривень, що в 1,5 рази більше, ніж нинішнього. Проте для комп'ютеризації лише середніх шкіл в селі потрібно близько 300 мільйонів гривень. Керівництво уряду України розуміє важливість проблеми і вишукує можливість, щоб перед другим слуханням у Верховній Раді цей бюджетний рядок, як і деякі інші із сфери освіти і науки, став більш вагомим.

Четверте запитання – **«Скільки вчитися?»**. Все більш впевнено ми відповідаємо: «все життя». Можна зробити ще більш кардинальний висновок у світі поступово стирається грань між навчанням і роботою, між навчанням і все новими сферами життєдіяльності людини.

Світові тенденції розвитку освіти засвідчують зменшення віку дітей, які залучаються до системно-організованого навчання, збільшення тривалості навчання і поліпшення умов для самонавчання й навчання впродовж життя.

Перехід України до 12-річної середньої загальної освіти, що розпочався цього року, покликаний не допустити відставання нашого суспільства від європейської спільноти за терміном навчання, де нормою є 12 – 13-річна середня школа. У нас же дві третини випускників школи навчається навіть не 11, а 10 років.

У рамках цієї світової тенденції спостерігаємо також більше охоплення молоді професійним навчанням. **Надання першої професії кожній молодій людині** – це обов'язкова норма в багатьох країнах.

Подальше **розширення** доступу дітей та молоді до якісної освіти є однією із провідних ідей проекту Національної доктрини розвитку освіти. Мусимо визнати, що ця ідея реалізовується в складних і суперечливих умовах.

Якщо говорити про дошкільну освіту, то тут дуже скоротилась кількість дітей, що відвідують дитячі заклади. Так, якщо у 1991 році цей показник становив 56 відсотків, то у 2000 році – 37 (а в селі лише 19 відсотків). Кризу зумовлюють різні причини – демографічні, економічний стан сім'ї, зміна власників дошкільних закладів, недостатня зайнятість жінок на ринку праці.

З ухваленням Закону «Про дошкільну освіту» з'явилися передумови для поліпшення стану справ. Адже тепер кожна дитина п'ятого року життя має одержати обов'язкову дошкільну освіту через різні форми її здобуття за Базовим компонентом дошкільної освіти. Вирівнюватиме доступ і запровадження багатоманітності форм одержання дошкільної освіти, надання дотацій держави на утримання дітей у дошкільних навчальних закладах, соціально-педагогічний патронат сім'ї.

Треба перебороти ставлення до дошкільля лише як підготовчої ланки до успішного навчання в школі. Це хибна позиція. Дошкільна освіта повинна стати самодостатньою. І головна її мета – всебічний розвиток **особистості дитини** з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей.

Взагалі нам конче потрібно позбутися притаманній нашій ментальності схильності постійно готуватися до життя «в майбутньому» і перманентне «будувати» його замість того, щоб повноцінно жити вже сьогодні. Це обмежує реалізацію особистісного потенціалу кожної людини, веде до викривлення сутності сьогодення та уявлення про майбутнє і шляхи його досягнення.

У сфері загальної середньої освіти, де навчається 6,8 мільйона дітей, необхідно подолати дитячу бездоглядність, залучити всіх дітей шкільного віку до навчання, забезпечити адресну соціально-економічну підтримку дітей-сиріт з багатодітних та неблагополучних сімей.

Найскладнішим є доступ до якісної освіти у сільській місцевості, де функціонує понад 70 відсотків від загальної кількості шкіл. 12 відсотків, або 247 тисяч, учнів проживають за межею пішохідної доступності до школи.

З демографічних, економічних, соціальних причин за попередні роки скорочено мережу сільських шкіл, переважно початкових. І нині майже в 48 відсотках сільських населених пунктів, де проживають діти шкільного віку, немає шкіл. Тому важливе завдання – оптимізувати шкільну мережу в сільській місцевості.

Далі лектор має викласти основні проблеми розвитку освіти на Дніпропетровщині.

Упродовж десяти років незалежності України в Дніпропетровській області забезпечувалося стабільне функціонування системи освіти, створювались умови для задоволення освітніх та професійних потреб молоді, вдосконалювалась мережа загальноосвітніх закладів різних напрямів і форм власності.

Порівняно з 1991 р. кількість середніх загальноосвітніх навчальних закладів збільшилась на 92 одиниці.

Із початку 90-х років в області відкрито 17 гімназій, 20 ліцеїв, 36 навчально-виховних комплексів, 2 колеґіуми, 24 приватних навчальних закладів, у тому числі 3 ліцеї та 2 гімназії.

При вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації створюються заклади нового типу. Так, за останні п'ять років відкрито українсько-американський ліцей при Національній гірничій академії України, міський ліцей інформаційних технологій та обласний ліцей фізико-математичного профілю для сільських учнів при Дніпропетровському національному університеті, обласний медичний ліцей для сільських учнів при Дніпропетровській державній медичній академії, обласний ліцей-інтернат для сільської молоді при Криворізькому державному педагогічному університеті.

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів області формується відповідно до національного складу населення.

За роки незалежності кількість шкіл з українського новою навчання зросла на 385. Водночас для представників різних національностей, що проживають в області, створюються умови для вивчення на тих чи тих засадах рідної мови (як мови навчання або як предмета вивчення), а також історії, літератури, культури, традицій свого народу.

Потреби росіян у розвитку національних шкіл задоволені повністю. У 121 загальноосвітніх навчальних закладах області (10 %) навчальний процес здійснюється російською мовою. Всього рідною мовою сьогодні навчається 154,9 тис. дітей з російськомовних сімей (31,8 %).

У 1992р. у Дніпропетровську відкрито середню школу № 144, в якій діти єврейської національності вивчають мову, культуру та історію свого народу. З 1994 р. функціонує дитячий садок, у якому виховується понад 30 дітей з єврейських родин. Факультативне вивчається іврит у середній школі № 57. Вірменська мова викладається у середній школі № 72 Дніпропетровська. У загальноосвітній школі № 53 введено поглиблене вивчення німецької мови. У 1995 р. створено приватне жіноче педагогічне училище, яке готує вчителів початкових класів, музичних керівників дошкільних закладів.

На території Дніпропетровська діють азербайджанське, вірменське, грецьке, німецьке, польське культурні товариства.

Негативна демографічна ситуація в державі призвела до зменшення загальної чисельності учнів середніх закладів. Але завдяки збільшенню кількості груп подовженого дня і зростанню з 18 до 23,5 тис. їх контингенту в області не лише збережено мережу загальноосвітніх навчальних закладів і вчительські колективи, а й створено нові робочі місця. Сьогодні у системі освіти Дніпропетровщини працює 77 254 чол.

За роки незалежності Української держави, попри економічні труднощі, на селі збудовано 53 нові школи на 19 863 учні. Контингент сільських шкіл не зменшився, а, навпаки, зріс з 85 до 85,4 тис. учнів.

Поліпшуються умови навчання. Нині середня наповнюваність класів становить 25,9 учня.

З метою надання допомоги дітям, які потребують соціальної підтримки і реабілітації, боротьби з дитячою бездоглядністю вдосконалюється система інтернатних закладів. За останні роки їх кількість збільшилась на десять загальноосвітніх навчальних закладів, а вихованців стало більше ніж на 2 тис.

У поточному році на території області працюють 53 інтернатні заклади, у і тому числі 6 санаторних, 3 – для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. 5 ліцеїв-інтернатів, 24 спецшколи-інтернати для дітей з психофізичними вадами. Загальна кількість учнів у цих закладах – 13,7 тис.

Із 14 дитячих будинків п'ять відкрито за останні два роки. У 2000 р. створено два реабілітаційні центри для дітей з вадами слуху, розумовими чи фізичними. У Дніпропетровську та Кривому Розі діють навчально-виховні соціально-реабілітаційні комплекси для неповнолітніх, схильних до бродяжництва, наркоманії, токсикоманії. Відкрито Генківський центр медико-соціальної реабілітації для неповнолітніх.

Ураховуючи тенденцію до певного зростання кількості соціально незахищених дітей, у Дніпропетровську, Васильківському, Новомосковському, Павлоградському, Покровському, Солонянському районах на базі вивільнених приміщень дитячих садків створено інтернатні групи.

Якщо у 1999 р. з обласного бюджету фінансувалося 24 інтернатні заклади, то в поточному році – 35.

Зміна соціально-економічних умов, погіршення екологічної ситуації, зростання захворюваності серед дорослого населення загострили проблему психофізичного статусу молодого покоління. Все це зумовило необхідність створення Дніпропетровського обласного психолого-медико-педагогічного центру, який розв'язує проблему надання населенню комплексної консультативної допомоги, ранньої діагностики, медичної, психологічної та дефектологічної підтримки дітей. З 1993 р. обстежено і направлено до спеціальних навчальних закладів близь-

ко 6 тис. дітей, які потребують належної допомоги.

Позитивні тенденції збережено в системі дошкільного виховання. Завдяки перепрофілюванню дошкільних закладів припинено процес закриття їх через фінансові негаразди. З'являються принципово нові типи закладів дошкільної освіти: дитячі садки різного профілю, навчально-виховні комплекси «дитячий садок – початкова школа», школи і дошкільними відділеннями.

Створено мережу дошкільних навчальних закладів зміцнення здоров'я, спеціалізованих дошкільних навчальних закладів для дітей з порушеннями функцій слуху, зору, опорно-рухової системи, розумово відсталих.

За роки незалежності відкрито 19 санаторних дошкільних навчальних закладів для дітей із порушенням функцій серцево-судинної системи, органів дихання і травлення, тубінфікованих. Для якнайповнішого охоплення ослаблених дітей на базі дошкільних навчальних закладів відкрито 102 санаторні групи.

Відкриваються дитячі будинки сімейного типу. Сьогодні у 13 таких будинках виховуються 167 дітей.

У дитячих садках працюють групи з короткочасним перебуванням дітей. Адже саме сучасний дошкільний навчальний заклад за умов оптимального використання його можливостей, розширення функцій сприяє розв'язанню проблеми підготовки дітей до навчання у школі.

Щороку збільшуються асигнування на оздоровлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У 2000-2001 рр. на це витрачено 3236 млн. грн. бюджетних та 382 тис. грн. позабюджетних коштів.

Цілісну систему заходів щодо сучасної організації виховної роботи з дітьми втілено в обласних програмах «Діти Дніпропетровщини», «Обдаровані діти – надія України», «Творча обдарованість». Ці програми спрямовані на створення умов для гармонійного розвитку та соціального становлення особистості дитини, здатної до само реалізації, самовдосконалення на краших зразках національних та світових надбань.

Область зберегла свої позиції і в розвитку позашкільної освіти. Зростає мережа позашкільних закладів (сьогодні їх 165), розширюється мережа спортивних дитячо-юнацьких шкіл, з'являються позашкільні заклади нового типу. Все це дало змогу охопити гуртковою роботою понад 30 % учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Плідне працює Дніпропетровська філія Малої академії наук України. Чисельність учнів, які займаються науково-дослідницькою роботою, за десять років зросла майже до 6 тис. (у десять разів). Спільні зусилля органів освіти, педагогічних колективів шкіл, позашкільних, вищих навчальних закладів, громадських організацій

забезпечили високі результати в пошуку, розвитку і підтримці юних обдаровань. У 2000 р. переможцями і призерами обласного конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт стали 208 учнів, які вибороли 19 призових місць на Всеукраїнському конкурсі. Вісім членів МАН України нагороджено премією голови облдержадміністрації «Обдаровані діти – надія України».

У межах програм роботи з обдарованими дітьми щороку проводяться обласне літературно-мистецьке свято «Собори наших душ», фольклорний фестиваль «Дніпропетровський зорепад», свято «Повір у себе» (для дітей із різними захворюваннями), свято Святого Миколая, фестиваль «Новорічний серпантин». Позитивну оцінку з боку Міністерства освіти науки України дістала розроблена лише в Дніпропетровській області програма розвитку дитячих та молодіжних громадських організацій у навчальних закладах.

Із 1997 р. облдержадміністрацією започатковано вручення переможцям олімпіад і конкурсів премій з 20 номінацій. З метою забезпечення безперервної освіти молоді, підготовки кваліфікованих працівників в області створено центр «Придніпров'я», до якого увійшли 63 промислові підприємства та 104 навчальні заклади, в тому числі спеціалізовані класи, школи та ПТУ Дніпропетровська, Кривого Рогу, Дніпродзержинська, Павлограда, Новомосковська, Жовтих Вод, Орджонікідзе, Марганця, Петриківського, Покровського та інших районів.

Результативність роботи цього центру високі – 63 % першокурсників мають глибокі та міцні знання, отримані в навчальних комплексах.

Професійно-технічна освіта області посідає третє місце в Україні за мережею закладів і друге за обсягом державного замовлення.

За роки незалежності держави в області не ліквідовано жодного професійно-технічного закладу. Цьому сприяла їх реорганізація, зумовлена необхідністю приведення цих закладів у відповідність зі змінами в економіці і вимогами ринку праці. Було створено 14 комплексів, центр підготовки та перепідготовки робітничих кадрів № 1, навчально-виробничий центр № 2, міжнародний центр професійної підготовки звільнених у запас військовослужбовців, філія Харківського індустріально-педагогічного технікуму, два профтехучилища сільськогосподарського профілю.

Удосконалення мережі здійснювалося за збереження учнівських місць, без скорочення державного замовлення.

Розширюється перелік професій. Їх кількість зросла із 183 до 227. Прийом у ПТНЗ за кошти державного бюджету не зменшується. Зростає чисельність учнів, що поряд із професійною отримують середню освіту.

Збережено соціальні функції профтехосвіти. Пріоритет у прийомі на навчання надається

дітям-сиротам, кількість яких зростає з року в рік, дітям із малозабезпечених сімей, з вадами фізичного та розумового розвитку. Сьогодні їх – 1,1 тис. (2,8%).

У діяльність закладів профтехосвіти впроваджуються нові економічні засади. За умов обмеженого державного фінансування використовуються позабюджетні надходження, що сьогодні становлять 4,3 млн. грн. 118 % бюджетних витрат).

Підтримуються міжнародні зв'язки. У сільських ПТУ використовується українсько-датська методика підготовки фермерів. З 1999 р. за датською методикою здійснюється експеримент з підготовки фермерів та фахівців із металообробки.

Значно зросла роль науково-дослідницької та експериментальної роботи. Щодо здійснення експериментальних досліджень Дніпропетровщина посідає гідне місце на державному та міжнародному рівнях. Понад 20 навчальних закладів області є експериментальними майданчиками АПН України.

174 навчальних заклади (99 міських і 75 сільських) на своїх 229 експериментальних педагогічних майданчиках розробляють новий зміст освіти, нові форми і методики управління.

Найбільше експериментальних педагогічних майданчиків створено у Дніпропетровську, Кривому Розі, Жовтих Водах, Дніпродзержинську, Тернівці, Новомосковському, Солонянському районах. Вісім шкіл області залучені до міжнародного проекту «Європейська мережа шкіл сприяння здоров'ю». Навчально-виховний комплекс № 107 м. Дніпропетровська є асоційованою школою ЮНЕСКО. Наукове керівництво експериментальною роботою в області здійснюють 7 академіків та членів-кореспондентів, 20 докторів наук, професорів, 24 кандидати наук, доценти.

Результати науково-дослідницької та експериментальної роботи навчальних закладів області висвітлювалися на I і II міжнародних виставках «Сучасна освіта в Україні», національній виставці «Україна – крок у нове тисячоліття» та на започаткованій 1999 р. постійно діючій пересувній виставці «Педагогічні здобутки освітян області», на шпальтах обласної педагогічної газети «Джерело», інформаційно-педагогічного альманаху «Нива знань». Підготовлено цикл публікацій, монографій, підручників, посібників, методичних рекомендацій, програм, концепцій, статей.

Популяризації наукової роботи сприяє організація і проведення управлінням освіти і науки разом з Дніпропетровським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти конференцій, «круглих столів», семінарів.

Поглиблюється мотивація освітян області до написання дисертаційних досліджень. Інтерес учителів до наукової роботи є запорукою успіху

в їх педагогічній діяльності. Важливого значення в науково-дослідницькій роботі Управління освіти і науки області надає розвитку творчих зв'язків з інститутами, центрами, лабораторіями та громадськими організаціями.

Протягом останніх п'яти років науково-дослідницька та експериментальна робота здійснювалась у тісній співпраці з АПН України, Інститутом українознавства. Державним науково-дослідним інститутом охорони здоров'я. Дніпропетровським національним університетом, Дніпропетровською медичною академією з її інститутами медичної екології і народної медицини. Криворізьким педагогічним університетом, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та іншими установами.

Відповідно до сучасних вимог реорганізовано роботу обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, що сприяло значному зростанню наукового потенціалу закладу. Для наукового забезпечення навчально-виховного процесу створено кафедри, відділення аспірантури.

Поліпшуються показники фінансування галузі. Порівняно з 2000 р. бюджетні асигнування

на освіту збільшилися на 93 млн. грн. Державним бюджетом України передбачено кошти на реалізацію окремих положень ст. 57 Закону України «Про освіту».

Починаючи з 2000 р. педагогічним працівникам надається щорічна грошова винагорода в розмірі одного посадового окладу за сумлінну працю та зразкове виконання службових обов'язків. З 1 січня 2001 р. запроваджено виплату педагогічним та науково-педагогічним працівникам навчальних закладів надбавок за вислугу років у розмірі 50 % і допомоги на оздоровлення при наданні щорічної відпустки.

Фінансування галузі дало змогу ввести в тарифікаційні списки 100 % інваріантної частини навчального плану та 67 % варіативної. За останні роки 550 тис. грн. витрачено на комп'ютеризацію навчального процесу, близько 6 тис. – на заохочення творчо працюючих учителів.

За роки незалежності за постійної підтримки облдержадміністрації збудовано 80 дошкільних закладів на 12 357 місць, у тому числі в сільській місцевості – 49 на 4375 місць, 89 загальноосвітніх шкіл на 55 933 учні, із них 53 на 19 863 учні – на селі.

ПАМ'ЯТЬ

ПАМ'ЯТІ ЙОСИПА ЛЕОНІДОВИЧА РИСІЧА

Вітчизняна історична, політологічна наука понесла важку втрату. З глибокою скорботою повідомляємо, що 27 серпня 2001 р. на 48-му році життя перестало битися серце відомого науковця, кандидата історичних наук, доктора політичних наук, проректора з наукової роботи Академії митної служби України, радника першого рангу митної служби, члена редколегії альманаху «Грані» – Йосипа Леонідовича Рисіча.

Йосип Леонідович народився 14 жовтня 1953 року. Після закінчення історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка все подальше професійне життя Й.Рисіча було тісно зв'язано із науково-дослідною, викладацькою і активною громадською діяльністю. З 1976 р. Й.Рисіч працює асистентом кафедри історії КПРС і водночас очолює комсомольську організацію Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. З цим навчальним закладом пов'язано професійне становлення Й.Рисіча. Працюючи в цьому навчальному закладі він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук і доктора політичних наук. З 1990 по 1992 рік Й.Рисіч завідувач кафедри політичної історії Дніпропетровського державного агроуніверситету. Ідеї гуманізації вищої освіти, національного відродження, творчого пошуку при викладанні навчальних курсів були покладені в основу його діяльності. Й.Рисіч ініціював і очолював роботу (як відповідальний редактор) над збіркою наукових статей «Маловідомі сторінки історії України», колективною монографією «Історія Дніпропетровського державного аграрного університету» – присвяченій до 75 річчя останнього.

Наступний етап професійної діяльності Й.Рисіча був пов'язаний з Академією митної служби України, в якій він розпочав працювати з лютого 1998 року, і де очолював кафедру державного права і митної політики. Йосип Леонідович став дійсним творцем нової ідеології розвитку не лише кафедри, а і юридичного факультету Академії. Курсанти та викладачі Академії з особли-

вою теплотою пригадують лекції Йосипа Леонідовича з дисциплін «Історія вчень про державу і право», «Конституційне право України», викладання яких він перетворив на справжнє мистецтво. Після призначення Й.Рисіча на посаду проректора з наукової роботи наукове життя в Академії набуло нового імпульсу, нової якості. Діяльність Й.Рисіча у цій сфері визначалась наступними напрямками: становлення аспірантури Академії, інтенсивний розвиток науково-видавничої бази Академії, заходи спрямовані на становлення та визнання Академії митної служби України, як провідного наукового центру з проблем правового забезпечення митної справи і митної політики в Україні, залучення до активної наукової роботи курсантів Академії. Завначені напрямки підкріплювались практичними діями з боку Й.Рисіча. В 1999 році була відкрита аспірантура Академії. Розпочалась інтенсивна робота із здобувачами, були захищені перші дисертації. У цьому ж році розпочав видаватися часопис «Вісник Академії митної служби України». Йосип Леонідович Рисіч прийняв саму активну участь у створенні «Вісника». До останніх своїх днів він залишався членом редакційної колегії, автором та рецензентом, віддавши багато часу і творчих сил при підготовці матеріалів до публікації.

Йосип Леонідович став піонером нового наукового напрямку в українській історичній науці це історія митної справи і митної політики в Україні. Ця людина приклала багато зусиль, щоб цей напрямок зайняв провідне місце і в роботах науково-практичних конференцій, у тому числі міжнародних, що проходять на базі Академії; у наукових проектах співробітництва Академії та митниць. Слід зазначити, що центр дослідження цього наукового напрямку зосередився на кафедрі, яку він очолював. Під його керівництвом були розроблені методологічні принципи і підходи до комплексу проблем «Митна політика», «Митна справа», був реалізований план-макет колективної монографії «Митна політика в Україні: історія і сучасність». Вже у 2000

році підготовлено текст головних розділів та спеціальний бібліографічний додаток. Й.Рисіч зумів спрямувати науковий пошук здобувачів саме в цьому напрямку. Кафедра забезпечувала методологічну та організаційну підтримку в розробці тем кандидатських дисертацій.

Енергія та широта поглядів Йосипа Леонідовича не могла залишити курсантських колектив Академії поза межами науково-дослідницької діяльності. При його підтримці отримало новий творчий імпульс курсантське наукове товариство Академії. З квітня 2000 року розпочали роботу міжвузівські студентські наукові конференції.

Під керівництвом Й.Рисіча був організований з вересня 1999 р. і розпочав активно працювати науковий курсантський гурток з проблем історії митної справи в Україні. Були визначені головні напрямки дослідницького роботи гуртка, розпочата евристична та аналітична діяльність його членів, підготовлені перші курсантські наукові розвідки.

Й.Рисіч був членом редакційної колегії альманаху «Грані», де прийняв активну участь у ста-

новленні рубрики «Політологія». Йосип Леонідович – єдиний доктор політичних наук у Дніпропетровську, і усі надії редакції по наданню рубриці фахового статусу були пов'язані з ним, але смерть – дуже свавільна дама, яка завжди забирає найкращих.

Науковий і творчий шлях Йосипа Леонідовича представлений понад 40 науковими публікаціями і навчальними посібниками. Серед них монографія «Парадигми демократії в Україні: політико-правовий аналіз», словник-довідник «Митна справа» – перше в Україні видання такого характеру.

Й.Рисіч завжди охоче ділився своїми знаннями, і багато істориків, політологів з віддачею пригадують його добрі поради і батьківську турботу про творче зростання молодих вчених. Всім, хто близько його знав, Йосип Леонідович запам'ятався як людина високої культури, зразок патріотизму і порядності, вірності своєму слову, ідеям та меті.

Таким Йосип Леонідович Рисіч – талановитий вчений і людина збережеться у наших серцях.

**Співробітники Академії митної служби
Редакційна колегія альманаху «Грані»**

РЕЦЕНЗІЇ

І.І.КОЛЕСНИК

НАРОДНИЦТВО В УКРАЇНІ: НОВИЙ ПОГЛЯД

(РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГИ С.І.СВІТЛЕНКА)

*Колесник Ірина Іванівна – професор кафедри історіографії та джерелознавства
Дніпропетровського національного університету, доктор історичних наук*

Проблема народництва – одна з «найзагадковіших» у вітчизняній історико-політичній думці. Традиційно народництво розглядалося у двох його іпостасях: як ліберальне та революційне, причому симпатії більшості авторів (дореволюційних і радянських) залишалися на боці саме революційних народників. Разом з тим в умовах «історіографічної лібералізації» вивчення історії народництва на регіональному матеріалі несподівано дало «нові» результати. Протягом довгого часу канонічним було сприйняття народництва як суцільного потоку визвольного руху в Російській імперії без урахування будь-яких його місцевих особливостей чи регіональних прикмет.

Три книжки дніпропетровського дослідника Сергія Світленка (див. список літератури) репрезентують новий погляд на історію народництва в Наддніпрянській Україні 60–80-х рр. XIX ст. Заслуга автора полягає в легітимізації самого феномену українського народництва. Справа в тому, що на українському ґрунті він виділяє два різні потоки народницького руху – російський та український, – які протягом часу, наближувалися один до одного, розходилися, але ніколи не зливалися. Втім усе по-порядку.

З суспільно-політичної точки зору феномен народництва постає одним з провідних соціокультурних явищ українського XIX ст., тобто культурно-національного відродження, творення української нації. Певний інтерес історія народництва становить і з академічної точки зору. Не секрет, що майже з моменту свого виникнення у 1850–1860 рр. воно стає об'єктом міфологізації, політичних та ідеологічних інсинуацій. Тривалий час у літературі та суспільній свідомості побутовували міфи про ліберальне та радикальне, революційне народництво в Російській імперії. Феномен українського народництва або ігнорувався зовсім, або окутувався міфом про «націоналістичне», «буржуазно-ліберальне народництво».

Складність теми, як відомо, зобов'язує її дослідника. Специфіка робіт С.І.Світленка по-

лягає в тому, що вони мають здебільшого теоретичний характер. У центрі уваги автора знаходяться проблеми історіографії, методології, джерелознавства та археографії історії народницьких рухів у Наддніпрянській Україні. Домінуючі позиції в дослідженнях як за змістом, так і за обсягом займає джерелознавча проблематика. Разом з тим, розвідки С.І.Світленка мають і прикладний, евристичний характер, являючи собою дуже докладний і професійно виконаний своєрідний путівник (у старих добрих традиціях дореволюційної історіографії) по численним архівосховищам та бібліотечним зібранням України і Росії з історії народництва 60–80-х років XIX століття.

Особлива цінність книжок полягає в тому, що автор часто звертається до матеріалів народницького руху, російського та українського на місцевому матеріалі, тобто в Катеринославі.

Безперечно, цікавим є «запрошення» читача до творчої лабораторії автора. Дослідник розповідає, як він прийшов до даної теми в її різноманітних вимірах, починаючи доволі традиційно – з вивчення історії революційного народництва, про стан розробки цієї проблеми на тлі теоретичних студій з вітчизняного джерелознавства в рамках відомої джерелознавчої школи професора М.П. Ковальського.

Окремі положення дніпропетровського автора відрізняються дискусійною спрямованістю. В ході дослідження він зазначає і формулює такі питання та сюжети, що не лише поглиблюють традиційні уявлення з історії народництва, а прямо виходять поза її межі.

У змістовному плані можна вилучити 4 комплекси проблем, що ставить і розв'язує дослідник; історіографічний, методологічний, джерелознавчий та археографічний.

Перший комплекс проблем – це історіографічний. Автор досить аргументовано пропонує свою схему розвитку історіографії проблеми: 1) 1860–1890 рр. – період публіцистичного осмислення проблеми народництва в свідомості самих діячів демократичного руху та їх ідейних

опонентів; 2) 1900–1910 рр. – доба перших наукових студій щодо вивчення історії народництва та його різновидів на українських теренах; 3) 1920 – 1 пол. 1930-х рр. – період принципових досягнень і звернень на ділянці вивчення народницького руху в Наддніпрянщині; 4) сер. 1930 – кін. 1980-х рр. – період панування радянської концепції історії різних течій народництва в Україні; 5) 1980–1990-х рр. – період підбиття підсумків попередньої дослідницької діяльності на полі вивчення феномену народництва і пошуків нових шляхів осягнення цієї проблеми.

У цілому, можна погодитися із запропонованою автором схемою історіографічного осмислення проблеми народництва. Втім, на нашу думку, слід розрізнявати ідейні пласти цього розуміння, а саме ідеї, які були сформульовані в партійній публіцистиці (М. Драгоманов, Г. Плеханов, В. Ленін), історії суспільної думки (О. Пипін, І. Франко, М. Павлик, П. Струве) та історичній науці (М. Грушевський, О. та П. Єфименки, О. Спиридович, С. Татищев). По-друге, С. І. Світленко у своєму історіографічному огляді широко використовує звичні (марксистські) характеристики та терміни, такі як: «ліберальна історіографія», «консервативно-охоронний історіографічний напрям», «марксистська історіографія», «націонал-демократична історіографія», «вчені національно-демократичного спрямування», «національно-державницький історіографічний напрям» тощо.

Новітні тенденції в історіографії пов'язані з відмовою від класового підходу (сприйняття науки як боротьби ідейних течій) і зверненням до суто наукових характеристик, таких-як «позитивістська історіографія», «академічний напрям», «національна українська історична наука», яка в 20–30-х рр. XX ст. була репрезентована академічною наукою на чолі з М. Грушевським та марксистською течією під проводом М. Яворського.

До речі, автор досить вдало викладає і аналізує запропоновану М. Грушевським концепцію історії народницького руху в Наддніпрянській Україні, але, на жаль, не простежує еволюцію цієї концепції в 1920-ті рр. Сутність концепції М. Грушевського полягає в тому, що народництво в Україні виникає в кін. XV–11–20-ті рр. XIX ст., у 2-й чверті XIX ст. переживає романтичну добу, т.зв. «літературне народництво», у 2-й половині XIX ст. утворилося т.зв. «реальне народництво», яке мало два напрямки: політичний та культурницький. Заслуга М. Грушевського в тому, що він окреслював українське народництво як самостійну проблему, але не визнавав ролі російського народництва на теренах Наддніпрянщини.

І ще одне спостереження щодо історіографічного огляду проблеми народництва. Автор, до речі, не зміг показати відмінності, доволі суттєві, у підходах щодо вивчення цієї проблеми рос-

ійських та українських істориків. Якщо в роботах російських авторів аж до 1930-х рр. домінував публіцистичний, класовий підхід, то в розвідках українських дослідників переважали академічні, наукові оцінки.

Наступний комплекс проблем, розглянутих автором серії книжок, можна визначити як методологічний. Йдеться про формулювання дослідником своєї власної концепції історії народництва в Наддніпрянській Україні в 1860–1880 рр. Методологічним підмурком своєї концепції автор вважає поліперспективний підхід до феномену народництва в українських землях Російської імперії. Згідно з таким підходом народництво в цьому регіоні являє собою дві етно-ідеологічні течії: російське народництво та українське народолюбство. Ці два потоки народницького руху мали типологічну спорідненість – єдину соціальну основу в особі української та російської демократичної інтелігенції, у центрі уваги якої знаходилося селянство, яке ототожнювалось з народом, що у свою чергу народжувало ідейний та дійовий дуалізм, маргінальний характер гуртків.

Водночас автор підкреслює і різницю між російським та українським народництвом. Якщо російських народників відрізняла ідея соціального визволення та недооцінка національних проблем народів Росії, то українським народникам була притаманна ідея поєднання народного та національного питання, в теорії і практиці пріоритетними для них були ідеали національно-культурного відродження.

Дослідник ставить також проблему періодизації народницького руху, але в кінцевому розрахунку лише констатує, що народництво в Наддніпрянщині 1860–1880 рр. розвивалось неоднолінійно, а хвилеподібно. Втім, етапи еволюції народницького руху він не простежує.

Важливою складовою методологічного блоку проблем є проблема категоріального апарату дослідження. Разом з тим С. І. Світленко розглядає термінологічні питання дещо вузько, як питання теоретичного джерелознавства.

На широкому історіографічному матеріалі він простежує процеси виникнення та еволюції термінів, які були пов'язані з народницьким рухом в Наддніпрянській Україні. Так, термін «народолюбство» (П. Куліш) мав такі синоніми, як «хлопоманство» (слово польського походження, про що свідчить В. Познанський), «народовство» (М. Драгоманов), «українофільство» (термін виникає в 1840 рр.), «сепаратизм», «націоналізм», «соціалізм та нігілізм». Самоназва діячів українського визвольного руху (поч. 1860-х рр.) – це «громадівці», «громадівство».

Різноманітні були і термінологічні ідентифікатори російського народництва як стверджує автор. Термін «народники» виникає у 1860-х рр. у нелегальній літературі. Окрім цього існувала ціла низка синонімів для позначення феномену різних

пілок російського народництва, такі – як «чайковці», «бунтарі», «лавристи», «якобінці», «землеволиці», «народоволиці», «чорнопередільці». Самоназвою революційного народництва, зауважує автор, був термін «радикали». С.І.Світленку належить досить тонке і влучне спостереження, що назва «народники» була ближче до «Чорного Переділу», ніж до «Народної Волі».

В кінцевому розрахунку автор приходять до висновку, що найбільш вірогідним і репрезентативним терміном для означення українського народництва був термін «народолюбство», який служив і найпоширенішою самоназвою українського національного руху і був «точним ідентитетом демократичного українства» [3, 64–84].

Саме цей висновок автора і викликає певні сумніви. Термін «народолюбство» вживався головним чином у Лівобережній Україні. На Правобережжі був більш поширений термін «хлопоманство» для позначення українських і польських прихильників служіння народові. Іншими словами, хлопоманство мало дві течії: українське і польське. Синонімом українського хлопоманства була назва «українофільство» і «русофільство». Українські хлопомани відстоювали єдність з російською мовою і загальноросійською народністю. Польські хлопомани, термінологічними ідентитетами яких були «ляхомани», «шляхтомани», «хохломани», як відомо, орієнтувалися на польську національну ідею. Ось чому ніяк не можна погодитись із С.І.Світленком, що термін «хлопомани» створював термінологічну плутанину, підкреслював народолюбність і замовчував «українолюбність».

На нашу думку, розмаїття термінів не випадково і свідчить про складність, багатовимірність феномену українського народництва. Воно, безумовно, мало свою етнонаціональну та етноідеологічну специфіку з огляду відомих історичних обставин: поділу українських земель між двома гігантськими імперіями – Російською та Австрійською, перерваністю державної традиції, розмаїття культурних традицій. У цьому контексті доцільно було б виділити три різновиди українського народництва у зв'язку з регіональними та ідеологічними особливостями: 1) народолюбство в Лівобережній Україні, 2) хлопоманство (в українському варіанті) на Правобережжі, 3) народовство на Галичині.

У цілому, треба наголосити, що автором зроблено вагомий внесок у розробку ідейно-концептуальних проблем історії народництва в Наддніпрянській Україні. Родовид запропонованої С.І.Світленком оригінальної концепції українського народництва сягає своїм корінням до поглядів М.І.Яворського, який перший подав ідею розрізнення російського та українського потоків в народництві як наукову проблему. Важливою віхою у її формуванні було впровадження в сучасну наукову свідомість та історіографічну практику у 1994 р. М. Катренком поняття

«українське народництво», що повністю руйнувало радянську, традиційну концепцію народництва, домінантами якої було вивчення революційного народництва та ігнорування специфіки і самого факту існування українського народницького руху.

Центральне місце в комплексі робіт С.І.Світленка посідають проблеми теоретичного та прикладного джерелознавства, що цілком відповідає традиціям дніпропетровської школи джерелознавців.

Однією з ключових проблем теоретичного джерелознавства, яку ставить і розглядає автор, є проблема класифікації джерел з історії народництва у контексті структурно-функціонального аналізу. В традиціях школи М.П.Ковальського він визначає рівні і структуру джерельної бази. Рівні джерельної бази репрезентовані потенційною та реальною джерельною базою. Структуру джерельної бази, за визначенням автора, становлять підсистеми (наприклад «архівна документальна підсистема», що має трансфонову структуру, або вторинна підсистема «археографічна документальна підсистема») тощо.

С.І.Світленко формулює і вдало розв'язує проблему класифікації джерел з історії народництва в Наддніпрянщині. Приймаючи за критерій спосіб кодування інформації, дослідник пропонує свою оригінальну типово-видову класифікацію джерел. Він вилучає три типи джерел 1) письмові; 2) речові; 3) зображувальні. В межах першого типу письмових пам'яток виділяє а) рід документальних джерел та б) рід наративів. Кожен рід у свою чергу, за авторською класифікацією, поділяється на види. Так, документальні джерела поділяються за видами на програмово-організаційні, прокламаційні документи, законодавчі пам'ятки, протокольні діловодні документації, звітні-довідні документації, офіційне листування тощо. Автор характеризує також і підвиди. Відтак, прокламаційні документи він поділяє на оголошення, відозви, звернення, телеграми, підроблені грамоти.

Рід наративних джерел класифікується автором дисертації на такі види, як публіцистика, мемуаристика, наукові праці тощо [3, 11–34].

Пріоритетною проблемою теоретичного джерелознавства С.І.Світленко вважає текстологічний аналіз. Принципи текстологічного аналізу він апробує на прикладі судово-слідчих, програмно-організаційних та прокламаційних документів. Особистий внесок автора полягає у встановленні, наприклад, імені укладача програми Київського гуртку 1880, оригінал якої знаходиться в архіві І.Франка. С.І.Світленко переконливо доводить, що автором програми була О.О.Доброграєва, яка і очолювала цей гурток. С.І.Світленку належить заслуга (на підставі ретельного текстологічного аналізу) встановлення дати, місця публікації та авторства документів

товариства «Таємна дружина» (Чигиринська змова), таких як підробна «Височайша таємна грамота», «Статут товариства» та «Обряд святої присяги». Дослідник доводить, що ці документи були видрукувані не за кордоном, а в підпільній друкарні в Києві у 1877, і автором усіх документів були Я.В.Стефанович та Л.Г.Дейч, участь же І.В.Бохановського у виданні цих «документів не знаходять підтвердження у джерелах» [3, 35–53].

У центрі уваги С.І.Світленка знаходяться і проблеми історичної критики джерел з історії наддніпрянського народництва. Цікаво, що автор не сприймає «крайню» точку зору російського дослідника В.В.Фарсобоїна на історичну критику, яка перетворюється на «самостійну історичну дисципліну» і вважає, що предметом історичної критики як складової частини джерелознавства, є встановлення, інтерпретація фактів та визначення їх достовірності. На конкретному джерельному матеріалі дослідник апробовує такі прийоми критики джерел, як реконструкція фактичних даних, інтерпретація фактів шляхом верифікації, фальсифікації, змістовно-логічного аналізу на прикладі, зокрема, діяльності гуртка «жебуністів». На противагу російській дослідниці І.Л.Кислиціної, яка вважає жebуністів бакуністами, С.І.Світленко доводить, що члени гуртка належали до пропагандистської течії в народництві – лавристів [3, 54–64].

Певний науковий та евристичний інтерес становить здійснений автором структурно-функціональний аналіз комплексу архівних джерел з історії народництва в Наддніпрянській Україні. С.І.Світленком використані архівні матеріали майже з 22 архівосховищ та бібліотечних зібрань центральних і місцевих архівів України та Росії. Особливий науковий інтерес являють фонди Державного архіву Російської Федерації (ДА РФ), Російського державного воєнно-історичного архіву (РДВІА), Російського державного архіву літератури та мистецтва (РДАЛМ), Російського центру зберігання і вивчення документів новітньої історії (РЦВДНІ), відділу письмових джерел Державного історичного музею (м. Москва), (ВПДІМ), Російського державного Історичного архіву (РДІА), Архіву Дому Плеханова (АДП), відділу рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський Дім), РАН (м. Санкт-Петербург), Центрального державного історичного архіву України у Києві та Львові (ЦДІАУК, ЦДІАУЛ), Державних архівів Київської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Херсонської та ін. областей. (ДАКО, ДАМО, ДАОО, ДАХАО, ДАХЕО), відділів рукописів Інституту рукописів (ВРІР), Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка (ВРФТ ІЛ).

Центральне місце в системі архівної джерельної бази історії народництва, на думку автора монографії, посідає документація вищих

установ державної влади Російської історії. На другому місці знаходяться матеріали центральних урядових установ Російської держави, зокрема матеріали Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ (справи 3-го «виконавчого», «секретного» 5-го та «спостережницького» діловодств), документи Міністерства народної просвіти (фонди «Головне управління цензури МНГГ», «Особливої канцелярії міністра народної просвіти»), Міністерства юстиції та ін. [2, 6–21].

Цікаво, що з фонду «Канцелярії міністерства внутрішніх справ» С.І.Світленко наводить відомості про утворення надзвичайних комісій для боротьби з визвольним рухом. Зокрема автор називає цілу низку документів, на підставі яких був підготовлений Емський указ 1876 р.: це 1) відношення III відділу до міністра внутрішніх справ від 28.08.1875; 2) записки «Про так званий українофільський рух» реакціонера-українофоба М.В.Юзефовича; 3) «Про шкоду літературної діяльності українофілів і заходи до їх відвертання» жандарма М.В.Мезенцева; 4) особлива доповідь імператору «Про шкідливу діяльність членів Київського відділу імператорського географічного товариства Чубинського, Драгоманова»; 5) довідка про М.П.Драгоманова та доповідь по III відділу про «українофілів» від 15.04.1876 р. тощо. Більш того С.І.Світленко наводить дані про утворення «Особливої комісії для розробки заходів по боротьбі з поширенням українофільської пропаганди», але, на жаль, не називає конкретну дату цієї події [2, 40–41].

Структурно-функціональному аналізу автор піддає і таку складову архівної джерельної бази дослідження, як документи вищих, центральних, столичних і судових установ, зокрема Слідчої державної комісії для провадження дізнань про поширення антиурядових відозв та пропаганду, яка безпосередньо підпорядковувалась імператору. Особливого присутствія Правительствующого сенату (ОППС) – органу вищого суду з політичних справ [2, 51–83].

Доповненням до архівних комплексів діловодної документації, на думку автора, є колекції документів і наративів у різних архівосховищах. Він показує, що цінні колекції з історії народницького руху зберігаються в російських архівах (ДА РФ – «Колекція нелегальних листівок і брошур, що відклалися в матеріалах поліцейських установ», РДАЛМ – кілька колекцій: «Зібрання автобіографій і анкет діячів літератури», «Зібрання спогадів народовольців»). С.І.Світленко наводить і такий факт: у колекціях Відділу письмових джерел Державного історичного музею (Москва) зберігаються матеріали з історії «Чигиринської змови» – машинопис підробленої «Височайшої таємної грамоти», фотокопія «Статуту товариства «Таємна дружина» тощо [2, 83–105].

У цілому, мета, яку ставить перед собою наш автор, приступаючи до аналізу архівної документальної бази, довести джерельну цілісність, а також верифікувати на широкому архівному матеріалі нову концепцію історії наддніпрянського народництва, цілком досягнута, реалізація її дала очікувані результати.

Останній, четвертий комплекс проблем, проаналізованих в низці досліджень С.І.Світленка, має археографічну спрямованість. Заслуга автора полягає не лише у теоретичному і практичному визначенні археографічної і документальної підсистеми (програмові, прокламаційні, законодавчі, судово-слідчі), а, що особливо важливо, у досить вдалій спробі періодизації археографічного процесу. Проявом високої джерелознавчої та археографічної кваліфікації дослідника є вилучення наступних етапів у формуванні археографічної документальної бази історії народницького руху в Україні: 1) етап 1860-1880-х рр. характеризується формуванням первісних комплексів публікацій; 2) кін. ХІХ – поч. ХХ ст. – започаткуванням професійного підходу до виявлення та систематизації джерел,

появою публікацій науково-популярного характеру; 3) 1920 – 1 пол. 1930-х рр. – це період справжнього «археографічного піднесення»; 4) 1950-1980-і рр. відзначенні новою динамізацією археографічного процесу на ділянці вивчення історії народництва; 5) 1990-і рр. пов'язані з уповільненням процесу публікації документальної бази [1, 170-171]. Утім автор не запобіг деяких огріхів. Так, в один ряд «визнаних фахівців з народницької проблематики» він ставить С.Н.Валка, Б.П.Козьміна та В.М.Фігнер. Відчувається також нахил автора до ефектних, не завжди виправданих, новотворів, несподіваних сполучень, історіографічних метафор, тобто синдром «термінологічного бароко», наприклад: «персоналістичні промови», «описовий методологічний підхід», «класифікація вітчизняної інтелігенції», «структура цілісної системи архівної джерельної бази», «археографічна наука».

У цілому, запроваджена С.Світленком нова версія розвитку народницького руху в Наддніпрянській Україні у 60-80-х рр. ХІХ ст. являє суттєвий внесок у розбудову модерної концепції української історії.

Література:

1. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. – 240 с.
2. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років. Аналіз джерел архівних фондів Росії: Навч. посібник. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 128 с.
3. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: «Навчальна книга», 1999. – 240 с.

ABSTRACTS

TO 225-ANNIVERSARY DNIEPROPETROVSK

Kulichenko I.I. The Report on The Celebration Conference, Dedicating by 225-Anniversary of Dniepropetrovsk

Zbarashchuk V.F. The State's Independence – The Pledge of Development of City's Self-government

Severenchuk S.V. Kirov's District is The Main City's Gates

Zagora I.I. Through Profundity of Centuries: Achievements and Dreams of Redguard's District

Semenyuk V.P. Samara's District is 24

Yavtushenko V.O. The Chronicle of The Village Taromske

Svitlenko S.I. Representatives of People's Will-Power in Katerynoslav's Exile

Chentsov V.V., Arhireysky D.V. Komkor's Street

Slobodyanyuk M.A. The Resistance Movement in Dniepropetrovsk Region: Theoretical Problems

In a paper the theoretical problems are analysed which face to the modern contributors of a history of anti-fascist Resistance movement in Dniepropetrovsk region. These problems are in obsoleted Soviet and not elaborated of a modern conventional nomenclature at study of a theme; a problem source base of Resistance movement, because all groups of archival sources from our theme are marked by subjectivity and tendentiousness both in guard rope of the facts, and in their estimations; absence of rigorous scientific interchanging between the Soviet and foreign scientists. Solution of these problems will accelerate process of creation of complex scientific operation from a history of driving of Resistance movement in Ukraine, that and was not created during 60 post-war years.

Harchenko N.M. Underground of OUN in Dniepropetrovsk in Years of Second World War

Zadorozhna L.V. Social Politic of Dniepropetrovsk's Town Soviet in Occupation Period (1941-1943)

In this article are analyzed questions of the city's administration in the period of the occupation during the Second World war (this information is based on the new archive documents) on the example of the Dnipropetrovsk city. Special directions and activities of the city's administration is widely showed. The main attention is given to the grocery and housing problem.

TO 50-ANNIVERSARY OF PHYSICAL-TECHNICAL INSTITUTE

Polyakov M.V. Physical-Technical Institute of Dniepropetrovsk National University: 1951-2001 – Strategy of Increase

Dzhur E.O. The Technological Break in Third Millennium

HISTORY

Kravchenko P.A. The Social Aspects of Transformation of Native Cultural Historical Experience

The unifying link of the main society measuring are the transformation of norms and ways the society's activity which are generally accepted, compulsory for all, known by experience and appointed to be important. The development of the own state provided not only the adoption of the specific, done by this society the knowledge system but also the way of activity, the result of which is this experience.

Grin A.G. The Scientific-Narrative Aspect of Relations of Historical Science and Phenomenon of Artistic Historical Film: Problem's Structure

The Scientific-Narrative Aspect of the Interrelations of Historical Science and the Phenomenon of Historical Film: the Structure of the Problem. The article is devoted to one of the topical problems of modern historical science – the problem of its interaction with historical cinematography.

Pazynich Yu.V. D.Apostol's Influence on Development of Social-Political Situation in Ukraine (1727-1734 years)

Morozov O.V. Formation of Philosophy Protectionism in Russia per the XIX – half XX centuries

In given article are analyzed milestones of a becoming of philosophy of protectionism and their influencing on social and economic development of country.

Chrydochkyn A.V. V.Karazin(s view-point on the agricultural problem

Kozerod O.V. Process of study of a problem of a history of the Jews of Ukraine in the period of New Economic policy: 1925-1929

In clause the process of formation and development process of study of the Jewish history of the period of New Economic policy is considered. The basic problems of the Jewish history investigated per 1920 are investigated. On the basis of the analysis of a plenty of the literature the conclusions about character of development Jewish history in 1925-1929 are made.

Smirnov V.M. Activity of Civil Organizations of Ukrainian Village People in Given Humanitarian Help in NEP's Period

Frolov M.O. J.V.Stalin and Men, Leaving a Parties in RCP(b)U in 20-30th years of XXth century

Gorodetsky A.V. «Polish Question» in The Context of Normalization of Soviet-German Connections Before Second World War

Vasilchuck T.V. The Renewal of the Ukrainian Higher Education in Post-war Years

In article, based on the great date material investigates in detail a state of the Ukrainian higher education after the Second World War.

Vaskovs'ky R. U. The National-Conservative Forces in the Ukrainian Revolution, 1917-1920.

The article is devoted to analyzing revolutionary events at Ukraine in 1917-1920. The author discusses with a view of famous political figures – Ukrainian socialists (M. Hrushevs'ky, V. Vynnychenko etc.) who considered national-conservative forces for the failure of Ukrainian state building. Based on historical documents the description contains real interesting facts.

Rosovik D.F. Formation of Ukrainian Professional, Popular Theatre, Music and Art of Cinema in 1917-1920th years.

Maleeva T.I. Mirgorod's Artistic-Industrial School by M.V.Gogol as Incarnation of Municipal Initiative. To 105-anniversary from Opening

PHILOSOPHY

Shramko O.I. Ukrainian Philosophy of Culture as Spiritual Source of Nation's Self-revival

Korh O.M. The idea of the personality that has self – realization in the context of philosophy of Ukrainian national idea (the second half of XIX century – the beginning of XX century).

Maksyuta M.E. A Family and Family's Culture: Daily and Eternity in Human Existence

Morgun O.A. Spiritual-Valuing Maintenance and Structure of National Social Consciousness

Tarasova E.V. Problems of Transcendental Understanding and Human Self-cognition of Culture

Zolkina S.E. History of Existential Philosophy. Problems And Features of a Methodology of Research (On an example of F.Nietzsche)

The author of the article thinks that the infinite diversity of different «free» interpretations of philosophical heritage of F.Nietzsche testifies about problems of the methodological order, but not about «practical inexhaustibility» of the texts by the German philosopher. In this connection she makes her own attempt for search of an adequate methodology for historic-philosophical research of philosophical heritage Nietzsche. The same methodology can be used for research of existentialism as a whole.

The author propose to assume as a basis that methodology, which was elaborated by V. Propp and which one utilized in his investigations «Morphology of Magic Fairy Tale» and «Historical Roots of Magic Fairy Tale»

The author comes to a next conclusion. The structural-typological and historico-genetic methods are elaborated for researches of the texts, including with the historical texts. This methodology also can be used for research of the philosophical texts, in particular for research existentialism both modern, and historical. Specially it is actual for modern existential philosophy, where the legible edge between the philosophical and literary text is erased, as we is observed it in Nietzsche works.

Irdinenko E.A. Formalism in Art of XX century

Osetrova O.A. F.M.Dostoevsky about Metaphysical Causes of Self-murder

Podmasin S.I. Rising to A Person in Philosophy

In the article, the author analyses the thesis of category of «Personality» in the history of philosophical idea. We can follow the development of the thesis of personality as a part of «social system» and absolutely depending on it, to the maintenance of personality as the highest value and the sense of being.

Vedeneev V.A. Sociocultural Analysis of Dynamic Model in Political Process

Tsygul O.V. Communicative Competence in Interpersonal Contact (Language's Aspect)

SOCIOLOGY

Kudelya P.O. Living Strategy of Modern Ukrainian Students

The article deals with social problems of modern youth, such as personality's attitude to future, analysis of the problem of life self-determination.

Specialties of forming of modern students' life strategies are considered on the basis of results of the sociological research. Greater attention is paid to strategies in professional area, to professional self-determination connected with the choice of future working place, professional plans and values.

Motivation of students' attitudes to future profession, methods of surviving, and plans of emigration are represented. The author concludes that students' life strategies are forming in uncomfortable situation, which characterizes modern state of Ukrainian society.

Borinshtein E.R. Evolutionary Transformation of Ukrainian Society

The article include materials about evolutionary transformation of the Ukrainian society. The other consider, that problems of social adaptation, which take place in Ukrainian society needs to be learned much more and apply for such problems methods of future social projection.

Pachkovsky Yu.F. Motivation Field of Employer's Activity

Udris N.S. Peculiarities of Perceiving of Static Advertisement by Representatives of Different Sphere of Business

POLITICAL SCIENCES

Troshina A.V. Dynamic of Democracy's Third Wave: regional aspect

Author have made tables on the base of Freedom House's datum where dynamic of Democracy's Third Wave in regions of the world is regarded. By the end it supposed that instead of global Third Wave local waves exist.

Brezhneva T.V. Evolution of Armed Forces-Political Strategy NATO: from Coordination to Integration (1950-1952) (ending)

Khomets R.B. Constituent Problems of Local Self-government Determination

This article deals with the determination of the conception of local self-government, which is in different scientists rate legal acts and works.

Mosyukova N.G. The Activity of Ukrainian Supreme Soviet (1990-1998)

During 1990-1998 in Ukrainian Parliament took place economical, political, social reforms. These reforms exert influence on situation in Ukraine. The structure of society is change, take shape new political parties. But temps of reforms were slow and life of peoples in Ukraine was bad. In this article are analysed reason of these events.

Shulyak S.V. The Political Role of Army in States of Arabian World

MATERIALS TO THE INFORMATION'S DAY

Juzikova N.S. The New Criminal Code - New Page of A Legal Field of The State

Dolgopoly V.G. The First Results of Reforming of Education in Ukraine and Areas

MEMORY

By Memory of Joseph Leonidovich Rysich

REVIEW

Kolesnik I.I. Populace's Movement: The New Opinion (Review on S.I.Svitlenko's Books)

ДО 10-Ї РІЧНИЦІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Поляков М.В. Дніпропетровський національний університет: здобутки і перспективи (до 10-ї річниці незалежності України)	4...10
Сурмін Ю.П. Україна: итоги сложного десятилетия и проблема будущего	4...17
Швец М.А. Розбудова незалежної України – шлях сподівань, надій та реалій	4...3

ДО 225-РІЧЧЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Абросимова С.В. Історія Катеринослава на сторінках видань губернського статистичного комітету	3...9
Абросимова С.В. Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста	4...40
Біжко А.О. На шляху нових звершень	3...3
Буряк В.В. Пам'ятник Єкатерине II в Єкатеринославе	3...12
Загора І.І. Кризь глибину століть: здобуття та мрії Красногвардійського району	5-6...12
Задорожна Л.В. Соціальна політика Дніпропетровської міської управи в окупаційну добу (1941-1943 рр.)	5-6...40
Захаренко О.М. Ленінський район – вчора, сьогодні, завтра	4...35
Збарашук В.Ф. Індустріальний – наша гордість!	3...6
Збарашук В.Ф. Незалежність держави – запорука розвитку місцевого самоврядування	5-6...6
Крымцов А.А., Шевченко Б.Е., Афанасьев О.Е. Историко-географическое районирование как один из аспектов урбоэкологических исследований городской среды г.Днепропетровска	3...22
Куліченко І.І. Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 225-річчю міста Дніпропетровська	5-6...5
Лукашова В.Ф. Прошлое и настоящее отдельно взятого района	4...38
Мирончук В.Д., Дугарь М.В. В пошуках суспільного ідеалу	3...18
Северенчук С.В. Кіровський – головні ворота міста	5-6...8
Семенюк В.П. Самарському району – 24 роки	5-6...14
Світленко С.І. Народовольці на катеринославському засланні	5-6...20
Слободянюк М.А. Рух опору в Дніпропетровщині: теоретичні проблеми	5-6...28
Степаненко Н.А. Єкатеринославские авиашоу начала XX века	3...16
Харченко Н.М. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки другої світової війни	5-6...37
Ченцов В.В., Архірейський Д.В. Вулиця Комкора	5-6...23
Явтушенко В.О. Літопис селища Таромське	5-6...17

ІСТОРІЯ

Архірейський Д.В. Катеринослав чекістський (1920 – 1921 рр.)	2...25
Васильчук Т.В. Поновлення системи вищої освіти у повоєнні роки (1945-1953 рр.)	5-6...93
Васковський Р.Ю. Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918 – весна 1919)	2...19
Васковський Р.Ю. Націонал-консервативні сили в українській революції 1917-1920 рр.	5-6...97
Висоцький О.Ю. Катеринославські соціал-демократи в українському революційному русі	2...14
Головко В.В. Поняття «криза немарксистської історичної науки»: радянська історіографічна традиція	1...18
Городецкий А.В. «Польский вопрос» в контексте нормализации советско-немецких отношений накануне второй мировой войны	5-6...89
Гринь А.Г. Научно-нарративный аспект взаимоотношений исторической науки с феноменом художественного исторического фильма: структура проблемы	5-6...56
Донченко С.П. Українські ліберали і Директорія	4...59
Іваненко В.В., Голуб А.І. Українські соціал-демократи у міжвоєнній Європі: осягнення політичної мудрості	2...10
Іваненко В.В., Кавун М.Е. Катеринослав – Дніпропетровськ: віхи історичного поступу	1...3
Іщенко І.В. Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду НЕПу (1921-1928рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення	1...26

Іщенко І.В. Проституція як соціальна хвороба в Україні періоду непу (1921-1928 рр.): соціально-психологічні та демографічні аспекти	3...53
Козерод О.В. Історіографія історії євреїв України періоду непу: 1925-1929 рр.	5-6...76
Кравченко П.А. Соціальні аспекти трансформації вітчизняного культурного історичного досвіду	5-6...51
Кривчик Г.Г. Еволюція форм організації та оплати праці у сільському господарстві України в умовах тоталітарного режиму 60-80 рр.	4...65
Ковальська-Павелко І.М. Проблеми української історії та сучасності (середина XIX ст.) на сторінках газети О.І.Герцена «Колокол»	3...60
Лазебник В.И. Население города Екатеринослава (1776 – 1917 гг.)	2...3
Малеєва Т.І. Миргородська художньо-промислова школа ім. М.В.Гоголя як втілення земської ініціативи. До 105-річчя з дня відкриття	5-6...106
Міхненко А.М. Оборона Донбасу та німецько-фашистський окупаційний режим (1941-1943рр.)	1...35
Михайлюк А.В. Екатеринослав в 1917 году (исторические зарисовки)	1...10
Морозов О.В. Становлення протекціоністської ідеології в Росії у другій половині XIX – на початку XX століття	5-6...68
Овчаренко О.І. Українська нафтопереробка 60-70-х рр. Обставини формування стратегічної промисловості	1...39
Орлянский В.С. О теоретических основах исследования проблем еврейства Украины	1...20
Орлянский В.С. Єврейське землеробське переселення в Україні в 1920-1930 р.: література і джерела	3...49
Пазиніч Ю.В. Вплив Д.Апостола на розвиток суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1727-1734 рр.)	5-6...63
Пахоменков Ю.Г. Українська революція доби Центральної Ради в історіографії	4...63
Розовик Д.Ф. Участь політичних партій та громадських організацій України у національно-культурному будівництві (1917 – 1920 рр.)	2...33
Розовик Д.Ф. Формування українського професійного, народного театру, музики ті кіномистецтва у 1917-1920 рр.	5-6...102
Смирнов В.М. Діяльність громадських організацій українського селянства в наданні гуманітарної допомоги в період НЕПу	5-6...80
Фролов М.О. Й.В.Сталін і вихідці із інших політичних партій в РКП (б) – КП (б)У в 20-30-ті роки XX століття	5-6...83
Хлибова Л.В. Адміністративний та суспільно-політичний устрій Української козацької держави	4...52
Хридошкин А.В. Историко-политические представления В.Н.Каразина	4...54
Хридошкин А.В. Крестьянский вопрос в трактовке В.Н.Каразина	5-6...73
Шляхов О.Б. Робітники-моряки азово-чорноморського басейну в кінці XIX – на початку XX ст. (психологічний портрет)	4...45

СОЦІОЛОГІЯ

Kenneth Roberts Trans-National Youth Research: the Value of Collaboration at the Start of the New Millennium	1...45
Боринштейн Е.Р. Эволюционная трансформация украинского социума	5-6...168
Бурега В.В. Девіація в соціальному управлінні	4...100
Бурега В.В. Концептуальні основи створення моделі соціально-адекватного менеджменту	2...90
Городяненко В.Г., Глуценко Ю.В. Студентська молодь Дніпропетровська: соціологічний аналіз потреб та можливостей	3...31
Грабовець І.В. Соціальна роль післядипломної освіти в українському суспільстві	1...65
Забзальюк Д.Є. Особливості прояву девіантної поведінки на сучасному етапі	2...101
Колесник Л.А. Диаспора как социальное явление и социологическая категория	4...105
Куделя П.О. Життєві стратегії сучасного українського студентства	5-6...156
Лисеєнко Е.В. О некоторых чертах украинского менталитета в переходный период развития общества	3...44
Наумкіна С.М. Проблеми безробіття і конфліктність в суспільстві	4...97

Новакова О.В. Модернізація українського суспільства у контексті глобальних загальноцивілізаційних змін	3...37
Пачковский Ю.Ф. Мотиваційне поле підприємницької діяльності	5-6...167
Панькова О.В. Протестна поведінка у сучасному українському суспільстві та проблема її регулювання (на прикладі Донецького регіону)	2...106
Сурмин Ю.П., Решетниченко А.В., Наріжний Д.Ю. Проблемы Днепропетровска в зеркале общественного мнения	1...53
Сидоренко О.Л. Сучасне студентство Харківщини: динаміка змін соціального портрету	1...68
Удріс Н.С. Особливості сприйняття статичної реклами представниками різних сфер зайнятості	5-6...169
Шатохін А.М. Динаміка статевно-вікової структури українського села в 90-ті роки	2...95
Шатохін А.М. Соціальна мобільність сільського населення в суспільстві, що реформується	1...57

ФІЛОСОФІЯ

Богданович М.Л. Модель теоретического развития в эпистемологической доктрины Лаудана	2...65
Богданович М.Л. Поиск рациональных стандартов мышления в философии постпозитивизма	1...101
Веденеев В.А. Социокультурный анализ динамической модели в политическом процессе	5-6...147
Висоцька О.Є. Роль світозаперечуючих орієнтацій у самовизначенні культури	2...67
Гарник О.В. Права людини як об'єкт сучасної філософської рефлексії	3...69
Дутчак В.В. Філософія свободи в творчості М.О.Бердяєва.	2...71
Заиченко Г.А. Программа исследования соотношения философии и истории философии как реализация проекта создания теоретической философии, метафизики конца XX века	1...93
Золкина С.Е. История экзистенциальной философии. Проблемы и особенности методологии исследования (на примере Ф.Ницше)	5-6...128
Ирдиненко Е.А. Формализм в искусстве XX века	5-6...133
Корх О.М. Ідея особистого «самовладдя» у вітчизняній культурі XVI-XVII століття	1...98
Корх О.М. Ідея особистого самовладдя у вітчизняній філософії другої половини XVII-XVIII століття	2...40
Корх О.М. Ідея особистості, що самовизначається у контексті філософії української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX століття)	5-6...115
Корх О.М. Індивідуалістичні інтенції у творчості М.Гоголя та П.Юркевича	3...77
Крамар П.П. Культура творчості, а чи її культ? Про культурне і культове сприйняття креативної активності людини	4...85
Ледницький Д.Д. Телесное Я субъекта Ф.Ницше и развитие «я» на пути к сверхчеловеку	1...109
Максюта М.Є. Сім'я та родинно-побутова культура: повсякденність і вічність в людському бутті	5-6...117
Моргун О.А. Духовно-ціннісний зміст і структура національної суспільної свідомості	5-6...121
Муляр В.І., Маслов А.О. Основні підходи до розуміння маргінальної особистості в традиційних суспільствах	3...79
Мурашкин М.Г. Переживание самодостаточности: онтологические, гносеологические, методологические и социальные аспекты	2...55
Мурашкин М.Г. Самодостаточность как переживание	1...104
Мысык И.Г. «Три мира» времени в христианстве	2...61
Невшупа А.М. О проблеме личности в христианстве	4...91
Окороков В.Б. К критике релятивности «чистых наук» (сущность как инварианта феноменологии)	3...73
Осетрова О.А. Ф.М.Достоевский о метафизических причинах самоубийства	5-6...137
Подмазин С.И. Восхождение к личности в философии	5-6...140
Поплавская Т.Н. Душевное и духовное в структуре общественного сознания	2...48
Поплавская Т.Н. Проблема добра и зла в современной философии и психологии	4...71

Рязанова Л.С. Религия в эпоху постмодерна	4...79
Северенчук Н.В. Проблема «серця» в філософській антропології П.Д.Юркевича та В.С.Соловйова.	2...42
Сёмушкин А.В. Можно ли спроектировать метафизику? (отзыв на «Программу исследования...» Г.А.Заиченко)	1...96
Тарасова Е.В. Проблемы трансцендентного понимания и человеческого самопознания культуры	5-6...125
Цыгуль О.В. Коммуникативная компетенция в межличностном общении (языковой аспект)	5-6...151
Шрамко О.І. Українська філософія культури як духовне джерело самовідродження нації	5-6...111
Ятченко В.Ф. Людина і божество в українських обрядових піснях	3...65
Ятченко В.Ф. Проблема ідеалу в українських обрядових піснях	4...75
Ятченко В.Ф. Проблема сенсу суспільного розвитку в давньоукраїнській міфології	1...115

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Брежнева Т.В. Еволюція військово-політичної стратегії НАТО: від координації до інтеграції (1950-1952) (Частина I)	4...120
Брежнева Т.В. Еволюція військово-політичної стратегії НАТО: від координації до інтеграції (1950-1952) (завершення)	5-6...178
Винарчук Т.В. До проблеми національної еліти доби Української революції 1917-1918 рр.	3...88
Глазирін В.П. Зовнішньоекономічна політика України: досвід за роки незалежності і перспективи розвитку на початку ХХІ століття	4...117
Глушкова Л.В. Становление социал-демократической идеи в украинском обществе в условиях политического плюрализма	3...102
Голубничя Р.І., Дерев'яно Т.М., Іонко О.В. Інвестиційна політика України щодо виходу з кризи	2...80
Здесенко А.П. Місце конфліктології в системі гуманітарної освіти в Україні	2...83
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуэн — мирный реформатор капитализма. Научно-публицистический очерк (часть II)	1...72
Кирилюк Ф.М. Роберт Оуэн — мирный реформатор капитализма. Научно-публицистический очерк. (часть III)	2...76
Клюй А.І. Ідея федералізму та автономії в українській політичній думці ХІХ століття	4...109
Клюй А.І. Історія політичної думки в Україні та її місце у формуванні політичної культури молоді	1...81
Колесников К.Н. Украина: к вопросу о месте в современных политических процессах на планете	3...82
Кравченко П.А. Демократизація влади і соціальна стабільність в становленні української державності	4...112
Кремена В.І., Данилов В.І. Модернізація політичної освіти в Україні: проблеми та тенденції політичного розвитку	1...84
Мосюкова Н. Г. Деятельность Верховного Совета Украины (1990-1998)	5-6...184
Мосюкова Н.Г. История развития украинского парламента (1990-1994 гг.)	3...97
Наумкина С.М. Анализ зарубежных концепций «третьей волны» демократизации	1...76
Осадчий В.І. Погляд на розвиток партійного будівництва	4...108
Трошина А.В. Динамика третьей волны демократизации: региональный аспект	5-6...174
Хомець Р.Б. Інституційні проблеми визначення місцевого самоврядування	5-6...182
Шевцов А.І. Наукоємні технології — основа забезпечення економічної безпеки України в умовах глобалізації та проблема середнього класу	2...78
Шепелев М.А. Кризис глобализации: перспективы мирового геоэкономического процесса и их политические последствия	1...84
Шуляк С.В. Аппарат государственной безопасности Ирака и его роль в политической жизни страны	2...86
Шуляк С.В. Политическая роль армий в государствах арабского мира	5-6...189

ОСВІТА

Денисенко В.А. Народнознавство як духовна основа становлення вчителів оновлюваної української школи ХХІ ст.	1...124
Колесников К.М. Робоча програма дисципліни «Історія держави і права України»	2...112
Подмазін С.І. Криза сучасної освіти	2...123
Половіна М.Н., Тутік Р.С. Впровадження української мови на фізичному факультеті Дніпропетровського національного університету	1...123
Сухова Н.М. Напрями втілення гуманістичного ідеалу в розбудову освіти в Україні	2...128
Черноус Л.С. Про стан і запровадження Internet в українській школі	1...119
Якименко Л.П. Застосування активних методів навчання «позаблоковим» дисциплінам в концепції діяльнісного підходу до розвитку особистості	1...121

МАТЕРІАЛИ ДО ЄДИНОГО ДНЯ ІНФОРМУВАННЯ

Батура О.В. Десять років незалежності: шлях сподівань і надій	3...124
Волкова В.В. Удосконалення регіональної структури економіки	2...137
Гавва В.В. Удосконалення системи охорони здоров'я	4...31
Двоєносенко С.І., Портнов В.М. Про соціально-економічне становище Дніпропетровської області за 2000 рік	1...128
Долгополий В.Г. Реформування освіти: пошук, проблеми, перспективи	2...133
Долгополий В.Г. Перші підсумки реформування освіти в Україні та області	5-6...196
Зарецький Ю.О. До 5 річниці Конституції України	3...115
Колесников К.М. Українська державність як закономірний вияв історії: ретроспективний погляд (до 10-ї річниці незалежності)	4...28
Надтока О.О. Проблеми зайнятості та стан ринку праці в Україні та області	3...106
Пікалова З.І. Актуальні проблеми реформування системи пенсійного забезпечення	3...110
Світленко С.І. Матеріали до лекції «10 років незалежності України»	3...120
Юзікова Н.С. Новий Кримінальний кодекс – нова сторінка правового поля держави	5-6...193

ДО 50-РІЧЧЯ ФІЗИКО-ТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Джур Є.О. Технологічний прорив у третє тисячоліття	5-6...48
Поляков М.В. Фізтех ДНУ: 1951-2001 – стратегія росту	5-6...47

НА ГРАНІ

Бочаров Д.О. Проблеми доказування в країні див	3...141
Заиченко В.Г. Размышления о сущем	4...131
Чашин Ю., Гаранин Н. Путь воина	1...131
Шабанова Ю.А. Духовная миссия Елены Петровны Блаватской	2...141

ПАМ'ЯТЬ

Заиченко В.Г. Биография Заиченко Г.А. (1921-2001)	1...134
Пам'яті Йосипа Леонідовича Рисіча	5-6...203

РЕЦЕНЗІЇ

Архірейський Д.В. Критичні зауваження щодо деяких положень у працях О.Тимошука	1...136
Колесник І.І. Народництво в Україні: новий погляд (рецензія на книги С.І.Світленка)	5-6...205
Нарижний Д.Ю. Рецензія на книгу: Сурмин Ю.П., Туленков Н.В. Методология и методы социологических исследований: Учебное пособие. – К.: МАУП, 2000. 304 с.	1...142
Подольський А.Є. Рецензія на книгу: В.С. Орлянський. Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000р., 240 с.	1...140

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Николенко В.В. Социологическая ассоциация Украины	1...144
Статут Соціологічної асоціації України	1...145

До 225 – річчя Дніпропетровська	1...150
До 225 – річчя Дніпропетровська	2...145
Міжнародна науково-теоретична конференція «Філософія Джона Локка і сучасність»	1...150
Регіональна конференція «Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології»	1...150
Международная научно-практическая конференция «Интеграция Украины в европейскую культуру»	2...145
Міжрегіональна наукова конференція «Східна Україна: характерні тенденції та особливості розвитку в ХХ столітті»	2...145
«Круглый стол» в редакции «Граней». Проблема демократического выбора посткоммунистического мира	3...128
Окороков В.Б., Михайлюк А.В. Смех и культура. Сообщение о II международной научно-теоретической конференции «О природе смеха»	3...136
Шевцов С.В. Международная конференция «Философия Дж.Локка и современность», посвященная памяти Г.А.Заиченко	4...126
Швидкая Л.И. Международная научно-практическая конференция «Социология города: научные проблемы и социальные технологии»	4...128